

UNIWERSYTET EKONOMICZNY W POZNANIU

WYDZIAŁ EKONOMII

DOROTA KOPCZYŃSKA

**ROZPAD MAŁŻEŃSTW I SPOŁECZNA PERCEPCJA
ROZWODÓW W POLSCE**

Rozprawa doktorska

Promotor:

dr hab. Walentyna Ignatczyk, prof. nadzw. UEP

Katedra Koniunktury Gospodarczej

Poznań 2010

Spis treści

Wstęp	5
--------------------	----------

Rozdział I

Dezintegracja małżeństw jako przedmiot badań.....	10
--	-----------

1. Rozwód jako zjawisko demograficzne, społeczne i ekonomiczne	10
2. Prawne aspekty rozvodu i separacji	22
3. Teorie dezintegracji małżeństw	39
4. Koncepcje klasyfikacji determinant rozwodów	55
5. Stan i kierunki badań nad rozwodami.....	63

Rozdział II

Metoda badania, źródła i narzędzia analizy statystycznej	79
---	-----------

1. Koncepcja postępowania badawczego	79
2. Źródła danych w analizie wtórnej.....	82
3. Ocena materiału źródłowego	90
4. Statystyczne metody w analizie rozpadu małżeństw	99
4.1. Mierniki rozwodów	99
4.2. Metody opisowe	103
4.3. Metody wnioskowania w zakresie cech jakościowych	109
4.4. Metody taksonomiczne	114
4.5. Wielowymiarowa analiza korespondencji	121

Rozdział III

Identyfikacja procesu rozpadu małżeństw w Polsce w latach 1946-2008	127
--	------------

1. Natężenie i dynamika procesu rozpadu małżeństw	127
2. Przemiany w strukturze rozwiedzionych według cech demograficzno-społecznych i ekonomicznych	143
3. Rozwody według przyczyn w orzecznictwie sądowym	160

Rozdział IV

Uwarunkowania przestrzennego zróżnicowania rozwodów w Polsce w okresie przemian społeczno-ekonomicznych.....	168
1. Przestrzenne zróżnicowanie natężenia rozwodów i separacji.....	169
2. Uwarunkowania rozwodów – dobór zmiennych diagnostycznych.....	189
3. Taksonomiczna analiza uwarunkowań rozwodów	201

Rozdział V

Identyfikacja społecznej percepcji rozwodów w Polsce.....	219
1. Charakterystyka socjo-demograficzna respondentów	219
2. Uwarunkowania zróżnicowania postaw wobec rozwodów	229
3. Zmiany w społecznym odbiorze rozwodów	251

Rozdział VI

Rozwody i ich percepcja w Unii Europejskiej	293
1. Zmiany częstości i struktury rozwodów.....	294
2. Opinia społeczna wobec rozwodów.....	304
3. Wielowymiarowa analiza uwarunkowań i zróżnicowania postaw wobec rozwodów	310

Zakończenie.....	330
-------------------------	------------

Bibliografia.....	337
--------------------------	------------

Spis tabel.....	358
------------------------	------------

Spis rysunków	363
----------------------------	------------

Wstęp

Procesy modernizacji techniczno-ekonomicznej i społeczno-kulturowej, zachodzące pod wpływem industrializacji, urbanizacji oraz związanej z nimi mobilności przestrzennej i wertykalnej ludności, stanowią potężne wyzwanie wobec trwałości małżeństwa i rodziny, gdyż poszerzają sferę osobowej wolności, a jednocześnie wzmacniają konflikty w rodzinie i tendencje do ich rozwiązywania poprzez rozwód lub separację¹.

Początek przeobrażeń w instytucji małżeństwa i rodziny w krajach rozwiniętych Europy Zachodniej i Północnej rozpoczął się w połowie lat 60-tych XX w., kształtując nowe trendy społeczne i nowe formy zachowań, które wpłynęły na erozję instytucjonalnej formy małżeństwa. Jednym z symptomów przemian, jakie zaobserwowano w procesach formowania rodziny, w jej strukturze oraz trwałości, był wzrost intensywności rozwodów².

Szczególnie istotne zmiany nastąpiły w poglądach i postawach społecznych wobec małżeństwa i rodziny. Przeobrażenia te są efektem postępującej laicyzacji i sekularyzacji życia, przejawiającej się również w liberalizacji prawa rozwodowego, rosnącego znaczenia indywidualizmu, dążenia jednostek do samorealizacji przy jednoczesnym znacznym ograniczeniu roli lokalnej kontroli społecznej³. Celowe jest zatem szersze spojrzenie na zagadnienia rozpadu małżeństw oraz postaw społecznych wobec instytucji rozwodu.

Zakres i tempo przemian związanych z rosnącą liczbą rozwodów jest zróżnicowane w czasie i przestrzeni. U ich podłoża leży szereg różnorodnych czynników o charakterze makroekonomicznym oraz społeczno-kulturowym. Natężenie oraz różne kierunki oddziaływania tych czynników powodowały, że poszczególne kraje rozpoczynały i wkraczały w kolejne fazy transformacji demograficznej w różnym czasie⁴.

W Polsce rodzina oparta na związku małżeńskim ma długą i ugruntowaną tradycję. Wynika to niewątpliwie z dużej roli Kościoła i religii katolickiej w życiu dużej części społeczeństwa, wyznającej zasadę monogamicznego i nierozrwalnego związku małżeńskiego. W kręgu kultury chrześcijańskiej, głównie katolickiej, małżeństwo zostało wyjątkowo wysoko usytuowane przez jego sakralizację oraz jednoznaczną i oficjalnie

¹ P. Kryczka, Rozwód w opinii społecznej, „Studia Socjologiczne” 1999, nr 1, s. 43.

² S. Wierchosławski, Przeobrażenia demograficzne współczesnej Europy i perspektywy jej rozwoju, w: Studia Europejskie, red. R. Domański, Zeszyt Naukowy nr 211, Wyd. Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 1993, s. 100 i n.

³ P. Kryczka, Rozwód: wyzwanie wobec norm społecznych, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1985, z. 3, s. 325.

⁴ S. Wierchosławski, Przeobrażenia demograficzne współczesnej Europy i perspektywy jej rozwoju, op. cit., s. 101, 104.

określoną doktrynę Kościoła w tym zakresie⁵. Ponadto pewne wydarzenia w historii Polski i konieczność długotrwałego przeciwstawiania się nie akceptowanemu porządkowi politycznemu ugruntowały rodzinę jako strukturę gwarantującą – przynajmniej emocjonalne – bezpieczeństwo⁶.

Niemniej jednak, z początkiem transformacji społeczno-ekonomicznej zapoczątkowane zostały w Polsce istotne przemiany w sferze życia małżeńskiego i rodzinnego. Symptomaticznymi zmianami był spadek liczby zawieranych małżeństw przy jednoczesnym wzroście intensywności związków kohabitacyjnych oraz rozwodów. Mechanizm wyjaśniania przyczyn ewolucji we wzorcach tworzenia i rozpadu rodzin w Polsce wymaga uwzględnienia nie tylko czynników demograficznych, ale również różnorodnych czynników ekonomicznych i społecznych, towarzyszących okresowi transformacji ustrojowej. Globalizacja, rozwój techniki i zniesienie ograniczeń komunikacji dodatkowo wzmagają procesy modernizacji zarówno w sferze techniczno-ekonomicznej, jak również społeczno-kulturowej, sprzyjając erozji instytucji małżeństwa w Polsce⁷.

Pomimo rozwoju badań nad rodziną począwszy od lat 60-tych XX w., w polskiej demografii i socjologii niewiele było badań specjalnych poświęconych problematyce rozwodów. Badania przyczyn i skutków rozwodów zawartych małżeństw były prowadzone przez GUS w wąskim zakresie. Również nie podejmowano pełnych badań empirycznych nad społeczną percepcją rozwodów, a badania niewyczerpujące realizowane były niezwykle rzadko. Efekty dotychczasowych dociekań badawczych ukazują w sposób niepełny kształtujące się prawidłowości w zakresie zróżnicowania i uwarunkowań procesów dezintegracji małżeństw oraz postaw społecznych wobec rozwodów. Próby wyjaśnienia mechanizmu rozwodów w warunkach polskich bazują głównie na teoriach wypracowanych na gruncie obserwacji amerykańskich i zachodnioeuropejskich.

Problematyka dezintegracji małżeństw, a w szczególności rozwody, są aktualnym oraz istotnym zagadnieniem badawczym o charakterze interdyscyplinarnym, stanowiącym przedmiot zainteresowania wielu dziedzin naukowych. Rozwody stanowią poważny problem w wymiarze jednostkowym, rodzinnym i ogólnospołecznym. Zmieniają one wzory prokreacji i socjalizacji, które stanowią istotę rodziny pełnej. Problem nietrwałości związków

⁵ Z. Tyszką, *Rodzina we współczesnym świecie*, „Seria Socjologia”, nr 31, Instytut Socjologii, Wyd. Naukowe UAM, Poznań 2003, s. 91-92.

⁶ B. Balcerzak-Paradowska, *Rodzina i polityka rodzinna na przełomie wieków*, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 2004, s. 24.

⁷ I.E. Kotowska, *Drugie przejście demograficzne i jego uwarunkowania*, w: *Przemiany demograficzne w Polsce w latach 90-tych w świetle koncepcji drugiego przejścia demograficznego*, red. I.E. Kotowska, „Monografie i Opracowania”, nr 461, SGH, Warszawa 1999, s. 26, 31-33.

mażeńskich implikuje wiele negatywnych konsekwencji, niosąc za sobą wysokie koszty demograficzne, społeczne i moralne⁸. Złożoność tej problematyki rodzi potrzebę skoordynowanych działań polityki gospodarczej i społecznej państwa, uwzględniających aspekty demograficzne⁹.

Przedmiotem pracy są *procesy rozpadu małżeństw w zakresie rozwodów i ich społeczna percepcja w Polsce*. Przyjęto, iż rozwód jest istotnym symptomem dezintegracji życia rodzinnego, a tym samym odzwierciedleniem zachodzących przeobrażeń demograficznych i społecznych. Wzrost natężenia i skali tego zjawiska, jego złożoność, wieloaspektowość oraz daleko idące różnorodne konsekwencje powodują, że problematyka rozwodów wymaga ciągłych i wielostronnych dociekań badawczych, które pozwoliłyby na uzyskanie pełniejszego, w miarę kompleksowego obrazu postępujących zmian¹⁰.

Szczególne istotnym zagadnieniem z punktu widzenia problematyki rozpadu związków małżeńskich są społeczne postawy wobec rozwodów, ponieważ wyznaczają one przyszłe zachowania jednostek danej populacji. Koncepcje i teorie dezintegracji rodziny zawierają przesłanki ukazujące, że zjawisko to jest odzwierciedleniem preferowania określonego systemu wartości i postaw, warunkowanych doświadczeniami i cechami indywidualnymi jednostki. Ponieważ oddziaływanie norm społecznych na postawy i zachowania rodzinne w nowoczesnym społeczeństwie nie jest silne, współczesne koncepcje i teorie ludnościowe za przyczynę zmienności zachodzących zjawisk uznają indywidualne postawy, które kształtowane są przez różnorodne czynniki oddziałujące z różną siłą i na różnych poziomach¹¹. Postawy wobec rozwodów są zatem kategorią bardzo złożoną i wielowymiarową. Obok bezpośredniego powiązania postaw z typem osobowości, mają one także swoje odniesienie do procesów makro- i mikrosocjalnych oraz są wyrazem aktualnie zachodzących przemian¹².

⁸ W. Majkowski, Czynniki dezintegracji współczesnej rodziny polskiej. Studium socjologiczne, Wyd. Księży Sercanów, Kraków 1997, s. 118-119, 124.

⁹ Z. Strzelecki, Demograficzne czynniki zmian w modelu rodziny w Polsce, w: Polska a Europa. Procesy demograficzne u progu XXI wieku, red. A. Organiściak-Krzykowska, t. X, I Kongres Demograficzny w Polsce, Rządowa Rada Ludnościowa, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Olsztyn 2003, s. 32-33.

¹⁰ S. Wierzchosławski, Wielodyscyplinarność i interdyscyplinarność badań zjawisk demograficznych, „Studia Demograficzne” 1988, nr 4, s. 45.

¹¹ W. Ignatczyk, Postawy małżeńskie i prokreacyjne młodzieży stanu wolnego – studium statystyczno-demograficzne, „Monografie i Opracowania”, nr 305, Instytut Statystyki i Demografii, SGPiS, Warszawa 1990, s. 20.

¹² I. Nowakowska, W sprawie definicji pojęcia postawy, „Studia Socjologiczne” 1975, nr 2, s. 169 i nast.; P. Kryczka, Rozwód w opinii społecznej, op. cit., s. 42.

Konieczność pogłębionego badania zorientowanego na wielowątkowe i interdyscyplinarne ujęcie podjętej problematyki stanowiła podstawę do sformułowania celów i hipotez badawczych. Celem głównym badania było:

rozpoznanie uwarunkowań procesu rozwodu oraz uwarunkowań jego społecznej percepcji.

Dążenie do realizacji sformułowanego celu głównego wyznaczyło koncepcję postępowania badawczego, które wymagało osiągnięcia celów szczegółowych, a w szczególności identyfikacji:

- *natężenia i dynamiki rozwodów,*
- *struktury rozwiedzionych według cech demograficzno-społecznych i ekonomicznych,*
- *uwarunkowań i przestrzennego zróżnicowania natężenia procesów destabilizacji związków małżeńskich,*
- *społecznej percepcji rozwodów oraz jej uwarunkowań i zróżnicowania oraz oceny efektów porównania skali rozwodów i ich percepcji w Polsce oraz w Unii Europejskiej.*

W procesie badania, niezależnie od założonego celu głównego i celów szczegółowych, zmierzano do weryfikacji hipotezy głównej, iż:

rozwoły i ich społeczna percepcja w różnym stopniu uwarunkowane są czynnikami środowiskowymi, demograficzno-społecznymi i ekonomicznymi.

Ponadto, uwzględniając szeroki i wieloaspektowy charakter prowadzonego badania, dla realizacji celów badawczych rozprawy sformułowano także hipotezy szczegółowe, iż:

- *intensywność rozpadu małżeństw zależna jest od stopnia modernizacji socjo-ekonomicznej,*
- *pogłębia się unifikacja postaw społecznych wobec rozwodów w skali krajowej i międzynarodowej.*

Praca stanowi studium o charakterze poznawczo-metodologicznym. Aspekt diagnostyczny rozprawy przejawia się w próbie rozpoznania procesu rozwodu i jego społecznej percepcji oraz próbie identyfikacji prawidłowości w zakresie uwarunkowań i przestrzennego zróżnicowania rozwodów.

Aspekt metodologiczny pracy, z kolei, sprowadza się do wypracowania właściwych narzędzi badawczych oraz wyboru metod i technik analizy statystycznej służących rozpoznaniu procesu rozwodu i opinii społecznej wobec rozwodów, umożliwiającą ocenę stopnia zależności pomiędzy zmiennymi objaśnianymi a czynnikami środowiskowymi,

demograficzno-społecznymi i ekonomicznymi. Ze względu na złożony charakter badanych zjawisk założono wykorzystanie kombinacji kilku narzędzi statystycznych, a w szczególności: podstawowych miar statystyki opisowej, metod wnioskowania w zakresie cech jakościowych oraz metod wielowymiarowej analizy statystycznej. Dla uchwycenia istniejących prawidłowości w zbiorowościach opisywanych przez rozbudowany zestaw cech wykorzystano narzędzia wielowymiarowej analizy taksonomicznej oraz analizy korespondencji.

Uwagę w postępowaniu badawczym skoncentrowano głównie na procesie rozvodu i jego percepcji w Polsce w okresie przemian społeczno-ustrojowych. Niemniej jednak za zasadne uznano ukazanie skali i rozwoju badanych zjawisk w okresie powojennym, uwzględniając również ich przebieg w całej Unii Europejskiej. Dostępność materiału statystycznego dla rozwiązania problemu badawczego okazała się zróżnicowana w ujęciu czasowym, co zdeterminowało zakres poszczególnych etapów analizy. Ramy czasowe analiz obejmowały lata 1946-2008 dla Polski oraz 1965-2007 dla Unii Europejskiej. Źródłem danych był materiał wtórny pochodzący zarówno z badań pełnych, jak i częściowych. Postępowanie badawcze polegające na efektywnym wykorzystaniu różnych niezależnych źródeł informacji i ich merytorycznej integracji wpisuje się w nowe, aktualne tendencje badań statystycznych, zwane meta-analizą¹³.

Badanie ma charakter interdyscyplinarny z wiodącym nurtem demograficznym, w którym podjęto aktualną problematykę destabilizacji małżeństw oraz postaw polskiego społeczeństwa wobec tych zjawisk na tle przeobrażeń zachodzących w Unii Europejskiej. Rezultaty dotyczące opinii społecznej wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów oraz stopnia uwarunkowania rozwodów czynnikami o charakterze demograficznym, społeczno-kulturowym i ekonomicznym mogą stanowić cenną wskazówkę dla polityki społecznej państwa.

¹³ M.in.: M. Wagner, B. Weiss, On the variation of divorce risks in Europe: a meta-analysis, Paper presented at: „The Third Conference of the European Research Network on Divorce”, University of Cologne, 2-4 December 2004.

Rozdział I

Dezintegracja małżeństw jako przedmiot badań

W demografii wskazuje się na dwie formy rozpadu istniejących małżeństw: rozwód i owdowienie. Owdowienie jest naturalną formą rozpadu małżeństwa, który następuje wskutek zgonu jednego z małżonków. Pod pojęciem rozwodu rozumie się prawomocne rozwiązanie małżeństwa na drodze sądowej. Rozwód oznacza zupełny i trwały rozkład pożycia między małżonkami oraz daje im możliwość zawarcia ponownego związku małżeńskiego. Z kolei separacja (prawna) jest aktem prawnym orzekającym o rozdzieleniu małżonków w przypadkach zupełnego rozkładu pożycia, ale nie umożliwiającym żadnej ze stron zawarcie ponownego małżeństwa. Zatem separacje nie oznaczają trwałego rozpadu związku i nie są brane pod uwagę w statystyce małżeństw rozwiązanych. Owdowienia i separacje nie są też przedmiotem dociekań badawczych zawartych w pracy. Jako alternatywne formy rozkładu pożycia małżeńskiego i rodziny stanowią one jedynie tło dla rozważań dotyczących rozwodów.

1. Rozwód jako zjawisko demograficzne, społeczne i ekonomiczne

Instytucja rozwodu nie jest tylko przedmiotem zainteresowania prawników pod względem legislacji i stosowania prawa. Z uwagi na swą wieloaspektowość rozwód stanowi płaszczyznę rozważań wielu innych dziedzin nauki, m.in.: demografii, socjologii, psychologii, ekonomii, etyki, etnografii etc. Przez każdą z tych dyscyplin rozwód jest postrzegany w odmienny sposób. Obszar kompetencji poszczególnych dziedzin zawiera aspekt specyficzny, charakterystyczny dla danej dyscypliny oraz aspekt niespecyficzny, wspólny dla różnych nauk, stąd niekiedy trudność w precyzyjnym rozgraniczeniu pola zainteresowań poszczególnych dyscyplin.

Demografia bada strukturę i rozmiary występowania zjawiska rozwodów, jego zróżnicowanie ze względu na cechy populacji, a także wpływ na inne procesy demograficzne. Ta dziedzina nauki analizuje badane zjawiska w układach międzypokoleniowych, w ujęciu dynamicznym i przestrzennym. W identyfikacji czynników kształtujących procesy dezintegracji rodzin, obok warunków społeczno-ekonomicznych, eksponuje punkt widzenia antropologiczno-ekologiczny¹. Dla środowiska demograficznego najistotniejsze są makrospołeczne skutki

¹ S. Wierchosławski, *Badania nad rodziną w poznańskim środowisku naukowym*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1985, z. 3, s. 261.

rozwodów. Rozwód, obok zgonu współmałżonka jest zdarzeniem, w wyniku którego następuje zupełny i trwały rozpad małżeństwa. Rozwody implikują istotne przeobrażenia o charakterze demograficznym, gdyż są czynnikiem ograniczającym reprodukcję. Wynika to przede wszystkim z faktu, że do rozwodu często dochodzi w okresie prokreacyjnym. Po rozwodzie prokreacja jest najczęściej wstrzymana (rodziny niepełne) lub przesunięta w czasie (małżeństwa powtórne). Nie tylko sam rozwód, ale także poprzedzający go okres dezintegracji, sytuacja niepewności i braku poczucia bezpieczeństwa, może wywierać hamujący wpływ na prokreację. W skali makrospołecznej rozwody przyczyniają się do zmniejszenia przyrostu naturalnego oraz zwiększenia liczby rodzin małodziejnych².

Z socjologicznego punktu widzenia rozwód jest rozbiciem grupy społecznej, jaką jest rodzina. Rozwody mają makrospołeczne i mikrospołeczne uwarunkowania i konsekwencje, stanowiące także przedmiot badań socjologii. W skali makro rozwód jest wyrazem przemian w świadomości społecznej (laicyzacja życia, erozja tradycyjnego systemu norm społecznych); w skali mikro – przejawem dezintegracji pożycia małżeńskiego. Badania środowiska socjologicznego skupione są głównie na rozpoznaniu mechanizmów generujących zachowania rodzin będących w fazie dezintegracji (z uwzględnieniem osobowościowej i behawioralnej sfery jednostek wchodzących w ich skład) oraz realizacji poszczególnych funkcji rodziny niepełnej i stopnia zaspokojenia potrzeb jej członków³. Okres porozwodowy to dla rozbitej (disaporowej⁴) rodziny czas wypracowywania zdolności do wypełniania niektórych funkcji (głównie rodzicielskiej), a dla jednostek – czas na odzyskanie równowagi psychicznej i społecznej. W kręgu zainteresowań socjologów znajdują się też refleksje nad społecznymi konsekwencjami rozwodów⁵. Rozwód niesie za sobą wysokie koszty społeczne, prowadzi do wzrostu patologicznych zjawisk społecznych (alkoholizm, narkomania, samobójstwa, psychopatia). Ponadto rozwód poprzez dezintegrację rodziny zaburza proces socjalizacji i wychowania dzieci. Jak zauważa W. Majkowski, „*rozwody i patologie znajdują wspólny grunt i wzajemnie stanowią dla siebie pożywkę*”⁶.

² P. Rydzewski, Rozwód – zjawisko wielowymiarowe, „Studia Demograficzne” 1994, nr 3, s. 87-98.

³ S. Wierchosławski, Badania nad rodziną w poznańskim środowisku naukowym, op. cit., s. 261

⁴ Rodziny takie tworzą rozwiedzeni małżonkowie (lub ich nowe rodziny) posiadający wspólnie małoletnie dzieci. Por.: S. Kawula, Szkic do portretu rodziny diasporowej, „Małżeństwo i Rodzina” 2003, nr 2 [on line], <http://www.malzenstwoirodzina.republika.pl/> [dostęp 30.06.2008]; K. Fiejdasz, K. Romanowska, Rozwiedli się i zawarli nowe małżeństwa. Teraz wspólnie z tłumem dzieci tworzą związki, których nie potrafimy nawet nazwać, „Newsweek - Polska”, 25 listopada 2001. W literaturze spotkać można także termin rodziny zrekonstruowanej, np.: B. Kromolicka, Rodziny zrekonstruowane, Wyd. US, Szczecin 1997.

⁵ R. Chester, Divorce and consequences for society, XIXth CFR International Seminar on Divorce and Remarriage, Leuven, Belgium, August - September, 1981.

⁶ W. Majkowski, Czynniki dezintegracji współczesnej rodziny polskiej. Studium socjologiczne, op. cit., s. 116.

W badaniach socjologicznych wyróżnia się dwa różne punkty widzenia. Z jednej strony rozwód jest traktowany jako przejaw patologii społecznej, ponieważ pozostaje on w zasadniczej sprzeczności ze światopoglądowymi wartościami, które w danej społeczności są akceptowane⁷. Z drugiej strony, rozwód jest społecznie określoną, legalną formą rozwiązania małżeństwa na żądanie jednego lub obojga małżonków, a sposób przeprowadzenia rozwodu oraz jego następstwa są zazwyczaj jasno społecznie zdefiniowane⁸. Dlatego przedmiotem wielu badań socjologicznych są postawy opinii publicznej wobec instytucji rozwodu, osób rozwiedzionych, a także wobec zjawiska intensyfikacji liczby rozwodów⁹.

Szczególnie istotny z punktu widzenia czynników sprzyjających dezintegracji małżeństw jest aspekt ekonomiczny. Źródeł rosnącego natężenia rozwodów w skali makro upatruje się w szeroko rozumianych procesach modernizacji m.in. w sferze ekonomicznej, polegających na industrializacji, urbanizacji, wzmożonej mobilności wertykalnej (np. awans zawodowy) i przestrzennej (migracje) itp. Zmiany strukturalne i technologiczne zachodzące we współczesnej gospodarce, globalizacja, a także transformacja gospodarczo-ustrojowa w Polsce (a także w innych byłych państwach socjalistycznych) przyczyniły się do znacznego zwiększenia znaczenia czynnika ekonomicznego w wyborach życiowych ludności, w tym również skutkujących rozpadem rodzin. Zjawiska te są następstwem m.in. wzrostu wymagań na rynku pracy oraz wzrostu aspiracji zawodowych jednostek (szczególnie kobiet), które kosztem rodziny na pierwszy plan wysuwają swoją karierę zawodową¹⁰. Natomiast mikroekonomiczny aspekt rozwodu związany jest z sytuacją materialno-bytową małżonków (np. wysokość dochodów, warunki mieszkaniowe), która może mieć istotny wpływ na podjęcie decyzji o rozwodzie¹¹. Ponadto rozwód skutkuje pewnymi konsekwencjami ekonomicznymi dla małżonków (podział wspólnego majątku, alimenty w przypadku małoletnich dzieci itp.).

Rozwody w ich aspekcie mikrospołecznym są przedmiotem badań psychologii. Przyczyn rozwodów psychologowie upatrują w relacjach interpersonalnych oraz w osobowości małżonków, badają również psychologiczne następstwa rozwodów w wymiarze psychicznego

⁷ J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, PWN, Warszawa 1972, s. 489.

⁸ K. Olechnicki, P. Załęcki, *Słownik socjologiczny*, Graffiti BC, Toruń 1999, s. 179.

⁹ P. Kryczka, *Rozwód w opinii społecznej*, op. cit., s. 41-65; P. Rydzewski, *Rozwód w opinii społecznej w latach 1990*, „*Studia Demograficzne*” 1999, nr 1, s. 73-89

¹⁰ I.E. Kotowska, *Drugie przejście demograficzne i jego uwarunkowania*, op. cit., s. 26-33; I.E. Kotowska, U. Sztanderska, *Zmiany demograficzne a zmiany na rynku pracy w Polsce*, w: *Aktywność zawodowa i edukacyjna a obowiązki rodzinne w Polsce w świetle badań empirycznych*, red. I.E. Kotowska, U. Sztanderska, I. Wóycicka, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa 2007, s. 23 i n.

¹¹ P. Rydzewski, *Demograficzne korelaty rozwodów*, „*Studia Demograficzne*” 1992, nr 1, s. 26-27.

i społecznego funkcjonowania osób rozwiedzionych i ich dzieci. Z psychologicznego punktu widzenia rozwód jest przede wszystkim przeżyciem emocjonalnym, któremu towarzyszy uczucie stresu. Stres związany z rozwodem może dotyczyć sfery społecznej (utrata kontaktu ze współmałżonkiem, dziećmi, przyjaciółmi i związane z tym poczucie opuszczenia i osamotnienia), sfery psychologicznej (uczucie rozgoryczenia, zależności, beznadziejności, poczucie mniejszej wartości) i sfery behawioralnej (zaburzenia organizacji czasu, obniżenie wydajności pracy, utrata stabilności dochodów)¹². Przedmiotem badań są związki między rozwodem a zaburzeniami psychicznymi i dolegliwościami fizycznymi¹³.

Istotny jest także etyczny i religijny wymiar rozvodu. W czasach współczesnych przeważająca większość religii świata ma dość liberalne stanowisko wobec rozwodów dopuszczając je zwykle z różnych przyczyn, np. z powodu zdrady, przemocy w rodzinie czy trwałego porzucenia współmałżonka. Dotyczy to nie tylko religii niechrześcijańskich, ale również wszystkich odmian chrześcijaństwa nie związanych z Rzymem, jak Kościół anglikański, prawosławny, protestancki. Wyznania protestanckie małżeństwa za sakrament nie uznają. Tylko Kościół rzymskokatolicki stoi na nieprzejednanym stanowisku całkowitej niedopuszczalności rozwodów. Według prawa kościelnego i obyczajowości katolickiej rozwiedzeni małżonkowie stanowią nadal małżeństwo i funkcjonują dożgonnie jako rodzina. Doczesne życie małżonków (wierność, bliskość, opiekuńczość) trwać ma „aż do śmierci”. Jedyną formą dopuszczalną przez Kościół katolicki jest unieważnienie małżeństwa. Przyczyną unieważnienia może być np. zmiana wyznania jednego z małżonków, homoseksualizm, nieskonsumowanie małżeństwa, a także niespełnienie jakiegoś wymogu formalnego niezbędnego do zawarcia tego związku. Kościół rzymskokatolicki dopuszcza również zaprzestanie pożycia małżeńskiego w formie separacji. Największy konserwatyzm w stosunku do instytucji małżeństwa przejawia hinduizm, który mówi o nierozzerwalności związku małżeńsko-rodzinnego „aż po wieczność”¹⁴.

Instytucja małżeństwa i kwestie dotyczące jej trwałości stanowią obiekt licznych osądów i społecznych ocen. Małżeństwo nie jest wprawdzie wartością autoteliczną – jak miłość czy wolność – można mu jednak przypisać cechę uniwersalizmu, bowiem występuje w każdej epoce, w każdej kulturze i w każdej religii. Jako specyficzny związek kobiety z mężczyzną małżeństwo daje początek rodzinie. Związek małżeński jest bardzo ważnym wzorcem

¹² S.J. Price, P.C. McKenry, *Divorce*, Newbury Park - Beverly Hills - London - New Delhi 1988, s. 58.

¹³ B.L. Bloom, S.J. Asher, S.W. White, *Marital disruption as a stressor: A review and analysis*, „Psychological Bulletin” 1978, nr 85.

¹⁴ S. Kawula, *Szkic do portretu rodziny diasporowej*, op. cit.

społecznym, stanowiącym punkt odniesienia dla nowo powstających alternatywnych form życia małżeńsko-rodzinnego¹⁵. Ze względu na swoje wielorakie funkcje i związane z nimi społeczne znaczenie instytucja małżeństwa jest wartością wysoko cenioną, w związku z czym obwarowana jest szeregiem norm społecznych i prawnych, mających na celu strzeżenie jej trwałości oraz zapobieganie dezintegracji.

Potężne wyzwanie wobec trwałości małżeństwa i rodziny tworzą procesy industrializacji i urbanizacji oraz związana z nimi mobilność przestrzenna i wertykalna ludności. Procesy te poszerzają sferę osobowej wolności, wykształcając bardziej liberalne postawy wobec instytucji rozvodu¹⁶. W czasach PRL laicyzacja świadomości i postaw wprowadzana była programowo, przy użyciu instytucjonalnych środków pozostających w dyspozycji komunistycznego państwa. Transformacja ustrojowa jest natomiast okresem spontanicznej laicyzacji w toku przekształceń społeczno-kulturowych. Zdaniem J. Mariańskiego, następuje przechodzenie od norm etyki restrykcyjnej do norm etyki permissywnej, pogłębiają się tendencje do relatywizacji moralności i oddzielenia jej od religii na rzecz kształtowania się moralności autonomicznej¹⁷. Skutkiem tego, głównymi autorytetami branymi pod uwagę w rozstrzyganiu sporów małżeńskich są sami małżonkowie i członkowie ich rodzin, a w dalszej kolejności znajomi, Kościół. Naciski społeczne zmierzają w kierunku relatywizowania bezwzględного charakteru norm moralnych dotyczących nierozzerwalności małżeństwa. Konflikt pomiędzy kościelnym systemem interpretacji a laickimi koncepcjami sprawia, że Kościół traci na znaczeniu jako autorytet, a jego normy stają się jedynie częściowym systemem w obrębie społeczeństwa globalnego. Jak potwierdzają wyniki badań, osoby deklarujące się jako katolicy, traktują często swoje odniesienie do wiary i Kościoła w sposób selektywny. Religijność przestaje być dla nich, jak się wydaje, wartością nadrzędną, wokół której buduje się tożsamość jednostki¹⁸. Globalnie rzecz biorąc, zachodzące zmiany polegają na laicyzacji życia, jego desakralizacji, na wzroście znaczenia indywidualizmu przy jednoczesnym znacznym ograniczeniu roli lokalnej kontroli społecznej¹⁹.

Postawy wyznaczają przyszłe zachowania jednostek danej populacji. Czynnikiem

¹⁵ Z. Dąbrowska, Małżeństwo jako wartość. Studium Empiryczne, „Małżeństwo i Rodzina” 2003, nr 1 [on line], <http://www.malzenstwoirodzina.republika.pl/> [dostęp 30.06.2008].

¹⁶ P. Kryczka, Rozwód w opinii społecznej, op. cit., s. 42-43; P. Kryczka, Rozwód: wyzwanie wobec norm społecznych, op. cit., s. 325.

¹⁷ J. Mariański, Religijność w procesie przemian. Szkice socjologiczne, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1991, s. 106-110.

¹⁸ P. Kryczka, Rozwód w opinii społecznej, op. cit., s. 53.

¹⁹ P. Kryczka, Rozwód: wyzwanie wobec norm społecznych, op. cit., s. 325.

integrującym wielorakość postaw jednostki jest system wartości²⁰. Pojęcie wartość nie jest jednak w literaturze jednoznacznie definiowane i wywołuje liczne kontrowersje²¹. Bogatego przeglądu różnych koncepcji wartości dokonał m.in. Cz. Matuszewicz. Według niego, wartości spełniają rolę kryterium wyboru dążeń ogólnospołecznych, funkcjonują jako standard integracji jednostki ze społeczeństwem i standard wyboru indywidualnej drogi życia w ramach określonego społeczeństwa oraz różnicują społeczną sferę osobowości ludzkiej²². Podobny sens nadaje temu pojęciu definicja zaczerpnięta ze Słownika Psychologii, gdzie przyjmuje się, że „wartość jest to ogólna, abstrakcyjna zasada, wyznaczająca wzorzec zachowania w danej kulturze czy społeczeństwie, którą w efekcie procesu socjalizacji członkowie danego społeczeństwa skłonni są wysoko cenić”²³.

Pojęcie wartości definiowane jest także często w kontekście potrzeb. Zgodnie z definicją F. Znanieckiego, wartość to potrzeby duchowe lub materialne obiekty, którym ludzie nadają pozytywne znaczenie²⁴. Podobnie B. Galant dzieli wartości na obiekty niematerialne lub materialne, w stosunku do których ludzie mają pozytywne postawy (emocjonalno-oceniające), mają o tych wartościach przynajmniej elementarną wiedzę oraz dążą do ich posiadania i utrzymania²⁵. Natomiast S. Jałowiecki wyróżnia wartości-normy oraz wartości-obiekty, przy czym te pierwsze gwarantują interesy grupy lub społeczeństwa, a ich realizacja obwarowana jest sankcjami i naciskiem społecznym. Wartości-obiekty stanowią natomiast przedmiot zainteresowania jednostki i wyrażają się w jej celach i dążeniach²⁶. Również A. Kłosowska określa wartość jako przedmiot dążeń i pragnień²⁷.

Definicje psychologiczne, traktujące wartość jako zjawisko psychiczne o poznawczym charakterze, wiążą je niekiedy z terminem „postawa”. Przyjmuje się, że wartości są głównym komponentem postaw – są stanem motywacyjno-percepcyjnym, który steruje działaniami. Poznawczy charakter wartości implikuje tworzenie skali preferencji zarówno dla motywów i celów, jak i działań. Wartości zajmują centralne miejsce w systemie przekonań jednostki.

²⁰ D. Markowska, Rodzina jako wartość u młodzieży w wieku prematrymonialnym, Raport z tematu 11.5.4.02., Archiwum badań PW 11.5.04, Instytut Statystyki i Demografii, SGPiS, Warszawa-Poznań 1983, nr 165a, s. 15.

²¹ Por. m.in.: G. Kłoska, Pojęcie, teorie i badania wartości w naukach społecznych, PWN, Warszawa 1982.

²² Cz. Matuszewicz, Psychologia wartości, PWN, Warszawa-Poznań 1975, s. 245.

²³ Słownik psychologii, red. A. S. Reber, Wydawnictwo Scholar, Warszawa 2000, s. 810.

²⁴ W.I. Thomas, F. Znaniecki, Chłop polski w Europie i Ameryce, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1976, s. 54-58. Pierwsze wydanie ukazało się w Bostonie w 1918-1920 r., pt.: The Polish peasant in Europe and America.

²⁵ B. Galant, Wartości jako obiekty szczególnego rodzaju postaw, „Studia Socjologiczne” 1979, nr 3, s. 211.

²⁶ S. Jałowiecki, O pojęciu wartości i strukturze systemu wartości, „Prakseologia” 1974, nr 3, s. 4.

²⁷ A. Kłosowska, Społeczne ramy kultury, PWN, Warszawa 1972, s. 101.

Wartości są celami, a nie środkami; mają charakter autoteliczny, a nie instrumentalny²⁸.

Dla celów badawczych istotne jest rozróżnienie różnych poziomów w systemie wartości człowieka²⁹. D. Markowska proponuje wyróżnienie trzech poziomów wartości: nadrzędne, ideały oraz preferencje, przy czym czynnikiem integracji postaw są wartości nadrzędne, wynikające z przekonań religijnych, nurtów filozoficznych, ideologii społecznych i politycznych, które pozwalają wyjaśnić i ocenić ludzki los oraz otaczającą rzeczywistość. Ideały zaś stanowią wykładnię wartości nadrzędnych w konkretnym czasie i przestrzeni, a preferencje wyrażają upodobania jednostki³⁰. Zgodnie z klasyfikacją M. Schelera, na szczycie hierarchii wartości są wartości religijne, których fundamentem jest *Sacrum*. W doktrynie Kościoła katolickiego do wartości o randze *Sacrum* zalicza się małżeństwo. Natomiast na kolejnych szczeblach drabiny aksjologicznej znajdują się wartości: moralne (duchowe), witalne (służące podtrzymaniu zdrowia i życia) i hedonistyczne (związane z przyjemnościami)³¹. Wydaje się, że postawy wobec małżeństwa i rozvodu są uwarunkowane przyjętym systemem wartości, doświadczeniami i cechami indywidualnymi jednostki.

Pojęcie postawa to termin występujący zarówno w teorii jak i praktyce badawczej. Za twórców tego pojęcia uważani są socjologowie F. Znaniecki oraz W.I. Thomas (1918-1920), według których przez postawę należy rozumieć proces świadomości indywidualnej, określający rzeczywistą lub możliwą działalność w świecie społecznym³². Tak rozumiana postawa oznacza psychiczny stosunek podmiotu do przedmiotu i pewną dyspozycję do działania oraz stanowi jednostkowy „przeciwczłon” wartości społecznej³³. Łącznikiem między postawą a wartością jest działalność³⁴.

W odniesieniu do pojęcia postawy, podobnie jak pojęcia wartości, brak jest całkowitej zgodności co treści jego definicji. Różne znaczenia tego pojęcia zależne są często od koncepcji teoretycznej badacza. Na tym polu ścierają się dwie koncepcje: socjologiczna oraz psychologiczna. Autorzy koncepcji socjologicznej akcentują stosunek emocjonalny lub oceniający podmiotu do przedmiotu. Zgodnie z takim podejściem, postawa to „względnie

²⁸ J. Żółkowski, Kryzys wartości, „Comunnio” 1983, nr 6(18), Międzynarodowy Przegląd Teologiczny, Wyd. „Pallottinum”, s. 28.

²⁹ W. Ignatczyk, Postawy małżeńskie i prokreacyjne młodzieży polskiej stanu wolnego, op. cit., s. 30.

³⁰ D. Markowska, Rodzina jako wartość u młodzieży w wieku prematrymonialnym, op. cit.

³¹ Za: J. Żółkowski, Kryzys wartości, op. cit., s. 27.

³² W.I. Thomas, F. Znaniecki, Chłop polski w Europie i Ameryce, op. cit., s. 54-55.

³³ B. Zawadzki, Z współczesnej psychologii amerykańskiej, Polskie Archiwum Psychologii, t. 7, 1934/35, s. 127.

³⁴ S. Nowak, Pojęcie postawy w teoriach i stosowanych badaniach społecznych, w: Teorie postaw, red. S. Nowak, PWN, Warszawa 1973, s. 17.

*stały stosunek emocjonalny lub oceniający do przedmiotu lub dyspozycja do występowania takiego stosunku, wyrażająca się w kategoriach pozytywnych, negatywnych lub neutralnych*³⁵. Tak rozumianą postawę można stopniować, gdyż emocje i oceny występować mogą z różną siłą.

W koncepcji psychologicznej nawiązuje się do teorii poznawczych, zakładając, że postawa powinna zawierać elementy poznawcze. Zgodnie z tym twierdzeniem przez postawę należy rozumieć *„względnie trwałą i zgodną organizację poznawczą, uczuciowo-motywacyjną i behawioralną podmiotu, związaną z określonym przedmiotem czy klasą przedmiotów”*³⁶. Na tak sprecyzowaną definicję składają się trzy elementy: poznawczy, uczuciowo-motywacyjny i behawiorystyczny, który jest zewnętrznym przejawem postawy. Pierwsze dwa komponenty, poznawczy oraz uczuciowo-motywacyjny, traktowane są jako wewnętrzne składniki postawy. Współczesna psychologia przy definiowaniu pojęcia postawy zmierza do integracji stanowiska obiektywnego i subiektywnego. Na uwagę zasługuje definicja S. Nowaka, według którego postawa to *„ogół względnie trwałych dyspozycji do oceniania tego przedmiotu i emocjonalnego nań reagowania oraz ewentualnie towarzyszących tym emocjonalno-oceniającym dyspozycjom względnie trwałych przekonań o naturze i właściwościach tego przedmiotu i względnie trwałych dyspozycji do zachowania się wobec tego przedmiotu”*³⁷.

Zakłada się, że pojęcie postawy należy wyjaśniać istnieniem potrzeb, a nie faktem ich zaspokojenia. Postawy mogą być pełne lub nie. Postawa pełna powinna zawierać wszystkie wyróżnione komponenty: poznawczy, afektywny oraz behawiorystyczny. Dwa pierwsze z nich odnoszą się do czynników psychicznych. Komponent afektywny, tj. dyspozycja do ocen i emocjonalnych reakcji, stanowi warunek konieczny i dostateczny istnienia postawy. Natomiast komponent behawiorystyczny, będąc także czynnikiem natury psychicznej, zawiera dyspozycję do działania, czyli do czynności pozapsychicznych³⁸.

Indywidualne postawy składają się na opinię społeczną. Opinia społeczna jest kategorią bardzo złożoną i wielowymiarową. W znacznym stopniu jest ona powiązana z typem osobowości, ma także swoje odniesienie do zachodzących procesów makro- i mikrospołecznych. W znacznym stopniu jest również kształtowana przez media. Zdaniem P. Kryczki, *„opinia społeczna jest swoistą instancją do osądzania tego, co słuszne, a co niesłuszne, tego, co dopuszczalne, a co niedopuszczalne, jakie zachowania lub potencjalne*

³⁵ S. Mika, Psychologia społeczna, PWN, Warszawa 1981, s. 114.

³⁶ T. Mądrzycki, Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw, PZWS, Warszawa 1970, s. 19.

³⁷ S. Nowak, Pojęcie postawy w teoriach i stosowanych badaniach społecznych, op. cit., s. 23.

³⁸ I. Nowakowska, W sprawie definicji pojęcia postawy, op. cit., s. 169 i nast.

zachowania mogą się spotkać z aprobatą, a jakie z dezaprobatą. Ma swój wymiar zewnętrzny, łatwo dostrzegalny, ale ma także i drugie dno”³⁹.

Istnieje wiele koncepcji mających na celu wyjaśnienie kształtowania opinii i postaw społecznych. Profesor E. Noelle-Neumann wprowadziła do interpretacji wyników badań opinii społecznej kategorię tzw. spirali milczenia. W świetle tej koncepcji, w kształtowaniu opinii publicznej podstawową rolę odgrywają grupy wiodące w społeczeństwie, elity i media. Natomiast tzw. milcząca większość przyjmuje zazwyczaj postawę biernej akceptacji, zakładając, że odmienność opinii może doprowadzić do społecznej marginalizacji. Grupy elitarne tworzą bowiem swoisty klimat dla opinii publicznej, niedefiniowalną jakość, oddziałującą jednocześnie jako groźba izolacji dla zachowań i postaw niekonformistycznych. Obawa przed izolacją, poczucie niepewności, a także zależności od osądu innych sprawia, że wielu ludzi przyjmuje postawę milczenia, chowa się w swoistej „społecznej skórze”. Dotyczy to głównie ludzi żyjących w społeczeństwach względnie stabilnych, związanych wspólnym pochodzeniem, historią, kulturą i religią, ponieważ nacisk na zachowania konformistyczne nie jest odczuwalny, ale dzięki temu bardziej skuteczny. Odwrotna tendencja występuje w okresie wojen, rewolucji i gwałtownych przemian społecznych⁴⁰.

Z kolei J. Mariański pisze, że *„w mniejszych środowiskach społecznych dominują postawy kompromisowe, w środowiskach wielkomiejskich dochodzą do głosu postawy celowościowo-pragmatyczne, porządkujące zachowania codzienne według wymogów skuteczności. Ogólne normy moralne należące do jakiegoś systemu normatywnego (najczęściej religijnego) tracą w świadomości młodzieży i ludzi dorosłych swoją uniwersalność i walor jedynej słuszności*”⁴¹.

Globalny stosunek do rozwodu to pewien ogólny, uproszczony obraz tego zjawiska funkcjonujący w świadomości, połączony z jego oceną. *„Pełni on funkcję obiegowego stereotypu, który uwalnia ludzi od indywidualnego, każdorazowego analizowania konkretnego przypadku*”⁴². Tego typu ogólna opinia podmiotu wobec rozwodu posiada wyraźne osadzenie w obyczajowości i grupach odniesienia ważnych dla nosicieli opinii, umiejscawia się także w szerszym systemie ocen etyczno-moralnych, stanowi ponadto pewien element poczucia tożsamości danej osoby. W tych względów opinia taka jest mniej podatna na zmiany w krótkim okresie⁴³.

³⁹ P. Kryczka, *Rozwód w opinii społecznej*, op. cit., s. 42.

⁴⁰ E. Noelle-Neumann, *Öffentliche Meinung. Die Entdeckung der Schweigespirale*, Frankfurt a/Main, Ullstein 1996, s. 84-92.

⁴¹ J. Mariański, *Religijność w procesie przemian. Szkice socjologiczne*, op. cit., s. 99.

⁴² P. Kryczka, *Rozwód w opinii społecznej*, op. cit., s. 45.

⁴³ S. Nowak, *Pojęcie postawy w teoriach i stosowanych badaniach społecznych*, op. cit., s. 23, 40.

W polskiej literaturze socjologicznej dotyczącej badań nad opiniami o rozwodzie zasygnalizowano problem natury metodologicznej, mianowicie: czy odpowiedzi respondentów dopuszczające rozwód mogą być traktowane jako tożsame z jego akceptacją⁴⁴. Zastrzeżenia te wydają się potwierdzać wyniki niektórych badań, w których ankietowani, pomimo ogólnego przyzwolenia na rozwód, dystansują się od jego aprobaty, jeśli to wymagałoby ich osobistego udziału. Ujmując dwoistość wyrażanych postaw zgodnie z teorią „społecznej skóry” E. Noelle-Neumann, można przypuszczać, że łatwiej jest wypowiadać się ogólnikowo, w sprawie funkcjonującej jako stereotyp, co zdejmuje z respondenta poczucie indywidualnej odpowiedzialności za wypowiedzianą deklarację. Trudniej natomiast doradzać komuś bliskiemu i ponieść konsekwencje wyrażonych słów. Zatem proces wrastania respondentów w „społeczną skórę” ideologii liberalno-permisywnej ma drugie dno, co przejawia się w nie okazywaniu daleko idącego zaangażowania w problemy innych ludzi, nawet gdyby to były osoby bliskie. Nie ulega wątpliwości, że ta problematyka jest niezwykle trudna, szczególnie z powodu jej odniesień do przeciwstawnych orientacji ideowych i religii. Niemniej jednak w warstwie metodologicznej, sondaże opinii społecznej są naukowo uznaną formą diagnozy socjologicznej⁴⁵.

Proces poznania postaw nie jest łatwy i budzi liczne kontrowersje. Prawidłowy statystyczny pomiar postaw i ocen wartościujących jest utrudniony ze względu na fakt, iż oparte są one na kryteriach aksjologicznych. Szczególnie trudny staje się pomiar systemu wartości rodzinnych, który odzwierciedla subiektywne opinie badanych jednostek. Ponieważ jednak nie ma innej metody pomiaru postaw, system wartości można identyfikować tylko przez rozpoznanie werbalnych opinii badanych⁴⁶. Oceny werbalne w formie opinii o rozwodach mogą być zatem miernikami postaw wobec rozwodów. Trafność tych mierników jest sprawą dyskusyjną, ale z uwagi na brak doskonalszych narzędzi pomiaru należy opinię uważać jako przejaw postawy, zakładając, iż na ogół istnieje duża zgodność między nimi⁴⁷. Rozpoznanie postaw jest niezbędne w celu identyfikacji przyszłych zachowań jednostek danej populacji⁴⁸.

Odrębne zagadnienie stanowi opinia społeczna o osobach rozwiedzionych. Rozwiedzeni,

⁴⁴ A. Podgórecki, Zjawiska prawne w opinii publicznej: rozwody, władza rodzicielska, procesy o zniesławienie wytaczane dziennikarzom, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1964, s. 44; F. Adamski, Socjologia małżeństwa i rodziny, PWN, Warszawa 1984, s. 276.

⁴⁵ P. Kryczka, Rozwód w opinii społecznej, op. cit., s. 45 i 51.

⁴⁶ W. Ignatczyk, Postawy młodzieży akademickiej miasta Poznania wobec instytucji małżeństwa, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2005, z. 4, s. 269.

⁴⁷ W. Ignatczyk, Postawy małżeńskie i prokreacyjne młodzieży polskiej stanu wolnego, op. cit., s. 32.

⁴⁸ S. Nowak, Pojęcie postawy w teoriach i stosowanych badaniach społecznych, op. cit., s. 32.

podobnie jak inni ludzie, pełnią różnorakie role społeczne, funkcjonują w różnych kręgach społecznych, w związku z czym różne są oczekiwania wobec ich akceptowanych zachowań. Ponadto zagadnienie tolerancji do osób rozwiedzionych jest stosunkowo mało rozeznane w naukach społecznych. Amerykańska badaczka N. Gerstel sformułowała tezę, że pomimo rosnącej tolerancji wobec rozwodów, trwa dezaprobata wobec osób rozwiedzionych i jest ona uzależniona od wielu okoliczności i czynników środowiskowych. Wbrew powszechnym opiniom, osoby rozwiedzione są piętnowane, przy czym sankcje te płyną głównie z ich najbliższego otoczenia. Osoby te nierzadko są postrzegane jako mniej wartościowe, mniej pożądane i wykluczane z nieformalnych kręgów towarzyskich, z grona przyjaciół, głównie przez pary małżeńskie. Dodatkowo, sami rozwiedzeni dokonują swoistej autodeprecjacji uznając, że małżeństwo jest „normalne”, a oni znajdują się niejako na marginesie życia zbiorowego⁴⁹.

Z kolei P. Kryczka genezę zjawiska autodeprecjacji wiąże z procesem rozkładu małżeństwa przed formalnym rozwodem. Rozpad pożycia małżeńskiego uruchamia bowiem swoisty mechanizm izolacji społecznej, ma charakter symetryczny i tworzy sprzężenia zwrotne. Małżonkowie przeżywający wzajemne konflikty wykazują tendencję do izolowania się od otoczenia, pojawiające się zaś kłopoty z niepełnoletnimi dziećmi generują dodatkowe strefy konfliktów w szkole czy w sąsiedztwie. W konsekwencji sytuacje takie wywołują postawy obronne zarówno po stronie zagrożonej rodziny, jak i po stronie jej otoczenia. W momencie orzeczenia rozwodu proces izolacji jest już zazwyczaj na tyle zaawansowany, że rozwiedzeni swój status w tym względzie łączą z „rozwozem” obejmującym także okres poprzedzający rozwód. Zupełnie odmiennie mogą funkcjonować postawy wobec osób rozwiedzionych wówczas, gdy odnoszą się do ogólnego zjawiska rozwodu lub anonimowego rozwiedzonego, a nie do konkretnej znanej osoby. Na przestrzeni ostatnich 30-40 lat normy społeczne w tej dziedzinie uległy znacznemu złagodzeniu, a w obyczajowości status społeczny osoby rozwiedzionej wydaje się obecnie wyższy niż status starej panny czy starego kawalera⁵⁰.

P. Kryczka jest autorem koncepcji trzech kręgów „obszaru tolerancji” w stosunku do rozwiedzionych, którą zdają się potwierdzać wyniki jego badań. Według tej koncepcji opinia społeczna wobec rozwiedzionych funkcjonuje w postaci asymptotycznej gradacji. W im bliższym otoczeniu znajduje się osoba rozwiedziona, tym częściej respondenci ujawniają wobec niej postawy braku akceptacji. Pierwszy „obszar tolerancji” jest najszerszy,

⁴⁹ N. Gerstel, *Divorce as stigma*, „Social Problems” 1987, vol. 34, nr 2, s. 173 i nast.

⁵⁰ P. Kryczka, *Rozwód: wyzwanie wobec norm społecznych*, op. cit., s. 325-329.

charakteryzuje się powszechną otwartością, ale jednocześnie obojętnością w relacjach do osób rozwiedzionych z dalszego otoczenia. Dwa następne kręgi mają charakter bardziej emocjonalny. Drugi krąg zawęży „obszar tolerancji” i dotyczy osób pełniących ważne role społeczne z punktu widzenia respondenta. Najbardziej zawężony „obszar tolerancji” występuje w odniesieniu do potencjalnych kontaktów z rozwiedzionymi przez osoby najbliższe (np. małżeństwo własnego dziecka z osobą rozwiedzioną spotyka się najczęściej z brakiem tolerancji)⁵¹.

Ponieważ rozwód jest przejawem rozkładu życia rodzinnego i małżeńskiego, istotne wydaje się wyjaśnienie pojęć: „dezorganizacja”, „dezintegracja”, „destabilizacja”, a także „patologia” i „dewiacja”. Socjolog É. Durkheim⁵² w następujący sposób definiował zjawiska patologiczne: *„Normalnymi nazwiemy fakty o formach najbardziej powszechnych, dając innym faktom nazwę chorobliwych lub patologicznych. Jeśli wolno nazwać typem przeciętnym hipotetyczną istotę stworzoną przez zebranie w jedną całość, coś w rodzaju abstrakcyjnej indywidualności, cech występujących najczęściej u jednego gatunku wraz z ich najostrzejszymi formami, będzie można powiedzieć, że typ normalny pokrywa się z przeciętnym, a każde odchylenie od tego wzorca zdrowia jest zjawiskiem chorobliwym”*. Autor dodaje, że tym, co nadaje zjawiskom charakter patologiczny nie są ich właściwości wewnętrzne, lecz właściwości przypisane tym zjawiskom przez świadomość zbiorową.

M. Jarosz terminy „dezorganizacja”, „dezintegracja” i „patologia” stosuje zamiennie. Odnosi je do negatywnych, odbiegających od przyjętych norm społecznych zjawisk i zachowań w społeczeństwie oraz mikrostrukturze rodzinnej⁵³. W literaturze przedmiotu terminy te niekiedy się rozgranicza bądź zastępuje pojęciem „dewiacji”, rozszerzanym przez A. Podgóreckiego również na zachowania odbiegające od akceptowanych norm społecznych w sensie pozytywnym, określane mianem „dewiacji pozytywnej”. Z kolei termin „dezorganizacja społeczna” rozumiany jest przez F. Znanieckiego jako *„zmniejszenie wpływu istniejących społecznych norm postępowania na poszczególnych członków grupy”*⁵⁴.

Za najbliższą znaczeniowo teoretycznym założeniem tej pracy przyjęto definicję F. Znanieckiego, uznając, iż „dezorganizacja” rodziny (małżeństwa) wywołuje badane dalej postawy i procesy dezintegracyjne prowadzące do rozwodu. Pojęcia „dezorganizacja”, „dezintegracja” i „destabilizacja” stosowane były w pracy zamiennie. Ponieważ w postępowaniu

⁵¹ P. Kryczka, *Rozwód w opinii społecznej*, op. cit., s. 62-64.

⁵² É. Durkheim, *Zasady metody socjologicznej*, PWN, Warszawa 1968, s. 86 i 102.

⁵³ M. Jarosz, *Dezorganizacja w rodzinie i społeczeństwie*, PWE, Warszawa 1987, s. 9.

⁵⁴ W.I. Thomas, F. Znaniecki, *Chłop polski w Europie i Ameryce*, op. cit., s. 12.

badawczym zmierzano do identyfikacji uwarunkowań czynników destabilizujących podstawową mikrostrukturę społeczną, bez uwzględniania jej wewnętrznej struktury, w pracy zamiennie posługiwano się także pojęciami „małżeństwo” i „rodzina”, mając jednak świadomość różnic zachodzących między nimi.

2. Prawne aspekty rozvodu i separacji

W Polsce przedrozbiorowej prawodawstwo cywilne nie zajmowało się sprawami małżeńskimi, zakładając, iż należą one do kompetencji Kościoła. Zgodnie z doktryną Kościoła, uznającą małżeństwo za nierozzerwalny sakrament, w katolickiej Polsce instytucja rozvodu nie miała racji bytu. Jedną z konsekwencji rozbiorów Rzeczypospolitej było odziedziczenie po zaborcach różnych systemów prawa małżeńskiego. Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. w każdej z byłych dzielnic porozbiorowych obowiązywało odrębne ustawodawstwo. W całym okresie międzywojennym na terytoriach stanowiących obszar odrodzonego państwa polskiego funkcjonowało aż pięć systemów prawnych, które różnie rozwiązywały kwestie separacji i rozwodów⁵⁵.

W województwach centralnych (tj. na terenie byłego Królestwa Kongresowego) obowiązywało Prawo o małżeństwie z 1836 r.⁵⁶, które przewidywało odrębne przepisy dla osób różnych wyznań religijnych i dopuszczało zawarcie i rozwiązanie małżeństwa jedynie według prawa wyznaniowego. Dopiero po zawarciu ślubu kościelnego związek podlegał rejestracji przez spisanie aktu stanu cywilnego. System ten wykluczał jakąkolwiek ingerencję prawa świeckiego w instytucję małżeństwa, a wszelkie kompetencje do orzekania o rozwodzie, separacji, a także o skutkach cywilnych rozłączenia i rozvodu posiadały trybunały kościelne, tzw. konsystorzysy wyznania rzymskiego, prawosławnego i protestanckiego⁵⁷. Zerwanie związku małżeńskiego było zatem bardzo utrudnione. Rozwody dopuszczano jedynie wtedy, gdy w danym wyznaniu były one możliwe. Dla małżeństw pomiędzy osobami wyznającymi religię rzymskokatolicką, które nie mogły uzyskać rozvodu, istniała jedynie możliwość „rozłączenia co do stołu i łoża”, czyli separacji, na podstawie

⁵⁵ P. Ryguła, Historyczny kontekst debaty na temat projektu nowego prawa małżeńskiego w Polsce międzywojennej, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 2001, nr 34, s. 259; Z. Zarzycki, Zarys instytucji separacji małżeńskiej na ziemiach polskich od 1918 do 2000 r., w: Przez tysiąclecia: państwo – prawo – jednostka. Materiały ogólnopolskiej konferencji historyków prawa, Ustroń 17-20 września 2000 r., red. A. Lityński, M. Mikołajczyk, t. II, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2001, s. 93.

⁵⁶ Prawo o małżeństwie z dnia 24 czerwca 1836 r., Dziennik Praw Królestwa Polskiego, Dz. P. t. 18, s. 57 i n.

⁵⁷ Sądy powszechne orzekały o rozwodzie lub separacji tylko w przypadku nielicznych grup wyznawców pozostałych wyznań chrześcijańskich i niechrześcijańskich. Por.: P. Ryguła, Historyczny kontekst debaty na temat projektu nowego prawa małżeńskiego w Polsce międzywojennej, op. cit., s. 260; Z. Mańk, Rozwód, Książka i Wiedza, Warszawa 1978, s. 37.

zgodnego żądania obojga małżonków, bądź tylko jednego z nich (np. w przypadku cudzołóstwa lub innej winy współmałżonka). Separacja mogła być orzeczona na pewien określony okres lub na czas nieokreślony. „Rozłączenie co do stołu i łoża” na czas nieograniczony pociągało za sobą wszelkie skutki rozwiązania małżeństwa, z tą jedyną różnicą, iż utrzymany był węzeł małżeński, który stanowił przeszkodę do zawarcia ponownego małżeństwa⁵⁸.

W okresie międzywojennym na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej (ziemie zabużańskie, które w czasie zaborów nie należały do Królestwa Kongresowego) nadal obowiązywało rosyjskie prawo cywilne z 1832 r.⁵⁹ Przewidywało ono wyznaniowy charakter małżeństwa i wykluczało jakąkolwiek ingerencję prawa świeckiego w tej dziedzinie. Jurysdykcja w sprawach małżeńskich należała do właściwych sądów duchownych poszczególnych wyznań⁶⁰. Tym samym o rozwód mogły się ubiegać tylko osoby przynależące do wyznania, które takie rozwiązanie dopuszczało. Każdy ze współmałżonków miał natomiast prawo do zażądania separacji z powodu cudzołóstwa drugiego małżonka lub niezdolności do współżycia, ale dopiero po trzech latach od zawarcia małżeństwa.

Na obszarze byłego zaboru pruskiego, a więc w województwach zachodnich i północnych II RP, obowiązywał kodeks cywilny BGB z 1896 r., który realizował koncepcję pełnej laicyzacji instytucji małżeństwa. Niezależnie od wyznania religijnego obligatoryjną formą zawarcia związku małżeńskiego był ślub cywilny, natomiast obrzędy religijne mogły się odbyć dopiero w drugiej kolejności. Sądownictwo w sprawach małżeńskich należało do świeckich sądów powszechnych. Rozwody były dopuszczalne bez względu na przynależność wyznaniową. Oprócz rozwodu kodeks BGB przewidywał także możliwość „zniesienia wspólnoty małżeńskiej”, tj. separacji. Zniesienie wspólnoty mogło być orzeczone na żądanie jednego z małżonków z tych samych przyczyn, które zostały przewidziane dla rozwodu⁶¹.

Dwa różne systemy prawa małżeńskiego istniały na terenach, które w czasie rozbiorów wchodziły w skład monarchii austro-węgierskiej. Pierwszy system prawny pochodził z austriackiego kodeksu cywilnego ABGB z 1811 r.⁶² Drugi stanowiła ustawa węgierska

⁵⁸ Prawo o małżeństwie z dnia 24 czerwca 1836 r., art. 228.

⁵⁹ Zwód Praw Cesarstwa Rosyjskiego z 1832 r., t. 10, część 1,

⁶⁰ Z wyjątkiem staroobrzędowców oraz osób należących do grup wyznaniowych określanych jako sekty, w przypadku których sprawy małżeńskie rozpatrywane były przez sądy cywilne. Por.: Z. Mańk, *Rozwód*, op. cit., s. 37.

⁶¹ Niemiecki kodeks cywilny: Bürgerliches Gesetzbuch (BGB) z 1896 r., t. 4, Familienrecht, art. 1565-1576. Obecnie BGB, obowiązujący z licznymi zmianami w Niemczech, nie przewiduje sądowej separacji małżonków. Por.: Z. Zarzycki, *Zarys instytucji separacji małżeńskiej na ziemiach polskich od 1918 do 2000 r.*, op. cit., s. 98.

⁶² Austriacka powszechna ustawa cywilna: Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch (ABGB) z 1811 r., art. 103-109. W 1938 r. zniesiono instytucję separacji w Austrii i nie występuje ona dzisiaj w prawie austriackim. Por.:

z 1894 r., która od 1922 r. była równorzędnie obowiązującym systemem prawa małżeńskiego na terenie Spisza i Orawy⁶³.

Austriackie prawo małżeńskie miało charakter świecko-wyznaniowy, starając się przeprowadzić pewien kompromis pomiędzy rozumieniem małżeństwa jako instytucji cywilnej a związku sakramentalnego. W przepisach odnoszących się do ważkości związku, formy jego zawarcia i rozwiązania prawo to uwzględniało wierzenia religijne obywateli. Małżeństwo mogło być zawarte w formie religijnej bądź cywilnej. Zwłaszcza przepisy odnoszące się do małżeństw katolickich pozostawały generalnie w zgodzie z normami prawa kanonicznego. Państwo nie uznawało jednak autonomii Kościoła w sprawach małżeńskich, dlatego sądownictwo w tej dziedzinie było świeckie. Małżonkowie pozostający w konflikcie mieli prawo do rozwodu lub „rozdziłu od stołu i łoża”. Kodeks ABGB zabraniał rozwodu w trzech wypadkach: gdy jedno z małżonków było katolikiem, obydwójce byli katolikami lub obydwójce po zawarciu małżeństwa przez pewien czas byli katolikami. Dlatego katolicy mogli korzystać jedynie z prawa do separacji, przy czym obowiązywał wymóg dochowania wierności separowanemu małżonkowi (celibat). W systemie prawa austriackiego separacja nie była tylko surogatem rozwodu. Czasowa separacja była często zarządzana przez sąd w toku postępowania rozwodowego jako środek pojednania małżonków. O rozwodzie sąd orzekał dopiero wtedy, gdy po okresie „rozdziłu od stołu i łoża” nie następowała poprawa stosunków małżeńskich.

Na obszarze Spisza i Orawy (przyłączonych do Polski od 1922 r.) małżeństwo uważane było wyłącznie za instytucję prawa cywilnego. Zgodnie z literą prawa węgierskiego o rozwodzie i o separacji orzekały sądy świeckie. Na gruncie prawa świeckiego rozwód był dopuszczalny również dla katolików, jeżeli po stronie jednego z małżonków zachodziła wina rozkładu pożycia. Prawo węgierskie przewidywało identyczne podstawy rozwodu co „rozdziłu od stołu i łoża”, a także możliwość żądania przez każdego z małżonków zmiany separacji na rozwód (po dwóch latach od jej orzeczenia)⁶⁴.

Systemy prawne obowiązujące w Polsce międzywojennej w większym lub mniejszym stopniu nawiązywały do zasad wyznaniowych⁶⁵. Instytucja rozwodu powszechnie stosowana

Z. Zarzycki, Zarys instytucji separacji małżeńskiej na ziemiach polskich od 1918 do 2000 r., op. cit., s. 96.

⁶³ Ustawa o małżeństwie z 1894 r. Por.: Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 14 września 1922 r. w przedmiocie organizacji sądownictwa na Spiszu i Orawie i rozciągnięcia na ten obszar mocy obowiązującej niektórych ustaw i rozporządzeń, Dz. U. 1922, nr 90, poz. 833.

⁶⁴ P. Rygula, Historyczny kontekst debaty na temat projektu nowego prawa małżeńskiego w Polsce międzywojennej, op. cit., s. 262-263.

⁶⁵ H. Warman, Prawo o rozwodzie i separacji: przepisy kodeksów obowiązujących i ustaw związkowych, orzecznictwo sądowe austriackie, rosyjskie i polskie, Księgarnia Prawnicza, Warszawa 1939.

była tylko na terenach byłego zaboru pruskiego i częściowo austriackiego, gdzie obowiązywało cywilne prawo małżeńskie narzucone przez zaborców. Małżonkom wyznania rzymskokatolickiego zamieszkującym większą część terytorium Polski prawo umożliwiało jedynie rozłączenie (separację)⁶⁶. W przypadku kolizji przepisów prawa małńskiego spory rozstrzygano za pomocą przepisów prawa prywatnego międzynarodowego⁶⁷ i międzydzielnicowego. System prawny w Polsce międzywojennej był bardzo skomplikowany i niejednolity. Stan ten zachęcał do obchodzenia niewygodnych przepisów. Zdarzały się przypadki zmiany przynależności religijnej lub miejsca zamieszkania w celu przeprowadzenia rozwodu⁶⁸. Dlatego w 1919 r. rozpoczęto proces unifikacji prawa polegający na zastąpieniu prawa państw zaborczych jednolitym dla całego kraju prawem polskim.

W okresie II Rzeczypospolitej w 1929 r. specjalna Komisja Kodyfikacyjna przygotowała projekt aktu prawnego – Prawa małńskiego osobowego⁶⁹ – postulujący wprowadzenie instytucji rozwodu, obligatoryjnej separacji poprzedzającej rozwód, separacji bezterminowej, a także wyłącznej właściwości sądów powszechnych w sprawach małżeńskich. Projekt ten okazał się kontrowersyjny ze względu na wprowadzaną w nim świeckość małństwa, w związku z czym spotkał się ze sprzeciwem środowisk konserwatywnych oraz Episkopatu i w konsekwencji nie został zatwierdzony przed wybuchem drugiej wojny światowej.

Zadanie unifikacji prawa podjęły ponownie w 1945 r. władze komunistyczne, wprowadzając jednolite Prawo małńskie⁷⁰. Nowe prawo stanęło na gruncie pełnej laicyzacji związku małńskiego, zerwało więc z wyznaniowym charakterem małństwa i wprowadziło instytucję rozwodu w systemie prawnym całego kraju. Separacja małńska nie została formalnie wprowadzona, pomimo że znana była wszystkim ustawodawstwom obowiązującym na ziemiach polskich aż do czasów wprowadzenia w życie zunifikowanego prawa małńskiego, tj. do dnia 1 stycznia 1946 r.⁷¹

⁶⁶ M. Wieczorek, Demograficzne, społeczne i ekonomiczne uwarunkowania rozwodów w Polsce, op. cit., s. 16; H. Bogacka, A. Sobieszak, Rozwody w Polsce w latach 1950-1974 w świetle badań statystycznych, w: Wybrane zagadnienia patologii rodziny, red. M. Jarosz, „Statystyka Polski”, nr 72, GUS, Warszawa 1976, s. 99-100.

⁶⁷ Np.: Oświadczenie rządowe z dnia 14 września 1929 r. w sprawie przystąpienia Rzeczypospolitej Polskiej do konwencji dotyczącej uregulowania kolizyj ustawodawstw i jurysdykcji w zakresie rozwodu i rozłączenia co do stołu i łoża, podpisanej w Hadze dnia 12 czerwca 1902 r., Dz. U. 1929, nr 80, poz. 595.

⁶⁸ Najczęściej mąż zmieniał miejsce zamieszkania na tereny byłego zaboru pruskiego i już po roku zamieszkiwania występował do sądu z powództwem o rozwód. Por.: Z. Zarzycki, Zarys instytucji separacji małńskiej na ziemiach polskich od 1918 do 2000 r., op. cit., s. 94.

⁶⁹ Projekt Prawa Małńskiego uchwalony przez Komisję Kodyfikacyjną w dniu 28 maja 1929 r., Wyd. Komisji Kodyfikacyjnej RP, Podsekcja Prawa Cywilnego, Warszawa 1931, t. 1, z. 1.

⁷⁰ Dekret z dnia 25 września 1945 r. Prawo małńskie, Dz. U. 1945, nr 48, poz. 270. Akt ten wszedł w życie dnia 1 stycznia 1946 r.

⁷¹ Z. Zarzycki, Zarys instytucji separacji małńskiej na ziemiach polskich od 1918 do 2000 r., op. cit., s. 93-108.

Zgodnie z literą nowego prawa, małżeństwo mogło być prawnie zawarte tylko przed urzędnikiem stanu cywilnego i rozwiązywane przez rozwód. Przesłanką do udzielenia rozwodu był trwały rozkład pożycia, zwłaszcza gdy jeden z małżonków dopuścił się cudzołóstwa, ciężkiej zniewagi wobec powoda, nastawał na życie powoda lub jego dziecka, odmawiał środków utrzymania rodziny, opuścił wspólne mieszkanie bez słusznej przyczyny, dopuścił się przestępstwa hańbiącego, prowadził hulawcze lub rozwiązłe życie, nakłaniał powoda lub dzieci do czynów niemoralnych, uprawiał zajęcia hańbiące lub ciągnął zeń zyski, nałogowo oddawał się pijaństwu lub narkomanii, cierpiał na weneryczną chorobę niebezpieczną dla małżonka lub potomstwa, cierpiał na chorobę psychiczną, dotknięty został niemocą płciową przed ukończeniem 50-tego roku życia.⁷² W pierwszym okresie obowiązywania nowego prawa małżeńskiego rozwiązano formalnie m.in. te małżeństwa, które rozpadły się przez długoletnią rozłąkę spowodowaną działaniami wojennymi⁷³.

Druga reforma prawa małżeńskiego nastąpiła z dniem 1 października 1950 r., kiedy wszedł w życie Kodeks rodzinny⁷⁴, zastępując wcześniej obowiązujące Prawo małżeńskie z 1945 r., Prawo małżeńskie majątkowe z 1946 r., Prawo rodzinne z 1946 r. i Prawo opiekuńcze z 1946 r. Zgodnie z nowym Kodeksem rodzinnym, każdy z małżonków mógł żądać rozwiązania małżeństwa przez rozwód, jeśli z ważnych powodów nastąpił trwały i zupełny rozkład związku. W ustawie tej nie wyszczególniono przyczyn rozkładu małżeństwa, ale w praktyce sądowej przy ustalaniu „ważnych powodów rozkładu” opierano się na przyczynach wymienionych w prawie małżeńskim z 1945 r.⁷⁵

Obecnie obowiązujący Kodeks rodzinny i opiekuńczy wszedł w życie z dniem 1 stycznia 1965 r.⁷⁶ w ramach trzeciej reformy prawa rodzinnego w Polsce. Ustawodawca, mając na uwadze troskę o trwałość rodzin w Polsce, podwyższył dla mężczyzn granicę wieku zezwalającego na zawarcie małżeństwa do 21 lat. Przewidział jednocześnie możliwość wydania przez sąd zezwolenia na zawarcie związku mężczyznom, którzy ukończyli 18 lat życia, i kobietom, które ukończyły 16 lat⁷⁷.

Z inicjatywy poselskiej doszło do kompleksowej nowelizacji Kodeksu rodzinnego

⁷² J. Suwart, Konflikty małżeńskie w świetle badań socjologicznych, „Problemy Rodziny” 1967, nr 2/34, s. 11.

⁷³ M. Wieczorek, Demograficzne, społeczne i ekonomiczne uwarunkowania rozwodów w Polsce, op. cit., s. 16-17.

⁷⁴ Ustawa z dnia 27 czerwca 1950 r. Kodeks rodzinny, Dz. U. 1950, nr 34, poz. 308.

⁷⁵ H. Bogacka, Rozwody w latach 1949-1966, „Studia i Prace Statystyczne” 1968, nr 11, GUS, s. 5.

⁷⁶ Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Dz. U. 1964, nr 9 poz. 59, z późn. zm.

⁷⁷ Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy, art. 10.

i opiekuńczego w 1975 r.⁷⁸. Zmiany, które miały służyć dalszemu umocnieniu rodziny oraz dostosowaniu przepisów do aktualnych jej potrzeb, dotyczyły m.in. kwestii podziału wspólnego majątku rozwodzących się małżeństw oraz uwzględnienia potrzeb dzieci przy orzekaniu o wspólnym mieszkaniu⁷⁹.

Po 1 stycznia 1990 r. na skutek zmian ustrojowych w Polsce nastąpiły zmiany legislacyjne w sądownictwie. Sądami właściwymi do prowadzenia spraw rozwodowych w pierwszej instancji w miejsce sądów rejonowych stały się sądy okręgowe. Miało to na celu m.in. wzmoczenie ochrony trwałości małżeństwa poprzez powierzanie spraw rozwodowych bardziej doświadczonym sędziom⁸⁰.

Pod *pojęciem rozwodu*, zgodnie z obowiązującym Kodeksem, należy rozumieć prawomocne rozwiązanie małżeństwa na drodze sądowej. Rozwód oznacza zupełny i trwały rozkład pożycia między małżonkami oraz daje im możliwość zawarcia ponownego małżeństwa. W związku z powyższym zapisem, rozwód można orzec, gdy wystąpią jednocześnie dwie główne przesłanki, tzw. trwały (brak możliwości pojednania) i zupełny (zerwanie więzi fizycznych, duchowych i gospodarczych) rozkład pożycia małżeńskiego. Oczywiście powyższe pojęcia mają charakter względny, zależny od subiektywnych odczuć małżonków. Kodeks nie określa przyczyn rozkładu pożycia małżeńskiego, zobowiązując sąd do wszechstronnego wyjaśnienia okoliczności, które do tego rozkładu doprowadziły. Pozew rozwodowy może być uzasadniony następującymi faktami, np.: niewierność, alkoholizm, narkomania, wszelkiego rodzaju patologie (przemoc w rodzinie, tak fizyczna jak i psychiczna), nieporozumienia na tle finansowym, niezgodność charakterów, różnice światopoglądowe, niedobór seksualny.

W trakcie procesu rozwodowego sąd bada również przesłanki negatywne zasadności pozwu. Są to zasady dobra wspólnych małoletnich dzieci (w wieku poniżej 18 lat) i sprzeczności z zasadami współżycia społecznego. Rozwód nie jest dopuszczalny, pomimo zupełnego i trwałego rozkładu pożycia, jeżeli wskutek niego miałoby ucierpieć dobro wspólnych małoletnich dzieci. Fakt ten może być udowodniony poprzez odpowiednie zeznania świadka (świadców) i badanie dziecka przez doświadczonych psychologów. Takiego badania może zażądać każda ze stron procesu, a odrzucenie takiego żądania przez sąd rozwodowy jest rażącym naruszeniem procedury cywilnej, skutkującym uwzględnieniem

⁷⁸ Ustawa z dnia 19 grudnia 1975 r. o zmianie ustawy Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Dz. U. 1975, nr 45, poz. 234.

⁷⁹ Z. Mańk, *Rozwód*, op. cit., s. 40.

⁸⁰ A. Malicki, J. Noculak, *Rozwód – refleksje prawno-społeczne*, „Palestra” 2003, nr 9-10, s. 84.

apelacji w II instancji. Zasada ochrony dobra dziecka jest w literaturze prawniczej często kwestionowana. Zwraca się w niej uwagę na fakt, że wystąpienie zupełnego i trwałego rozkładu pożycia (pozytywne przesłanki rozwodowe) już narusza dobro dziecka, co powinno oznaczać, że orzeczenie rozwodu jest dla dziecka zwykle lepsze niż jego odmowa. Zagadnienie ochrony interesów niepełnoletnich dzieci sprowadza się przede wszystkim do kwestii sprawowania przyszłej opieki nad nimi i władzy rodzicielskiej po orzeczeniu rozwodu⁸¹.

Przesłanka sprzeczności z zasadami współżycia społecznego polega natomiast na takim zachowaniu się jednej ze stron procesu, które mogłoby wywołać powszechne oburzenie w społeczeństwie. Jako przykład można przytoczyć żądanie rozwodu z osobą chorą na schorzenie nie psychiczne i wymagającą ciągłej opieki⁸².

Orzekając rozwód sąd ustala, czy i który z małżonków jest winny rozkładu pożycia, co ma istotne znaczenie dla stosunków majątkowych, a zwłaszcza alimentacji małżonków. Na zgodne żądanie małżonków sąd może jednak zaniechać orzekania o winie. Rozwód nie może być udzielony, gdy żąda go małżonek wyłącznie winny, a druga strona nie wyraża zgody.

W wyroku orzekającym rozwód sąd rozstrzyga o władzy rodzicielskiej nad wspólnym małoletnim dzieckiem obojga małżonków oraz orzeka, w jakiej wysokości każdy z małżonków zobowiązany jest do ponoszenia kosztów utrzymania i wychowania dziecka. Sąd w wyroku orzekającym rozwód może także, na wniosek jednej ze stron, dokonać podziału majątku wspólnego. W ciągu trzech miesięcy od chwili uprawomocnienia się orzeczenia rozwodu małżonek rozwiedziony, który wskutek zawarcia małżeństwa zmienił swoje dotychczasowe nazwisko, może powrócić do nazwiska, które nosił przed zawarciem małżeństwa⁸³.

Prawodawstwo polskie stoi na stanowisku, że o rozwód może ubiegać się każdy z małżonków, jeśli pożycie uległo trwałemu i zupełnemu rozkładowi, ponieważ „martwy” związek nie wypełnia nałożonych na niego zadań społecznych. Z drugiej jednak strony, podejmuje się kroki mające na celu zapobieganie pochopnym decyzjom o rozwodzie, czego przykładem są m.in. utrudnienia formalne w trakcie procesu rozwodowego⁸⁴. Tworzy się także różnorodne formy terapii, mediacji rodzinnej, grupy wsparcia, głównie dzięki inicjatywie organizacji pozarządowych, religijnych, fundacji itp.

⁸¹ P. Kryczka, *Rozwód w opinii społecznej*, op. cit., s. 59.

⁸² W. Budny, *Prawne aspekty rozwodu*, 2007 [on line], <http://www.wstroneojca.pl/> [dostęp 30.06.2008].

⁸³ Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy, art. 56-61.

⁸⁴ M. Wieczorek, *Demograficzne, społeczne i ekonomiczne uwarunkowania rozwodów w Polsce*, op. cit., s. 17-18.

Od początku lat 90-tych XX w. rozpoczęła się w Polsce dyskusja nad wprowadzeniem separacji małżeńskiej do prawa świeckiego. Próba wprowadzenia tej instytucji odczytywana była często jako usiłowanie „ukonfesyjnienia” ustawodawstwa oraz zamach na coraz szerzej pojmowaną sferę wolności. Z drugiej strony, podkreślano znaczenie separacji w zakresie ochrony rodziny (funkcja restytucyjna) oraz w zakresie ochrony dóbr osobistych małżonków, między którymi więź małżeńska ulega rozluźnieniu⁸⁵. Dyskusje te zaowocowały aż sześcioma projektami prawa o separacji małżeńskiej: pierwszy z 1992 r. autorstwa A. Strzembosza – Pierwszego Prezesa Sądu Najwyższego⁸⁶, po czym kolejne dwa – rządowe z 1992 i 1993 r., poselski z 1995 r. i wreszcie poselski i rządowy z 1998 r.⁸⁷ Uwieńczeniem tych prac była nowelizacja Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego, która weszła w życie z dniem 16 grudnia 1999 r., wprowadzając do polskiego systemu prawnego instytucję separacji⁸⁸.

Obecnie w prawie polskim o instytucji separacji małżeńskiej można mówić na gruncie Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego, Kodeksu prawa kanonicznego, jak i o stanie faktycznym, z którym wiążą się też określone konsekwencje prawne. Termin „separacja” (łac. *separatio*) używany jest w języku prawniczym i potocznym zamiennie z takimi określeniami jak rozdzielenie, rozłączenie, czy odosobnienie⁸⁹.

W polskim prawie rodzinnym „separacja” występuje jako nazwa instytucji prawnej, która oznacza zupełny rozkład pożycia małżeńskiego, jednak bez prawa wstąpienia w nowy związek małżeński⁹⁰. W odróżnieniu od rozwodu separacja nie powoduje ustania małżeństwa,

⁸⁵ W uzasadnieniu rządowego projektu ustawy napisano: „Projekt przewiduje łagodniejsze przesłanki „formalnej” separacji niż określone w k.r.o. przesłanki rozwodu. Mogłaby ona znaleźć zastosowanie w takich przypadkach, gdy małżeństwo uległo rozbiciu (zupełny rozkład pożycia), które jednak nie uzasadnia jeszcze orzeczenia rozwodu. Częściowe zróżnicowanie przesłanek rozwodu i separacji, a w szczególności pominięcie trwałości rozkładu pożycia wśród przesłanek separacji pozwala także utrzymywać, że skonstruowana w projekcie instytucja może mieć znaczenie dla pojednania małżonków. Wymaganie trwałego rozkładu pożycia (w znaczeniu rozkładu nieodwracalnego, jakie jest przyjmowane przy rozwodzie), mogłoby nasuwać wątpliwości, czy oczekiwanie co do pogodzenia się małżonków może być brane w rachubę. Z funkcją restytucyjną separacji łączy się zagadnienie jej roli w zakresie ochrony rodziny. Mówiąc o możliwości spełniania przez projektowaną instytucję różnorodnych funkcji należy też nawiązać do wcześniejszych uwag o znaczeniu tej instytucji dla ochrony dóbr osobistych. Projektowana regulacja daje wyraz respektowania wartości będących dobrami osobistymi człowieka i zmierza do poszerzenia ich ochrony”. Dalej czytamy: „Ponadto proponowane ujęcie instytucji separacji zostało zbadane pod kątem jego zgodności z europejskimi standardami prawnymi, znajdującymi wyraz w aktach prawnych Rady Europy”. Za: Z. Krzemiński, Separacja. Praktyczny komentarz. Orzecznictwo. Piśmiennictwo. Wzory pism, Wyd. Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2006, s. 12-13.

⁸⁶ A. Strzembosz, O zrównaniu w prawie rodzinnym wierzących z niewierzącymi, „Rzeczpospolita”, 5 stycznia 1992, nr 12, s. 2.

⁸⁷ J. Mazurkiewicz, Separacja bez uprzedzeń. Idea i rzeczywiste potrzeby, „Rzeczpospolita”, 24 października 1993, nr 250, s. 13.

⁸⁸ Ustawa z dnia 21 maja 1999 r. o zmianie ustawy Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Kodeks cywilny, Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. 1999, nr 52, poz. 532.

⁸⁹ Z. Zarzycki, Zarys instytucji separacji małżeńskiej na ziemiach polskich od 1918 do 2000 r., op. cit., s. 93.

⁹⁰ Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy, art. 61¹, 61⁴.

lecz częściowe ustanie jego skutków. Zasadniczym skutkiem separacji prawnej jest zniesienie obowiązku wspólnego pożycia małżeńskiego. Jednakże małżonkowie nadal są zobowiązani do wzajemnej pomocy. Przesłanki orzekania przez sąd separacji nie są tożsame z przesłankami pozytywnymi orzeczenia rozwodu. Dla separacji przewiduje się przesłankę zupełnego rozkładu pożycia, a warunek trwałego rozkładu nie jest konieczny⁹¹. W następstwie prawnej separacji więź małżeńska ulega rozluźnieniu, ale nie zerwaniu, dlatego niedopuszczalne jest zawarcie nowego małżeństwa. Małżonkowie uzyskują status, który różni się od sytuacji prawnej małżonków pozostających w sytuacji faktycznej oraz od sytuacji małżonków rozwiedzionych. Podlegają regulacji prawnej, która określa, w jakim zakresie osobowe i majątkowe skutki małżeństwa utrzymują się, a w jakim następuje ich uchylenie albo modyfikacja⁹².

W trakcie procesu sąd bada również przesłanki negatywne zasadności pozwu. Mimo zupełnego rozkładu pożycia orzeczenie separacji nie jest dopuszczalne, jeżeli skutek niej miałoby ucierpieć dobro wspólnych małoletnich dzieci małżonków albo jeżeli z innych względów orzeczenie separacji byłoby sprzeczne z zasadami współżycia społecznego.

Separacja prawna rodzi podobne skutki jak rozwiązanie małżeństwa przez rozwód. Orzeczenie separacji powoduje powstanie między małżonkami rozdzielnosci majątkowej. W wyroku orzekającym separację sąd na tych samych zasadach, które odnoszą się do postępowania rozwodowego, orzeka również o winie rozkładu pożycia, władzy rodzicielskiej nad wspólnymi małoletnimi dziećmi, obowiązkach alimentacyjnych, a także o podziale wspólnego majątku. Jeżeli małżonkowie nie mają wspólnych niepełnoletnich dzieci, sąd może orzec separację na podstawie zgodnego żądania małżonków, rezygnując z orzeczenia o winie rozkładu pożycia.

Z chwilą zniesienia separacji ustają również jej skutki. Znosząc separację, sąd rozstrzyga o władzy rodzicielskiej nad wspólnym małoletnim dzieckiem obojga małżonków, a na zgodny wniosek małżonków sąd orzeka o utrzymaniu między małżonkami rozdzielnosci majątkowej. Sprawy o separację rozpoznaje sąd okręgowy⁹³.

Niekiedy decyzja o zerwaniu małżeńskiego pożycia i życia w rozłączeniu, uzgodniona przez małżonków albo podjęta przez jednego z nich, realizowana jest bez formalnego orzeczenia sądu. W rezultacie powstaje sytuacja, którą określa się mianem separacji

⁹¹ Wprowadzenie ponadto przesłanki trwałości rozkładu pożycia byłoby trudne do pogodzenia z założeniem dotyczącym spełnienia przez instytucję separacji funkcji pojednania małżonków. Istotę rozkładu pożycia małżeńskiego zdefiniował Sąd Najwyższy w wytycznych z dnia 28 maja 1955 r., I CO 5/55, OSN 1955, poz. 46.

⁹² Z. Zarzycki, Zarys instytucji separacji małżeńskiej na ziemiach polskich od 1918 do 2000 r., op. cit., s. 94.

⁹³ Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy, art. 61¹-61⁶.

„faktycznej”, aby zaznaczyć różnicę w porównaniu z rozłączeniem uregulowanym w ramach instytucji separacji prawnej. Najczęściej separację faktyczną cechuje zupełny brak wspólnoty między małżonkami, tak w dziedzinie osobistej jak i gospodarczej⁹⁴.

Separacja w prawie kościelnym oznacza zerwanie lub zaniechanie wspólnego pożycia małżonków mimo dalszego trwania ich węzła małżeńskiego. Już Kodeks Prawa Kanonicznego z 1917 r.⁹⁵ przyjął z prawa rzymskiego zasadę: „*Onus probandi incumbit ei qui asserit*”⁹⁶, oznaczającą, iż obowiązek dowodzenia spoczywa na tym, który coś twierdzi. W myśl tej zasady, jeden z małżonków, który dowiódł drugiemu cudzołóstwo, miał prawo do rozwiązania nawet na stałe wspólności życia, przy trwaniu węzła małżeńskiego. We wszystkich innych przypadkach, kiedy ustawała przyczyna separacji, wspólność życia powinna być przywrócona (łac. „*cessante causa separationis*”)⁹⁷. Zatem w prawie kanonicznym separacja była i jest środkiem zabezpieczającym węzeł małżeński, dopuszcza jedynie zaprzestanie pożycia małżeńskiego i stanowi surogat rozwodu. Stanowisko Kościoła katolickiego, od początku przeciwne rozwodom, jest konsekwencją uznania małżeństwa za sakrament⁹⁸.

W świetle obecnie obowiązującego prawa kanonicznego z 1983 r.⁹⁹, które za istotny przymiot małżeństwa uważa nierozzerwalną wspólnotę mężczyzny i kobiety, dopuszcza się zaprzestanie pożycia małżeńskiego w postaci separacji małżonków. Przyczynami separacji w myśl Kodeksu prawa kanonicznego, obok cudzołóstwa, mogą być również: poważne niebezpieczeństwo dla duszy lub dla ciała jednej strony albo potomstwa, pochodzące od drugiej strony; zbyt trudne życie wspólne dla jednej ze stron, spowodowane przez drugą w inny sposób¹⁰⁰. Separacja może być orzeczona na czas nieokreślony lub określony. Separacja dożgonna (na czas nieokreślony) najczęściej następuje na skutek cudzołóstwa współmałżonka. W takim przypadku nie ma obowiązku wznawiania kiedykolwiek wspólnoty życia. Separacja na czas określony, zwana też czasową, następuje z innych przyczyn i kończy

⁹⁴ J. Panowicz-Lipska, Skutki prawne separacji faktycznej, Wyd. Naukowe UAM, Poznań 1991, s. 14.

⁹⁵ Kodeks Prawa Kanonicznego promulgowany dnia 27 maja 1917 r. przez Benedykta XV bullą *Providentissima Mater Ecclesia*. Kodeks wszedł w życie dnia 19 maja 1918 r.

⁹⁶ „Ibidem, kan. 1748, par. 1. Także: T. Płocki, Z kościelnej praktyki sądowej Trybunału Warmińskiego, Warmińskie Wydawnictwo Diecezjalne, Olsztyn 1995, s. 48.

⁹⁷ Kodeks Prawa Kanonicznego z 1917 r., kan. 1129-1131, 1151-1155.

⁹⁸ Por.: W. Góralski, Wykluczenie nierozzerwalności małżeństwa, w: *Ius Matrimoniale*. Ze studiów nad kościelnym prawem małżeńskim, t. 2, Lublin 1991, s. 41 i nast.

⁹⁹ Kodeks Prawa Kanonicznego promulgowany dnia 25 stycznia 1983 r. przez Jana Pawła II konstytucją apostolską *Sacre disciplinae leges*. Kodeks wszedł w życie dnia 27 listopada 1983 r. Zastąpił KPK z 1917 r. i liczne ustawy kościelne wydane po 1917 r.

¹⁰⁰ Ibidem, kan. 1056, 1151-1155.

się z upływem czasu lub w razie ustania jej przyczyny. Separacja pełna znosi wspólnotę gospodarczą i fizyczną małżonków. Prawo kanoniczne przewiduje także separację częściową, która jest orzekana najczęściej za wzajemną zgodą małżonków i oznacza rozłączenie współmałżonków np. tylko od łoża.

Separacja, zgodnie z prawem kanonicznym, może być zarządzona decyzją sądu kościelnego (biskupi) lub dekretem separacyjnym biskupa diecezjalnego. We wszystkich sprawach przeciwko małżeństwu, w tym o separację, powinien brać udział „obrońca węzła małżeńskiego”, który jest ustanowiony przy każdym trybunale kościelnym¹⁰¹. Jeżeli małżonkowie sami podejmą decyzję o zaniechaniu pożycia małżeńskiego (na skutek zaistnienia jednej z ww. przyczyn), to w czasie sześciu miesięcy powinni uregulować sprawę separacji przed sądem kościelnym. Separacja orzeczona przez sąd kościelny nie powoduje skutków cywilnych. Do ich uzyskania konieczne jest zwrócenie się do władzy świeckiej¹⁰². Biskup diecezjalny właściwy ze względu na miejsce zamieszkania stron może zezwolić, aby sprawę separacji małżonków związanych ślubem kościelnym rozpatrzył sąd świecki. Sprawy o separację małżeńską przed sądami kościelnymi obecnie należą do wyjątkowo rzadkich. Wypierane są raczej przez powództwa o stwierdzenie nieważności małżeństwa¹⁰³.

Rozwody są dopuszczalne i prawnie uregulowane we wszystkich państwach członkowskich **Unii Europejskiej** za wyjątkiem Malty. Najstarsze regulacje w Europie w dziedzinie prawa rozwodowego powstały w Islandii, gdzie rozwody zalegalizowano już w XVI w. We Francji rozwody zostały wprowadzone w 1791 r., a w Luksemburgu w 1794 r. W XIX w. instytucja ta została zalegalizowana w kolejnych krajach, tj.: w Austrii, Belgii, Danii, Finlandii, Holandii, Niemczech, Norwegii, Słowacji, Szwajcarii, Szwecji, na Węgrzech, w Anglii i Walii. Natomiast niektóre państwa europejskie zalegalizowały rozwody stosunkowo niedawno, tj. Irlandia w 1995 r., Hiszpania w 1981 r., Szkocja w 1976 r., Portugalia w 1975 r., Lichtenstein w 1974 r., Włochy w 1970 r.¹⁰⁴

¹⁰¹ Ibidem, kan. 1432, 1692 par. 1.

¹⁰² Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1983 r., t. 1, cz. 1, Historia źródeł i nauki prawa kanonicznego, red. P. Hempterek, W. Góralski, Wyd. KUL, Lublin 1995, s. 129 i nast.

¹⁰³ Z. Zarzycki, Zarys instytucji separacji małżeńskiej na ziemiach polskich od 1918 do 2000 r., op. cit., s. 107-108.

¹⁰⁴ Demographic statistics: Definitions and methods of collection in 31 European Countries, Population and Social Conditions, Working Papers and Studies 3/2003/E/no25, European Commission, Luxembourg 2003, s. 90-91.

Tab. 1.1. Warunki orzeczenia rozwodu w krajach UE-27

Kraj	Decyzja sądu	Wniosek jednego lub obojga małżonków	Zupełny rozkład pożycia małżeńskiego	Trwały rozkład pożycia małżeńskiego	Zdrada małżeńska	Minimalny czas trwania faktycznej separacji	Minimalny czas trwania małżeństwa	Zaspokojenie interesów wspólnoty małżeńskiej	Zabezpieczenie dla dzieci na utrzymaniu
Austria	x	x	x	x	x	x			
Belgia	x	x	x		x				
Bułgaria	x	x	x	x	x				x
Cypr	x	x			x	x			
Czechy	x	x	x	x		x	x	x	x
Dania ¹⁾	x	x	x		x	x			
Estonia ¹⁾	x	x		x					
Finlandia	x	x							
Francja	x	x	x			x			
Grecja ²⁾	x	x	x			x			
Hiszpania	x	x		x	x	x	x	x	x
Holandia	x	x	x						
Irlandia	x	x	x	x		x	x		x
Litwa	x	x	x		x	x			
Łotwa	x	x			x	x			
Luksemburg	x	x	x		x				
Malta	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Niemcy	x	x		x		x			
Polska	x	x	x	x					
Portugalia ¹⁾	x	x				x			
Rumunia	x		x	x					
Słowacja	x	x	x	x		x	x	x	x
Słowenia	x	x	x						x
Szwecja	x	x				x			
Węgry	x	x	x						
Wielka Brytania	x	x	x		x	x			
Włochy	x	x				x			

¹⁾ Rozwód za obopólną zgodą małżonków może być udzielny także przez odpowiedni urząd administracji.

²⁾ Inne możliwe przesłanki: zaginięcie, domniemanie śmierci.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Demographic statistics: Definitions and methods of collection in 31 European countries, op. cit., tab. 5.2, s. 92; Serwis internetowy Europejskiej Sieci Sądowniczej ds. cywilnych i handlowych, <http://ec.europa.eu/civiljustice/divorce/> [dostęp 30.06.2008].

We wszystkich państwach członkowskich Unii Europejskiej uprawnienia do orzekania o rozwodzie ma niemal wyłącznie władza sądownicza, a wniosek o rozwód małżonkowie mogą wnieść razem (rozwód za porozumieniem stron lub na wspólny wniosek) albo każde z nich z osobna (por. tab. 1.1). W tym drugim przypadku najczęściej występuje orzeczenie o winie jednej ze stron. Jednakże praktyczne aspekty postępowania oraz dopuszczalne przyczyny rozwodu różnią się w poszczególnych krajach¹⁰⁵. W Estonii, Danii i Portugalii

¹⁰⁵ Serwis internetowy Europejskiej Sieci Sądowniczej ds. cywilnych i handlowych, <http://ec.europa.eu/civiljustice/divorce/> [dostęp 30.06.2008].

rozwód za obopólną zgodą małżonków może być udzielny przez odpowiedni urząd administracji (tj. urząd stanu cywilnego). W takim przypadku strony muszą być zgodne zarówno co do rozvodu, jak i wszystkich związanych z nim spraw (np. podział majątku, opieka nad nieletnimi dziećmi). Urząd stanu cywilnego żadnego z tych krajów nie jest bowiem kompetentny do rozstrzygnięcia sporów między małżonkami.

W większości krajów członkowskich UE warunkiem koniecznym do uzyskania rozvodu jest zupełny i/lub trwały rozkład pożycia małżeńskiego. W wielu krajach domniemanie o rozkładzie pożycia przyjmuje się na podstawie istnienia prawnej lub faktycznej separacji między małżonkami przez pewien ciągły okres. Wymagany minimalny okres separacji różni się w poszczególnych krajach i wynosi od sześciu miesięcy w Danii do sześciu lat we Francji. W orzecznictwie wielu krajów za wystarczającą podstawę do rozvodu uznaje się niewierność małżeńską, którą należy odpowiednio udowodnić przed sądem. Natomiast w Czechach, Hiszpanii, Irlandii i Słowacji dodatkowym warunkiem złożenia wniosku o rozwód jest czas trwania małżeństwa, który nie powinien być krótszy niż jeden rok. W wielu krajach rozwód może zostać przyznany pod warunkiem, że zaspokojone zostaną interesy obu stron (np. w Hiszpanii małżonek, który na skutek rozvodu znalazł się w trudniejszej sytuacji materialnej, ma prawo do otrzymywania odpowiedniego świadczenia ze strony drugiego małżonka), a także potrzeby małoletnich dzieci pozostających na utrzymaniu (por. tab. 1.1).

Prawomocnie orzeczone rozwody w większości krajów UE podlegają rejestracji w sądach, a sprawozdawczość rozwodów jest prowadzona na podstawie akt sądowych. Wyjątek w tym aspekcie stanowią Cypr, Irlandia i Słowenia, gdzie obowiązek rejestracji spoczywa na innych organach i instytucjach¹⁰⁶. Tylko w kilku krajach prowadzona jest szczegółowa statystyka tzw. rozwodów międzynarodowych (tj. Cypr, Francja, Grecja, Hiszpania, Portugalia, Węgry, Włochy, Północna Irlandia). Natomiast statystyka rozwodów większości pozostałych państw członkowskich uwzględnia wyłącznie przypadki, gdy przynajmniej jedno z rozwodzących się małżonków posiada miejsce zamieszkania na terytorium danego kraju. Na Malcie rejestracji podlegają tylko rozwody zagraniczne pod warunkiem, że orzeczenie wydał właściwy sąd w państwie, w którym jedna ze stron posiada miejsce stałego pobytu lub którego jest obywatelem¹⁰⁷.

¹⁰⁶ Demographic statistics: Definitions and methods of collection in 31 European Countries, op. cit., tab. 5.1-5.4, s. 91-97; Serwis internetowy Europejskiej Sieci Sądowniczej ds. cywilnych i handlowych, <http://ec.europa.eu/civiljustice/divorce/> [dostęp 30.06.2008].

¹⁰⁷ W polskiej statystyce rozwodów do 1998 r. włącznie w podziale terytorialnym nie uwzględniano rozwodów z powództwa osób (jednej lub obojga) zamieszkałych za granicą. Począwszy od 1999 r. nie uwzględnia się wyłącznie tych przypadków, gdy oboje małżonkowie w momencie wniesienia powództwa zamieszkiwali za granicą (190 takich rozwodów w 2006 r.). W przypadku, gdy pozew wnosi osoba zamieszkała za granicą,

W ustawodawstwie wielu państw Unii Europejskiej występuje także instytucja separacji. Z punktu widzenia stosunku separacji prawnej do rozwodu możliwe są następujące rozwiązania systemowe:

- separacja występuje zamiast rozwodu,
- separacja występuje jako niezbędna faza wstępna rozwodu,
- separacja występuje obok rozwodu¹⁰⁸.

Pierwszy model wzorowany jest na zasadach prawa kanonicznego¹⁰⁹ i obecnie jest stosowany wyłącznie na Malcie, gdzie prawo nie dopuszcza rozwodu. Małżonkowie mają tam do wyboru dwie opcje: separację konsensualną (za zgodą obu stron, zatwierdzoną przez sąd rodzinny) lub na separację sporną (gdzie separacja jest przedmiotem sporu między stronami i sąd decyduje o wszystkich kwestiach z nią związanych, a w szczególności o odpowiedzialności za rozkład małżeństwa). Na skutek ustanowienia separacji prawnej regulowane są także inne związane z nią kwestie, takie jak: dostęp do domu małżeńskiego, roszczenia alimentacyjne, utrzymanie i opieka nad dziećmi, podział majątku i aktywów itp.

Przykłady państw, w których stosowane jest drugie rozwiązanie, tj. uprzednia separacja (prawna bądź faktyczna) jest warunkiem orzeczenia rozwodu, zostały już wyżej wymienione. Natomiast w 13 państwach UE jest obecnie przyjęte trzecie rozwiązanie. Instytucja separacji jak dotąd nie występuje w systemie prawnym Austrii, Bułgarii, Cypru, Czech, Estonii, Finlandii, Łotwy, Niemiec, Rumunii, Słowacji, Słowenii, Szwecji, Węgier. Pomimo iż prawo rodzinne żadnego z tych państw nie posiada odrębnych przepisów dotyczących separacji sądowej, niemniej jednak małżonkowie mogą, jeśli wyrażają taką wolę, żyć w stanie separacji. Nie przewiduje się natomiast sądowego orzeczenia w tej kwestii¹¹⁰.

Wraz ze zwiększającą się mobilnością społeczeństw wzrasta liczba małżeństw międzynarodowych, tj. zawartych między małżonkami posiadającymi różne obywatelstwo, mieszkającymi w różnych państwach członkowskich lub mieszkającymi w państwie członkowskim, którego nie są obywatelami. Ze względu na wysoki współczynnik rozwodów w Unii Europejskiej kwestia prawa właściwego i jurysdykcji w międzynarodowych sprawach małżeńskich dotyczy co roku znacznej liczby obywateli. Z szacunków Europejskiego Konsorcjum ds. Oceny Polityki Europejskiej (EPEC) wynika, iż na 2,2 miliony małżeństw

rozwód jest rejestrowany według zamieszkania współmałżonka. Por.: Rocznik Demograficzny 2007, op. cit., s. 207-208.

¹⁰⁸ Z. Zarzycki, Zarys instytucji separacji małżeńskiej na ziemiach polskich od 1918 do 2000 r., op. cit., s. 94-95.

¹⁰⁹ Z. Krzemiński, Separacja. Praktyczny komentarz. Orzecznictwo. Piśmiennictwo. Wzory pism, op. cit., s. 11.

¹¹⁰ Serwis internetowy Europejskiej Sieci Sądowniczej ds. cywilnych i handlowych, <http://ec.europa.eu/civiljustice/divorce/> [dostęp 30.06.2008]

zawartych w 2003 r. w Unii Europejskiej 350 tysięcy (tj. 16%) stanowiły związki partnerów różnych narodowości. Niemal połowa takich małżeństw (172 tys.) skończyła się rozwodem. Jednocześnie oszacowano, iż na każde 10 tys. obywateli Unii Europejskiej w 2003 r. przypadało przeciętnie 7,8 małżeństw i 3,8 rozwodów o charakterze międzynarodowym. Największy udział takich małżeństw wśród ogółu zawartych związków małżeńskich odnotowano w Estonii (49%), najmniejszy natomiast – na Węgrzech (5%). W konsekwencji w Estonii największy był również udział rozwodów międzynarodowych w stosunku do ogólnej liczby rozwodów (50%), a najmniejszy – na Węgrzech (poniżej 2%)¹¹¹.

W związku z taką tendencją od kilku lat w Parlamencie Europejskim prowadzone są dyskusje na temat konieczności wprowadzenia ujednoliconego prawa rozwodowego w Europie, które wykraczałoby poza przepisy poszczególnych państw członkowskich Unii Europejskiej i regulowało kwestie rozwodów i opieki nad dziećmi w przypadku małżeństw rodziców różnej narodowości. Aktualnie obowiązujące przepisy prawa wspólnotowego, a także prawa międzynarodowego nie rozstrzygają wszystkich kwestii, a odpowiednie umowy bilateralne zostały zawarte jedynie między niektórymi krajami¹¹².

Rada Unii Europejskiej w 2000 r. przyjęła rozporządzenie określające, w którym kraju członkowskim znajdują się sądy właściwe do przeprowadzenia postępowania rozwodowego, a także na jakiej zasadzie orzeczenie o rozwodzie wydane w jednym państwie członkowskim jest uznawane przez władze innych państw członkowskich¹¹³. Był to pierwszy wspólnotowy akt prawny przyjęty w dziedzinie prawa rodzinnego. Nowe przepisy, które weszły w życie z dniem 1 marca 2001 r., dopuszczają dokonanie przez małżonków wyboru pomiędzy kilkoma alternatywnymi podstawami jurysdykcji¹¹⁴. W sprawach dotyczących rozwodu

¹¹¹ Szacunku dla UE-25 dokonano na podstawie dostępnych danych pochodzących z urzędów statystycznych państw członkowskich o liczbie międzynarodowych małżeństw (Austria, Czechy, Estonia, Finlandia, Francja, Holandia, Luksemburg, Łotwa, Niemcy, Portugalia, Szwecja, Węgry, Włochy) i międzynarodowych rozwodów (Czechy, Estonia, Finlandia, Holandia, Luksemburg, Niemcy, Portugalia, Szwecja, Węgry). Por.: Study to inform a subsequent Impact Assessment on the Commission proposal on jurisdiction and applicable law in divorce matters - Draft Final Report to the European Commission, European Policy Evaluation Consortium (EPEC), Brussels, April 2006, s. 25-28, http://ec.europa.eu/justice_home/news/consulting_public/divorce_matters/study.pdf [dostęp 30.06.2008].

¹¹² Practical problems resulting from the non-harmonization of choice of law rules in divorce matters – Final Report, T.M.C. Asser Instituut, Hague, December 2002, http://ec.europa.eu/civiljustice/publications/docs/divorce_matters_en.pdf [dostęp 30.06.2008]; Powstanie międzynarodowe prawo rozwodowe? [on line], http://www.wiadomosci24.pl/artykul/powstanie_miedzynarodowe_prawo_rozwodowe_78982.html [dostęp 18.10.2008].

¹¹³ Rozporządzenie Rady (WE) nr 1347/2000 z dnia 29 maja 2000 r. w sprawie jurysdykcji, uznawania i wykonywania orzeczeń w sprawach małżeńskich i w sprawach dotyczących odpowiedzialności rodzicielskiej za dzieci obojga małżonków; uchylone rozporządzeniem Rady (WE) nr 2201/2003 z dnia 27 listopada 2003 r. dotyczące jurysdykcji oraz uznawania i wykonywania orzeczeń w sprawach małżeńskich oraz w sprawach dotyczących odpowiedzialności rodzicielskiej. Powyższe rozporządzenia nie mają zastosowania w Danii.

¹¹⁴ Rozwód - Prawo wspólnotowe [on line], Europejska Sieć Sądowicza ds. cywilnych i handlowych,

(a także separacji lub unieważnienia małżeństwa) właściwe kompetencje posiadają sądy państwa członkowskiego:

a) na terytorium którego:

- małżonkowie zwykle zamieszkują,
- małżonkowie ostatnio zwykle zamieszkiwali, jeśli jeden z nich nadal tam zamieszkuje,
- pozwany zwykle zamieszkuje,
- którykolwiek z małżonków zwykle zamieszkuje (w przypadku wspólnego wniosku),
- składający wniosek zwykle zamieszkuje, jeśli mieszkał tam przynajmniej rok bezpośrednio przed złożeniem wniosku,
- składający wniosek zwykle zamieszkuje, jeśli mieszkał tam przynajmniej sześć miesięcy bezpośrednio przed złożeniem wniosku i jest obywatelem danego państwa członkowskiego,

b) którego obywatelami są oboje małżonkowie¹¹⁵.

Jeżeli sprawa została wniesiona do właściwych sądów kilku państw członkowskich, sądem właściwym do orzekania o rozwodzie jest ten, do którego wniosek wpłynął najwcześniej. Po wszczęciu postępowania w sprawie małżeńskiej przed sądem państwa członkowskiego prawo właściwe określane jest na podstawie krajowych norm kolizyjnych¹¹⁶ danego państwa, które oparte są na bardzo różnych kryteriach¹¹⁷. Nowe przepisy prawa wspólnotowego wprowadziły również zasadę, iż orzeczenie o rozwodzie (a także o separacji albo unieważnieniu małżeństwa) wydane w jednym państwie członkowskim jest automatycznie uznawane przez inne państwa członkowskie bez dodatkowych procedur¹¹⁸.

Różnice oraz złożoność obowiązujących w poszczególnych krajach przepisów prawa kolizyjnego w sprawach rozwodowych w połączeniu z obecnymi przepisami wspólnotowymi dotyczącymi właściwości sądów powodują szereg problemów w kontekście rozwodów międzynarodowych. Przede wszystkim występuje duża niepewność prawna. Parom międzynarodowym trudno jest przewidzieć, które prawo będzie miało zastosowanie do

http://ec.europa.eu/civiljustice/divorce/divorce_ec_pl.htm [dostęp 11.07.2007].

¹¹⁵ W przypadku Zjednoczonego Królestwa i Irlandii zamiast warunku „obywatelstwa” występuje warunek „miejsce stałego zamieszkania”; por.: Rozporządzeniem Rady (WE) nr 2201/2003 z dnia 27 listopada 2003 r., art. 3, par. 1-2.

¹¹⁶ Norma kolizyjna - w prawie prywatnym międzynarodowym oznacza normę, która wskazuje, jakie prawo merytoryczne jest właściwe w danym wypadku (dla danego zakresu sytuacji życiowych).

¹¹⁷ Wniosek Komisji dotyczący rozporządzenia Rady zmieniającego rozporządzenie (WE) nr 2201/2003 w odniesieniu do jurysdykcji i wprowadzającego zasady dotyczące prawa właściwego w sprawach małżeńskich, COM/2006/0399 (wersja ostateczna) z dnia 17 lipca 2006 r.

¹¹⁸ Rozporządzeniem Rady (WE) nr 2201/2003 z dnia 27 listopada 2003 r., art. 21, par. 1-2.

postępowania w sprawie rozwodowej w ich przypadku. Ponadto obowiązujące zasady mogą zachęcać małżonków do prześcigania się nawzajem przy wnoszeniu sprawy do sądu, tak aby ubiec współmałżonka i zapobiec nabyciu właściwości przez sądy innego państwa członkowskiego (tzw. „pęd do sądu”). Może to prowadzić do sytuacji, w której lepiej poinformowany małżonek pierwszy wnosi sprawę do sądu w określonym państwie członkowskim, którego prawo lepiej służy jego interesom (działając na niekorzyść pozwanego).

Mając na uwadze liczne problemy występujące w postępowaniach w sprawach małżeńskich o charakterze międzynarodowym Komisja Europejska w 2005 r. opublikowała Zieloną Księgę dotyczącą prawa właściwego i właściwości sądów w sprawach rozwodowych¹¹⁹. Zaproponowano w niej kilka możliwych rozwiązań istniejących problemów, m.in. harmonizację norm kolizyjnych, zapewnienie małżonkom ograniczonej możliwości wyboru prawa właściwego i sądu właściwego (prorogacja), zmianę reguł ustalania właściwości sądów. Zielona Księga zapoczątkowała szerokie konsultacje publiczne w sprawie ewentualnych rozwiązań. W wyniku procesu konsultacyjnego uznano potrzebę ustanowienia jasnych i wszechstronnych ram prawnych w sprawach małżeńskich w Unii Europejskiej oraz zapewnienie obywatelom odpowiednich rozwiązań pod względem pewności i przewidywalności prawnej, elastyczności i dostępu do sądu. Przygotowano projekt rezolucji dotyczącej wprowadzenia zharmonizowanych norm kolizyjnych w sprawach dotyczących rozwodu i separacji prawnej, opartych przede wszystkim na wspólnym wyborze obojga małżonków (wyznaczenie sądu właściwego i prawa właściwego, przy czym muszą zostać spełnione pewne wymogi formalne)¹²⁰. Sprawą nadrzędną przy wyborze prawa właściwego powinno być dobro wspólnych dzieci¹²¹.

Najważniejszą umową międzynarodową w zakresie prawa rozwodowego jest konwencja haska z 1970 r. o uznawaniu rozwodów i separacji¹²². Określa ona, które sądy mają właściwość orzekania w postępowaniu rozwodowym oraz w jaki sposób rozwody i separacje udzielone w jednym umawiającym się państwie powinny być uznawane przez władze innych umawiających się państw. Konwencją nie zostały objęte decyzje dotyczące podziału majątku

¹¹⁹ Zielona Księga dotycząca prawa właściwego i właściwości sądów w sprawach rozwodowych, COM/2005/0082 (wersja ostateczna) z dnia 14 marca 2005 r.

¹²⁰ Wniosek Komisji nr COM/2006/0399 (wersja ostateczna) z dnia 17 lipca 2006 r.

¹²¹ Zharmonizowane prawo w sprawach międzynarodowych małżeństw, Komunikat Prasowy Parlamentu Europejskiego [on line] <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?language=PL&type=IM-PRESS&reference=20081020IPR40047> [dostęp 21.10.2008]

¹²² Konwencja o uznawaniu rozwodów i separacji sporządzona w Hadze dnia 1 czerwca 1970 r., Dz. U. 2001, nr 53, poz. 561.

lub opieki nad dziećmi. Do tej pory konwencja haska została ratyfikowana przez 13 państw członkowskich UE (Cypr, Czechy, Dania, Estonia, Finlandia, Holandia, Luksemburg, Polska, Portugalia, Słowacja, Szwecja, Włochy, Wielka Brytania) oraz 5 państw-sygnatariuszy nie należących do UE (Australia, Chiny, Egipt, Norwegia, Szwajcaria)¹²³. Konwencja nie ma jednak zastosowania w stosunkach między państwami członkowskimi Unii, które – z wyjątkiem Danii – są zobowiązane do stosowania prawa wspólnotowego.

Niektóre państwa członkowskie UE zawarły także dwustronne porozumienia w sprawie uznawania rozwodów i separacji z państwami nie należącymi do UE¹²⁴. Mimo wszystko, problem stosowania właściwego prawa w sprawach małżeństw międzynarodowych pozostaje nie do końca rozwiązany.

3. Teorie dezintegracji małżeństw

W dorobku różnych dziedzin naukowych (głównie socjologii, psychologii, demografii i ekonomii) znajduje się wiele prób mających na celu wyjaśnienie mechanizmu rozwodów. W pracy zaprezentowano jedynie najważniejsze, z punktu widzenia założeń i celu postępowania badawczego, koncepcje i modele teoretyczne eksplikujące procesy dezintegracji małżeństw. Stąd przegląd ten nie jest ani wyczerpujący, ani tym bardziej dyskursywny.

Na gruncie socjologii rodziny wzrastającym zainteresowaniem cieszy się teoria wymiany społecznej. Generalnym założeniem tej teorii jest teza, że jednostki wchodzące ze sobą w interakcje usiłują maksymalizować zyski i minimalizować poniesione koszty w celu otrzymania najbardziej korzystnych wyników. Interakcja jest kontynuowana, jeżeli zyski przewyższają koszty. Teoretycy wymiany społecznej postrzegają każdą interakcję w charakterze transakcji „coś za coś”, przyjmując założenie o racjonalności postępowania człowieka. Jeden z teoretyków, P.M. Blau, pisał: *„Jednostka jest przyciągana przez inną, jeśli oczekuje, że związek z tą drugą osobą będzie dla niej w jakiś sposób nagradzający, zbliża ją zaś do niej zainteresowanie oczekiwanymi nagrodami społecznymi (...). Wzajemna atrakcyjność skłania ludzi do nawiązywania więzi, a nagrody, których sobie dostarczają w toku interakcji społecznej – o ile ich oczekiwania nie zostaną zawiedzione – podtrzymują*

¹²³ W Polsce konwencja haska weszła w życie z dniem 24 czerwca 1996 r. Por.: Hague Conference on Private International Law (HCCH), http://www.hcch.net/index_en.php?act=conventions.status&cid=80#mem [dostęp 15.02.2010]. Już w okresie II RP ratyfikowano uprzednio obowiązującą konwencję haską z 1902 r. Por.: Oświadczenie rządowe z dnia 14 września 1929 r. w sprawie przystąpienia Rzeczypospolitej Polskiej do konwencji dotyczącej uregulowania kolizyj ustawodawstw i jurysdykcji w zakresie rozwodu i rozłączenia co do stołu i łoża, podpisanej w Hadze dnia 12 czerwca 1902 r., Dz. U. 1929, nr 80, poz. 595.

¹²⁴ Rozwód - Prawo międzynarodowe [on line], Europejska Sieć Sądownicza ds. cywilnych i handlowych, http://ec.europa.eu/civiljustice/divorce/divorce_int_pl.htm [dostęp 10.12.2007].

ich wzajemne przyciąganie i trwanie więzi”¹²⁵.

Zgodnie z założeniem teorii wymiany społecznej, małżeństwo jest zasadne tylko wtedy, kiedy partnerzy osiągają korzyści (użyteczność) płynące ze wzajemnej wymiany dóbr. Jedną z pierwszych prób wyjaśniania procesu rozpadu związku małżeńskiego w oparciu o założenia tej teorii podjął G. Levinger. Jest on twórcą modelu, który można uznać za podstawowy dla rozważań nad procesami integracji i dezintegracji rodziny. Jego model był bowiem teoretyczną bazą i punktem odniesienia dla późniejszych modyfikacji i rozwinięć¹²⁶. Pierwsza wersja modelu powstała w 1965 r.¹²⁷, wersja druga (uzupełniona, w której silniej zaakcentowano aspekt psychospołeczny) powstała w 1976 r.¹²⁸ Podkreśla się możliwość szerokiego wykorzystania koncepcji G. Levingera w integracji przyszłych badań nad rodziną oraz jej duże znaczenie dla ugruntowania studiów nad czynnikami destabilizującymi związek małżeński¹²⁹.

Koncepcja G. Levingera wyjaśnia zależność pomiędzy atrakcyjnością a stabilnością związku małżeńskiego. Pojęcie „*attractions*”, którym posługuje się G. Levinger, można przyrównać do powszechnie funkcjonującego pojęcia jakości małżeństwa („*quality of marriage*”). Na atrakcyjność małżeństwa składają się zyski symboliczne (takie jak poziom wykształcenia, status zawodowy, podobieństwo między małżonkami w zakresie wykształcenia, przynależności do grupy religijnej, wieku) oraz zyski materialne (np. dochód rodziny, warunki mieszkaniowe). Zyski mogą mieć też charakter emocjonalny (miłość, koleżeństwo, wzajemny szacunek, satysfakcja seksualna)¹³⁰. G. Levinger ustalił także listę problemów będących źródłem konfliktu i braku satysfakcji w małżeństwie, wśród których wymienił m.in.: przemoc fizyczną i werbalną, problemy finansowe, nadużywanie alkoholu, zaniedbywanie domu i dzieci, znęcanie się psychiczne, brak miłości, problemy seksualne, konflikty z teściami.

Zależność między atrakcyjnością a stabilnością małżeństwa nie jest jednak prosta ani jednokierunkowa. Na tę relację dodatkowo oddziałują tzw. bariery przed rozводом, niejednokrotnie utrzymujące trwałość małżeństwa mimo jego niskiej jakości. Zatem o losie małżeństwa decyduje nie tylko to, ile satysfakcji (lub dyssatisfakcji) doświadczają partnerzy, ale również to, jak bardzo silne są więzy krępujące małżonków, którzy chcieliby się rozwieść.

¹²⁵ P.M. Blau, Wymiana nagród społecznych, w: Współczesne teorie wymiany społecznej. Zbiór tekstów, red. M. Kempny, J. Szmata, PWN, Warszawa 1992, s. 230-243.

¹²⁶ P. Rydzewski, Rozwód w perspektywie teorii wymiany społecznej, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1990, nr 2, s. 257-265.

¹²⁷ G. Levinger, Marital cohesiveness and dissolution: An integrative review, „Journal of Marriage and the Family” 1965, February.

¹²⁸ G. Levinger, A social psychological perspective on marital dissolution, „Journal of Social Issues” 1976, nr 32.

¹²⁹ J.N. Edwards, J.M. Saunders, Coming apart: A model of the marital dissolution decision, „Journal of Marriage and the Family” 1981, May.

¹³⁰ G. Levinger, A social psychological perspective on marital dissolution, op. cit., s. 29.

Bariery funkcjonują więc jako koszty. Zaliczyć do nich można: poczucie zobowiązania wobec małoletnich dzieci, presję ze strony grup podstawowych (rodzina, przyjaciele) oraz otoczenia społecznego (np. sąsiedzi), przekonania religijne, poczucie zobowiązania do zachowania przysięgi małżeńskiej, obawę przed nieznanym, prawo rozwodowe, a także przewidywane koszty związane z rozwodem. Jeżeli bariery są wystarczająco silne, wówczas nawet małżeństwo o bardzo niskim stopniu atrakcyjności nie ulega rozpadowi. Natomiast współistnienie słabych barier przed rozwodem i silnych atrakcji alternatywnych może prowadzić do rozwodu mimo wysokiej jakości małżeństwa. Alternatywy wobec aktualnego małżeństwa są więc kolejnym czynnikiem wywierającym wpływ na relację jakości a stabilność małżeństwa. Do tego typu alternatyw można zaliczyć: dążenie do osiągnięcia niezależności społecznej, ekonomicznej (dotyczy to głównie kobiet), niezależności w zakresie podejmowania decyzji, uzyskanie lepszych warunków dla samorealizacji. Jednak najistotniejszą alternatywą pozostaje możliwość związania się z inną partnerką lub innym partnerem¹³¹.

Inną próbą zastosowania teorii wymiany na gruncie socjologii rodziny jest koncepcja jakości i stabilności związku małżeńskiego sformułowana przez R.A. Lewisa i G.B. Spaniera (1979)¹³², którzy zaadoptowali i rozwinęli model G. Levingera. Poszerzono zwłaszcza zespół czynników składających się na jakość związku małżeńskiego, zakładając, iż jego jakość jest tym większa, im większe są:

- społeczne i osobowe zasoby sprzyjające właściwemu funkcjonowaniu ról małżeńskich (*social and personal resources*), np. wysoki poziom przedmałżeńskiej homogamii, odpowiedni poziom wykształcenia, dobry stan zdrowia, pozytywne wzorce wyniesione z domu rodzinnego,
- satysfakcja małżonków z ich stylu życia (*satisfaction with life style*), np. zadowolenie z pracy zawodowej, optymalna wielkość rodziny,
- zyski z małżeńskich interakcji (*rewards from spousal interaction*), małżeńskie gratyfikacje np. łatwość komunikowania się, satysfakcja seksualna, pozytywna wzajemna ocena.

Istotne miejsce w tym nurcie rozważań nad rodziną mają propozycje teoretyczne psychologów społecznych T.W. Thibout i H.H. Kelley'a (1959)¹³³. Podjęli oni próbę analizy

¹³¹ G. Levinger, Marital cohesiveness and dissolution: An integrative review, op. cit., s. 20-22; P. Rydzewski, Ryzyko rozpadu małżeństw w Polsce. Empiryczne implikacje teorii Levingera, „Studia Demograficzne” 2002, nr 1, s. 69-71.

¹³² R.A. Lewis, G.B. Spanier, Theorizing about the quality and stability of marriage, w: Contemporary theories about the family, vol. 1, red. W.R. Burr, R. Hill, F.I. Nye, I.L. Reiss, Free Press, New York - London 1979, s. 268-294.

¹³³ J.W. Thibout, H.H. Kelley, The psychology of groups, New York - London 1959.

znaczenia funkcjonowania tzw. układów odniesienia dla oceny interakcji. Dwadzieścia lat później S.L. Albrecht i P.R. Kunz (1980)¹³⁴ zastosowali rezultaty tych dociekań do analizy interakcji w małżeństwie z punktu widzenia teorii wymiany. Przyjęte przez T.W. Thibout i H.H. Kelley'a pojęcie „*comparison level*” (CL – poziom porównania, układ odniesienia) umożliwia wprowadzenie do analizy elementu subiektywnej oceny oraz podkreśla rolę szerszego społecznego kontekstu, w którym funkcjonuje małżeństwo. Ocena własnego małżeństwa kształtuje się przede wszystkim dzięki odniesieniu doświadczeń małżonków do rzeczywistości pozamałżeńskiej (np. do doświadczeń innych osób, innych par). Podstawowy układ odniesienia definiowany jest jako standard, dzięki któremu jednostka ocenia zyski i koszty danego związku. Jest to kryterium oceny jakości małżeństwa. Jeżeli jakość związku jest oceniana jako wyższa od CL, małżonek odczuwa satysfakcję z małżeństwa i dąży do jego utrzymania. Gdy zaś jakość małżeństwa jest oceniana jako niższa od poziomu CL, małżonek wykazuje tendencję do zerwania związku. Układ odniesienia rozwija się na bazie doświadczeń życiowych, osobistych przeżyć i obserwacji. T.W. Thibout i H.H. Kelley wprowadzili także pojęcie poziomu porównania dla alternatyw (CL_{alt.}). Jest to układ odniesienia, dzięki któremu jednostka porównuje zyski z obecnej interakcji z zyskami możliwymi do osiągnięcia w interakcji alternatywnej. Jeżeli np. alternatywny związek z innym partnerem jest oceniany jako bardziej satysfakcjonujący, wówczas prawdopodobieństwo rozwodu jest wysokie¹³⁵.

Syntetyczny model wyjaśniający proces rozpadu związku małżeńskiego z perspektywy teorii wymiany społecznej, stanowiący zmodyfikowaną wersję modelu R.A. Lewisa i G.B. Spaniera¹³⁶, zaproponował P. Rydzewski (rys. 1.1). Model ukazuje zależność między jakością małżeństwa a jego stabilnością z uwzględnieniem wpływu czynników dodatkowych i pozwala wyjaśnić (przynajmniej do pewnego stopnia) i przewidzieć losy danego małżeństwa, jeżeli znane są wszystkie parametry w nim występujące. W uproszczeniu, model jest oparty na zależności, że im niższa jakość małżeństwa, tym większe jest prawdopodobieństwo rozwodu. Ponadto, istotny wpływ na relację między jakością a stabilnością małżeństwa mają czynniki dodatkowe o wielokierunkowym oddziaływaniu: bariery przed rozwodem, alternatywne atrakcje i kryteria porównania (CL i CL_{alt.}). Oznacza to, iż społeczny kontekst odgrywa szczególnie dużą rolę w kształtowaniu subiektywnej oceny zarówno jakości małżeństwa, jak i atrakcyjności

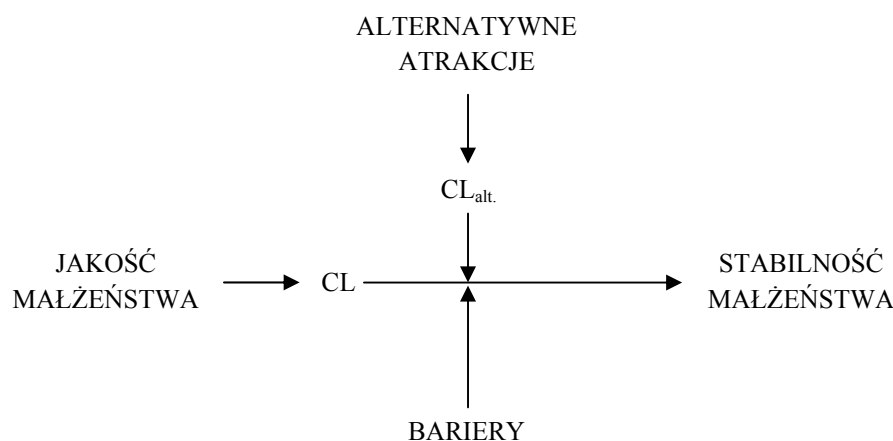
¹³⁴ S.L. Albrecht, P.R. Kunz, The Decision to Divorce: A Social Exchange Perspective, “Journal of Divorce” 1980, nr 3.

¹³⁵ J.W. Thibout, H.H. Kelley, The psychology of groups, op. cit., s. 21, 92.

¹³⁶ R.A. Lewis, G.B. Spanier, Theorizing about the quality and stability of marriage, op. cit., s. 282.

możliwych alternatyw¹³⁷.

Ponieważ wspólną cechą koncepcji G. Levngera i jej późniejszych modyfikacji jest założenie o racjonalności postępowania człowieka, nazywane są one często ekonomicznymi teoriami małżeńskości. Koncepcjom wyrosłym z teorii wymiany społecznej zarzuca się często przesadną „ekonomizację” zachowań ludzkich, pozbawienie ich cechy bezinteresowności oraz daleko idące uproszczenia. Zarzuty te są w pewnym stopniu uzasadnione. Ponadto koncepcje te opierają się na badaniach przeprowadzonych w Stanach Zjednoczonych, w związku z czym kwestią otwartą pozostaje pytanie, w jakim stopniu mają one charakter uniwersalny. Niemniej jednak, zaproponowane modele wydają się być niezwykle przydatne jako narzędzia analizy i porządkowania wiedzy o rozwodach¹³⁸.

Rys. 1.1. Syntetyczny model rozpadu związku małżeńskiego

Źródło: P. Rydzewski, *Rozwód w perspektywie teorii wymiany społecznej*, op. cit., s. 259.

Do teorii wymiany społecznej nawiązuje się w psychologicznej analizie rozwodów. Przyjmuje się, iż w umysłach ludzkich istnieje milczące oczekiwanie, że wcześniej czy później partner odwdzięczy się za troskę i dobroć mu okazaną. Kochając, człowiek zakłada, że jego partner odwzajemnia jego uczucia i chce być dla niego dobrym i troskliwym. Pogwałcenie tej niepisanej reguły wzajemności budzi poczucie krzywdy, złości, wywołuje depresję, wycofanie się, a w konsekwencji może prowadzić do rozpadu związku. Z drugiej strony, nierównowaga w wymianie dóbr jest nieprzyjemna zarówno dla partnera wykorzystywanego (poczucie niezadowolenia, krzywdy), jak i wykorzystującego (poczucie winy, lęk przed odwetem). Jeśli jednak ten pierwszy domaga się zadośćuczynienia, a ono nie następuje, to mimo wszystko gotów jest on uwierzyć, że otrzymuje to, na co zasługuje. Partner wykorzystywany umniejsza swoją wartość i pozostaje w krzywdzącym związku, zaś

¹³⁷ P. Rydzewski, *Rozwód w perspektywie teorii wymiany społecznej*, op. cit., s. 259-265.

¹³⁸ P. Rydzewski, *Rozwód – zjawisko wielowymiarowe*, op. cit., s. 93.

drugi partner umacnia go w tym przekonaniu¹³⁹.

Jedną z najistotniejszych przyczyn rozpadu relacji partnerskich jest konflikt. Badaczem, który wiele wniósł do problematyki konfliktu w związkach partnerskich, był L. Coser (1989)¹⁴⁰. Przede wszystkim dostrzegł on pozytywne funkcje konfliktu, obalając dominujące w owym czasie przekonanie, że stan normalny, to stan równowagi i stabilizacji, a konflikty są odmianą patologii. Tymczasem konflikty mogą i częstokroć mają funkcje pozytywne w relacjach partnerskich. L. Coser uważał, że w zależności od typu problemu, jakiego dotyczą konflikty, mogą być one funkcjonalne w sensie pozytywnym lub też grozić zniszczeniem struktury. Do pierwszych zaliczał te, które nie są sprzeczne z podstawowymi założeniami, na jakich opierają się stosunki społeczne; do drugich zaś te, które dotyczą podstawowych wartości, na jakich opiera się struktura. Nie wiadomo, których konfliktów jest więcej w związkach partnerskich, wiadomo jednak, że te drugie są dla związku zdecydowanie groźniejsze. Jeśli pierwsze dotyczą raczej błahych spraw, jak np. czy na wakacje wybrać się w góry czy nad morze, czy zjeść w domu czy na mieście – tak te drugie dotyczą kwestii fundamentalnych: zaufania, odpowiedzialności, wierności. O ile wspólne negocjacje nad wyjazdem wakacyjnym czy jadłospisem mogą zbliżyć partnerów do siebie, umocnić ich poczucie współdecydowania, zmienić pewne stare zwyczaje i wprowadzić nowe – o tyle te drugie zdecydowanie mogą zachwiać związkiem, a nawet doprowadzić do jego rozpadu¹⁴¹.

Pozytywny wpływ konfliktu na jakość relacji małżeńskich wyjaśnia także model „*vulnerability - stress - adaptation*” (tj. wrażliwość - stres - przystosowanie) opracowany przez B.R. Karney’a i T.N. Bradbury (1995)¹⁴². Model ten wyjaśnia, podobnie jak modele oparte na teorii wymiany, wpływ jakości małżeństwa na jego stabilność, przy czym dodatkowo zakłada istnienie wzajemnych interakcji między pewnymi procesami adaptacyjnymi a jakością małżeństwa (rys. 1.2).

Wpływ konfliktu na stabilność małżeństwa nie jest bezpośredni. Za sprawą procesów adaptacyjnych sytuacja konfliktowa może wpłynąć na poprawę jakości małżeństwa, a tym samym na jego trwałość. Trudności w małżeństwie mogą bowiem wzbudzić między małżonkami poczucie jedności, dać im motywację do wspólnego stawiania czoła problemom i w konsekwencji scementować ich związek. Kluczowe znaczenie ma tutaj umiejętność

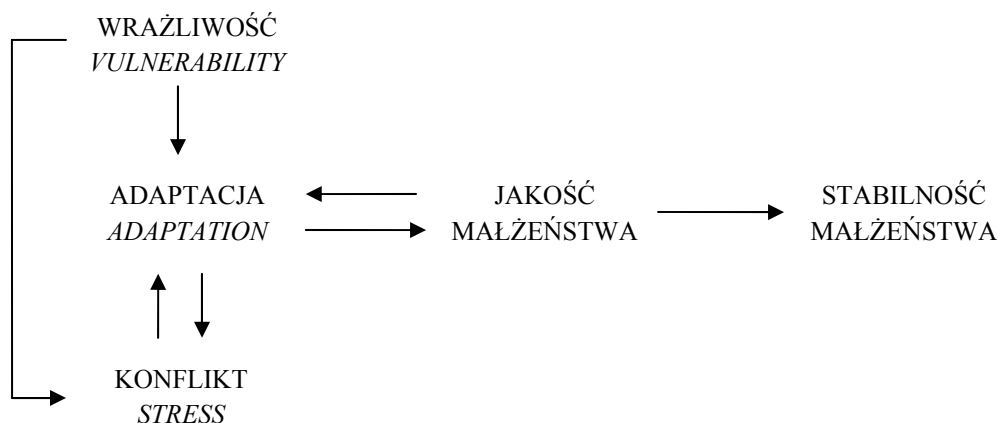
¹³⁹ B. Wojciszke, Psychologia miłości. Intymność. Namiętność. Zaangażowanie, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 1998.

¹⁴⁰ L. Coser, Społeczne funkcje konfliktu, w: Lektury studenckie, Zeszyt 4-5-6, In Plus, Warszawa 1989.

¹⁴¹ Ibidem, s. 31-35.

¹⁴² B.R. Karney, T.N. Bradbury, The longitudinal course of marital quality and stability: A review of theory, method, and research, “Psychological Bulletin” 1995, nr 118, s. 3-34.

małżonków do radzenia sobie w sytuacjach konfliktowych, która zależy od ich wrażliwości, podatności na ciosy (*vulnerability*), rodzaju konfliktu, z jakim mają do czynienia (*stress*), oraz przystosowania (*adaptation*). Procesy adaptacyjne przebiegają różnie w zależności od stopnia zaangażowania partnerów do walki z konfliktem, ich wzajemnego wsparcia i komunikacji. Brak umiejętności wypracowania przez małżonków wspólnych metod przewycięzania konfliktu obniża jakość małżeństwa i może prowadzić do jego rozpadu¹⁴³.

Rys. 1.2. Model „*vulnerability - stress - adaptation*”

Źródło: B.R. Karney, T.N. Bradbury, The longitudinal course of marital quality and stability: A review of theory, method, and research, op. cit., s. 23.

Podjęmowano także pewne próby weryfikacji hipotezy, że liberalizacja prawa rozwodowego wpływa na wzrost liczby rozwodów¹⁴⁴. Na istnienie takiej zależności wskazują modele S.J. Clarka (1999)¹⁴⁵ oraz G. Fella i in. (2004)¹⁴⁶, przy założeniu braku kosztów transakcyjnych i asymetrii informacji. Wpływ norm legislacyjnych ograniczony jest jednak do kwestii związanych z oczekiwanym podziałem wspólnych dóbr w wyniku rozwodu. Małżonkowie dokonują rachunku oczekiwanych zysków i strat i pertraktują sposób alokacji dóbr. Dopiero łączne wystąpienie dwóch czynników: faktycznej przyczyny rozkładu pożycia (np. wina jednej ze stron) oraz optymalnego rezultatu pertraktacji małżeńskich determinują decyzję o rozwodzie (*bargaining models*).

¹⁴³ M. Wagner, B. Weiss, Frequency of conflict, conflict behaviour and relationship stability [draft], Paper presented at: “Fifth Meeting of the European Network for the Sociological and Demographic Study of Divorce”, London School of Economics, 17-18 September 2007, s. 2-5, <http://www.eui.eu/Personal/Dronkers/Divorce/Divorceconference2007/Wagner.pdf> [dostęp 15.01.2010].

¹⁴⁴ L. González, T.K. Viitanen, The effect of divorce laws on divorce rates in Europe, “Sheffield Economic Research Paper Series” 2006, nr 2006003 (March), s. 3-7.

¹⁴⁵ S.J. Clark, Law, property and marital dissolution, “Economic Journal” 1999, nr 109 (March), s. C41-C54.

¹⁴⁶ G. Fella, P. Manzini, M. Mariotti, Does divorce law matter?, “Journal of the European Economic Association” 2004, nr 2 (4), s. 607-633.

Inny punkt widzenia prezentują G.S. Becker (1977 i 1981)¹⁴⁷ oraz H.E. Peters (1986 i 1992)¹⁴⁸, zdaniem których zmiany legislacyjne nie zwiększają prawdopodobieństwa rozwodu, nawet w przypadku gdyby rozwód z orzeczeniem winy jednej ze stron skutkował odpowiednimi konsekwencjami materialnymi na niekorzyść osoby winnej rozkładu współżycia małżeńskiego (przyjmując założenia o braku kosztów transakcyjnych i asymetrii informacji). W sytuacji zupełnego rozkładu pożycia czynniki materialne związane z późniejszym podziałem majątku nie mają bowiem istotnego wpływu na decyzję o rozwodzie. Natomiast w przypadku powództwa o rozwód za obopólną zgodą małżonkowie najczęściej dochodzą również do konsensusu odnośnie podziału i alokacji wspólnych dóbr. Zaś w przypadku niedostatecznego zaspokojenia potrzeb materialnych jednej ze stron prawo przewiduje możliwość finansowej kompensaty między byłymi małżonkami. Należy jednak zaznaczyć, że opisane powyżej koncepcje dotyczące aspektów prawnych wyrosły na gruncie badań przeprowadzonych w Stanach Zjednoczonych, dlatego ich aplikacja w warunkach europejskich pozostaje dyskusyjna.

Znane są także próby modelowego ujęcia mechanizmu dezintegracji małżeństwa na gruncie innych dziedzin naukowych. Psycholog J.M. Gottman wraz z grupą matematyków (J.D. Murray, K.R. Swanson i in.) drogą dedukcji i wieloletnich obserwacji (badania panelowe) opracowali matematyczny model interakcji małżeńskich (2005)¹⁴⁹. Model ten pozwala oszacować ryzyko rozpadu małżeństwa, a zmiennymi modelu są ujęte w sposób ilościowy pozytywne i negatywne gesty i zachowania małżonków towarzyszące ich wzajemnej komunikacji (mimika twarzy, emocje, ekspresja uczuć, sposób mówienia, ton głosu itp.). Do kodyfikacji zachowań obojga partnerów wykorzystano metodę RCISS („*Rapid Couples Interaction Scoring System*”¹⁵⁰). Autorzy zaproponowali kilka wariantów modelu rozwodowego modyfikując go w oparciu o założenia innych teorii i koncepcji¹⁵¹. Ponieważ model powstał w oparciu o badania przeprowadzone w Stanach Zjednoczonych (gdzie

¹⁴⁷ G.S. Becker, *A treatise on the family*, Harvard University Press, Cambridge 1981; G.S. Becker, E.M. Landes, R.T. Michael, *An economic analysis of marital instability*, „*Journal of Political Economy*” 1977, nr 6, vol. 85, University of Chicago, s. 1141-1188.

¹⁴⁸ H.E. Peters, *Marriage and divorce: Informational constraints and private contracting*, „*American Economic Review*” 1986, nr 3, vol. 76, s. 437-454; H.E. Peters, *Marriage and divorce: Reply*, „*American Economic Review*” 1992, nr 3, vol. 82, s. 686-693.

¹⁴⁹ J.M. Gottman, J.D. Murray, C. Swanson, R. Tyson, K.R. Swanson, *The mathematics of marriage: dynamic nonlinear models*, MIT Press, Massachusetts 2005; J.D. Murray, *Mathematical biology: I. An introduction*, 3rd ed., Springer-Verlag, New York - Berlin - Heidelberg 2002, s. 146-174.

¹⁵⁰ L.J. Krokoff, J.M. Gottman, S.D. Haas, *Validation of a global rapid couples interaction scoring system*, „*Behavioral Assessment* 1989, nr 11, s. 65-79.

¹⁵¹ J.M. Gottman, J.D. Murray, C. Swanson, R. Tyson, K.R. Swanson, *The Mathematics of Marriage: Dynamic Nonlinear Models*, op. cit., s. xiii-xiv.

dowodzono jego skuteczność w 94% badanych przypadków), może on potrzebować dalszych modyfikacji w celu zastosowania go w innych stronach świata, np. w Europie¹⁵².

Analizując zjawisko rozwodów nie sposób pominąć faktu, że rozpad rodziny ma miejsce w konkretnym momencie jej historii, w konkretnej fazie jej rozwoju. Dlatego w literaturze przedmiotu formułowano postulaty uwzględniania podejścia rozwojowego w badaniach nad rozwodami¹⁵³. Na gruncie badań demograficzno-socjologicznych podejmowane są próby przewyższenia podejścia statycznego w celu systematyzacji rozwodu jako zjawiska o charakterze procesualnym. Wysiłki idą w kierunku stworzenia uniwersalnego schematu procesu rozwodowego odzwierciedlającego czasowe uporządkowanie (sekwencję) etapów tego procesu. Drugi nurt zmierza w kierunku stworzenia typologii procesu rozwodowego (opis różnorodnych form tego procesu).

Modele sekwencyjne budowane są w oparciu o założenie, że sekwencja faz procesu ma charakter względnie stały. Przyjęcie takiego założenia pozwala sprowadzić przebiegi procesów rozwodowych do względnie stałego schematu. Modele sekwencyjne nie wyjaśniają ani nie opisują całej różnorodności form procesu rozwodowego, ale poszukują tego, co stanowi uniwersalny rdzeń różnych wersji tego procesu¹⁵⁴. Jedną z pierwszych prób usystematyzowania procesu rozwodowego, który miał duży wpływ na późniejsze modele sekwencyjne, był podział P. Bohannona (1970)¹⁵⁵, który wyróżnił sześć stadiów rozwodu: rozwód emocjonalny (*emotional divorce*), prawny (*legal*), ekonomiczny (*economic*), rodzicielski (*divorce as parents*), społeczny (*social*) i psychiczny (*psychic*). Model K. Kressela (1985)¹⁵⁶, skonstruowany w oparciu o jego własne doświadczenia w terapii i poradnictwie rodzinnym, wyróżnia cztery etapy procesu rozwodowego: przedrozdowowy okres decyzyjny (*predivorce decision period*), właściwy okres decyzyjny (*decision period proper*), okres depresji (*period of mourning*), okres odbudowy równowagi (*period of re-equilibrium*). Próbę uogólnienia i sformułowania modelu

¹⁵² T. Żuradzki, Miłość, małżeństwo i matematyka [on line], <http://wyborcza.pl/1,75248,1913212.html> [dostęp 13.02.2006].

¹⁵³ H. Raschke, Divorce, w: *Handbook of marriage and the family*, red. M.B.Sussman, S.K.Steinmetz, New York - London 1987, s. 608; R. Chester, Divorce and the family life cycle in Great Britain; R. Kunzel, The connections between the family life cycle and divorce rates. An analysis based on European data. Obydwa teksty pochodzą z: *The family life cycle in European societies*, red. J.Cuisenier, Haga - Paryż 1977.

¹⁵⁴ Por.: P. Rydzewski, Modele i typologie procesu rozwodowego, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1991, nr 1, s. 193-194.

¹⁵⁵ P. Bohannon, The six stations of divorce, w: *Divorce and after*, red. P. Bohannon, Doubleday, Garden City, New York 1970; za: G.C. Kitson, K.B. Babri, M.J. Roach, Who divorces and why: a review, „Journal of Family Issues” 1985, vol. 6, nr 3, s. 258 i n.

¹⁵⁶ K. Kressel, The processes of divorce. How professionals and couples negotiate settlements, Basic Books, New York 1985, s. 72-75.

syntetycznego podjął P. Rydzewski (1991)¹⁵⁷, formułując następujące stadia procesu rozwodowego: fazę dyssatisfakcji, fazę konfliktów, fazę separacji, fazę decyzyjną, fazę stresu porozwodowego oraz fazę przystosowania i odbudowy. Autor podkreśla jednak, że nie jest możliwe jednoznaczne usytuowanie fazy separacji w schemacie procesu rozwodowego. Separacja może pojawić się w którymkolwiek z jego etapów, jak również może nie wystąpić w ogóle. Zaproponowane miejsce fazy separacji jest bardziej kwestią konwencji niż wyraźnej prawidłowości. Natomiast ostatnia z przedstawionych faz modelu ma charakter postulatu i wskazuje na optymalny wariant rozwoju wydarzeń, do uzyskania którego zdąża poradnictwo. Całkowita odbudowa psychiczna i społeczna byłych małżonków bywa trudna do osiągnięcia, a nierzadko zupełnie niemożliwa. Modele procesu rozwodowego są uproszczeniem i próbą redukcji rzeczywistości do schematu, dlatego należy powoływać się na nie z pewną dozą krytyki.

Drugi nurt obejmuje próby zmierzające do opracowania typologii procesu rozwodowego. W przeciwieństwie do uogólnionych modeli rozvodu, typologie procesu rozwodowego reprezentują perspektywę różnicującą. Typologia oparta jest na różnicach, a nie na podobieństwach, a jej celem jest identyfikacja i systematyzacja różnorodnych wzorów rozpadu małżeństwa. Próby stworzenia empirycznej typologii procesu rozwodowego podjęło dotychczas niewielu badaczy. Typologia skonstruowana przez K. Kressela (1985)¹⁵⁸ – oparta na doświadczeniach poradnictwa rozwodowego, kładzie akcent głównie na fazę decyzyjną procesu. Wyróżnia ona cztery typy procesów rozwodowych: powikłany (*enmeshed*), autystyczny (*autistic*), konfliktowy (*direct conflict*) i obojętny (*disengaged conflict*), ze względu na następujące kryteria: stopień ambiwalencji wobec decyzji rozwodowej, częstość i otwartość konfliktu oraz poziom komunikacji. Zwięzłą charakterystykę poszczególnych typów wyróżnionych przez K. Kressela można przedstawić za pomocą tabeli (tab. 1.2).

Tab. 1.2. Typy procesów rozwodowych

Kryterium	Typ procesu rozwodowego			
	powikłany	autystyczny	konfliktowy	obojętny
konflikt	+	–	+	–
ambiwalencja	+	+ –	+ –	–
komunikacja	+	–	+	–

Źródło: P. Rydzewski, Modele i typologie procesu rozwodowego, op. cit., s. 199.

Modele i typy procesu rozwodowego wyrosły na bazie obserwacji amerykańskich, ale pewien stopień ich uniwersalności pozwolił na ich zastosowanie do analizy wyników badań

¹⁵⁷ Por.: P. Rydzewski, Modele i typologie procesu rozwodowego, op. cit., s. 195-198.

¹⁵⁸ K. Kressel, The processes of divorce. How professionals and couples negotiate settlements, op. cit., s. 226-237.

prowadzonych w Europie, w tym również w Polsce¹⁵⁹.

Syntezy teoretyczne w demografii rodziny skupiają się przede wszystkim na wypracowaniu modeli opisujących zależności między płodnością (prokreacją) i rozpadem małżeństwa. Model zależności jednokierunkowej A. Cherlina (1977)¹⁶⁰ zakłada, że posiadanie i liczba dzieci wpływają na prawdopodobieństwo rozpadu małżeństwa. Model zależności dwukierunkowej A. Thorntona (1977)¹⁶¹ zakłada, że posiadanie i liczba dzieci wpływa na prawdopodobieństwo rozpadu małżeństwa i odwrotnie, rozkład pożycia małżeńskiego wpływa na płodność małżeństwa w okresie poprzedzającym rozwód. W symultanicznym modelu logistycznym H.P. Koo, B.K. Janovitz (1983)¹⁶² dochodzi nowy czynnik – czas jaki upłynął od urodzenia ostatniego dziecka do momentu rozkładu pożycia małżeńskiego. W modelu tym przyjmuje się, że prawdopodobieństwo rozpadu małżeństwa zależy od obecności i liczby dzieci, jak również od tego, czy urodzenia miały miejsce we wczesnym okresie trwania małżeństwa, czy kilka lat przed rozpadem.

Powyżej scharakteryzowane koncepcje są próbą modelowania mechanizmu rozwodów w skali mikro i skupiają się na bezpośrednich interakcjach między małżonkami. Podejmowano także próby wyjaśnienia procesu rozpadu małżeństw w szerokim kontekście makrospołecznym, makroekonomicznym.

Wśród współczesnych koncepcji ludnościowych najszerzej udokumentowaną i popularną jest teoria przejścia demograficznego (*demographic transition*). Opisuje ona przebieg rozwoju ludności w różnych społeczeństwach i zawiera próbę wyjaśnienia prawidłowości rozwoju demograficznego na tle przeobrażeń społeczno-kulturowych i ekonomicznych. Przejściem lub transformacją demograficzną określa się proces adaptacyjny reprodukcji ludności wywołany przez zmianę (powiększenie) otoczenia związaną z modernizacją. Przejście jest niczym innym jak skokową zmianą wskaźników demograficznych¹⁶³. Przedmiotem teorii przejścia jest zmiana reprodukcji ludności z tradycyjnej na nowoczesną. Identyfikując poszczególne stadia transformacji demograficznej badacze poszukiwali związków pomiędzy zmianami poziomu rozrodczości i umieralności a rozwojem społeczno-ekonomicznym¹⁶⁴. W nurt tych badań

¹⁵⁹ P. Rydzewski, Typ procesu rozwodowego a przystosowanie porozwodowe kobiet ze środowisk wielkomiejskich na przykładzie Lublina, „Studia Demograficzne” 1998, nr 3, s. 61-70.

¹⁶⁰ A. Cherlin, The effect of children on marital dissolution, „Demography” 1977, nr 3.

¹⁶¹ A. Thornton, Children and marital stability, „Journal of Marriage and the Family” 1977, vol. 39.

¹⁶² H.P. Koo, B.K. Janovitz, Interrelationships between fertility and marital dissolution: Results of a simultaneous logit model, „Demography” 1983, nr 2.

¹⁶³ J. Balicki, E. Frątczak, Ch.B. Nam, Przemiany ludnościowe. Fakty – interpretacje – opinie, Wyd. Uniwersytetu im. Kard. S. Wyszyńskiego w Warszawie, Warszawa 2007, s. 49.

¹⁶⁴ M. Okólski, Refleksje nad mechanizmem przejścia demograficznego, „Studia Demograficzne”, 1987, nr 2,

wpisano także m.in. zmiany wzorców matrymonialnych i trwałości małżeństw.

Prekursorem teorii przejścia był W.S. Thompson (1929)¹⁶⁵, który wyróżnił trzy grupy krajów według poziomu współczynnika urodzeń i zgonów. Teorię tą rozwinął A. Landry (1934)¹⁶⁶, definiując trzy główne etapy przemian demograficznych: pierwotny (naturalna płodność i wysoka umieralność, niewielki przyrost naturalny ludności, także okresy ubytku naturalnego ludności), pośredni (symptomy kontroli urodzeń), nowoczesny (obniżanie się rodności do poziomu malejącej umieralności). Przemiany zmierzają zatem w kierunku od stanu wysokiej do stanu niskiej rodności i umieralności. Kolejnego rozwinęcia teorii transformacji demograficznej dokonał F.W. Notestein (1943)¹⁶⁷, który sformułował tezę, że punktem krytycznym przejścia jest ukształtowanie się podstaw „miejskiego społeczeństwa przemysłowego”. W procesie transformacji wyróżnił on trzy fazy: potencjalnego wzrostu, przejścia i stagnacji demograficznej.

Proces przejścia zapoczątkowany został w drugiej połowie XVIII w. we Francji i na początku XIX w. w Anglii, a następnie obejmował coraz więcej społeczeństw zamieszkujących Europę i pozostałe kontynenty. W krajach obecnie wysoko rozwiniętych (Europa Zachodnia i Północna, Ameryka Północna) proces ten zakończył się w trzeciej dekadzie XX w. W krajach Europy Środkowej i Wschodniej ostatnia faza przejścia zakończyła się w szóstej dekadzie XX w.

Zgodnie z teorią przejścia należało oczekiwać stabilizacji reprodukcji ludności na poziomie gwarantującym przynajmniej prostą zastępowalność pokoleń. Poziom ten jest określony współczynnikiem dzietności teoretycznej¹⁶⁸ wyrażającym 2,1 urodzeń przypadających na kobietę w wieku rozrodczym. Jednakże nieoczekiwanie Europa wkroczyła w nowe stadium transformacji demograficznej. W krajach wysoko rozwiniętych gwałtownemu spadkowi uległ poziom częstości urodzeń, przyczyniając się do ubytku naturalnego ludności (depopulacja). Podejmując próbę wyjaśnienia dokonujących się przemian, holenderski demograf D.J. van de Kaa sformułował teorię drugiego przejścia

s. 33-36.

¹⁶⁵ W.S. Thompson, Population, "The American Journal of Sociology" 1929, vol. 34, nr 6, May, s. 959-975.

¹⁶⁶ A. Landry, La révolution démographique: Études et essais sur les problèmes de la population, Sirey, Paris 1934.

¹⁶⁷ F.W. Notestein, Some implications of population change for Post-War Europe, Proceedings of the American Philosophical Society, vol. 87, nr 2, Symposium on Post-War Problems, Aug. 16, 1943, s. 165-174.

¹⁶⁸ Współczynnik dzietności (całkowitej płodności) kobiet oznacza liczbę dzieci, którą urodziłaby przeciętnie kobieta w ciągu całego okresu rozrodczego (15-49 lat), przy założeniu, że w poszczególnych fazach tego okresu rodziłaby z intensywnością obserwowaną w badanym roku, tzn. przy przyjęciu cząstkowych współczynników płodności z tego okresu za niezmiennie). Por.: Rocznik Demograficzny 2007, GUS, Warszawa 2007, s. 209-210.

demograficznego (1987)¹⁶⁹, którego początek datowany jest na połowę lat 60-tych XX w. Charakterystyczną cechą drugiego przejścia jest spadek płodności poniżej poziomu gwarantującego ciągłość zastępowalności pokoleń. D.J. van de Kaa dokonał delimitacji krajów europejskich według stopnia zaawansowania procesów transformacji. Pierwszą grupę tworzyły kraje Europy Północnej i Zachodniej, w których zawężona reprodukcja populacji utrwaliła się najwcześniej, tj. Dania, Szwecja, Finlandia, Norwegia, Wielka Brytania, Niemcy Zachodnie (RFN), Austria, Francja, Holandia, Szwajcaria, Włochy. W drugiej grupie znalazły się kraje Europy Południowej o nieco mniej zaawansowanych przemianach demograficznych (Portugalia, Hiszpania, Grecja, Malta, Jugosławia). Trzecią grupę tworzyły dość zróżnicowane kraje wschodnioeuropejskie, czwartą natomiast – Irlandia, Islandia, Albania i Turcja. W odniesieniu do tych ostatnich państw osiągnięcie wyższego stadium transformacji demograficznej, zdaniem D.J. van de Kaa, powinno nastąpić z największym opóźnieniem. Późniejsze wyniki badań potwierdziły zasadniczy kierunek tych przeobrażeń w układzie regionalnym: od krajów skandynawskich, poprzez zachodnią Europę, kraje basenu śródziemnomorskiego aż do Europy Wschodniej¹⁷⁰ (gdzie dotarły dopiero pod koniec XX w.).

Źródłem i podstawowym czynnikiem przejścia jest modernizacja. Przejawia się ona jako „integralny proces transformacji w czterech sferach: techniczno-ekonomicznej, społeczno-kulturowej, politycznej i osobowościowej”¹⁷¹. Zatem modernizacja nie dotyczy tylko przemian w sferze materialnej, lecz także fundamentalnych przeobrażeń systemu wartości, norm i postaw, co z kolei stanowiło podłoże radykalnych zmian motywacji zachowań ludzkich. Zdaniem I.E. Kotowskiej¹⁷², zasadniczą kwestią w odniesieniu do zachowań demograficznych był wzrost możliwości decydowania jednostek o przebiegu własnego życia, czyli wzrost możliwości wyboru czasu wystąpienia zdarzeń demograficznych i ich sekwencji. Przejawem zmian postaw i zachowań demograficznych w makroskali są obserwowane przemiany rozrodczości i małżeńskości. Zmniejszenie się znaczenia małżeństwa jako formy tworzenia rodziny oraz osłabienie jego trwałości, rozpowszechnienie kohabitacji i związków typu LAT (*Living Apart Together*, tj. razem, ale oddzielnie)¹⁷³, opóźnianie zawierania małżeństw,

¹⁶⁹ D.J. van de Kaa, Europe's second demographic transition, "Population Bulletin" 1987, vol. 42, nr 1, Population Reference Bureau, Inc., Washington DC, s. 4 i n.

¹⁷⁰ S. Wierchosławski, Przeobrażenia demograficzne współczesnej Europy i perspektywy jej rozwoju, op. cit., s. 119-121.

¹⁷¹ M. Okólski, Teoria przejścia demograficznego, PWE, Warszawa 1990, s. 30.

¹⁷² I.E. Kotowska, Drugie przejście demograficzne i jego uwarunkowania, op. cit., s. 15.

¹⁷³ To szczególnie typ związku kohabitacyjnego, który nie wymaga stałego wspólnego zamieszkania. Słany K., Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie, Zakład Wydawniczy „Nomos”,

a także opóźnianie urodzenia pierwszego dziecka, wreszcie spadek liczby niepożądanych urodzeń w wyniku rewolucji w zakresie antykoncepcji – spowodowały istotną zmianę wzorca tworzenia i rozpadu rodzin, osłabiły prokreację i wpłynęły na zmianą wzorca płodności. Zmieniła się ocena atrakcyjności małżeństwa i macierzyństwa jako form aktywności życiowej¹⁷⁴.

Istotą zmian demograficznych zapoczątkowanych w latach 60-tych XX w. są przemiany modelu rodziny oraz zasad jej tworzenia i rozwiązywania. Syntetyczne ujęcie istoty przemian drugiego przejścia demograficznego zaproponował D.J. van de Kaa¹⁷⁵, który wskazał na:

- zmniejszenie się znaczenia małżeństwa jako formy współżycia ludzi na rzecz kohabitacji,
- przejście od modelu rodziny „dziecko z rodzicami” (*the king-child with parents*) do modelu „rodzice z dzieckiem” (*the king-pair with a child*), tzn. odejście od priorytetu dziecka w rodzinie,
- przejście od zapobiegawczej antykoncepcji do świadomej prokreacji,
- przejście od homogenicznych typów rodzin i gospodarstw domowych do form różnorodnych.

L. Roussel określił te przemiany jako proces przełamywania barier¹⁷⁶. Zmiany wartości (indywidualizm, samorealizacja, autonomia jednostek, poszukiwanie satysfakcji) powodowały zmiany postaw i preferencji życiowych, a jednocześnie pojawiły się warunki ich realizacji. L. Roussel uważał też, że podstawą rozważanych przeobrażeń demograficznych była erozja instytucji małżeństwa. Adaptacja tej instytucji do nowych aspiracji jednostek spowodowała stopniową rezygnację z małżeństwa jako sposobu formowania związku partnerskiego. Traktowanie małżeństwa jako czystej formalności sprawiło, że związek między decyzją o rodzicielstwie a decyzją o małżeństwie uległ dalszemu rozluźnieniu.

Istnieje zgodny pogląd, że podłożem tych zmian, które zapoczątkowały drugie przejście demograficzne, były głębokie przeobrażenia w sferze wartości, norm, postaw i zachowań społeczeństw postindustrialnych krajów Europy Zachodniej i Północnej. Na skutek procesu tzw. „westernizacji”, stosunkowo szybko nastąpiła asymilacja nowych trendów wśród społeczeństw pozostałych części Europy. Podstawą procesu „westernizacji” jest naśladowanie

Kraków 2002, s. 85.

¹⁷⁴ Ibidem, s. 13, 16, 20.

¹⁷⁵ D.J. van de Kaa, Europe's second demographic transition, op. cit., s. 11.

¹⁷⁶ L. Roussel, Sociographie du divorce et divortialité, „Population“ 1993, nr 4, s. 919-938; za: I.E. Kotowska, Drugie przejście demograficzne i jego uwarunkowania, op. cit., s. 22.

określonych wzorców zachowań oraz przejmowanie poglądów i norm rozpowszechnianych w kulturze masowej krajów zachodnich. Rozwój techniki i zniesienie ograniczeń komunikacji dodatkowo wzmagają ten proces¹⁷⁷.

Pomimo iż teoria drugiego przejścia demograficznego dość szczegółowo opisuje podstawowe cechy zachodzących przeobrażeń demograficznych (warstwa opisowa teorii), to jednak określenie ich bezpośrednich i pośrednich przyczyn (warstwa wyjaśniająca teorii) ciągle jest jeszcze przedmiotem poszukiwań i dyskusji. Na tym polu ścierają się głównie dwa nurty: ekonomiczny i socjologiczny. Przedstawiciele tego pierwszego poszukują czynników przejścia w procesach będących następstwem urbanizacji i uprzemysłowienia, natomiast przedstawiciele nurtu socjologicznego – we wszystkich sferach życia społecznego¹⁷⁸. Ta sytuacja jest także powodem zgłaszania zastrzeżeń, czy można już mówić o „teorii” drugiego przejścia, czy raczej jeszcze o „koncepcji” na stosunkowo wczesnym etapie jej zaawansowania¹⁷⁹. Zwięzła systematyzacja czynników przejścia demograficznego została przedstawiona w kolejnym paragrafie niniejszego rozdziału.

Teoria transformacji demograficznej ma licznych zwolenników, ale również spotyka się z krytyką. Nie zawiera bowiem usystematyzowanego opisu mechanizmów i praw rozwoju demograficznego. Do jej ograniczeń zalicza się przede wszystkim skoncentrowanie się w opisie zmian ludnościowych na płodności i umieralności, z jednoczesną deprecjacją innych procesów istotnych dla reprodukcji ludności (np. małżeńskości). Jej walor polega przede wszystkim na tym, że daje ona impuls do formułowania hipotez i ich weryfikacji na gruncie różnych dyscyplin naukowych: demografii, socjologii, ekonomii, psychologii społecznej, geografii¹⁸⁰. Jest to teoria o wartości uniwersalnej, posiada pewne własności predyktywne i dostarcza wskazań do badań empirycznych.

Teoretycy koncepcji przejścia zwrócili uwagę na wysoki stopień heterogeniczności krajów Europy ze względu na poziom ich rozwoju demograficznego. Zdaniem M. Okólskiego¹⁸¹, wynika to głównie z dwóch powodów. Pierwszym z nich jest rodzaj zmian w otoczeniu, jakie niesie za sobą modernizacja, czyli rodzaj i siła bodźca, który wytrąca reprodukcję ludności ze stanu względnej równowagi. Druga przyczyna wiąże się ze zróżnicowanym stopniem zdolności konkretnego społeczeństwa do zmian reprodukcji ludności. Obie są warunkiem koniecznym przejścia demograficznego.

¹⁷⁷ I.E. Kotowska, Drugie przejście demograficzne i jego uwarunkowania, op. cit., s. 17, 31.

¹⁷⁸ W. Ignatczyk, Postawy małżeńskie i prokreacyjne młodzieży polskiej stanu wolnego, op. cit., s. 20.

¹⁷⁹ I.E. Kotowska, Drugie przejście demograficzne i jego uwarunkowania, op. cit., s. 14.

¹⁸⁰ M. Okólski, Teoria przejścia demograficznego, op. cit.

¹⁸¹ M. Okólski, Refleksje nad mechanizmem przejścia demograficznego, op. cit., s. 36-37.

Na stopień asymilacji nowoczesnych wzorców zachowań przez ludność zamieszkującą dany region oraz podatność ludności na procesy modernizacji wpływ mają niewątpliwie regionalne różnice społeczno-kulturowe zakorzenione w odległej historii. Zmienne natężenie oraz różnokierunkowe oddziaływanie powyższych czynników determinuje przebieg i skalę procesów modernizacji socjo-ekonomicznej oraz transformacji demograficznej w różnych częściach kontynentu. Istotnym czynnikiem, który w znacznym stopniu przyczynił się do ukształtowania zróżnicowanych struktur demograficznych w Europie, był wpływ kolejnych dwóch wojen światowych. Kataklizmy te w różnym stopniu dotknęły poszczególne narody kontynentu europejskiego¹⁸².

Rys. 1.3. Linia Hajnala

Źródło: D. Philipov, Low fertility in Central and Eastern Europe: Culture or economy?, op. cit.; E. Frątczak, Family and fertility in Poland – Changes during the transition period, Paper presented at the PIE International Workshop on “Demographic changes and labor markets in transition economies”, Tokyo, 20-21 February 2004, map 13, <http://www.ier.hit-u.ac.jp/pie/Japanese/seminar/workshop040220/Fraticzak.pdf> [dostęp 01.09.2008].

¹⁸² S. Wierchosławski, Przeobrażenia demograficzne współczesnej Europy i perspektywy jej rozwoju, op. cit., s. 99-104.

Próba teoretycznej segmentacji regionów Europy ze względu na przestrzenne zróżnicowania pewnych procesów demograficznych była tzw. linia Hajnała. Skandynawski demograf J. Hajnal (1965)¹⁸³ wskazał, że Europa była podzielona na dwie strefy wzdłuż linii biegnącej od Sankt Petersburga (nad Zatoką Fińską) po Triest (północno-wschodnie Włochy). Linia ta miała dzielić kraje europejskie na nowoczesne i tradycyjne pod względem wzorca formowania rodzin. W regionach położonych na wschód od tej granicy proces zawierania małżeństw był wczesny i powszechny, natomiast na zachód od niej proces ten był odkładany w czasie, a małżeństwo nie było powszechną formą związku. W 2001 r. D. Philipov¹⁸⁴ zaproponował przesunięcie linii Hajnała na skutek rozprzestrzeniania się kultury zachodniej na wschód Europy (rys. 1.3). Z kolei D.S. Reher (1998)¹⁸⁵ podjął zagadnienie heterogeniczności regionalnej w zachodniej części Europy. Wskazał on na różnice kulturowe o podłożu historycznym między północą, charakteryzującą się tzw. „słabymi więzami rodzinnymi”, a południem o „silnych więzach rodzinnych”.

4. Koncepcje klasyfikacji determinant rozwodów

Wewnętrzne procesy dokonujące się w związkach małżeńskich, jak też ich skomplikowane zewnętrzne interakcje, wymagają wielostronnych dociekań badawczych¹⁸⁶. Zadanie jednoznacznego określenia determinant rozwodów jest złożone głównie z uwagi na różnorodność możliwych punktów odniesienia oraz różnorodne ujęcia tego zagadnienia. W literaturze przedmiotu wyróżnić można dwa odmienne podejścia w identyfikacji czynników rozwodów. Zgodnie z pierwszym podejściem, próby wyjaśnienia przyczyn rozkładu pożycia małżeńskiego prowadzone są wyłącznie na podstawie danych mikro, dotyczących relacji pomiędzy małżonkami. Źródłem informacji o bezpośrednich przyczynach rozwodów jest bieżąca sprawozdawczość sądowa bądź badania ankietowe. Drugi sposób skłania do poszukiwania determinant rozpadu rodziny w szerokim kontekście spraw społeczno-ekonomicznych, nie tracąc jednak z pola widzenia problemów poszczególnych rodzin¹⁸⁷. Taki

¹⁸³ J. Hajnal, European marriage patterns in perspective, w: *Population in history: Essays in historical demography*, red. D.V. Glass, D.E. Eversley, Aldine Publishing Company, Chicago - Illinois 1965, s. 101-143.

¹⁸⁴ D. Philipov, Low fertility in Central and Eastern Europe: Culture or economy?, Paper presented at the IUSSP Seminar on “International Perspectives on Low Fertility: trends, theories and policies”, Tokyo, 21-23 March 2001.

¹⁸⁵ D.S. Reher, Family ties in Western Europe: persistent contrasts, “Population and Development Review” 1998, nr 24, s. 203–234.

¹⁸⁶ S. Wierchosławski, Wielodyscyplinarność i interdyscyplinarność badań zjawisk demograficznych, op. cit., s. 45.

¹⁸⁷ M. Wieczorek, Demograficzne, społeczne i ekonomiczne uwarunkowania rozwodów w Polsce, „Monografie i Opracowania”, nr 325, Instytut Statystyki i Demografii, SGPiS, Warszawa 1990, s. 19-20.

punkt widzenia prezentuje m.in. Z. Tyszka¹⁸⁸, który pisze: „*Cały bowiem mikroświat rodziny wkomponowany jest w integralny całokształt ogólnospołecznych, ekonomicznych i kulturowych procesów danego kraju. Może on być należycie analizowany i rozumiany jedynie w ich kontekście. Podlega wpływom tych procesów, odzwierciedla je będąc odbiciem ich cech, a także wtórnie wpływa na nie*”. Na makrospołeczne tło rozpadu rodzin zwraca także uwagę M. Jarosz¹⁸⁹, podkreślając, że postępowanie człowieka zdeterminowane jest przez zespół czynników obejmujących zarówno pewne cechy charakteru, osobowości jednostki, a także przez oddziałujące na niego określone warunki społeczne.

W literaturze przedmiotu wyróżnić można wiele klasyfikacji czynników powodujących rozpad małżeństw. Mnogość koncepcji klasyfikacyjnych świadczy o dużej ilości i różnorodności czynników, które należy uwzględnić w analizie determinant rozwodów.

Przedstawicielami podejścia polegającego na badaniu rozwodów w mikroskali byli S. Lloyd i R. Cate¹⁹⁰, którzy wyróżnili przyczyny:

- indywidualne (*individual*) – zakorzenione w systemie przekonań i standardów osobowych;
- diadyczne (*dyadic*) – zakorzenione w samym małżeństwie, wynikające z poziomu więzi, konfliktów czy też innych relacji posiadających znaczenie symboliczne;
- okolicznościowe (*circumstantial*) – czynniki, które zwiększają ryzyko rozwodu, ale nad którymi jednostka ma jedynie niewielką kontrolę lub nie ma jej wcale; są to problemy związane z pracą zawodową, zdrowiem, nieszczęśliwymi wypadkami itp.;
- środowiskowe (*network - nonromantic*) – związane z kontaktami z rodziną pochodzenia, przyjaciółmi, współpracownikami itp.;
- pozamałżeńskie kontakty seksualne (*network - romantic*).

Na konieczność uwzględnienia szerszego kontekstu w badaniach nad przyczynami rozwodów zwrócili uwagę G.C. Kitson, K.B. Babri i M.J. Roach¹⁹¹, którzy wyróżnili w tym celu trzy wymiary:

- poziom makrospołeczny – poszukiwanie zjawisk i procesów społecznych, głównie w płaszczyźnie przemian strukturalnych (industrializacja, urbanizacja); jednym ze skutków tych procesów są różnorodne przemiany w rodzinie ostatecznie osłabiające jej stabilność;

¹⁸⁸ Z. Tyszka, Socjologiczne badania nad rodziną z uwzględnieniem dyscyplinarnej współpracy, „Kultura i Społeczeństwo” 1980, nr 1-2, s. 103.

¹⁸⁹ M. Jarosz, Problemy dezorganizacji rodziny: determinanty i społeczne skutki, PWN, Warszawa 1979, s. 22.

¹⁹⁰ S. Lloyd, R. Cate, Attributions associated with significant turning points in premarital relationships development and dissolution, „Journal of Personal and Social Relationships” 1985, vol. 2, nr 4.

¹⁹¹ G.C. Kitson, K.B. Babri, M.J. Roach, Who divorces and why: a review, op. cit.

- korelaty demograficzne i psychologiczne – poszukiwanie czynników demograficznych i psychologicznych osłabiających stabilność małżeństwa; są to czynniki takie jak: ciąża przedmałżeńska, zbyt młody wiek zawarcia związku, rozwód w rodzinie pochodzenia, niski status socjo-ekonomiczny itp.;
- przyczyny rozpadu związku małżeńskiego z perspektywy osób rozwiedzionych: np.: niewierność, alkoholizm, niezgodność charakterów itp.

W literaturze polskiej interesujące stanowisko prezentuje E. Rosset¹⁹², rozróżniając czynniki, przesłanki oraz przyczyny rozwodów. Czynniki destabilizacji rodzin, zdaniem autora, obejmują „*zewnętrzne warunki dotyczące współczesnych społeczeństw, będące siłą napędową rozkładu pożycia i w konsekwencji rozwodów*”. Do czynników tych zalicza się: industrializację, urbanizację, aktywizację zawodową kobiet, migrację ludności, brak kontroli społecznej, tolerancję opinii publicznej, liberalizację prawa rozwodowego, przemiany modelu rodziny itp. Przez przesłanki rozwodów należy rozumieć prognozy dla zawieranych związków małżeńskich, warunki, które z góry mogą zapowiadać pojawienie się w przyszłości poważnych trudności w pożyciu małżeńskim. Wśród przesłanek autor wymienia: egzogamię (niejednorodność partnerów pod względem narodowości, pochodzenia społecznego), zbyt młody wiek nowożeńców, wymuszenie małżeństwa ciążą, lekkomyślny stosunek do małżeństwa itp. Natomiast przyczyny rozwodów obejmują „*wszystko to, co bezpośrednio przyczynia się do skłócenia i rozkładu pożycia małżonków*”, czyli przede wszystkim motywy orzeczeń sądowych, jak: alkoholizm, niewierność, znęcanie się nad rodziną, nieporozumienia na tle finansowym itp. Podział E. Rosseta co do zasad jest zgodny z propozycją autorów amerykańskich zaprezentowaną powyżej.

Podobny podział determinant rozwodów przyjął P. Rydzewski¹⁹³. Wyróżnił on trzy kategorie: czynniki (kontekst makrospołeczny); korelaty demograficzne (przesłanki, ryzyka) oraz przyczyny (korelaty percepcyjne). P. Rydzewski zwraca uwagę na szczególne znaczenie czynników makrospołecznych, podkreślając, że „*przeźródło zjawiska rozwodu należy poszukiwać w procesach industrializacji i urbanizacji związanych z nastaniem ery przemysłowej*”. Procesy te stworzyły warunki dla powstania nowego modelu rodziny. W zmienionej sytuacji społeczno-ekonomicznej uległy zmianie oczekiwania wobec jednostek: pojawił się etos indywidualnego sukcesu. Ponadto rozwinęły się instytucje, które przejęły niektóre funkcje do tej pory wypełniane przez rodzinę. Stosunki rodzinne stały się coraz bardziej zależne od czynników emocjonalnych

¹⁹² E. Rosset, *Rozwody*, PWE, Warszawa 1986, s. 300-337.

¹⁹³ P. Rydzewski, *Przyczyny rozwodów*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1991, nr 4; P. Rydzewski, *Demograficzne korelaty rozwodów*, op. cit., s. 25-37.

i psychologicznych; rodzina stała się więc mniej odporna i bardziej wrażliwa na stresy. Życie rodzinne zaczęło koncentrować się coraz bardziej wokół relacji osobowych. Istotną rolę w kształtowaniu klimatu, który okazał się sprzyjający rozwodom, odegrały ideologie egalitaryzmu i równouprawnienia kobiet. Ideologia równości i wolności wyboru została również przeniesiona na grunt stosunków małżeńskich.

Nieco odmienne podejście do problematyki rozpadu małżeństw zaproponowała K. Kluzowa¹⁹⁴. Jej zdaniem, na przebieg procesu tworzenia i rozpadu rodzin wywierają wpływ dwa czynniki: strukturalny i behawioralny. Pierwszy z nich jest pochodną wydarzeń demograficznych, które przesądzą o liczbie i strukturze ludności zaangażowanej w podejmowanie decyzji matrymonialnych (w momencie prowadzenia badania). Drugi czynnik obejmuje konkretne zachowania demograficzne badanych jednostek uwarunkowane w istotnej mierze ich sytuacją społeczną, możliwościami zaspokojenia indywidualnych potrzeb, stopniem realizacji życiowych planów i aspiracji. O ile wpływ czynnika strukturalnego stosunkowo łatwo określić, gdyż ma on wymierny, ilościowy charakter, o tyle trudniej zdiagnozować wpływ czynnika behawioralnego. Stanowi on bowiem wypadkową wielu różnych sił warunkujących zachowania i decyzje poszczególnych jednostek. Jednocześnie przyczyn występowania takich tendencji jak wzrost współczynnika natężenia rozwodów, spadek miernika zawierania małżeństw, należy poszukiwać w sferze oddziaływania czynnika behawioralnego.

Analizę wzrostu liczby rozwodów w Europie po drugiej wojnie światowej przeprowadził K.M. Bora¹⁹⁵. Wnioski z tej analizy pozwoliły autorowi na sformułowanie hipotetycznych przyczyn wzrostu częstości rozwodów w Europie, mianowicie: rosnąca aktywność zawodowa kobiet, zmiany obyczajowo-socjologiczne (bunt młodzieży w drugiej połowie lat 60-tych XX w., ruchy feministyczne), proces skracania okresu prokreacyjnego, spadek wieku zawarcia małżeństwa i wzrost przeciętnej długości trwania życia (co wpływa na wydłużanie potencjalnego trwania małżeństwa, a w efekcie może prowadzić do znużenia i prowokować zdrady małżeńskie), odchodzenie od produkcyjnych funkcji rodziny na rzecz funkcji konsumpcyjnych. Lista przyczyn rozwodów w Europie przedstawiona przez K.M. Bora nie wydaje się pełna, ponieważ pomija istotny wpływ przemian społeczno-ekonomicznych (m.in. industrializacja, migracje). Należy także zakwestionować poszukiwanie przyczyn zdrad małżeńskich w wydłużaniu czasu trwania związków małżeńskich. Zdaniem M. Wieczorek¹⁹⁶,

¹⁹⁴ K. Kluzowa, Sytuacja demograficzna rodziny polskiej lat 90-tych i jej konsekwencje społeczne, w: Rodzina współczesna, red. M. Ziemska, Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2001, s. 16-17.

¹⁹⁵ K.M. Bora, Rozwody w Europie w latach 1950-1980, „Wiadomości Statystyczne” 1984, nr 3, s. 20.

¹⁹⁶ M. Wieczorek, Demograficzne, społeczne i ekonomiczne uwarunkowania rozwodów w Polsce, op. cit., s. 24.

upowszechnienie zdrad małżeńskich wynika raczej z szeroko rozumianych przemian obyczajowo-kulturowych. Pozostałe natomiast determinanty rozwodów zaproponowane przez K.M. Bora w znacznym stopniu nawiązują do teorii drugiego przejścia demograficznego.

Tab. 1.3. Koncepcja wyjaśniania przemian drugiego przejścia demograficznego

Poziomy oddziaływania / procesy	Jednostki społeczne		
	grupy społeczne <i>secondary groups</i>	grupy podstawowe <i>primary groups</i>	jednostki <i>individuals</i>
Procesy strukturalne: Modernizacja, rozwój społeczeństwa postindustrialnego i państwa dobrobytu Wzrost: - poziomu życia - bezpieczeństwa socjalnego - zróżnicowania funkcjonalnego państwa - strukturalnej złożoności systemu - mobilności społecznej i przestrzennej - poziomu wykształcenia - uczestnictwa kobiet w życiu społecznym	- rozwój klasy średniej - ograniczenie funkcji zabezpieczających klas społecznych - wzrost współzależności - spadek znaczenia grup ideologicznych (politycznych, religijnych itp.) - pojawienie się zachowań grupowych	- wzrost kosztów alternatywnych małżeństwa i macierzyństwa - większa niezależność współmałżonków (partnerów), większa swoboda ich wyboru - rosnące trudności łączenia ról partnera i rodzica	- indywidualne umiejętności, ambicje i kwalifikacje określają pozycję społeczną jednostki i jej dochód - rosnące różnorodne wymagania wobec jednostek, którym trudno jest sprostać jednocześnie - konieczność pozostawania mobilnym, elastycznym - częściowa integracja - wczesna niezależność - wzrost poczucia indywidualnego bezpieczeństwa
Kultura: „Cicha rewolucja” Wzrost: - demokracji - równości - autonomii - pluralizmu - uniwersalizmu - sekularyzacji - indywidualizmu - orientacji na potrzeby wyższego rzędu	- spadek znaczenia grup tworzących normy i je propagujących - ograniczenie stopnia spójności tych grup i możliwości kontroli przestrzegania norm - wzrost mobilności między grupami społecznymi - wzrost rywalizacji (konfliktu) płci - wzrost konfliktu między różnymi generacjami	- zmiany w układzie sił (ról) między kobietą i mężczyzną - brak silnych zasad i norm - potrzeba określenia własnych norm i zasad - pogląd, że dzieci/partner ograniczają swobodę wyboru - trudności pogodzenia różnych karier życiowych	- niechęć do tworzenia związków/zobowiązań długookresowych - wzrost znaczenia samorealizacji - trudności określenia indywidualnej tożsamości - poszukiwanie indywidualnego stylu życia - wzrost niezależności kobiet w wyborze karier życiowych - konflikt różnych ról społecznych
Technologia: Druga rewolucja antykoncepcyjna oraz rozpowszechnienie informacji TV Rozwój: - transportu - łączności i komunikacji - ochrony zdrowia - technologii medycznych - metod i środków kontroli urodzeń	- gwałtowny rozwój technik informatycznych - zmniejszenie kosztów przekazywania informacji - wzrost uprawnień do usług medycznych - wyniki z rozwoju systemu ubezpieczeń zdrowotnych - równość dostępu do usług medycznych i edukacyjnych dla wszystkich grup społecznych	- dostępność informacji o sytuacji na rynku pracy (miejsca pracy, zarobki itp.) - szybkie rozprzestrzenianie się wiedzy - możliwość zapobiegania niepożądaney ciąży - rezygnacja z antykoncepcji jako wynik świadomej decyzji - społeczna akceptacja bezdzietności	- antykoncepcja może być wynikiem indywidualnej decyzji - wzrost swobody seksualnej - dopuszczalność usunięcia niepożądaney ciąży - wzrost świadomości i odpowiedzialności indywidualnej

Źródło: D.J. van de Kaa, The second demographic transition revisited: Theories and expectations, op. cit., s. 105; za: I.E. Kotowska, Drugie przejście demograficzne i jego uwarunkowania, op. cit., s. 18.

W nurt rozważań nad uwarunkowaniami drugiego przejścia wpisują się także studia nad przyczynami erozji instytucji małżeństwa, a także intensyfikacji rozwodów. Teoretycy drugiego przejścia w dyskusjach o przyczynach zachodzących przemian demograficznych nawiązują do szeroko pojętych przeobrażeń społeczno-ekonomicznych, które doprowadziły do rozwoju społeczeństwa postindustrialnego. Ze schematu konceptualnego zaproponowanego przez D.J. van de Kaa¹⁹⁷ (tab. 1.3) wynika, że powyższe procesy można rozważać w trzech grupach:

- *przemiany strukturalne* obejmujące przede wszystkim industrializację, urbanizację i rozwój sektora usług, a także zmiany struktury społeczeństwa i organizacji państwa; ich rezultatami są m.in.: ogólna poprawa poziomu życia, zwiększenie poczucia bezpieczeństwa socjalnego, wzrost poziomu wykształcenia ludności oraz mobilności społecznej i przestrzennej, wzrost udziału kobiet w życiu ekonomicznym i społecznym z jednej strony oraz rozwój systemu zabezpieczenia społecznego – z drugiej;
- *przemiany polityczne i światopoglądowe*, które prowadziły do rozwoju demokracji i egalitaryzmu społecznego, wzrostu autonomii jednostek, sekularyzacji, kontestowania tradycyjnych wartości oraz rozpowszechniania wartości pluralistycznych i liberalnych, uniwersalizmu, indywidualizmu, a także do przesunięć w hierarchii potrzeb wiodących do zorientowania się na potrzeby wyższego rzędu (*silent revolution*);
- *zmiany technologiczne*, a wśród nich druga rewolucja w zakresie antykoncepcji (wprowadzenie pigułki antykoncepcyjnej) i rozwój medycyny, a także rozwój systemów telekomunikacji, a zwłaszcza rozpowszechnienie się informacji telewizyjnej.

Przemiany te można rozpatrywać w makroskali, tzn. na poziomie społeczeństwa, bądź na poziomie grup społecznych podstawowych (*primary*), np. rodziny lub małżeństwa, grup społecznych wtórnych (*secondary*), np. grupy polityczne lub religijne, oraz na poziomie jednostek¹⁹⁸ (tab. 1.3). Stanowiły one także podłoże liberalizacji postaw wobec rozwodów oraz wzrost natężenia procesów destabilizacji małżeństw.

Przedstawione przez różnych autorów czynniki dezintegracji rodzin w pewnych obszarach pokrywają się, panuje też zgodność co do charakteru ich oddziaływania – jednakże nie powstała spójna ich klasyfikacja. Próbę usystematyzowania tych czynników podjęła M. Wieczorek¹⁹⁹.

¹⁹⁷ D.J. van de Kaa, The second demographic transition revisited: Theories and expectations, w: Population and family in the low countries 1993: Late fertility and other current issues, red. G.C.N. Beets, R.L. Ciquet, G. Dooghe, J. de Jong Gierveld, NIDI-CBGS Publications, Swets & Zeitlinger B.V., nr 30, Amsterdam - Lisse 1994, s. 81-126.

¹⁹⁸ I.E. Kotowska, Drugie przejście demograficzne i jego uwarunkowania, op. cit., s. 19; I.E. Kotowska, U. Sztanderska, Zmiany demograficzne a zmiany na rynku pracy w Polsce, op. cit., s. 23

¹⁹⁹ M. Wieczorek, Demograficzne, społeczne i ekonomiczne uwarunkowania rozwodów w Polsce, op. cit., s. 25-40.

Zadanie to miało na celu znalezienie odpowiedzi na pytania:

- w jaki sposób procesy ekonomiczne i społeczne kreują pewne procesy życia małżeńskiego prowadzące do dezintegracji małżeństw?
- jakie są mechanizmy i kierunki tego oddziaływania?

Efekty analizy autorka ujęła na schemacie (rys. 1.4). Trzy wyodrębnione na nim elementy: środowisko społeczno-ekonomiczne, system norm oraz postawy ludzi pozostają w ścisłej zależności między sobą i wzajemnie na siebie oddziałują. M. Wieczorek przyznała jednak, że zdefiniowanie granic między wyróżnionymi elementami systemu czynników oddziałujących na zachowania ludzkie (prowadzące do rozwodu) jest niezwykle złożone, a w związku z tym pozostaje dyskusyjne. Niejednokrotnie trudno stwierdzić, które postawy upowszechniły się w takim stopniu, aby można było uznać je za normy – ogólnie akceptowane wzorce postępowania.

M. Wieczorek w zaproponowanej przez siebie typologii wyróżnia trzy grupy determinant procesu destabilizacji związków, zgodnie z kryterium sposobu (mechanizmu) ich oddziaływania na zachowania ludzi:

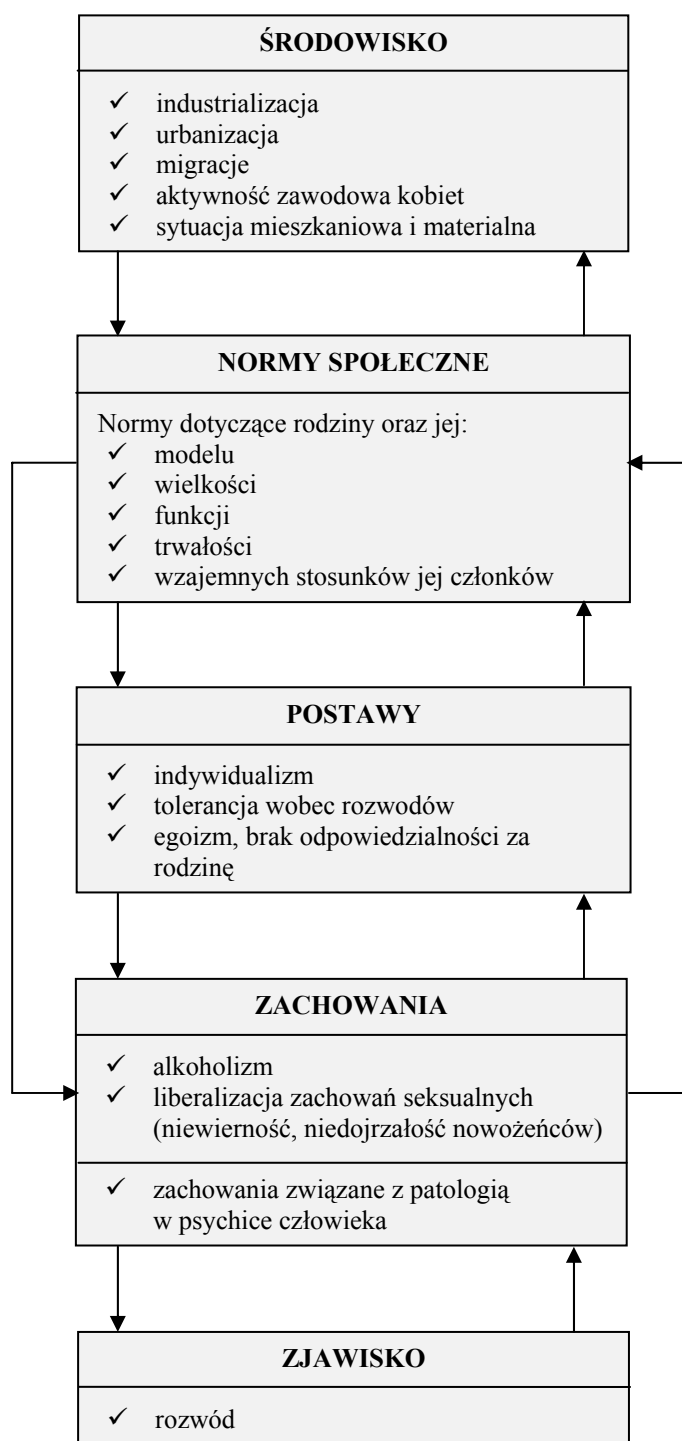
- czynniki ogólnoośrodkowe – mające swe źródło w określonych procesach społeczno-ekonomicznych i demograficznych zachodzących w kraju;
- czynniki pośredniczące – wynikające z faktu istnienia określonego systemu norm, modyfikowanego przez postawy i poglądy ludzi;
- czynniki behawioralne – wynikające z pewnych zachowań ludzi.

Działanie czynników ogólnoośrodkowych jest trwałe i niezależne od poszczególnych jednostek. Do czynników tych zalicza się: industrializację i jej społeczne skutki (np. wzrost poziomu wykształcenia), urbanizację i anonimowość stosunków rodzinnych w mieście, aktywność zawodową kobiet i jej wpływ na przeobrażenia modelu i funkcji rodziny, migracje, sytuację mieszkaniową i materialną społeczeństwa.

Czynniki pośredniczące stanowią pomost między oddziaływaniem procesów i zjawisk wymienionych powyżej a wpływem czynników bezpośrednio sprzyjających rozpadowi małżeństw. Czynniki te są związane ze sferą zjawisk psycho-kulturowych i tylko pośrednio oddziałują na jednostki. Do tej grupy czynników należy zaliczyć: system uznawanych wartości i norm dotyczących rodziny, jej wielkości, trwałości, funkcji, stosunków między jej członkami, indywidualizm (np. potrzebę samorealizacji), tolerancję wobec rozwodów, egoizm, brak odpowiedzialności za rodzinę, dążenie do niezależności osobistej.

Trzecia grupę tworzą czynniki behawioralne, bezpośrednio wpływające na rozpad danego

związku. Ich oddziaływanie obserwuje się w pewnych zachowaniach ludzi. Należą do nich: alkoholizm i inne nałogi, przemoc, liberalizacja zachowań seksualnych (np. niewierność) itp.²⁰⁰

Rys. 1.4. Mechanizm oddziaływania środowiska społeczno-ekonomicznego na dezintegrację małżeństw w Polsce

Źródło: M. Wieczorek, Demograficzne, społeczne i ekonomiczne uwarunkowania rozwodów w Polsce, op. cit., s. 26.

²⁰⁰ Ibidem, s. 33, 39-40.

W wyniku merytorycznej oceny scharakteryzowanych powyżej typologii czynników determinujących rozpad małżeństw podjęto decyzję, że punktem wyjścia do analiz i rozważań stanowiących treść dalszej części niniejszej rozprawy będzie następująca klasyfikacja:

- *czynniki ogólnśrodowiskowe* – procesy społeczno-ekonomiczne i demograficzne cechujące makrootoczenie; warunki zewnętrzne, np. industrializacja i urbanizacja oraz ich społeczne skutki, np. sytuacja mieszkaniowa i materialna społeczeństwa, wzrost poziomu wykształcenia ludności, aktywność zawodowa kobiet, migracje, anonimowość stosunków rodzinnych w mieście, przemiany stylu życia, (laicyzacja, sekularyzacja), przeobrażenia modelu rodziny, liberalizacja prawa rozwodowego;

- *czynniki pośredniczące*, a wśród nich:

korelaty demograficzne, społeczne i ekonomiczne – przesłanki, które zwiększają ryzyko rozpadu związku, np. zbyt młody wiek nowożeńców, niedojrzałość emocjonalna, wymuszenie małżeństwa ciążą, wielkość i charakter rodziny pochodzenia (pełna, niepełna), status socjo-ekonomiczny małżonków;

korelaty aksjologiczne – wyznawany system norm i wartości, światopogląd, np. stosunek do religii, do instytucji małżeństwa;

- *przyczyny bezpośrednie, behawioralne* – ich oddziaływanie obserwuje się w pewnych zachowaniach współmałżonków, które bezpośrednio wpływają na rozpad danego związku; motywy pozwów rozwodowych, np. nałogi, niedobór seksualny, niewierność, znęcanie się nad rodziną itp.

5. Stan i kierunki badań nad rozwodami

Problematyka badawcza i informacyjna dotycząca współczesnej rodziny stała się już nieodłącznym komponentem wielu kongresów, sympozjów i seminariów naukowych o zasięgu regionalnym i międzynarodowym. Niejednokrotnie fascynuje rozległością tematyczną o charakterze interdyscyplinarnym i coraz bardziej doskonalonym warsztatem badawczym.

Rozwój badań nad rodziną w Polsce nastąpił w latach 60-tych XX w. Pod tym względem Polska dotrzymywała kroku krajom o najbogatszym dorobku literatury przedmiotu. W nurcie tych badań wyraźne piętno odcisnęły dwie dyscypliny naukowe: demografia (wraz ze statystyką) i socjologia, które w pewnym stopniu wzajemnie się uzupełniały²⁰¹. Badania nad rodziną wkroczyły w nową fazę z chwilą stworzenia w Polsce warunków instytucjonalnych

²⁰¹ S. Wierchosławski, *Badania nad rodziną w poznańskim środowisku naukowym*, op. cit., s. 260-261.

dla rozwoju badań demograficznych. W ramach Polskiej Akademii Nauk powołano do życia Komitet Nauk Demograficznych i uruchomiono czasopismo „Studia Demograficzne”. Decyzją władz państwowych w 1974 r. została utworzona Rządowa Komisja Ludnościowa²⁰².

Pomimo rozwoju wiedzy i badań nad rodziną, w polskiej demografii i socjologii niewiele było badań poświęconych problematyce rozwodów. Prowadzenie oficjalnej statystyki rozwodów GUS rozpoczął w 1949 r., kiedy Ministerstwo Sprawiedliwości wprowadziło sprawozdawczość dotyczącą prawomocnie orzeczonych rozwodów. Badania statystyczne nad rozwodami rozwinęły się jednak po 1960 r., kiedy w sprawozdawczości wprowadzono indywidualną kartę statystyczną dotyczącą prawomocnego orzeczenia rozwodu, sporządzaną na podstawie akt sądowych. W karcie tej ujęto wiele informacji charakteryzujących osoby rozwiedzione oraz ich małoletnie dzieci. Pominięto jednak informacje, które naświetlałyby rzeczywiste okoliczności rozpadu więzi małżeńskiej, powodujące w rezultacie wniesienie powództwa o rozwód do sądu, a także dane o skutkach rozkładu pożycia małżeńskiego. Dlatego GUS podjął decyzję o przeprowadzeniu badań dodatkowych²⁰³.

W dotychczasowych programach badań ankietowych statystyki publicznej znalazły się **trzy** badania ankietowe przyczyn i skutków rozwodów zawartych małżeństw, zrealizowane w latach: 1967, 1974 i 1991. Dwa pierwsze badania zostały przeprowadzone na podstawie danych akt sądowych, natomiast badanie trzecie – w formie ankiety pocztowej. W odniesieniu do problematyki rozwodów nie stosowano, z różnych względów, klasycznych technik wywiadów kwestionariuszowych²⁰⁴.

Pierwsze z tych badań zostało przeprowadzone przez GUS wspólnie z Ministerstwem Sprawiedliwości w 1967 r. Głównym jego celem była próba scharakteryzowania cech demograficzno-społecznych rozwodzących się par małżeńskich oraz zbadanie okoliczności prowadzących do rozkładu pożycia. Badanie to nie było w pełni reprezentacyjne, ponieważ zrealizowane zostało jedynie w 32 wytypowanych sądach powiatowych, działających w większych ośrodkach miejskich, spośród 60 sądów powiatowych działających w 1967 r. w Polsce, upoważnionych przez Ministra Sprawiedliwości do orzekania w sprawach rozwodowych. Badaniem objęto 2008 małżeństw, które wniosły powództwo o rozwód i dla

²⁰² Ze wstępu Z. Tyszki do: *Badania nad rodziną a praktyka społeczna*, red. Z. Tyszka, Wyd. „Pomorze”, Bydgoszcz 1988, s. 4.

²⁰³ H. Bogacka, A. Sobieszak, *Rozwody w Polsce w latach 1950-1974 w świetle badań statystycznych*, op. cit., s. 99-100.

²⁰⁴ K. Latuch, *Ankietowe badania demograficzne w systemie statystyki publicznej w Polsce w latach 1963-1995*, „Biuletyn Informacyjny Polskiego Towarzystwa Demograficznego” 1999, nr 18/B, s. 25.

których posiedzenia pojednawcze²⁰⁵ odbyły się w listopadzie 1967 r. (sprawy rozwodowe w toku). Podstawę badania stanowił kwestionariusz ankietowy pt. „*Ankieta 1967 dotycząca przyczyn rozkładu małżeństwa*”. Podstawowa część danych do ankiety pochodziła z dokumentów przedstawionych sądowi przez strony rozwodzące się. Natomiast odpowiedzi na zasadnicze pytania ankiety wypełniane były przez sędziów w toku posiedzeń pojednawczych. Spośród ogółu spraw rozwodowych objętych ankietą, tylko 27 (ok. 1%) zostało zakończonych pojednaniem stron podczas posiedzenia pojednawczego²⁰⁶.

Badanie ankietowe o podobnym zakresie równolegle przeprowadzono w Czechosłowacji w 1968 r. przez Państwową Komisję Ludnościową. Badania polskie i czechosłowackie miały charakter porównawczy, ponieważ ich zakres i koncepcja zostały przekonsultowane przez obydwie strony. Niestety strona polska nie przeprowadziła odpowiednich analiz komparatywnych²⁰⁷.

Drugie badanie przyczyn rozwodów zostało przeprowadzone przez GUS w maju 1974 r. również w porozumieniu z Ministerstwem Sprawiedliwości, reprezentowanym przez Instytut Prawa Sądowego. Celem badania, oprócz analizy czynników determinujących rozpad małżeństw, było także skonfrontowanie treści przepisów prawa z ich praktycznym stosowaniem przez sądy. Było to badanie reprezentacyjne, przeprowadzone na podstawie 10% akt sądowych spraw, które wpłynęły do sądów w 1972 r. i zostały prawomocnie rozstrzygnięte do końca 1973 r. Łącznie do badania wylosowano 4251 spraw, w tym 3763 zakończonych prawomocnym wyrokiem rozwodowym. Badaniem objętych było 91 sądów powiatowych, które w 1972 r. orzekały w sprawach rozwodowych. Badanie zostało przeprowadzone na podstawie kwestionariusza ankietowego pt. „*Przyczyny rozwodów 1972*”, zawierającego szczegółowe pytania dotyczące małżeństwa i rozwodzących się małżonków, a także przebiegu posiedzenia pojednawczego i poszczególnych faz postępowania sądowego.

²⁰⁵ Posiedzenia pojednawcze, zgodnie z obowiązującymi wówczas przepisami Kodeksu postępowania cywilnego, były obligatoryjne przed rozpoczęciem każdego procesu rozwodowego. Celem jego było doprowadzenie przez sędziego do pogodzenia się małżonków, ewentualnie do zawieszenia postępowania, jeżeli małżonkowie wyrażali możliwość ponownego rozważenia powziętej decyzji. Atmosfera posiedzenia pojednawczego była mniej oficjalna od przesłuchania stron, które odbywało się już w trakcie przewodu sądowego. Dlatego uznano, że sędzia łatwiej pozyska potrzebne informacje do posiedzenia ankiety na posiedzeniu pojednawczym. Por.: Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. Kodeks postępowania cywilnego, Dz. U. 1964, nr 43 poz. 296, art. 436 p. 1, art. 437 (obecnie uchylony); K. Latuch, Ankietowe badania demograficzne w systemie statystyki publicznej w Polsce w latach 1963-1995, op. cit., s. 26.

²⁰⁶ Wyniki badania opracowała H. Bogacka, naczelnik Wydziału Statystyki Ruchu Ludności GUS, w publikacjach: Przyczyny rozwodów. Wyniki badania ankietowego przyczyn rozkładu małżeństw przeprowadzonego w listopadzie 1967 r., „*Studia i Prace Statystyczne*” 1968, nr 14, GUS; H. Bogacka, Przyczyny rozwodów – wyniki ankiety, „*Wiadomości Statystyczne*” 1968, nr 12 (91), GUS, s. 22-25.

²⁰⁷ K. Latuch, Ankietowe badania demograficzne w systemie statystyki publicznej w Polsce w latach 1963-1995, op. cit., s. 26.

Zasadnicza część pytań kwestionariusza wypełniona została przez sędziów sądów powszechnych, upoważnionych do orzekania w sprawach rozwodowych²⁰⁸.

Trzecie w programie statystyki publicznej badanie ankietowe przyczyn i skutków rozwodów przeprowadzone zostało przez GUS w 1991 r. Jego celem było poznanie faktycznych przyczyn rozwodów oraz sytuacji członków rodziny po rozwodzie. Ankiety zostały skierowane bezpośrednio do osób rozwiedzionych techniką korespondencyjną (ankieta pocztowa). Rozwiązanie takie umożliwiło poznanie opinii osób rozwiedzionych co do motywów rozwodów, konsekwencji dla respondenta i dla dzieci (m.in. wpływ na psychikę dzieci), sytuacji materialno-bytowej po rozwodzie oraz planów dotyczących życia osobistego (np. stosunek do ponownego małżeństwa, dzietności kobiet). Przygotowano dwa rodzaje kwestionariuszy pt. „Przyczyny i skutki rozwodów”: R-1 dla kobiet oraz R-2 dla mężczyzn z rozwiedzionych małżeństw. Badanie ankietowe przeprowadzono metodą reprezentatywną. Zostało ono skierowane do 10% małżeństw rozwiązanych na mocy prawomocnie orzeczonego rozwodu w latach 1987-1989. Wylosowana próba liczyła 14376 rozwiedzionych par, tj. 28752 osoby. Ostatecznie odpowiedzi uzyskano od 8648 osób (4997 kobiet i 3651 mężczyzn), co stanowiło ok. 30% wylosowanej próby. Tylko w przypadku 1578 rozwiedzionych małżeństw (tj. ok. 11% wylosowanych) uzyskano odpowiedzi od obojga byłych małżonków. Z uwagi na wysoki koszt, badanie przeprowadzono z udziałem finansowym oraz pod patronatem Funduszu Ludnościowego ONZ – UNFPA (*United Nations Population Fund*)²⁰⁹.

Źródłem informacji o rozwodach w Polsce były również badania GUS o szerszym spektrum zagadnień dotyczących różnych aspektów życia rodzinnego. Badania nad rodziną o największym zasięgu i znaczeniu były realizowane w ramach mikrospisów (lata: 1974, 1984, 1995) oraz spisów powszechnych ludności (lata: 1950, 1960, 1970, 1978, 1988, 2002).

Ciekawe światło na przyczyny rozpadu pożycia małżeńskiego rzucają wyniki badania

²⁰⁸ Wyniki badania przedstawiono m.in. w publikacjach: Przyczyny rozwodów – wyniki badania 1974, „Tablice Wynikowe”, GUS, Warszawa 1975; H. Bogacka, A. Sobieszak, Przyczyny rozwodów w świetle badania ankietowego, „Wiadomości Statystyczne” 1975, nr 5 (168), GUS, s. 11-16; H. Bogacka, A. Sobieszak, Rozwody w Polsce w latach 1950-1974 w świetle badań statystycznych, op. cit., s. 99-115; W. Stojanowska, Problematyka rozwodów w świetle badań, „Studia z Dziedziny Prawa Cywilnego”, Instytut Badania Prawa Sądowego, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1977.

²⁰⁹ Podstawowe wyniki badań opublikowano w raportach GUS oraz w wersji angielskiej dla potrzeb UNFPA: M. Kuciarska-Ciesielska, G. Marciniak, J. Paradysz, Rozpad małżeństw w Polsce – przyczyny i skutki, „Studia i Analizy Statystyczne”, GUS, Warszawa 1993; M. Kuciarska-Ciesielska, Motywy zawarcia małżeństwa a rozwodu, „Wiadomości statystyczne” 1992, nr 12 (379), GUS, s. 5-9; M. Kuciarska-Ciesielska, Przyczyny rozwodów, „Wiadomości statystyczne” 1993, nr 1 (380), GUS, s. 13-19; Psycho-demographic determinants of family dissolution in Poland and their consequences. Sample survey report, Project Implemented with UNFPA Assistance, Central Statistical Office, Warsaw 1993.

o charakterze reprezentatywnym, przeprowadzonego przez GUS w 1995 r. „*Ankieta rodzinna 1995*” obejmowała kilka wątków badawczych, zawierała m.in. pytania o przyczyny rozpadu tych małżeństw, które zostały zawarte w 1985 r. i objęte „*Ankieta nowożeńców 1985*”. Badanie to, podobnie zresztą jak badanie GUS z 1991 r., ujawniło pewną odmienność poglądów mężczyzn i kobiet na temat ważności czynników decydujących o rozpadzie ich małżeństwa. Wyniki obu badań doprowadziły do podobnej jednak konkluzji, że nietrwałość małżeństw wynika w głównej mierze z „*niewłaściwego stosunku do współmałżonka, braku poczucia odpowiedzialności za osoby bliskie i ich los, co wiąże się w znacznym stopniu z niedojrzałością do życia w rodzinie*”²¹⁰.

Z inicjatywy Rządowej Komisji Ludnościowej oraz Komitetu Nauk Demograficznych PAN w 1975 r. został uruchomiony pierwszy program centralnie sterowany poświęcony problemom polskich rodzin. Program ten miał zasięg ogólnopolski i realizował kolejne pięcioletnie cykle badawcze: 1976-1980, 1981-1985 i 1986-1990. Merytorycznym koordynatorem programu w okresie jego wieloletniego istnienia był Instytut Socjologii UAM w Poznaniu pod kierownictwem Z. Tyszki. Kierował on zespołami badawczymi, stymulując badania nad rodziną wielu ośrodków naukowych i przyczyniając się do integracji tych badań. Problematyka badań obejmowała kierunek, sposoby i czynniki przeobrażeń polskich rodzin, a także osobowościową i behawioralną sferę jednostek wchodzących w ich skład. Z. Tyszka był ponadto twórcą oryginalnego systemu metodologicznego badań nad rodziną, wprowadzając tzw. metodę wieloaspektowej, integralnej analizy życia rodzinnego. Koncepcja ta polegała na konstruowaniu teoretycznego modelu rodziny w celu jego konfrontacji z rezultatami badań empirycznych. Dlatego do współpracy zaangażowano ponad stu badaczy z różnych ośrodków naukowych kraju reprezentujących różne dziedziny²¹¹.

Do 1985 r. ogólnopolskie badania były realizowane w ramach problemu węzłowego 11.9. pod nazwą „*Stan i przeobrażenia rodziny polskiej w latach 1976-1985*”²¹². Całokształt problematyki badawczej ujęto w pięciu grupach tematycznych. Zagadnienia dezintegracji małżeństw, rozpoznanie czynników i następstw tych procesów na wielorakich płaszczyznach stanowiły przedmiot dociekań IV grupy tematycznej, kierowanej przez M. Ziemińską (UW, Instytut Stosowanych Nauk Społecznych). Do poprzedniej grupy tematycznej nawiązywały

²¹⁰ Uwarunkowania zachowań prokreacyjnych rodzin polskich, GUS, Warszawa 1997, s. 34-35.

²¹¹ Ze wstępu Z. Tyszki do: *Badania nad rodziną a praktyka społeczna*, red. Z. Tyszka, op. cit., s. 4; Z. Tyszka, *Z metodologii badań socjologicznych nad rodziną*, Ministerstwo Edukacji Narodowej, Poznań 1991; Z. Tyszka, *System metodologiczny poznańskiej szkoły socjologicznych badań nad rodziną. Stan aktualny*, Instytut Socjologii, Wyd. Naukowe UAM, Poznań 1997, s. 10-15.

²¹² Por. m.in.: M. Jarosz, *Dezorganizacja w rodzinie i społeczeństwie*, op. cit., s. 10-13.

także badania grupy V, kierowanej przez M. Jarosz (Instytut Badania Przeszłości), skoncentrowanej na zagadnieniach patologii życia rodzinnego, w tym rozwodów²¹³. Trzeci cykl badań nad rodziną (1986-1990) realizowany był w ramach Centralnego Programu Badań Podstawowych CPBP 09.02²¹⁴. Problematyce patologii życia rodzinnego został poświęcony VI blok tematyczny, również kierowany przez M. Jarosz.

Celem badań prowadzonych przez M. Jarosz było odnalezienie wspólnego kontekstu zachowań dewiacyjnych, analiza ich źródeł, patogennych czynników (makro- oraz mikrostrukturalnych), symptomów oraz działań profilaktycznych ograniczających te zachowania. W centrum rozważań znalazła się rodzina dysfunkcyjna w zakresie emocjonalnym, socjalizacyjno-wychowawczym oraz materialno-bytowym. W związku z powyższym badaniem objęto m.in. rodziny zdeorganizowane na skutek jej rozbitcia faktycznego lub formalnego (rozwód) i rodziny niepełne (np. samotne matki)²¹⁵.

M. Jarosz była autorką kilku ogólnopolskich reprezentatywnych badań socjologiczno-statystycznych. Jednym z nich było badanie społecznych przejawów i skutków dezintegracji rodziny z 1975 r., którego kontynuacją było prowadzone siedem lat później badanie społecznych skutków rozwodów, będące częścią podjętych w Polsce międzynarodowych studiów porównawczych problemu, koordynowanych przez działający przy UNESCO Vienna-Centre. W badaniach – poza Polską – wzięły udział także: Austria, Belgia, Dania, Finlandia, Norwegia, Szwecja, Węgry, Stany Zjednoczone²¹⁶.

Badania nad rozwodami były prowadzone także w ramach IV bloku tematycznego Centralnego Programu Badań Podstawowych 09.1. „*Uwarunkowania demograficzne rozwoju społeczno-gospodarczego Polski*”. Badania te realizował zespół badawczy z Katedry Socjologii Rodziny i Wychowania KUL pod kierownictwem P. Kryczki. Zasadnicza część badań została przeprowadzona w latach 1986-1988 w trzech dużych miastach: Szczecinie, Warszawie i Tarnowie. Miasta zostały wybrane metodą doboru celowego. Celem był taki wybór ośrodków, które reprezentowałyby trzy różne regiony kraju, różne typy miast, zaś średni wskaźnik rozwodów dla wybranych trzech miast był zbliżony do średniego wskaźnika

²¹³ S. Wierchosławski, *Badania nad rodziną w poznańskim środowisku naukowym*, op. cit., s. 243-248.

²¹⁴ Synteza rezultatów badań dotyczących rodzin polskich przeprowadzonych latach 1976-1990 w ramach programów centralnie koordynowanych znajduje się w publikacji: *Stan i przeobrażenia współczesnych rodzin polskich*, red. Z. Tyszką, Centralny Program Badań Podstawowych CPBP 09.02, Poznań 1991.

²¹⁵ M. Jarosz, *Badania patologii rodziny i ich praktyczne zastosowanie*, w: *Badania nad rodziną a praktyka społeczna*, red. Z. Tyszką, Wyd. „Pomorze”, Bydgoszcz 1988, s. 86-89; M. Jarosz, *Dezorganizacja w rodzinie i społeczeństwie*, op. cit.; *Wybrane zagadnienia patologii rodziny*, red. M. Jarosz, „Statystyka Polski” nr 72, GUS, Warszawa 1976.

²¹⁶ Por. m.in.: M. Jarosz, *Dezorganizacja w rodzinie i społeczeństwie*, op. cit., s. 10-13.

w miastach liczących 100 tys. lub więcej mieszkańców. Zbiorowość próbną w każdym z miast dobrano w sposób losowy (systematyczny) na podstawie akt sądowych. Próba liczyła 660 osób (411 kobiet i 249 mężczyzn), które uzyskały rozwód w latach 1983-1984. Zastosowaną techniką badawczą był wywiad bezpośredni standaryzowany na podstawie kwestionariusza pt. „*Małżeństwo i rozwód*” opracowanego przez P. Kryczkę. Kwestionariusz wywiadu zawierał 108 pytań dotyczących m.in.: okresu przedmałżeńskiego, stosunków małżeńskich, bezpośrednich przyczyn rozpadu pożycia, następstw rozwodu. Ostatni blok pytań obejmował pytania mające na celu zbadanie postaw z zakresu etyki małżeńskiej, stosunku do rozwodów, stosunku otoczenia społecznego do respondenta po rozwodzie²¹⁷.

Jak podkreśla S. Wierchosławski, badania prowadzone w latach 1976-1990 w ramach programów centralnie kierowanych umożliwiły zidentyfikowanie szeregu prawidłowości w odniesieniu do modelu rodziny polskiej w okresie powojennym oraz do przeobrażeń systemu wartości społecznych wobec instytucji małżeństwa i rodzicielstwa²¹⁸.

Ponadto przeprowadzono w kraju kilka badań nad rozwodami o zasięgu lokalnym na potrzeby poszczególnych ośrodków naukowych. Przykładem takiego badania była analiza doboru małżeńskiego i rozwodów we Wrocławiu przeprowadzona przez E. Piaseckiego z Zakładu Antropologii PAN. Materiał źródłowy zbierany był w okresie od czerwca 1960 r. do stycznia 1961 r. na podstawie akt wszystkich urzędów stanu cywilnego miasta Wrocławia. Badanie zostało przeprowadzone metodą reprezentacyjną i objętych nim zostało 6865 małżeństw (11,3% populacji) i 2463 rozwodów (4,1% populacji) odnotowanych przez USC miasta Wrocławia w latach 1945-1959. Celem badania była analiza skojarzeń i rozwodów pod kątem wybranych cech demo-społecznych małżonków przy wykorzystaniu metod taksonomii wrocławskiej²¹⁹.

Aktywną działalność badawczą zjawiska rozwodów prowadzi Katedra Socjologii Rodziny i Wychowania KUL z dużym zaangażowaniem P. Kryczki oraz P. Rydzewskiego. Wiele badań zostało przeprowadzonych wśród lokalnych społeczności województwa lubelskiego. Przykładem takiego badania był standaryzowany wywiad socjologiczny zrealizowany na przełomie lat 1997-1998 z wykorzystaniem kwestionariusza pt. „*Problemy osób rozwiedzionych*”. Celem badania była identyfikacja różnych typów procesu

²¹⁷ P. Rydzewski, Rozwód w cyklu życia rodziny, „*Studia Demograficzne*” 1992, nr 3, s. 4-5.

²¹⁸ S. Wierchosławski, Praktyczne znaczenie badań demograficznych w odniesieniu do rodziny, w: *Badania nad rodziną a praktyka społeczna*, red. Z. Tyska, Wyd. „Pomorze”, Bydgoszcz 1988, s. 43-47.

²¹⁹ E. Piasecki, Integracja ludności m. Wrocławia w świetle statystyki małżeństw i rozwodów, „*Materiały i Prace Antropologiczne*”, nr 66, Zakład Antropologii PAN, Wrocław 1963.

rozwodowego²²⁰, ich uwarunkowań oraz ocena przystosowania porozwodowego kobiet ze środowisk wielkomiejskich. Ankieta została wysłana drogą pocztową do 215 rozwiedzionych w latach 1994-1995 kobiet zamieszkałych w Lublinie. Dobór badanych kobiet do próby był losowy (systematyczny) na podstawie akt sądowych. W rezultacie otrzymano odpowiedzi od 54 kobiet, co stanowiło 25% liczebności próby.

Wpływ mikrostrukturalnych czynników na zanik więzi małżeńskiej był celem badania ankietowego przeprowadzonego z inicjatywy W. Majkowskiego z Katedry Socjologii Ogólnej UKSW. Badanie to zrealizowano na przełomie lat 1995 i 1996 w formie ankiety pocztowej skierowanej do osób rozwiedzionych od co najmniej trzech lat. Bazę adresową stworzono w oparciu o dane sądów oraz kancelarii parafialnych z czterech województw o zróżnicowanym natężeniu rozwodów²²¹, tj.: siedleckiego (natężenie bardzo niskie), lubelskiego (niskie), katowickiego (średnie) i łódzkiego (wysokie). Spośród wysłanych 1326 kwestionariuszy otrzymano 338 odpowiedzi, z czego do badania zakwalifikowano 324 prawidłowo wypełnione ankiety (około jedna czwarta próby).

Czołowym polskim badaczem zjawiska rozwodów na skalę europejską był demograf i statystyk E. Rosset²²² (Katedra Demografii i Statystyki Uniwersytetu Łódzkiego). Był on autorem kilku fundamentalnych prac poświęconych m.in. analizie zmian skali rozwodów w Polsce oraz w innych krajach w oparciu o oficjalne dane statystyczne; metodologii statystyki rozwodów (w tym problematyka porównywalności danych z różnych krajów, kalendarz rozwodów, kalendarz małżeństw powtórnych); przyczynom i skutkom rozwodów; prognozowaniu częstości rozwodów.

Duży wkład do badań nad rozwodami wniosła M. Wieczorek z Instytutu Statystyki i Demografii SGH (dawniej SGPiS), która jako pierwsza w kraju dokonała kompleksowej ekonometrycznej analizy demograficznych, społecznych i ekonomicznych uwarunkowań rozwodów w Polsce, opartej na kwantytatywnym pomiarze wpływu różnych czynników. Autorka zbudowała wielostanowe tablice stanu cywilnego dla Polski dla lat 1987-1988 i oszacowała odpowiednie modele demometryczne, umożliwiające ocenę wpływu różnych

²²⁰ Wykorzystano typologię procesu rozwodowego skonstruowaną przez K. Kressela. Por.: K. Kressel, *The processes of divorce. How professionals and couples negotiate settlements*, op. cit., s. 226-236; P. Rydzewski, *Typ procesu rozwodowego a przystosowanie porozwodowe kobiet ze środowisk wielkomiejskich na przykładzie Lublina*, op. cit.

²²¹ Według danych GUS za 1991 r. Por.: W. Majkowski, *Czynniki dezintegracji współczesnej rodziny polskiej. Studium socjologiczne*, op. cit., s. 140-141.

²²² E. Rosset, *Rozwody*, PWE, Warszawa 1986; E. Rosset, *Dezintegracja małżeństw a rozwody*, „Kultura i społeczeństwo” 1964, nr 3; E. Rosset, *Rozwody*, „Więź” 1973, nr 1; E. Rosset, *Spoleczne aspekty problemu rozwodów*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1981, z. 4.

czynników destabilizacji małżeństw²²³. W swoich późniejszych publikacjach M. Wieczorek analizowała także wpływ przemian społeczno-ustrojowych oraz drugiego przejścia demograficznego na zjawisko rozwodów w Polsce²²⁴.

Drugi nurt badań nad rozwodami, istotny z uwagi na przedmiot niniejszej pracy, dotyczy postaw społecznych w stosunku do procesów dezintegracji rodziny. Trudność przedstawienia w miarę pełnego obrazu opinii społeczeństwa polskiego na temat rozwodów polega na tym, że w Polsce brak jest całościowych badań empirycznych w tej dziedzinie. Pierwsze wycinkowe próby zostały podjęte na początku lat 60-tych przez J. Góreckiego i A. Podgóreckiego i nie znalazły wielu kontynuatorów na szerszą skalę.

J. Górecki, przy współpracy z Uniwersytetem Jagiellońskim, dokonał obszernego studium socjologiczno-prawnego nad instytucją rozwodu na podstawie praktyki sądów w Krakowie (głównie), Warszawie, Lublinie i Katowic. Podstawowym celem badania była analiza funkcjonowania obowiązujących norm prawnych w odniesieniu do instytucji rozwodu (w jakiej mierze i w jaki sposób osiągane są cele tych norm). Materiał źródłowy był gromadzony w wyniku obserwacji²²⁵ rozpraw rozwodowych prowadzonych przez sądy powiatowe w wybranych miastach, a także w wyniku bezpośrednich wywiadów z sędziami, adwokatami oraz rozwodzającymi się małżonkami. Obserwacją, trwającą od 1 października 1961 r. do 30 czerwca 1963 r., objęto 153 losowo wybrane procesy rozwodowe. Obok szczegółowej analizy prawa procesowego i praktyki sądów w sprawach rozwodowych J. Górecki analizował również stopień dostępu ludności do sądów rozwodowych, przyczyny i przejawy rozkładu pożycia małżeńskiego, a także opinie małżonków na temat zasadności norm prawa rozwodowego. Tym samym zapoczątkował w Polsce badania opinii publicznej na temat prawa.

Z inicjatywy J. Góreckiego oraz A. Podgóreckiego w 1962 r. przeprowadzono ogólnopolski sondaż opinii społecznej „*Co myślę o rozwodach?*” za pośrednictwem Ośrodka Badania Opinii Publicznej przy „Polskim Radiu i Telewizji”. Wśród wielu motywów podjęcia badań nad tym zagadnieniem znalazły się m.in.: nowość instytucji rozwodu, społeczna waga tego problemu, tocząca się dyskusja nad założeniami Kodeksu rodzinnego z 1950 r. oraz

²²³ M. Wieczorek, Demograficzne, społeczne i ekonomiczne uwarunkowania rozwodów w Polsce, op. cit.

²²⁴ M. Wieczorek, Czynniki determinujące rozwody w Polsce – analiza ekonometryczna, „Studia Demograficzne” 1990, nr 3, s. 63-70; M. Wieczorek, Zmiany procesu rozpadu małżeństw, w: Przemiany demograficzne w Polsce w latach 90-tych w świetle koncepcji drugiego przejścia demograficznego, red. I.E. Kotowska, op. cit., s. 125-131.

²²⁵ Obserwacja taka wymagała odpowiedniego zezwolenia władz sądowych, ponieważ sprawy rozwodowe toczyły się za zamkniętymi drzwiami. Por.: J. Górecki, Rozwód. Studium socjologiczno-prawne, PWN, Warszawa 1965, s. 14.

zupełny brak systematycznych badań dotyczących opinii społeczeństwa na temat prawa rozwodowego. Badania były prowadzone od marca do czerwca 1962 r. metodą wywiadu przez wykwalifikowanych ankierów OBOP. Do badania wybrano reprezentatywną dla populacji całego kraju próbę liczącą 2500 dorosłych osób. Próba odpowiadała strukturze dorosłej części społeczeństwa pod kątem płci, wieku, wykształcenia, miejsca zamieszkania i zawodu. Ostatecznie uzyskano odpowiedzi od 2355 respondentów, co odpowiadało ok. 94% wylosowanej próby. Podstawowym celem badania było uzyskanie wiedzy diagnostycznej dotyczącej opinii dorosłej populacji Polaków na temat rozwodów. Dodatkowo badanie miało na celu pozyskanie informacji na temat znajomości prawa, respektowania prawa oraz czynników warunkujących opinię społeczeństwa²²⁶. Należy dodać, że badania postaw społecznych w stosunku do zjawisk prawnych podjęte na tak szeroką skalę (cały kraj) były jednocześnie pierwszymi tego rodzaju badaniami w Europie, a drugimi na świecie²²⁷.

Na podstawie wyników przeprowadzonych badań A. Podgórecki wyróżnił i zdefiniował trzy stanowiska wobec badanych instytucji prawnych. Stanowisko legalistyczne dotyczy ludzi, którzy akceptują obowiązujące (tzw. pozytywne) w danym społeczeństwie rozwiązania prawne i opowiadają się za ich utrzymaniem. Zwolennicy stanowiska liberalistycznego, na odwrót, traktują prawo jak zło konieczne i opowiadają się za rozwiązywaniem spraw międzyludzkich na gruncie bezpośrednich stosunków nieformalnych, bez uciekania się do zewnętrznej względem nich instytucji prawa. Z kolei stanowisko rygorystyczne właściwe jest ludziom domagającym się zaostreżenia przepisów istniejącego prawa²²⁸.

Koncepcja A. Podgóreckiego została wykorzystana w sondażowych badaniach opinii społecznej na temat rozwodów prowadzonych przez Katedrę Socjologii Rodziny i Wychowania KUL z udziałem P. Kryczki oraz P. Rydzewskiego. Badania te zostały podjęte w 1982 r. i prowadzone były na podstawie ujednoliconego kwestionariusza ankiety pt. *„Rozwód w opinii społecznej”*. Badane zbiorowości zostały dobrane celowo i zróżnicowane pod względem podstawowych cech społecznych, jak wielkość jednostki terytorialnej, styl życia lub typ podkultury. Przyjęto założenie, że zmienne te w sposób zasadniczy mogą różnicować postawy wobec rozwodów. Badaniami objęto mieszkańców trzech wielkich miast (Warszawa, Szczecin, Lublin), jedno miasto średniej wielkości (Puławy), małe miasto (Ostrów Lubelski liczący 2,5 tys. mieszkańców) oraz Bruśnik – wieś w woj. tarnowskim,

²²⁶ A. Podgórecki, *Zjawiska prawne w opinii publicznej: rozwody, władza rodzicielska, procesy o zniesławienie wytaczane dziennikarzom*, op. cit., s. 27-29.

²²⁷ Por.: J. Cohen, R. Robson, A. Bates, *Parental authority*, New Brunswick, New Jersey 1958.

²²⁸ A. Podgórecki, *Zjawiska prawne w opinii publicznej: rozwody, władza rodzicielska, procesy o zniesławienie wytaczane dziennikarzom*, op. cit., s. 67.

w której do początku lat 80-tych nie odnotowano żadnego rozwodu. Ponadto do badań włączono trzy podkultury ze względu na ich specyficzne cechy: studentów, mieszkańców hoteli robotniczych w Olsztynie oraz nupturientów przygotowujących się do małżeństwa na specjalnych konferencjach w Lublinie. Każda z prób liczyła ok. 120 respondentów. W wielkich miastach i w Puławach próby dobrano w systemie warstwowo losowym, natomiast w przypadku pozostałych zbiorowości zastosowano dobór losowy. Pierwsze badania, przeprowadzone w latach 1982-1987, zostały powtórzone w okresie 1994-1996 (poza Szczecinem), przy zastosowaniu tych samych kryteriów doboru próby oraz za pomocą tego samego – wzbogaconego tylko o kilka pytań – kwestionariusza. Zebrany w trakcie badań materiał jest niewątpliwie bogaty, stanowi źródło informacji o opiniach respondentów w zależności od typu zbiorowości oraz wskazuje na ogólne tendencje zmian w czasie (opinie nt. dopuszczalności rozwodów, prawa rozwodowego, stanowiska Kościoła, tolerancji do osób rozwiedzionych). Jednocześnie materiał ten nie jest wolny od ograniczeń wynikających z metodologii badań²²⁹.

Badaniem stosunku społeczeństwa polskiego do instytucji separacji zajmowała się na początku lat 90-tych XX w. A. Kwak (Instytut Stosowanych Nauk Społecznych UW). Badania te były prowadzone w okresie nasilenia rozwodów w Polsce oraz dyskusji na temat negatywnych konsekwencji tego zjawiska (szczególnie dla małoletnich dzieci). W okresie tym na łamach prasy oraz w Sejmie nasilały się także debaty nad wprowadzeniem instytucji separacji do prawa rodzinnego. Nie przeprowadzono jednak żadnego ogólnokrajowego sondażu wśród społeczeństwa. Wydarzenia te były przyczynkiem do podjęcia w latach 1993-1995 badania opinii społecznej przez Instytut Stosowanych Nauk Społecznych UW. Badanie to miało na celu poznanie stosunku społeczeństwa do instytucji separacji oraz identyfikację czynników warunkujących określone postawy (np. płeć). Kwestionariusz ankietowy zawierał także pytania dotyczące opinii respondentów w kwestii usankcjonowania prawnego instytucji separacji, jej roli (w odniesieniu do życia rodzinnego) oraz konsekwencji (głównie w kontekście sytuacji dziecka). Badaniem objęto 208 osób, w tym 104 kobiety i 104 mężczyzn, z Warszawy i okolic w wieku 21-62 lata, zróżnicowanych pod względem poziomu wykształcenia, stanu cywilnego, stosunku do religii, liczby posiadanych dzieci. Wyniki ujawniły m.in., że 52% badanych widziało potrzebę usankcjonowania prawnego separacji.

²²⁹ Materiały zbierali i zachowali dla siebie magistranci na potrzeby swoich prac magisterskich. Nie jest możliwe dotarcie do nich i sporządzenie zbiorczych analiz statystycznych. Ogólna analiza i podsumowanie z badań znajduje się w opracowaniach: P. Kryczka, *Rozwód w opinii społecznej – kierunki zmian*, w: *Rodzina współczesna*, red. M. Ziemska, Wyd. UW, Warszawa 2001, s. 149-175; P. Kryczka, *Rozwód w opinii społecznej*, op. cit., s. 41-65.

Ponad połowa badanych (54%) uznała także, że w porównaniu z sytuacją rozwodu separacja jest mniejszym szokiem dla dziecka²³⁰.

Wiele badań dotyczących rozwodów, a także postaw społecznych wobec rozwodów, prowadzonych jest przy wykorzystaniu wtórnego materiału źródłowego. Jako źródło danych wykorzystywane są gotowe zbiory danych powstałe w wyniku realizacji innych projektów badawczych o szerokim wachlarzu zagadnień²³¹. Przykładem takiego projektu, który stanowi cenne źródło informacji na temat postaw społecznych wobec rozwodów, jest Polski Generalny Sondaż Społeczny (PGSS), realizowany cyklicznie od 1992 r.²³². Dane PGSS do analizy rozwodów wykorzystał m.in. P. Rydzewski²³³.

Instytut Statystyki i Demografii SGH przy współpracy z GUS w 2001 r. przeprowadził „*Badanie ankietowe dotyczące poglądów na zagadnienia ludnościowe oraz politykę ludnościową*”, w którym poruszona została również problematyka postaw społecznych wobec rosnącej liczby rozwodów. Ankieta ta była częścią międzynarodowego badania DIALOG-IPPAS (*International Population Policy Acceptance Survey*)²³⁴. Szczegółowa charakterystyka badań PGSS i IPPAS (PPA2) w Polsce znajduje się w dalszej części niniejszej rozprawy.

Rozwój badań nad rozwodami w **Unii Europejskiej** nie jest tak dynamiczny jak w Stanach Zjednoczonych²³⁵ (o czym świadczy choćby mnogość różnorodnych koncepcji teoretycznych dotyczących rozwodów powstałych na gruncie badań przeprowadzonych w Ameryce Płn.), niemniej jednak prowadzone są badania o charakterze interdyscyplinarnym, które są źródłem obszernych informacji o rozwodach w Europie. Z uwagi na objętość niniejszej pracy pominięto opis badań o zasięgu lokalnym, realizowanych przez statystykę publiczną i ośrodki naukowe w poszczególnych krajach (często korzystające z dostępnych

²³⁰ A. Kwak, *Rodzina i jej przemiany*, ISNS, Wyd. UW, Warszawa 1994; A. Kwak, *Rozwód a separacja w opinii kobiet i mężczyzn*, w: *Rodzina współczesna*, red. M. Ziemska, Wyd. UW, Warszawa 2001, s. 177-192.

²³¹ P. Rydzewski, *Metody doboru próby w badaniach nad rozwodami*, „*Studia Demograficzne*” 2004, nr 1, s. 65.

²³² B. Cichomski, T. Jerzyński, M. Zieliński, *Polski Generalny Sondaż Społeczny: struktura skumulowanych wyników badań 1992-2005*, Instytut Studiów Społecznych, UW, Warszawa 2006, s. ii.

²³³ Por. m.in.: P. Rydzewski, *Zdrowotne i psychologiczne konsekwencje rozwodów*, „*Studia Demograficzne*” 1997, nr 1, s. 83-95; P. Rydzewski, *Rozwód w opinii społecznej w latach 1990*, op. cit., s. 73-89; P. Rydzewski, *Ryzyko rozpadu małżeństw w Polsce. Empiryczne implikacje teorii Levingera*, op. cit., s. 69-83.

²³⁴ Wstępne wyniki badania ankietowego przedstawiono w raporcie dla Komisji Badań Naukowych: *Polityka ludnościowa – cele, rozwiązania, opinie. Raport z badania finansowanego przez KBN, grant 5H02B 020 20*, przygotowany pod red. I.E. Kotowskiej przez zespół: A. Abramowska, B. Balcerzak-Paradowska, I.E. Kotowska (red.), I. Kowalska, M. Muszyńska, W. Wróblewska, Instytut Statystyki i Demografii, SGH, Warszawa 2003.

²³⁵ W badaniach nad rozwodami w USA najczęściej wykorzystywane są dane pochodzące z następujących programów badawczych: *General Social Survey* (GSS), *National Survey of Family Growth* (NSFG), *Current Population Survey* (CPS), *National Longitudinal Surveys of Labor Market Experience* (NLS), *Panel Study of Income Dynamics* (PSID), *Marital Instability over the Life Course*, *National Survey of Family and Households* (NSFH), *Standard Metropolitan Statistical Area* (SMSA) i in.

lokalnych zbiorów danych)²³⁶. Natomiast uwagę skupiono na wybranych projektach o zasięgu międzynarodowym, istotnych z punktu widzenia niniejszej pracy.

Polskie Generalne Sondaże Społeczne (PGSS) są częścią międzynarodowego programu badań porównawczych *International Social Survey Programme* (ISSP), realizowanego obecnie w 44 krajach. Program ISSP rozpoczął funkcjonowanie w 1984 r. od porozumienia czterech krajów założycielskich: USA, Wielkiej Brytanii, Niemiec Zachodnich i Australii. Celem programu ISSP jest zrealizowanie raz w roku przez wszystkie kraje członkowskie badania na określony temat, ściśle według tej samej metodologii i z zastosowaniem tego samego narzędzia badań. Kwestionariusze ISSP są dołączane jako dodatki do ogólnokrajowych sondaży społecznych realizowanych na reprezentatywnych próbach osób dorosłych (liczebność zrealizowanej próby powinna przekroczyć tysiąc respondentów). Łączeniem danych z krajowych sondaży w jeden systemowy zbiór zajmuje się *Zentralarchiv fur Empirische Sozialforschung* (ZA), Uniwersytet w Kolonii, natomiast od 1998 r. – *Centro de Investigaciones Sociologicas / Analisis Sociologicos, Economicos y Politicos* (Madryd).

Każdego roku w ramach ISSP realizowane są odrębne moduły problemowe, przy czym niektóre z nich powtarzane są co kilka lat. Moduł problemowy „*Family and Changing Gender Roles*”, zawierający rozszerzony zestaw wskaźników charakteryzujących problemy rodziny i dezintegracji życia małżeńskiego, był realizowany w latach 1988, 1994 i 2002²³⁷.

Program IPSS (PGSS) współpracuje z dwoma podobnymi programami systematycznych, powtarzalnych badań sondażowych, realizowanych w Stanach Zjednoczonych (GSS – *General Social Survey*, National Opinion Research Center, University of Chicago) i w Niemczech (ALLBUS, *Zentrum fur Umfragen, Methoden und Analysen*, Mannheim). W wyniku tej współpracy do PGSS wprowadzono wybrane bloki pytań i wskaźników bezpośrednio porównywalnych z wynikami powtarzalnych badań GSS i ALLBUS.

Europejski projekt badawczy DIALOG-IPPAS (*International Population Policy Acceptance Survey*), określany także skrótem PPA2²³⁸ został zrealizowany w latach 2000-

²³⁶ Np. niemieckie badania nad rozwodami wykorzystują najczęściej następujące zbiory danych: Determinants of Divorce (Mannheim Research Project), German Socio-Economic Panel (Family Survey of the German Youth Institute), German Life History Study (Max Planck Institute for Human Development), Family and Fertility Survey of Germany, General Social Survey of the Social Sciences, Cologne Longitudinal Study of Gymnasium Graduates. Za: M. Wagner, B. Weiss, A meta-analysis of German research on divorce risks, Paper presented at the conference: „Divorce in Cross-National Perspective: A European Research Network”, European University Institute, Florence, 14-15 November 2002.

²³⁷ B. Cichomski, T. Jerzyński, M. Zieliński, Polski Generalny Sondaż Społeczny: struktura skumulowanych wyników badań 1992-2005, op. cit., s. vi-viii.

²³⁸ Projekt PPA2 nawiązuje do pierwszego europejskiego badania porównawczego „*Acceptance of Population-Related Policies*” (PPA) zrealizowanego w latach 1990-1992, które dotyczyło znajomości zachodzących zmian ludnościowych, świadomości i aprobaty działań podejmowanych w ramach polityki ludnościowej. Uczestniczyło

2003 w 14 krajach²³⁹ Europy Zachodniej i Wschodniej, w tym w Polsce, z udziałem ponad 35 tys. respondentów. Koordynatorem prac był Niemiecki Instytut Badań Ludnościowych w Wiesbaden (*Bundesinstitut für Bevölkerungsforschung*, BiB²⁴⁰). Celem tego projektu było pozyskanie informacji o społecznej percepcji przemian ludnościowych zachodzących w Europie (obejmującej wiedzę o ich przebiegu, ocenę ich przyczyn oraz znajomość ich konsekwencji), a także o poglądach na temat rozwiązań polityki ludnościowej²⁴¹. Wśród badanych zagadnień znalazły się m.in.: przeobrażenia w stylu życia rodziny, instytucji małżeństwa i rozvodu. Poszczególne kraje uczestniczące w projekcie w ramach indywidualnie pozyskanych środków przeprowadziły badania ankietowe na reprezentatywnych próbach w oparciu o wspólnie przygotowany kwestionariusz. Stanowił on punkt wyjścia do opracowania wersji krajowych, poszerzonych o dodatkowe zagadnienia, uznane za ważne dla poszczególnych krajów²⁴².

W międzynarodowych analizach rozwodów często wykorzystuje się zbiory danych powstałe w wyniku realizacji badań porównawczych o różnorodnej tematyce. Obok scharakteryzowanych powyżej programów ISSP oraz IPPAS innym tego typu przykładem jest programu badań panelowych gospodarstw domowych w krajach Unii Europejskiej, *European Community Household Panel* (ECHP), którego dane były wykorzystywane do oceny ekonomicznych skutków rozwodów²⁴³. Badania ECHP przeprowadzono osiem razy w latach 1994-2001 na próbie gospodarstw domowych w oparciu o standaryzowany kwestionariusz (np. w 1994 r. zankietowano 60,5 tys. gospodarstw domowych w 12 krajach Europy; w kolejnych latach dołączyły do badania kolejne kraje)²⁴⁴.

Ewolucja modelu rodziny w Europie, a w tym również zagadnienia dezintegracji

w nim 9 krajów: Austria, Belgia, Czechosłowacja, Hiszpania, Holandia, Niemcy, Szwajcaria, Węgry i Włochy. Jego wyniki zostały opracowane w dwóch tomach publikacji: *Population, family, and welfare: a comparative study of European attitudes*, red. H. Moors, R. Palomba, Clarendon Press, Oxford 1995 (vol. 1), 1998 (vol. 2).

²³⁹ Austria, Belgia (Flamandia), Cypr, Czechy, Estonia, Finlandia, Holandia, Litwa, Niemcy, Polska, Rumunia, Słowenia, Węgry, Włochy.

²⁴⁰ Serwis internetowy instytutu BiB, http://www.bib-demographie.de/nn_752230/EN/Projects/DIALOG/dialog_node.html?__nnn=true [dostęp 31.01.2009]. Badanie IPPAS zrealizowano w Piątym Programie Ramowym: projekt HPSE-CT-2002-00153, skrót DIALOG.

²⁴¹ Ch. Höhn, Aim and structure of the DIALOG Project, „*Studia Demograficzne*” 2005, nr 2(148), Komitet Nauk Demograficznych PAN, s. 5-6.

²⁴² I.E. Kotowska, ze wstępu do: *Scenariusze polityki ludnościowej dla Polski. Badanie eksperckie Delphi*, red. I.E. Kotowska, SGH, Warszawa 2005, s. 9-10.

²⁴³ W. Uunk, M. Kalmijn, 2002, *Welfare state regimes and the economic consequences of separation: Evidence from the European Household Panel Survey, 1994-1998*, referat wygłoszony na konferencji „Divorce in Cross-National Perspective: A European Research Network”, European University Institute, Florencja 14-15, November 2002.

²⁴⁴ European Community Household Panel, <http://circa.europa.eu/irc/dsis/echpanel/info/data/information.html>, [dostęp 06.07.2009].

małżeństw i wzrostu częstości rozwodów, są przedmiotem badań Instytutu ds. Polityki Rodzinnej w Madrycie, Institute for Family Policy (IPF), powołanego do życia w 2000 r. Do zadań, jakie stawia przed sobą IPF, należy m.in. opracowywanie rocznych raportów na temat ewolucji rodziny w Europie (*Report on the evolution of the family in Europe*)²⁴⁵, w których wiele uwagi poświęca się kwestii rozwodów, a także prowadzenie szeroko zakrojonej polityki informacyjnej o zachodzących przeobrażeniach, międzynarodowy dialog, promocja nowych rozwiązań w polityce rodzinnej dostosowanych do potrzeb współczesnej rodziny itp.²⁴⁶

Z inicjatywy holenderskich socjologów J. Dronkersa (European University Institute we Florencji) oraz M. Kalmijna (Tilburg University) w 2002 r. powstała międzynarodowa grupa zajmująca się problematyką rozwodów w Europie (*European Network for the Sociological and Demographic Study of Divorce*), skupiająca naukowców z różnych dziedzin (głównie socjologii i demografii). Zasadniczym celem działalności tej grupy jest rozpoznanie i analiza socjo-ekonomicznych i demograficznych uwarunkowań oraz konsekwencji rozwodów w kontekście międzynarodowym (różnorodność kultur, społeczeństw, systemów prawnych). Grupa ta organizuje cykliczne spotkania i konferencje w celu prezentacji wyników prowadzonych badań nad rozwodami. Do tej pory zorganizowano siedem takich konferencji, które odbyły się kolejno: w 2002 r. we Florencji, w 2003 r. w Tilburgu (z udziałem E. Frątczak z Instytutu Statystyki i Demografii SGH²⁴⁷), w 2004 r. w Kolonii, w 2006 r. we Florencji, w 2007 r. w Londynie, w 2008 r. w Oslo, w 2009 r. w Antwerpii. Kolejna ósma konferencja będzie miała miejsce w Walencji²⁴⁸.

Ciekawe światło na rozwój badań nad rozwodami rzuciły wyniki badań niemieckich socjologów M. Wagnera i B. Weissa (Research Institute for Sociology, University of Cologne) zaprezentowane podczas konferencji w 2002, 2003 i 2004 r. Dla oszacowania ryzyka rozwodów w różnych krajach Europy ze względu na różnorodne makroekonomiczne

²⁴⁵ Report on the evolution of the family in Europe 2009 [on line], Institute for Family Policies IPF, Madrid 2009, www.ipfe.org [dostęp 31.12.2009].

²⁴⁶ Institute for Family Policy, <http://www.ipfe.org/> [dostęp 06.07.2009].

²⁴⁷ E. Frątczak, Union disruption in Poland, Paper presented at: "The Second Conference of the European Research Network on Divorce", Tilburg University, 13-14 November 2003. Referatem poświęcony był głównie problematyce determinant rozpadu związków małżeńskich w Polsce na podstawie wyników retrospektywnych badań ankietowych z 1991 i 2001 r. (Family and Fertility Survey). Por.: <http://www.eui.eu/Personal/Dronkers/Divorceconference2003.htm> [dostęp 06.07.2009].

²⁴⁸ European University Institute, Florencja, <http://www.eui.eu/Personal/Dronkers/NetworkDivorce.htm>, [dostęp 06.07.2009].

uwarunkowania wykorzystali i rozwinęli oni metodę meta-analizy danych wtórnych pochodzących z wielu niezależnych źródeł²⁴⁹.

²⁴⁹ M. Wagner, B. Weiss, A meta-analysis of German research on divorce risks, Paper presented at the conference: „Divorce in Cross-National Perspective: A European Research Network”, European University Institute, Florence, 14-15 November 2002; M. Wagner, B. Weiss, Divorce risks in Europe: An overview, Paper presented at: “The Second Conference of the European Research Network on Divorce”, Tilburg University, 13-14 November 2003; M. Wagner, B. Weiss, On the variation of divorce risks in Europe: a meta-analysis, op. cit.

Rozdział II

Metoda badania, źródła i narzędzia analizy statystycznej

Procedura postępowania badawczego została integralnie związana z zarysowanymi celami badania oraz hipotezami sformułowanymi w jej początkowej fazie. To zdeterminowało przyjęty tok postępowania i wybór odpowiednich narzędzi pomiaru. W postępowaniu badawczym uwzględniono aspekt diagnostyczny i metodologiczny. Cel diagnostyczny dotyczył próby identyfikacji procesu rozwodu i jego społecznej percepcji oraz identyfikacji prawidłowości w zakresie uwarunkowań i zróżnicowania rozwodów czynnikami środowiskowymi, ekonomicznymi, społecznymi i demograficznymi. Z kolei cel metodologiczny badania sprowadzał się do wypracowania właściwych narzędzi badawczych oraz wyboru metod i technik analizy.

1. Koncepcja postępowania badawczego

W celu weryfikacji empirycznej sformułowanych hipotez oraz realizacji założonych celów badawczych wykorzystano wtórny materiał źródłowy. W przeciwieństwie do pierwotnego materiału źródłowego, który jest pozyskiwany przez badacza w toku specjalnego badania statystycznego, wtórnym określa się materiał zebrany przez inne podmioty dla innych celów, ale który podmiot badający wykorzystuje dla celów własnych¹. W badaniach nad rozwodami analiza wtórna jest bardzo rozpowszechniona², a jej popularność rośnie m.in. z następujących względów:

- rzetelne dane wtórne stwarzają możliwość replikacji,
- dostępność danych zbieranych w różnym czasie pozwala na prowadzenie analizy porównawczej w dynamicznej (czasowej) perspektywie,
- analiza danych wtórnych może poprawić jakość pomiaru poprzez rozszerzenie zakresu zmiennych niezależnych uwzględnionych w procesie operacjonalizacji pojęć,
- korzystanie z istniejących danych jest zazwyczaj bardziej ekonomiczne niż zbieranie danych pierwotnych³.

Z kolei wadą materiału źródłowego wtórnego może być szczupłość pozyskanych danych, tj. brak wyczerpujących informacji o badanej jednostce z punktu widzenia celu badania.

¹ M. Chromińska, W. Ignaczyk, Statystyka. Teoria i zastosowanie, Wyd. WSB, Poznań 2004, s. 26.

² P. Rydzewski, Metody doboru próby w badaniach nad rozwodami, op. cit., s. 65.

³ Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, Metody badawcze w naukach społecznych, Zysk i S-ka, Poznań 2001.

Potrzeba dokonania pogłębionej analizy procesu rozpadu małżeństw wymagała sięgnięcia do kilku źródeł wtórnych o zróżnicowanym horyzoncie obserwacji. Źródłem wykorzystanych danych były głównie publikowane materiały GUS i Eurostat. Wykorzystano także bazy danych powstałe w wyniku realizacji dwóch badań ankietowych: PGSS (Polski Generalny Sondaż Społeczny) i DIALOG-IPPAS (*International Population Policy Acceptance Study*).

Postępowanie badawcze polegające na efektywnym wykorzystaniu różnych istniejących już źródeł informacji i ich merytorycznej integracji wpisuje się w nowe, aktualne tendencje badań statystycznych. Podejście to, zwane meta-analizą (ang. meta-analysis), polega na zastosowaniu metod statystycznych w celu połączenia wyników pewnej ilości niezależnie przeprowadzonych badań, odnoszących się do tego samego przedmiotu badań. W niniejszej pracy wykorzystano jedynie niektóre elementy meta-analizy danych wtórnych, jednakże celowe wydaje się przybliżenie tego zagadnienia.

Pierwsze próby przeprowadzenia syntetycznej analizy statystycznej na podstawie wyników wcześniej przeprowadzonych badań klinicznych podjął już w 1904 r. brytyjski statystyk K. Pearson⁴. Niemniej jednak rozwój meta-analizy, polegający m.in. na wypracowaniu specjalistycznych technik analitycznych, nastąpił dopiero w połowie lat 70-tych. Samo pojęcie „meta-analiza” wprowadzone zostało w 1976 r. przez G.V. Glassa (Laboratory of Educational Research, University of Colorado), który określał tym mianem podejście polegające na „analizie analiz” (ang. *the analysis of analyses*) w celu integracji rezultatów różnych badań⁵. Meta-analiza przebiega wieloetapowo, począwszy od jakościowej oceny dostępnych źródeł danych, poprzez selekcję zmiennych, transformację zmiennych umożliwiającą ich wzajemną porównywalność (standaryzacja)⁶, agregację danych, aż po budowę modelu syntetycznego i jego statystyczną weryfikację⁷. Wśród zalet meta-analizy danych wtórnych wymienia się przede wszystkim: możliwość obiektywnej oceny wyników

⁴ K. O'Rourke, An historical perspective on meta-analysis: dealing quantitatively with varying study results, "Journal of the Royal Society of Medicine" 2007, vol. 100, nr 12, s. 579-582.

⁵ G.V. Glass, Primary, secondary, and meta-analysis of research, "Educational Researcher" 1976, vol. 5, nr 10, s. 3-8.

⁶ Stopień powiązań między zmiennymi z różnych prób określa tzw. efekt standaryzowany lub, inaczej, wielkość efektu (ang. effect size, ES). Jest to standaryzowana średnia różnica między dwiema grupami (próbami) pod względem określonej zmiennej. Por.: G.V. Glass, Primary, secondary, and meta-analysis of research, op. cit., s. 4 i n.

⁷ M. Egger, G.D. Smith, A.N. Phillips, Meta-analysis: principles and procedures, "British Medical Journal" 1997, nr 7121, vol. 315, s. 1533-1537.

różnych analiz, większe prawdopodobieństwo wykrycia prawidłowości statystycznych (w porównaniu do rezultatów badań przeprowadzonych tylko na jednej próbie)⁸.

Meta-analiza najszersze zastosowanie znalazła w takich dziedzinach nauki jak: medycyna, psychologia, edukacja, socjologia. W badaniach nad rozwodami narzędzia meta-analizy danych po raz pierwszy zostały wykorzystane w 2002 r. przez niemieckich socjologów M. Wagnera i B. Weissa (Research Institute for Sociology, University of Cologne)⁹. Korzystając z rezultatów 42 różnych badań przeprowadzonych w Niemczech w latach 1987-2001 oraz wykorzystując pięcioetapowy model H.M. Cooper'a (1982)¹⁰, M. Wagner i B. Weiss poddali meta-analizie 399 zmiennych – determinant rozwodów. Jednocześnie zwrócili oni uwagę na trzy czynniki ograniczające meta-analizę: niekompletność wtórnych danych źródłowych, niezdefiniowany sposób wyznaczania wag dla poszczególnych zmiennych, ryzyko agregacji nieporównywalnych zmiennych (ang. *apples and oranges problem*)¹¹. Z tych właśnie względów, między innymi, analiza ilościowa powinna być poprzedzona wnikliwą oceną jakości dostępnego materiału źródłowego.

W swoich późniejszych badaniach M. Wagner i B. Weiss wykorzystali metody meta-analizy również do oceny ryzyka rozwodów w 21 krajach Europy ze względu na specyficzne makroekonomiczne uwarunkowania¹². Do tego celu skorzystali z rezultatów 120 różnorodnych badań przeprowadzonych w latach 1985-2004. Podstawowym wnioskiem z podjętej analizy było silne zróżnicowanie (heterogeniczność) badanych krajów ze względu na poziom ryzyka rozwodów. W końcowej fazie analizy badane kraje pogrupowano ze względu na poziom modernizacji oraz siłę oddziaływania barier przed rozwodem (wskazanych przez G. Levingera w jego modelu wyjaśniającym zależność pomiędzy atrakcyjnością a stabilnością małżeństwa)¹³.

⁸ G.V. Glass, Meta-analysis at 25, Paper presented to: Office of Special Education Programs Research Project Directors' Conference, U.S. Department of Education, Washington D.C., 15 July 1999, <http://glass.ed.asu.edu/gene/papers/meta25.html> [dostęp 15.01.2010].

⁹ M. Wagner, B. Weiss, A meta-analysis of German research on divorce risks, op. cit. Por. paragraf 5 w rozdziale I.

¹⁰ H.M. Cooper, Scientific guidelines for conducting integrative research reviews, "Review of Educational Research" 1982, vol. 52, nr 2, s. 291-302.

¹¹ G.V. Glass, Meta-analysis at 25, op. cit.

¹² M. Wagner, B. Weiss, Divorce risks in Europe: An overview, op. cit.; M. Wagner, B. Weiss, On the variation of divorce risks in Europe: a meta-analysis, op. cit.

¹³ Za: G. Levinger, Marital cohesiveness and dissolution: An integrative review, op. cit., s. 19-28.

2. Źródła danych w analizie wtórnej

Podstawowym źródłem informacji o rzeczywistej liczbie i skali rozwodów w Polsce oraz w Europie były dane polskiego Głównego Urzędu Statystycznego (GUS) oraz Eurostat (European Statistical Office), pochodzące z **badan pełnych** obejmujących wszystkie jednostki wyróżnionej zbiorowości, tj. populację generalną, prowadzonych metodą spisu powszechnego lub rejestracji bieżącej. Informacje o rozwodzie dla celów rejestracji bieżącej w Polsce gromadzone są na formularzu statystycznym „Karta statystyczna dotycząca prawomocnego orzeczenia rozwodu” (D-R1), a w przypadku separacji – „Karta statystyczna dotycząca prawomocnego: 1) orzeczenia separacji; 2) zniesienia separacji” (D-S1)¹⁴.

Dostępność materiału statystycznego dla rozwiązania problemu badawczego okazała się zróżnicowana w ujęciu czasowym, co zdeterminowało zakres poszczególnych etapów analizy. Materiały GUS z lat 1946-2008 były przydatne do identyfikacji natężenia i dynamiki rozwodów w Polsce. Dane o cechach osób rozwiedzionych w Polsce pozyskano jedynie dla lat 1960-2008. Umożliwiło to dokonanie analizy struktury rozwiedzionych w ujęciu dynamicznym z uwzględnieniem wybranych cech demograficzno-społecznych i ekonomicznych. Analiza przestrzennego zróżnicowania rozwodów i ich uwarunkowań została przeprowadzona tylko dla okresu transformacji przy wykorzystaniu materiału źródłowego GUS z lat 1990-2006. W pracy podjęto także próbę analizy procesu rozwodu w innych krajach Europy. Źródłem informacji o częstości i dynamice tego zjawiska były dostępne dane Eurostat z lat 1965-2007.

Uwagę w postępowaniu badawczym skoncentrowano głównie na okresie przemian społeczno-ustrojowych w Polsce. Niemniej jednak za zasadne uznano ukazanie skali rozwodów i rozwoju tego zjawiska zarówno w Polsce, jak i w innych krajach Europy w całym okresie powojennym w świetle dostępnych danych.

Materiał statystyczny dotyczący liczby orzeczonych rozwodów nie jest doskonałym wykładnikiem faktycznej częstości dezintegracji małżeństw. Wynika to z kilku powodów. Powszechnym mankamentem statystyki rozwodów jest fakt, iż nie obejmuje ona całości prawnie orzeczonych rozwodów i absolutnie pomija przypadki faktycznego rozpadu małżeństwa nie zakończone formalnym aktem rozwodu. Statystyka rozwodów w Polsce (jak również w większości krajów Europy) oparta jest bowiem bezpośrednio na danych sądowych

¹⁴ Por.: Rocznik Demograficzny 2007, op. cit., s. 208.

o orzeczonych rozwodach, które nie odzwierciedlają w pełni rzeczywistej skali procesów dezintegracji małżeństw¹⁵.

W polskiej praktyce statystycznej orzeczone rozwody lokalizuje się według miejsca zamieszkania strony wnoszącej do sądu powództwo o rozwód¹⁶. Jeżeli pozew wnosi osoba zamieszkała za granicą, rozwód jest rejestrowany według miejsca zamieszkania współmałżonka. Nie uwzględnia się przy tym rozwodów, w przypadku których oboje małżonkowie w momencie wniesienia powództwa zamieszkiwali za granicą¹⁷. Na skutek rosnącej mobilności przestrzennej ludności oraz migracji zarobkowych, które nasiliły się w związku z otwarciem granic po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej w 2004 r., liczba rozwodów międzynarodowych rok rocznie wzrasta.

Pewne problemy w przypadku analiz wykorzystujących różne źródła GUS mogą wynikać z braku porównywalności niektórych danych spisowych z danymi o ruchu naturalnym ludności. Przy spisach ludności brany jest pod uwagę faktyczny stan cywilny, według subiektywnej oceny osoby spisywanej. Z kolei rejestry o ruchu naturalnym ludności opracowywane są według formalnoprawnego określenia stanu cywilnego¹⁸.

Kontrowersje budzić może także definicja okresu trwania małżeństwa, który jest istotną charakterystyką w badaniach nad rozwodami. W polskiej praktyce statystycznej przez okres trwania związku małżeńskiego rozumie się czas od momentu zawarcia małżeństwa do wniesienia powództwa o rozwód, wychodząc z założenia, że ten właśnie moment przesądza o dalszych losach małżeństwa. Jednak H. Bogacka podnosi pewne zastrzeżenia w stosunku do metod obliczania okresu trwania małżeństwa. Zdarza się bowiem, że małżonkowie rozstali się faktycznie znacznie wcześniej, zanim wystąpili do sądu z pozwem o rozwód. Faktyczny czas trwania związków bywa krótszy niż wynikałoby to z ogłoszonych danych GUS¹⁹. Z badań wynika, że różnica między formalnym (od zawarcia małżeństwa do wniesienia powództwa) a faktycznym (od zawarcia małżeństwa do subiektywnie ocenianego przez powoda momentu rozkładu pożycia) przeciętnym stażem małżeńskim osób rozwodzących się wynosi około 2-3 lata²⁰.

Ponadto należy podkreślić, iż polska statystyka rozwodów (jak również statystyka separacji i małżeństw) jest bardzo uboga na tle statystyk prowadzonych w innych krajach

¹⁵ H. Bogacka, *Rozwody w latach 1949-1966*, op. cit., s. 7.

¹⁶ E. Rosset, *Demografia Polski. Reprodukcyjność ludności*, PWN, Warszawa 1975, s. 123-124.

¹⁷ Por. paragraf 2 w rozdziale I.

¹⁸ J.Z. Holzer, *Demografia*, PWE, Warszawa 1989, s. 47.

¹⁹ H. Bogacka, *Rozwody w latach 1949-1966*, op. cit., s. 18-19.

²⁰ Z. Strzelecki, *Demograficzne czynniki zmian w modelu rodziny w Polsce*, op. cit., s. 21.

Europy, zapewniających powszechny dostęp do bardziej obszernych i szczegółowych danych²¹. Dane publikowane w rocznikach statystycznych i demograficznych GUS nie oddają istoty przemian demograficznych w zakresie rozwodów i małżeństw²².

Należy mieć też świadomość istnienia wielu czynników, które niejednokrotnie odbierają statystyce rozwodów walor poznawczy, ponieważ wpływają ograniczająco na liczbę rozwodów. Wśród nich wymienić można: mało liberalny system prawny (utrudnienia formalnoprawne, nieefektywność pracy sądów), wysokie koszty procesu rozwodowego, obawa przed krytyczną opinią osób trzecich itp.²³ Nawiązując do teorii wymiany społecznej według G. Levingera, czynniki te są barierami przed rozwodem²⁴. Rozwody nie są zjawiskiem ciągłym w takim sensie jak zjawiska ruchu naturalnego ludności. Dlatego w niektórych okresach obserwuje się znaczne odchylenia od trendu, których nie można wyjaśnić rozwojem procesów demograficznych czy społecznych²⁵.

Z porównania liczby wniesionych spraw o rozwód oraz liczby orzeczonych przez sądy rozwodów w Polsce wynika, że dezintegracja małżeństw nie zawsze prowadzi do jego formalnego rozpadu. Jak informuje H. Bogacka, około 20% spraw nie dochodzi do etapu przewodu sądowego ze względów formalnych, np. niewniesienie opłat sądowych, pogodzenie się małżonków przed rozpoczęciem rozprawy²⁶.

Zdaniem E. Rosseta, wpływ czynników ubocznych zazwyczaj nie jest na tyle silny, aby mógł zanegować walor poznawczy liczby rozwodów jako miernika dezintegracji małżeństw. Polska statystyka rozwodów nie daje pełnego obrazu nasilenia zjawiska rozpadu małżeństw w Polsce, ale – jak dotychczas – dobrze odzwierciedla jego tendencje rozwojowe, jak również jego nasilenie w różnych przekrojach, np. miasto-wieś, w ujęciu terytorialnym²⁷. Wobec braku innych danych o rozwodach pochodzących z badań pełnych, uznano iż, statystyki publiczne mają odpowiedni walor poznawczy i w wystarczającym stopniu odzwierciedlają rzeczywistą skalę badanych zjawisk, pamiętając jednak, że liczba orzeczonych rozwodów nie

²¹ Por. m.in: Internetowa baza danych Czech Statistical Office (CSO): <http://www.czso.cz/csu/2009/ediciplan.nsf/engp/4019-09> [dostęp 01.10.2009].

²² Autorka podjęła pewne próby uzyskania z GUS niepublikowanych danych na temat rozwodów i separacji z rejestracji bieżącej (na podstawie sprawozdań: D-R1 „*Karta statystyczna dotycząca prawomocnego orzeczenia rozwodu*”; D-S1 „*Karta statystyczna dotycząca prawomocnego orzeczenia i zniesienia separacji*”) oraz z NSP z 2002 r. Niestety złożone przez Autorkę zamówienie do Departamentu Informacji GUS spotkało się z odpowiedzią odmowną.

²³ E. Rosset, *Demografia Polski. Reprodukacja ludności*, op. cit. 125-127.

²⁴ Por. paragraf 3 w rozdziale I.

²⁵ M. Kuciarska-Ciesielska, G. Marciniak, J. Paradysz, *Rozpad małżeństw w Polsce – przyczyny i skutki*, op. cit., s. 10.

²⁶ H. Bogacka, *Rozwody w Polsce*, w: *Ludność, GUS*, Warszawa 1972.

²⁷ E. Rosset, *Dezintegracja małżeństw a rozwody*, op. cit.

jest tożsama z liczbą przypadków faktycznej dezintegracji małżeństw. Ponadto dane statystyki publicznej pochodzą z badań pełnych przeprowadzonych na całej populacji mieszkańców kraju i stanowią ważny punkt odniesienia dla danych pochodzących z badań częściowych. Podobne uwagi należy odnieść do statystyki separacji.

W celu identyfikacji postaw społecznych wobec rozwodów został wykorzystany wtórny materiał źródłowy pochodzący z **badan częściowych**. Źródłem wykorzystanych danych były bazy danych powstałe w wyniku realizacji dwóch badań ankietowych o bardzo szerokim spektrum zagadnień: DIALOG-IPPAS (PPA2) z 2001 r. (o zasięgu międzynarodowym) oraz PGSS z lat 1994 i 2002 (o zasięgu ogólnopolskim). Selekcja wtórnego materiału statystycznego pozwoliła na wyodrębnienie zbioru zmiennych umożliwiających analizę społecznej percepcji rozwodów w wybranych krajach Unii Europejskiej, w tym w Polsce.

W Polsce w ramach projektu *International Population Policy Acceptance Study* (IPPAS)²⁸ przeprowadzono tzw. „*Badanie ankietowe dotyczące poglądów na zagadnienia ludnościowe oraz politykę ludnościową*”. Zrealizowane zostało ono w 2001 r. przez zespół demografów z Instytutu Statystyki i Demografii SGH w Warszawie przy współpracy z GUS, a sfinansowane przez Komitet Badań Naukowych. Kierownikiem zespołu badawczego była I.E. Kotowska z ISiD SGH²⁹. Badanie przeprowadzono na reprezentatywnej próbie gospodarstw domowych z Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności (BAEL), systematycznie prowadzonego przez GUS.

Opracowany kwestionariusz ankiety składał się z trzech części: kwestionariusza gospodarstwa domowego, wzorowanego na standardowym układzie informacji zawartym w kwestionariuszu BAEL; kwestionariusza indywidualnego I, zawierającego informacje o cechach demograficznych, ekonomicznych i społecznych respondenta; oraz kwestionariusza indywidualnego II. Ten ostatni dotyczył percepcji zmian demograficznych, korzystania ze środków polityki ludnościowej oraz opinii o jej ewentualnych rozwiązaniach. Posiadał on modułową strukturę, która zawierała pytania obowiązkowe (czyli takie, które powinny występować we wszystkich krajowych wersjach międzynarodowego badania DIALOG-IPPAS) oraz pytania dodatkowe, istotne z punktu widzenia sytuacji w Polsce. Poszczególne moduły były poświęcone następującej tematyce, m.in.:

²⁸ Realizacja projektu badawczego DIALOG-IPPAS w Europie została przybliżona w rozdziale I, paragraf 5.

²⁹ Wstępne wyniki badania ankietowego przedstawiono w raporcie dla Komisji Badań Naukowych: *Polityka ludnościowa – cele, rozwiązania, opinie. Raport z badania finansowanego przez KBN, grant 5H02B 020 20*, przygotowany pod red. I.E. Kotowskiej przez zespół: A. Abramowska, B. Balcerzak-Paradowska, I.E. Kotowska (red.), I. Kowalska, M. Muszyńska, W. Wróblewska, Instytut Statystyki i Demografii, SGH, Warszawa 2003.

- zagadnienia ogólne (m.in. znajomość podstawowych trendów demograficznych, odpowiedzialność państwa i jego ingerencja w przebieg procesów demograficznych),
- styl życia (m.in. przeobrażenia w życiu rodziny, formy tworzenia rodzin, postawy matrymonialne, poglądy nt. kohabitacji, małżeństwa, rozvodu, samotnego rodzicielstwa),
- zamierzenia prokreacyjne (m.in. dzietność faktyczna i planowana, wpływ otoczenia na zamierzenia prokreacyjne, wpływ środków polityki rodzinnej),
- społeczne role kobiet i mężczyzn (m.in. podział obowiązków w rodzinie, role zawodowe i rodzinne mężczyzn i kobiet, dyskryminacja kobiet na rynku pracy),
- system wartości (w tym znaczenie rodziny i dzieci, stosunek do religii),
- ponadto problematyka związana z migracjami, ze starzeniem się ludności, opieką nad dziećmi³⁰.

W każdym z modułów tematycznych występowały zarówno pytania dotyczące zmian ludnościowych oraz ich oceny, jak również pytania na temat rozwiązań polityki ludnościowej, czyli reagowania polityki na skutki przemian ludnościowych (*population responsive policy*) oraz jej oddziaływania na przebieg tych procesów (*population influencing policy*). Ramy koncepcyjne tak zaprojektowanego badania ankietowego zostały określone w odniesieniu do teorii drugiego przejścia demograficznego. Teoria ta skupia się bowiem na zmianach modelu rodziny wywołanych zasadniczymi zmianami wzorców płodności i małżeńskości. Te zaś są wynikiem głębokich przeobrażeń w sferze wartości, norm i postaw. Ważnym moderatorem przemian ludnościowych jest także rosnąca rola migracji. Z kolei istotnym skutkiem zmian procesu reprodukcji ludności są zmiany struktur ludności według wieku, a zwłaszcza wzrost liczby i odsetka osób starszych.

Zespół badawczy przyjął założenie o istotnym znaczeniu czynnika ekonomicznego dla zmian zachowań matrymonialnych i prokreacyjnych. Ich zdaniem, na wzrost znaczenia determinant ekonomicznych w Polsce ogromny wpływ miały przemiany systemowe rozpoczęte w 1989 r. Spośród wielu składowych procesu transformacji dwie, związane z reformami ekonomicznymi, uznano za podstawowe czynniki egzogeniczne dla przemian demograficznych, tj.:

- wycofanie się państwa z roli pracodawcy i dystrybutora usług oraz świadczeń społecznych, likwidacja funkcji socjalnej przedsiębiorstwa i wzrost odpowiedzialności gospodarstwa domowego za sytuację materialną,

³⁰ I.E. Kotowska, Opis koncepcji badania, w: Polityka ludnościowa – cele, rozwiązania, opinie, red. I.E. Kotowska, op. cit., s. 12-13.

- zmiana warunków uczestnictwa na rynku pracy powodująca wzrost konkurencyjności na rynku pracy.

Przemiany na rynku pracy spowodowały konieczność zwiększenia wysiłków w celu pozyskania pracy i jej utrzymania, w tym zwłaszcza zdobywania kwalifikacji poszukiwanych na rynku. Pojawiło się nieznane wcześniej bezrobocie, stanowiące zagrożenie bytu materialnego dla znacznej części gospodarstw domowych. Stąd dużą uwagę przywiązano w ankiecie do pytań o ekonomiczne uwarunkowania zamierzeń matrymonialnych i prokreacyjnych. Zdaniem I.E. Kotowskiej, w odróżnieniu od krajów rozwiniętej gospodarki rynkowej, w krajach przechodzących transformację gospodarczą czynnik ekonomiczny zdaje się pełnić wiodącą rolę w dokonujących się przemianach procesu reprodukcji ludności³¹. Inna hipoteza dotycząca spadku dzietności głosi, że jest to racjonalna reakcja na jednocześnie osłabienie roli państwa i rodziny³².

Badanie PPA2 w Polsce przeprowadzono na reprezentatywnej próbie gospodarstw domowych BAEL³³. Od IV kwartału 1999 r. Badanie Aktywności Ekonomicznej Ludności prowadzone jest w sposób ciągły. Oznacza to, że w każdym z 13 tygodni danego kwartału³⁴ ankieterzy odwiedzają określoną liczbę losowo wybranych mieszkań. W IV kwartale 2001 r. próbki tygodniowe liczyły 1890 mieszkań, podczas gdy próba kwartalna liczyła 24 570 mieszkań (próbki tygodniowe otrzymuje się z losowego podziału na 13 części próby kwartalnej).

Losowanie prób do BAEL przebiega według zasad losowania dwustopniowego. Jednostkami losowania pierwszego stopnia (tzw. JPS) są w miastach rejony statystyczne, a na wsi obwody spisowe. Natomiast jednostkami losowania drugiego stopnia są mieszkania. Jednostki JPS dobierane są przy użyciu losowania warstwowego, którego podstawą jest podział na województwa. Ustalając liczbę mieszkań losowanych z poszczególnych województw, dla polepszenia precyzji wyników dla województw mniejszych (o mniejszej liczbie ludności i mieszkań) zastosowano nadreprezentowanie województw małych połączone z niedoreprezentowaniem województw dużych. Podobnie z terenów wiejskich losuje się do próby o 10% mieszkań więcej niż wynika to z alokacji proporcjonalnej. Nieproporcjonalna

³¹ I.E. Kotowska, Opis koncepcji badania, w: *Polityka ludnościowa – cele, rozwiązania, opinie*, red. I.E. Kotowska, op. cit., s. 10-11.

³² I.E. Kotowska, *Zmiany modelu rodziny. Polska – kraje europejskie*, „Polityka Społeczna” 2002, nr 4, s. 2-8.

³³ Szczegółowy opis doboru próby znajduje się w publikacji: *Aktywność ekonomiczna ludności Polski, IV kwartał 2001, Informacje i opracowania statystyczne*, GUS, Warszawa 2002. W niniejszej pracy zaprezentowano tylko podstawowe założenia schematu doboru próby.

³⁴ Stosowane obecnie w BAEL pojęcie kwartału różni się nieco od kwartału kalendarzowego: każdy kwartał BAEL liczy 13 tygodni i jego początek wypada zawsze w poniedziałek.

konstrukcja próby (powstała zarówno przy podziale na województwa, jak i przy podziale na miasto-wieś) jest rekompensowana na etapie obliczania wyników poprzez stosowanie odpowiednich wag. Wagi te (tzw. mnożniki uogólniające) są dla terenów nadreprezentowanych odpowiednio mniejsze, a dla niedoreprezentowanych odpowiednio większe. Obliczanie wag dokonywane jest w BAEL w trzech etapach³⁵.

Dla potrzeb badania PPA2 zastosowano dwuetapowy system ważenia. W etapie pierwszym wykorzystano wagi pierwotne z BAEL, by dokonać kompensacji nieproporcjonalnej konstrukcji próby. Wagi pierwotne otrzymano poprzez odwrotności prawdopodobieństw wyboru do próby poszczególnych mieszkań. W etapie drugim wyznaczono niezależne wagi wtórne. Korzystano z tej samej formuły co BAEL, ale współczynniki realizacji R obliczono w sześciu grupach wyróżnionych ze względu na klasę miejscowości – według klasyfikacji miejscowości zastosowanej w ankiecie PPA2 (tj. pięć klas miast według wielkości oraz wieś). Współczynniki realizacji R dla wyróżnionych klas miejscowości wyrażone są wzorem:

$$R = K / N ,$$

gdzie K jest oszacowaniem (według wag pierwotnych) liczby mieszkań, które zostały zbadane, zaś N – oszacowaniem liczby mieszkań kwalifikujących się do badania. Natomiast wagi wtórne wyznaczono w drodze dzielenia wag pierwotnych przez różnicę: $1-R$.

Badanie PPA2 zostało przeprowadzone w ostatnim tygodniu listopada i pierwszym tygodniu grudnia 2001 r. Założono, iż objęte nim zostaną wyłącznie osoby w wieku 18-64 lata z gospodarstw domowych w mieszkaniach wylosowanych do próby BAEL³⁶. Próba ta liczyła 3810 gospodarstw, przy czym badanie aktywności ekonomicznej zrealizowano w 2921 gospodarstwach. Spośród nich, 408 gospodarstw nie miało członków w wieku 18-64 lata. Liczba gospodarstw, w których były osoby w takim wieku, wynosiła zatem 2513. Wywiady przeprowadzono w 2138 gospodarstwach, co dało współczynnik realizacji 85%. Podstawą uznania, iż badanie zrealizowano, było wypełnienie kwestionariusza indywidualnego II ³⁷. Ostatecznie badaniem PPA2 objęto ogółem 4504 respondentów w wieku 18-65 lat. Wbrew pierwotnym założeniom, wśród ankietowanych znalazły się 32 osoby w wieku 65 lat (ich liczba stanowiła 0,7% liczby wszystkich osób ankietowanych).

³⁵ Aktywność ekonomiczna ludności Polski, IV kwartał 2001, op. cit., s. XI-XIII.

³⁶ Badaniem BAEL objęte są natomiast wszystkie osoby w wieku 15 lat i więcej, zamieszkałe w wylosowanych mieszkaniach.

³⁷ I.E. Kotowska, Charakterystyka próby, w: Polityka ludnościowa – cele, rozwiązania, opinie, red. I.E. Kotowska, op. cit., s. 15.

Drugim badaniem częściowym, które było źródłem danych wykorzystanych dla celów tej rozprawy, był Polski Generalny Sondaż Społeczny (PGSS). Sondaż ten, realizowany cyklicznie od 1992 r., jest stałym programem badań statutowych Instytutu Studiów Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego, finansowanym przez Komitet Badań Naukowych. Inicjatorem, kierownikiem oraz autorem koncepcji badań PGSS w Polsce był B. Cichomski (ISS UW), za co w 1997 r. otrzymał nagrodę im. S. Nowaka z dziedziny metodologii nauk społecznych.

Ogólnym celem PGSS jest systematyczny pomiar trendów i skutków zmian społecznych w Polsce. Problematyka PGSS obejmuje badanie indywidualnych postaw, cenionych wartości, orientacji i zachowań społecznych, jak również pomiar zróżnicowania społeczno-demograficznego reprezentatywnych grup i warstw społecznych w Polsce. W obrębie problematyki PGSS znajduje się obszerny blok zagadnień dotyczących małżeństwa i rodziny. Blok ten obejmuje wskaźniki indywidualnych postaw zogniskowanych na problemach życia rodzinnego, a w tym także postaw wobec rozwodów i separacji. Ponadto do badań PGSS dołączane są różnorodne moduły problemowe z międzynarodowych badań *International Social Survey Programme* (ISSP). Niektóre moduły są powtarzane co kilka lat, co umożliwia analizy porównawcze w dynamicznej perspektywie. W latach 1994 i 2002 realizowano moduł „Rodzina i społeczne role kobiet” (*Family and Changing Gender Roles*) zawierający rozszerzony zestaw pytań i wskaźników z dziedziny życia rodzinnego.

Dane PGSS z lat 1992-2002 pochodzą z indywidualnych wywiadów kwestionariuszowych z ogólnopolską, reprezentatywną próbą dorosłych członków gospodarstw domowych, zaś dane od 2005 r. – z wywiadów uzyskanych od osób wylosowanych z bazy Powszechnego Elektronicznego Systemu Ewidencji Ludności PESEL. W badaniach PGSS 1992-2002 zastosowano próbę adresową mieszkań, dobieraną z operatu Głównego Urzędu Statystycznego. Spośród dorosłych członków każdego z gospodarstw domowych ankietier wybierał losowo jedną osobę jako respondenta. Badanie objęło wyłącznie osoby pełnoletnie, tj. mające w momencie badania ukończone 18 lat. Procedura doboru próby miała charakter kilkustopniowy. Populację podzielono na trzy segmenty: wielkomiejski (miasta powyżej 100 tysięcy mieszkańców), miejski (miasta do 100 tysięcy mieszkańców) i wiejski, a w każdym segmencie wyróżniono kilka warstw. Procedura losowania była odmienna dla każdego segmentu, ale prawdopodobieństwo wylosowania było takie samo dla wszystkich gospodarstw domowych znajdujących się w operacie losowania. Zastosowana procedura doprowadziła do uzyskania 2000 adresów gospodarstw domowych dla badań przeprowadzonych w 1994 r. oraz 4008 w roku 2002. W 1994 r. poziom realizacji próby

wynosił 80,5% (1609 wywiadów), a w 2002 r. – 61,7% (2473 wywiady). W 1994 r. badanie PGSS z modulem „Rodzina i społeczne role kobiet” zrealizowano w miesiącach maj-czerwiec, natomiast w 2002 r. – w kwietniu³⁸.

Zintegrowany zbiór danych PGSS z lat 1992-2008 obejmuje 16 234 respondentów oraz blisko 1640 zmiennych (w tym około 500 jest powtarzanych w kolejnych latach). W latach 1992-1995 badania były realizowane corocznie, zaś od 1997 r. – w systemie dwu-trzyletnim, ale przy zwiększonej liczebności próby. Począwszy od 1997 r. stosowana jest metodologia *split-sample design* polegająca na losowym podziale całej próby PGSS na dwie równoległe „pod-próby” (baloty A i B), które realizują odrębne moduły tematyczne międzynarodowego badania ISSP (z uwagi na coroczny cykl badań ISPP). W 2002 r. moduł ISSP „Rodzina i społeczne role kobiet” dołączono do balotu A (1252 respondentów).

Realizowany przez PGSS cykl powtarzania badań, zachowujących porównywalne standardy metodologiczne i identyczne wskaźniki, umożliwia systematyczną analizę trendów społecznych. Pod tym względem PGSS jest unikalnym programem badania zmian systemowych w Polsce³⁹.

W badaniach PPA2 i PGSS wyróżnione zostały dwa podstawowe typy jednostek, a mianowicie gospodarstwa domowe oraz pełnoletni członkowie gospodarstw domowych. Z uwagi na problematykę i cel niniejszej pracy, uwaga badawcza została skupiona wyłącznie na zbiorowościach respondentów.

3. Ocena materiału źródłowego

Niezwycie istotnym etapem postępowania badawczego jest merytoryczna (jakościowa) i formalna (ilościowa) ocena źródeł danych⁴⁰. Jakość materiału źródłowego odgrywa kluczową rolę dla powodzenia podjętego badania, determinując uchwycenie zachodzących w badanej populacji prawidłowości, które stanowią przedmiot zainteresowania badacza. Jednocześnie niezbędna jest ocena przyjętej metody w zakresie jej funkcjonalności dla podjętego obszaru badawczego tak, aby rozstrzygnąć jej przydatność dla dalszych badań.

W celu ilościowej oceny materiału źródłowego z badań częściowych (PPA2 i PGSS) dokonano porównania struktury respondentów w próbie według wieku, płci i miejsca

³⁸ Szczegółowy opis doboru próby oraz metody ważenia danych znajduje się w aneksie A do opracowania: B. Cichomski, T. Jerzyński, M. Zieliński, Polskie Generalne Sondaże Społeczne: struktura skumulowanych wyników badań 1992-2008, Instytut Studiów Społecznych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2009.

³⁹ B. Cichomski, T. Jerzyński, M. Zieliński, Polskie Generalne Sondaże Społeczne: struktura skumulowanych wyników badań 1992-2008, op. cit., ze wstępu: Założenia i realizacja programu badań.

⁴⁰ M. Chromińska, W. Ignatczyk, Statystyka. Teoria i zastosowanie, op. cit., s. 33.

zamieszkania (miasto-wieś) ze strukturą ludności Polski według tych samych cech oraz w tym samym czasie. Weryfikacji zgodności struktur dokonano trzema metodami.

W pierwszej kolejności wykorzystano test dla wskaźnika struktury (frakcji) dla przypadku dużej próby ($n > 100$). Porównano poszczególne wskaźniki struktury w próbie p z odpowiednimi wskaźnikami wzorcowymi w populacji generalnej p_0 , przyjmując hipotezę zerową, że frakcja w próbie równa się frakcji dla całej populacji, tj.:

$$H_0: p = p_0,$$

wobec hipotezy alternatywnej:

$$H_1: p \neq p_0.$$

Hipotezy zweryfikowano testem istotności z dla frakcji, zgodnie ze wzorem:

$$z = \frac{p - p_0}{\sqrt{\frac{p_0 \cdot (1 - p_0)}{n}}},$$

$$\text{gdzie: } p = \frac{m}{n},$$

przy czym m oznacza liczbę elementów próby przyjmujących wyróżnioną wartość cechy, natomiast n – liczebność próby. Statystyka z przy założeniu prawdziwości hipotezy H_0 ma rozkład asymptotycznie normalny $N(0, 1)$. Z tablicy dystrybuanty rozkładu normalnego należy odczytać taką krytyczną wartość z_α , by spełniona była nierówność:

$$P\{|z| \geq z_\alpha\} = \alpha.$$

Jeżeli bezwzględna wartość obliczonej wartości z przekracza poziom krytyczny z_α , wówczas należy odrzucić hipotezę zerową na rzecz hipotezy alternatywnej. W przeciwnym przypadku nie ma podstaw do odrzucenia hipotezy zerowej wskazującej, iż frakcja p w populacji przyjmuje zakładaną wartość p_0 ⁴¹.

W celu weryfikacji hipotezy o jednakowym rozkładzie wieku w próbie i w populacji generalnej wykorzystano test zgodności Kołmogorowa-Smirnowa. Rozpatruje się w tym teście różnice pomiędzy dwiema dystrybuantami: empiryczną z próby $F(x)$ oraz wzorcową z populacji $F_0(x)$, przyjmując założenie, że rozkład badanej cechy jest ciągły. Hipotezy zerowa i alternatywna przyjmują postać:

$$H_0: F(x) = F_0(x),$$

$$H_1: F(x) \neq F_0(x).$$

⁴¹ J. Greń, Statystyka matematyczna. Modele i zadania, wydanie 4 uzupełnione, PWN, Warszawa 1974, s. 76-77.

Sprawdzianem dla postawionych wyżej hipotez jest wartość statystyki λ :

$$\lambda = D \cdot \sqrt{n} ,$$

$$\text{gdzie: } D = \sup_x |F_n(x) - F_{n_0}(x)| ,$$

$$F_n(x) = \frac{n_{sk}}{n} , F_{n_0}(x) = \frac{n_{0,sk}}{n_0} ,$$

$$n = \frac{n \cdot n_0}{n + n_0} ,$$

przy czym n i n_0 oznaczają liczebności populacji, odpowiednio próbnej i generalnej; n_{sk} i $n_{0,sk}$ – skumulowane liczebności aż do x_j ; zaś $F_n(x)$ i $F_{n_0}(x)$ – dystrybuanty obliczone dla każdego x_j z obu porównywanych rozkładów. Statystyka λ przy założeniu prawdziwości hipotezy H_0 ma asymptotyczny rozkład λ Kołmogorowa. Z tablicy tego rozkładu dla ustalonego z góry poziomu istotności α należy odczytać wartość krytyczną λ_α tak, aby spełniona była nierówność:

$$P\{\lambda \geq \lambda_\alpha\} = \alpha .$$

Gdy obliczona wartość statystyki λ spełnia nierówność $\lambda < \lambda_\alpha$, należy wnioskować, iż nie ma podstaw do odrzucenia hipotezy, że rozkłady obu porównywanych populacji są takie same⁴².

Ocenę jakości danych źródłowych uzupełniono o wskaźnik podobieństwa struktur Z . Miernik ten przyjmuje postać:

$$Z = \frac{\sum_i \min(W_i)}{\sum_i \max(W_i)} ,$$

gdzie $\sum_i \min(W_i)$ oznacza sumę mniejszych wskaźników struktury zaobserwowanych w kolejnych przedziałach porównywanych rozkładów; zaś $\sum_i \max(W_i)$ – odpowiednio, sumę większych wskaźników. Względny wskaźnik podobieństwa struktur może przyjmować wartości z przedziału $0 \leq Z \leq +1$, przy czym wartość $Z = 1$ świadczy, że porównywane struktury są identyczne, natomiast $Z = 0$ informuje, iż są one całkowicie odmienne⁴³.

⁴² J. Greń, Statystyka matematyczna. Modele i zadania, op. cit., s. 122-124; S. Ostasiewicz, Z. Rusnak, U. Siedlecka, Statystyka. Elementy teorii i zadania, Wyd. Akademii Ekonomicznej im. O. Langego we Wrocławiu, Wrocław 2003, s. 297-298.

⁴³ W. Makać, D. Urbanek-Krzysztofiak, Metody opisu statystycznego, Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2008, s. 105-109.

Tab. 2.1. Struktura według wieku, płci i miejsca zamieszkania w populacji generalnej (w %, stan na 31.12.2001) oraz w próbie PPA2 z 2001 r.

Wiek w latach	Ogółem		Mężczyźni		Kobiety		Miasto		Wieś	
	p_0	p^*	p_0	p^*	p_0	p^*	p_0	p^*	p_0	p^*
18-19	5,6	5,8	5,7	6,3	5,4	5,3	5,4	5,8	5,9	5,8
20-24	12,9	12,1	13,2	11,5	12,5	12,7	12,9	11,7	12,7	12,6
25-29	11,7	11,6	12,0	12,1	11,5	11,0	11,6	11,9	12,0	11,1
30-34	10,0	9,1	10,2	9,7	9,8	8,5	9,5	8,5	10,9	9,8
35-39	10,1	9,8	10,3	9,9	9,9	9,8	9,5	9,6	11,1	10,2
40-44	12,1	12,1	12,2	11,3	12,0	12,9	12,0	12,1	12,3	12,2
45-49	12,7	13,0	12,7	13,5	12,8	12,6	13,3	13,7	11,7	12,1
50-54	11,2	11,4	10,9	10,9	11,4	11,8	11,8	12,0	10,0	10,6
55-59	6,9	7,2	6,6	7,3	7,3	7,2	7,2	6,8	6,4	7,8
60-64	6,8	7,1	6,1	6,8	7,4	7,5	6,7	7,1	6,9	7,2
Razem	100,0	99,3	100,0	99,3	100,0	99,3	100,0	99,3	100,0	99,3

p_0 – wskaźnik struktury w zbiorowości generalnej; p – wskaźnik struktury w zbiorowości próbnej

* w strukturze próby uwzględniono także 32 osoby w wieku 65 lat (ich liczba stanowiła 0,7% liczebności próby)

Źródło: Obliczenia własne na podstawie międzynarodowej bazy danych PPA2 i danych GUS; Internetowa baza danych demograficznych, <http://www.stat.gov.pl/demografia/index.html> [dostęp 31.01.2009].

Tab. 2.2. Ocena zgodności wskaźników struktury według wieku, płci i miejsca zamieszkania w populacji generalnej (stan na 31.12.2001) oraz w próbie* PPA2 z 2001 r.

Wiek w latach	Ogółem		Mężczyźni		Kobiety		Miasto		Wieś	
	z	H_0	z	H_0	z	H_0	z	H_0	z	H_0
18-19	0,791	√	1,267	√	-0,082	√	1,062	√	-0,142	√
20-24	-1,360	√	-2,226	√	0,298	√	-1,714	√	-0,041	√
25-29	-0,235	√	0,276	√	-0,542	√	0,617	√	-1,165	√
30-34	-1,908	√	-0,730	√	-1,901	√	-1,518	√	-1,450	√
35-39	-0,419	√	-0,487	√	-0,080	√	0,193	√	-1,157	√
40-44	0,185	√	-1,191	√	1,391	√	0,312	√	-0,147	√
45-49	0,801	√	1,320	√	-0,145	√	0,781	√	0,636	√
50-54	0,646	√	0,112	√	0,730	√	0,422	√	0,907	√
55-59	0,933	√	1,422	√	-0,092	√	-0,683	√	2,547	√
60-64	1,115	√	1,262	√	0,260	√	0,798	√	0,745	√

Wartość krytyczna $z_{\alpha}=2,58$ dla $\alpha=0,01$

* przy testowaniu hipotez nie uwzględniono w strukturze próby 32 osób w wieku 65 lat

Źródło: Jak w tab. 2.1.

Rezultaty testu dla frakcji dla próby PPA2 wykazały, iż bezwzględne wartości empiryczne testów z we wszystkich przypadkach były niższe od wartości krytycznej (2,58) odczytanej z tablicy dystrybucyjności rozkładu normalnego dla przyjętego poziomu istotności $\alpha=0,01$ (tab. 2.2). Wynik taki nie dał podstaw do odrzucenia hipotezy zerowej i uzasadniał wnioskowanie, że zaobserwowane różnice wskaźników struktury były nieistotne, wskazując na dużą zgodność pomiędzy parametrami próby i populacji generalnej (tab. 2.1).

Następnie przy użyciu testu Kołmogorowa-Smirnowa zweryfikowano hipotezy o jednakowym rozkładzie wieku w populacji generalnej oraz w próbie PPA2. Oddzielną

weryfikację przeprowadzono w subpopulacjach wyróżnionych ze względu na płeć i miejsce zamieszkania. Wyniki wnioskowania statystycznego w żadnym przypadku nie dały podstaw do odrzucenia hipotezy zerowej (tab. 2.3). Empiryczne wartości statystyki λ były niższe od wartości krytycznej $\lambda_\alpha=1,627$ odczytanej z tablicy rozkładu granicznego λ Kołmogorowa na poziomie istotności $\alpha=0,01$. Z ryzykiem 10% można więc przyjąć hipotezę, że rozkład próby PPA2 ze względu na wiek w wyróżnionych subpopulacjach był zgodny z odpowiednimi rozkładami w populacji generalnej. Na wysoki stopień podobieństwa porównywanych struktur wskazują także wysokie wartości obliczonych wskaźników Z (por. tab. 2.3).

Tab. 2.3. Ocena zgodności rozkładów według wieku, płci i miejsca zamieszkania w populacji generalnej (stan na 31.12.2001) oraz w próbie* PPA2 z 2001 r.

Wiek w latach	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety	Miasto	Wieś
	$ F_n(x) - F_{n_0}(x) $				
18-19	0,003	0,006	0,000	0,005	0,001
20-24	0,004	0,010	0,002	0,007	0,001
25-29	0,005	0,008	0,002	0,003	0,010
30-34	0,014	0,013	0,013	0,011	0,020
35-39	0,016	0,016	0,014	0,010	0,029
40-44	0,015	0,025	0,005	0,008	0,030
45-49	0,011	0,015	0,006	0,003	0,025
50-54	0,008	0,014	0,001	0,000	0,019
55-59	0,004	0,007	0,001	0,004	0,004
60-64	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Rezultaty testu Kołmogorowa-Smirnowa					
D	0,016	0,025	0,014	0,011	0,030
λ	1,048	1,129	0,680	0,582	1,290
λ_α	1,627	1,627	1,627	1,627	1,627
H_0	✓	✓	✓	✓	✓
Wskaźnik podobieństwa struktur					
Z	0,964	0,936	0,966	0,954	0,942

* w celu testowania hipotez nie uwzględniono w strukturze próby 32 osób w wieku 65 lat

Źródło: Jak w tab. 2.1.

Podobne procedury zastosowano dla oceny materiału źródłowego pochodzącego z badań PGSS. Za pomocą testu istotności z zweryfikowano hipotezę, że wskaźniki struktury w próbie PGSS z 1994 r. równają się wskaźnikom dla całej populacji (tab. 2.4). Wartości empiryczne testów prawie we wszystkich przypadkach były niższe od wartości teoretycznej (2,58) odczytanej z tablicy dystrybucyjności rozkładu normalnego na przyjętym poziomie istotności $\alpha=0,01$ (tab. 2.5). Hipoteza zerowa nie potwierdziła się jedynie dla osób w wieku 18-19 i 55-59 lat, ponieważ wartość bezwzględna testu przekroczyła wartość krytyczną.

Zaobserwowane różnice wskaźników struktury w większości były jednak nieistotne i świadczyć mogły o dużej zbieżności pomiędzy parametrami próby i populacji.

Tab. 2.4. Struktura według wieku, płci i miejsca zamieszkania w populacji generalnej (w %, stan na 31.12.1994) oraz w próbie PGSS z 1994 r.

Wiek w latach	Ogółem		Mężczyźni		Kobiety		Miasto		Wieś	
	p_0	p	p_0	p	p_0	p	p_0	p	p_0	p
18-19	4,5	2,4	4,9	2,7	4,3	2,1	4,6	2,0	4,5	2,9
20-24	10,0	8,8	10,7	8,9	9,4	8,8	9,7	8,1	10,5	10,2
25-29	8,8	8,0	9,4	8,9	8,2	7,3	8,3	7,5	9,5	9,0
30-34	9,8	9,6	10,3	10,0	9,2	9,3	9,6	9,1	10,0	10,6
35-39	11,8	12,1	12,4	12,6	11,2	11,7	12,4	12,7	10,8	11,1
40-44	11,4	12,1	11,9	14,4	10,9	10,1	12,4	14,0	9,7	8,7
45-49	9,0	9,0	9,2	8,8	8,7	9,2	9,8	10,7	7,5	6,1
50-54	6,2	6,8	6,2	7,0	6,1	6,7	6,5	6,6	5,6	7,3
55-59	6,7	8,6	6,6	8,9	6,9	8,3	6,8	9,0	6,7	7,8
60-64	6,6	6,8	6,3	5,6	6,9	7,9	6,4	6,3	7,0	7,8
65+	15,2	15,7	12,0	12,3	18,2	18,6	13,5	14,1	18,1	18,7
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

p_0 – wskaźnik struktury w zbiorowości generalnej; p – wskaźnik struktury w zbiorowości próbnej

Źródło: Obliczenia własne na podstawie bazy danych PGSS i danych GUS; Rocznik Demograficzny, GUS, Warszawa 1995.

Tab. 2.5. Ocena zgodności wskaźników struktury według wieku, płci i miejsca zamieszkania w populacji generalnej (stan na 31.12.1994) oraz w próbie PGSS z 1994 r.

Wiek w latach	Ogółem		Mężczyźni		Kobiety		Miasto		Wieś	
	z	H_0	z	H_0	z	H_0	z	H_0	z	H_0
18-19	-4,205	nie	-2,669	nie	-3,243	nie	-3,873	nie	-1,842	✓
20-24	-1,595	✓	-1,593	✓	-0,626	✓	-1,827	✓	-0,228	✓
25-29	-1,096	✓	-0,478	✓	-1,012	✓	-1,019	✓	-0,448	✓
30-34	-0,164	✓	-0,321	✓	0,130	✓	-0,506	✓	0,405	✓
35-39	0,407	✓	0,118	✓	0,499	✓	0,316	✓	0,216	✓
40-44	0,819	✓	2,047	✓	-0,771	✓	1,483	✓	-0,819	✓
45-49	0,084	✓	-0,443	✓	0,553	✓	0,953	✓	-1,350	✓
50-54	1,099	✓	0,848	✓	0,717	✓	0,113	✓	1,723	✓
55-59	2,951	nie	2,504	✓	1,703	✓	2,887	nie	1,061	✓
60-64	0,370	✓	-0,738	✓	1,103	✓	-0,074	✓	0,715	✓
65+	0,563	✓	0,254	✓	0,319	✓	0,492	✓	0,389	✓

Wartość krytyczna $z_{\alpha}=2,58$ dla $\alpha=0,01$

Źródło: Jak w tab. 2.4.

Weryfikacji hipotezy o jednakowym rozkładzie wieku w próbie PGSS z 1994 r. oraz w populacji ludności całego kraju dokonano za pomocą testu Kołmogorowa-Smirnowa (tab. 2.6). Dla subpopulacji wyróżnionych ze względu na płeć oraz dla zbiorowości mieszkańców wsi obliczone wartości statystyki λ były niższe od wartości krytycznej (1,627) odczytanej z tablicy rozkładu λ Kołmogorowa na poziomie istotności $\alpha=0,01$, co świadczy o jednakowym rozkładzie wieku w próbie i w zbiorowości generalnej. Natomiast rezultaty

wnioskowania dla zbiorowości ogółem oraz dla zbiorowości mieszkańców miast nie potwierdziły zgodności porównywanych rozkładów (wartości empiryczne λ nieznacznie przekroczyły założoną wartość krytyczną). Ponieważ jednak wskaźnik Z obliczony dla tych zbiorowości był bliski wartości 0,9 (por. tab. 2.6), można uznać, iż struktura wieku próby była wysoce podobna do struktury wieku populacji generalnej.

Tab. 2.6. Ocena zgodności rozkładów według wieku, płci i miejsca zamieszkania w populacji generalnej (stan na 31.12.1994) oraz w próbie PGSS z 1994 r.

Wiek w latach	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety	Miasto	Wieś
	$ F_n(x) - F_{n_0}(x) $				
18-19	0,022	0,021	0,022	0,025	0,016
20-24	0,034	0,039	0,028	0,042	0,019
25-29	0,042	0,045	0,038	0,051	0,024
30-34	0,043	0,048	0,036	0,055	0,019
35-39	0,039	0,047	0,031	0,052	0,016
40-44	0,033	0,022	0,039	0,037	0,027
45-49	0,032	0,027	0,034	0,028	0,041
50-54	0,026	0,019	0,028	0,027	0,025
55-59	0,007	0,004	0,014	0,005	0,014
60-64	0,005	0,003	0,004	0,005	0,006
65+	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Rezultaty testu Kołmogorowa-Smirnowa					
D	0,043	0,048	0,039	0,055	0,041
λ	1,714	1,304	1,161	1,729	0,967
λ_α	1,627	1,627	1,627	1,627	1,627
H_0	nie	✓	✓	nie	✓
Wskaźnik podobieństwa struktur					
Z	0,918	0,888	0,912	0,894	0,906

Źródło: Jak w tab. 2.4.

Dokonano także porównania struktury wieku respondentów, którzy wzięli udział w Polskim Generalnym Sondżu Społecznym w 2002 r. realizującym suplement tematyczny „Rodzina i społeczne role kobiet” (balot A), ze strukturą populacji generalnej (ogółem oraz w subpopulacjach wyróżnionych ze względu na płeć i miejsce zamieszkania). Rezultaty testu dla wskaźnika struktury wykazały, iż dla większości przypadków różnice między frakcją w próbie a frakcją w całej populacji nie były istotne (tab. 2.8). Jedynie w przypadku kohort wiekowych 18-24 lata oraz 65 lat i więcej wartości statystyki testowej z były wyższe od założonej wartości krytycznej ($z_\alpha=2,58$ dla $\alpha=0,01$), wskazując na konieczność odrzucenia hipotezy zerowej zakładającej równość porównywanych wskaźników struktury.

Tab. 2.7. Struktura według wieku, płci i miejsca zamieszkania w populacji generalnej (w %, stan na 31.12.2002) oraz w próbie PGSS z 2002 r.

Wiek w latach	Ogółem		Mężczyźni		Kobiety		Miasto		Wieś	
	p_0	p	p_0	p	p_0	p	p_0	p	p_0	p
18-19	4,6	1,6	5,0	1,7	4,3	1,5	4,5	1,4	4,9	2,0
20-24	10,8	6,7	11,5	7,6	10,2	6,1	11,0	5,9	10,6	8,2
25-29	10,0	8,5	10,6	8,3	9,4	8,7	10,0	8,5	9,8	8,6
30-34	8,5	8,7	9,0	8,5	8,0	8,9	8,2	8,3	8,9	9,5
35-39	8,2	8,1	8,7	9,5	7,7	7,2	7,8	7,6	8,8	9,1
40-44	9,6	11,1	10,0	11,9	9,1	10,5	9,5	11,8	9,8	9,8
45-49	10,6	11,6	10,9	10,8	10,2	12,2	11,1	11,9	9,7	10,9
50-54	9,6	10,4	9,7	10,4	9,4	10,4	10,2	10,2	8,4	10,7
55-59	6,3	6,5	6,2	6,6	6,4	6,5	6,7	7,1	5,6	5,5
60-64	5,4	6,6	5,1	7,8	5,7	5,8	5,5	6,9	5,3	6,1
65+	16,5	20,0	13,1	17,0	19,6	22,3	15,5	20,3	18,3	19,5
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

p_0 – wskaźnik struktury w zbiorowości generalnej; p – wskaźnik struktury w zbiorowości próbnej

Źródło: Obliczenia własne na podstawie bazy danych PGSS (balot A) i danych GUS; Internetowa baza danych demograficznych, <http://www.stat.gov.pl/demografia/index.html> [dostęp 31.01.2009].

Tab. 2.8. Ocena zgodności wskaźników struktury według wieku, płci i miejsca zamieszkania w populacji generalnej (stan na 31.12.2002) oraz w próbie PGSS z 2002 r.

Wiek w latach	Ogółem		Mężczyźni		Kobiety		Miasto		Wieś	
	z	H_0	z	H_0	z	H_0	z	H_0	z	H_0
18-19	-5,120	nie	-3,458	nie	-3,724	nie	-4,327	nie	-2,760	nie
20-24	-4,680	nie	-2,870	nie	-3,620	nie	-4,607	nie	-1,627	✓
25-29	-1,660	✓	-1,707	✓	-0,595	✓	-1,441	✓	-0,846	✓
30-34	0,307	✓	-0,408	✓	0,882	✓	0,038	✓	0,479	✓
35-39	-0,048	✓	0,627	✓	-0,542	✓	-0,180	✓	0,185	✓
40-44	1,849	✓	1,429	✓	1,287	✓	2,304	✓	0,014	✓
45-49	1,157	✓	-0,128	✓	1,716	✓	0,764	✓	0,884	✓
50-54	1,000	✓	0,542	✓	0,879	✓	0,006	✓	1,720	✓
55-59	0,346	✓	0,363	✓	0,132	✓	0,507	✓	-0,172	✓
60-64	1,925	✓	2,762	nie	0,166	✓	1,772	✓	0,824	✓
65+	3,343	nie	2,629	nie	1,796	✓	3,756	nie	0,701	✓

Wartość krytyczna $z_{\alpha}=2,58$ dla $\alpha=0,01$

Źródło: Jak w tab. 2.7.

Przy użyciu testu zgodności Smirnowa-Kołmogorowa zweryfikowano następnie hipotezę o jednakowym rozkładzie wieku w próbie PGSS z 2002 r. oraz w populacji generalnej (tab. 2.9). Dla ludności ogółem, a także dla subpopulacji mężczyzn, kobiet i ludności miejskiej wyznaczone wartości statystyki λ były wyższe od wartości krytycznej odczytanej z tablicy rozkładu λ Kołmogorowa ($\lambda_{\alpha}=1,627$ dla $\alpha=0,01$). Zgodność struktury respondentów ze strukturą zbiorowości generalnej ze względu na wiek wykazano tylko dla subpopulacji mieszkańców wsi.

Tab. 2.9. Ocena zgodności rozkładów według wieku, płci i miejsca zamieszkania w populacji generalnej (stan na 31.12.2002) oraz w próbie PGSS z 2002 r.

Wiek w latach	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety	Miasto	Wieś
	$ F_n(x) - F_{n_0}(x) $				
18-19	0,030	0,033	0,028	0,031	0,028
20-24	0,072	0,073	0,069	0,082	0,052
25-29	0,086	0,095	0,075	0,097	0,064
30-34	0,083	0,100	0,066	0,097	0,058
35-39	0,084	0,093	0,072	0,099	0,055
40-44	0,068	0,074	0,058	0,075	0,055
45-49	0,058	0,076	0,039	0,066	0,043
50-54	0,050	0,069	0,029	0,066	0,020
55-59	0,047	0,065	0,028	0,062	0,022
60-64	0,035	0,039	0,027	0,048	0,013
65+	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Rezultaty testu Kołmogorowa-Smirnowa					
D	0,086	0,100	0,075	0,099	0,064
λ	3,027	2,311	2,026	2,807	1,347
λ_α	1,627	1,627	1,627	1,627	1,627
H_0	nie	nie	nie	nie	✓
Wskaźnik podobieństwa struktur					
Z	0,842	0,815	0,851	0,820	0,876

Źródło: Jak w tab. 2.7.

Z porównania odpowiednich wskaźników struktury w zbiorowości próbnej i generalnej można przypuszczać, iż zaobserwowane niezgodności są rezultatem zbyt małego udziału w próbie najmłodszych respondentów w wieku 18-24 lata oraz nadreprezentacji osób starszych, głównie w wieku 65 lat i więcej (tab. 2.7). Ponadto w badaniu PGSS punktem wyjścia doboru osób była próba gospodarstw domowych. Niski stopień reprezentatywności badanej próby wynika zatem, z jednej strony, ze sposobu jej doboru, a z drugiej – z niekompletnej jej realizacji (w 2002 r. nie zrealizowano aż 38,3% wywiadów na skutek występowania jednostek niedostępnych)⁴⁴.

Z tych względów ocenę jakości danych źródłowych z badania PGSS z 2002 r. uzupełniono o wskaźnik podobieństwa struktur Z . Obliczone wartości wskaźników dla badanej zbiorowości ogółem oraz dla wyróżnionych subpopulacji (tab. 2.9) oscylowały między 0,82 a 0,88, a zatem pomimo zaobserwowanych różnic można przypuszczać, że struktura respondentów według wieku w próbie PGSS z 2002 r. była podobna do struktury ludności w wieku 18 lat i więcej w całym kraju.

⁴⁴ B. Cichomski, T. Jerzyński, M. Zieliński, Polskie Generalne Sondaże Społeczne: struktura skumulowanych wyników badań 1992-2008, op. cit., ze wstępu: Założenia i realizacja programu badań.

Przeprowadzona analiza zgodności rozkładów pozwala stwierdzić, iż wyniki badań PPA2 i PGSS można uznać za dostatecznie reprezentatywne do formułowania uogólnień na populację generalną. Z uwagi na objętość pracy odstąpiono od oceny jakości danych pozyskanych z badania PPA2 zrealizowanego w pozostałych krajach Europy w latach 2000-2003 r., przyjmując, iż zgodnie z założeniami europejskiego projektu DIALOG-IPPAS, wszystkie próby krajowe były reprezentatywne ze względu na wiek i płeć. Rekomendowaną próbą docelową byli respondenci obu płci w wieku 20-60 lat. W większości krajów uczestniczących w badaniu zakres wieku osób ankietowanych pokrywał się lub był szerszy w stosunku do rekomendowanego przedziału. Jedynie na Cyprze i we Włoszech górną granicę wieku osób badanych ograniczono do poziomu 50 lat. Zalecana minimalna wielkość próby na poziomie 1500 respondentów została osiągnięta w większości krajów, za wyjątkiem Cypru, Czech i Litwy⁴⁵.

4. Statystyczne metody w analizie rozpadu małżeństw

4.1. Mierniki rozwodów

Poza aspektem diagnostycznym w podjętym postępowaniu badawczym uwzględniono aspekt metodologiczny, sprowadzający się do wypracowania narzędzi badawczych, pozwalających w sposób możliwie najbardziej efektywny zrealizować sformułowane cele. Ze względu na interdyscyplinarny i złożony charakter badanego zjawiska w pracy założono wykorzystanie kombinacji metod i technik badawczych.

Przy analizie zmian w ruchu naturalnym ludności (w tym rozwodów) ocena liczb bezwzględnych musi być uzupełniona oceną liczb stosunkowych, czyli współczynników demograficznych. Współczynniki te wyrażają natężenie badanego procesu i umożliwiają dokonanie analizy porównawczej na różnych płaszczyznach. Zestawienie kilku współczynników reprezentujących natężenie badanego zjawiska w różnych okresach pozwala określić np. kierunek zachodzących zmian. Natomiast zestawienie współczynników demograficznych dla tego samego okresu, ale dla różnych jednostek terytorialnych lub dla różnych subpopulacji, pozwala ustalić określoną skalę porównawczą⁴⁶.

Ogólna zasada budowy współczynników demograficznych jest taka sama jak zasada konstrukcji tzw. mierników natężenia. Miernik natężenia jest to stosunek liczby badanych

⁴⁵ D. Avramov, R. Cliquet, The International Population Policy Acceptance Survey database (IPPAS): opportunities for data analysis, "Studia Demograficzne" 2005, nr 2(148), Komitet Nauk Demograficznych PAN, s. 17.

⁴⁶ J.Z. Holzer, Demografia, op. cit., s. 66-67.

zdarzeń demograficznych (strumienie) do liczby określającej wielkość badanej zbiorowości statystycznej, w której te zdarzenia zachodzą (zasoby)⁴⁷. W zależności od tego, jaka część zbiorowości zostanie wyodrębniona w mianowniku, wyróżnia się dwa rodzaje współczynników demograficznych: ogólne i cząstkowe (grupowe).

Natężenie (inaczej częstość) rozwodów może być oceniane na podstawie kilku różnych rodzajów współczynników. Najczęściej stosowanym miernikiem (zarówno w statystyce publicznej rozwodów GUS jak i Eurostat) jest ogólny współczynnik rozwodów⁴⁸, wyrażony wzorem:

$$W_r = \frac{R_t}{L} C,$$

gdzie: R_t – ogólna liczba rozwodów w okresie t ; L – liczba ludności w połowie badanego okresu t lub średnia liczba ludności w badanym okresie t ; C – constans, zwykle 100, 1000 lub 10 000 (w zależności od częstości zjawiska). Ogólny współczynnik rozwodów nazywany bywa również proporcją rozwodów brutto⁴⁹ lub surową stopą rozwodów⁵⁰. Jest to miara surowa, gdyż za podstawę stosunku przyjmuje się ogólną liczbę ludności, podczas gdy możliwość rozvodu mają tylko osoby w stanie małżeńskim. Dlatego ogólny współczynnik rozwodów, który nie uwzględnia struktury ludności według wieku ani stanu cywilnego, ma ograniczoną wartość poznawczą⁵¹. Pomimo tego zastrzeżenia jest on powszechnie stosowany w praktyce statystycznej. Udowodniono bowiem, że różnice pomiędzy rezultatami badań przy użyciu współczynnika surowego oraz przy zastosowaniu miar bardziej precyzyjnych nie są istotne⁵².

Do szczegółowej analizy natężenia rozwodów wykorzystuje się natomiast współczynniki cząstkowe (grupowe), które nie są obliczane w stosunku do ogółu ludności, ale tylko w stosunku do jej określonej części. Stopień szczegółowości współczynników cząstkowych zależy od potrzeb analizy⁵³. Najczęściej w mianowniku przyjmuje się liczbę ludności, która osiągnęła wiek matrymonialny (zwykle 15 lat i więcej⁵⁴), tj.:

⁴⁷ M. Kuciarska-Ciesielska, G. Marciniak, J. Paradysz, Rozpad małżeństw w Polsce – przyczyny i skutki, op. cit., s. 25.

⁴⁸ J.Z. Holzer, Demografia, op. cit., s. 67-68, 169-170.

⁴⁹ Wstęp do demografii, red. G. Acsádi, tłum. E. Juhasz-Dąbrowska, PWE, Warszawa 1967, s. 185.

⁵⁰ M. Kędelski, J. Paradysz, Demografia, Wyd. Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 2006, s. 85.

⁵¹ E. Rosset, Demografia Polski. Reprodukcyjność ludności, op. cit., s. 120.

⁵² G.W. Hill, J.D. Tarver, Marriage and divorce trends in Wisconsin 1915-1945, "The Milbank Memorial Fund Quarterly" 1952, nr 1, s. 15.

⁵³ J.Z. Holzer, Demografia, op. cit., s. 68.

⁵⁴ W literaturze spotkać można również inne formuły tego współczynnika odnoszące liczbę rozwodów do liczby ludności w wieku 18 lub 20 lat i więcej. Wydaje się jednak, że z uwagi na duże zróżnicowanie granic wieku

$$W_r = \frac{R_t}{L_{15+}} C,$$

gdzie L_{15+} oznacza liczbę ludności w wieku 15 lat i więcej w połowie badanego okresu t lub średnią liczbę osób w wieku 15 lat i więcej w badanym okresie t . Tak zmodyfikowany miernik nazywany jest często skorygowanym współczynnikiem rozwodów⁵⁵. H. Bogacka przypisuje mu dużą wartość poznawczą: „*Ograniczając podstawę współczynnika do ludności w wieku 15 lat i więcej uzyskujemy wskaźniki dokładniejsze i bardziej porównywalne w czasie i przestrzeni ze względu na wyeliminowanie niejednorodnej masy dzieci i młodzieży, która sztucznie zawyża lub zaniża współczynniki małżeństw i rozwodów*”⁵⁶.

Relacja liczby rozwodów do liczby ludności w stanie małżeńskim określana jest mianem współczynnika (lub proporcji) rozwodów netto i wyraża się wzorem:

$$W_r = \frac{R_t}{M} C,$$

gdzie M oznacza liczbę małżeństw istniejących w połowie badanego okresu t lub średnią liczbę małżeństw istniejących w badanym okresie t . W praktyce obliczenie tego współczynnika sprowadza się do podzielenia liczby rozwodów przez liczbę zamężnych kobiet, która jest równa liczbie istniejących małżeństw⁵⁷.

Niekiedy oblicza się relację liczby rozwodów w stosunku do liczby małżeństw zawartych w tym samym czasie, tj.:

$$W_r = \frac{R_t}{M_t} C,$$

gdzie M_t oznacza liczbę małżeństw zawartych w badanym okresie t . E. Rosset nazywa ten miernik wskaźnikiem rozpadu małżeństw⁵⁸. Wskaźnik ten nie wyraża bezpośrednio natężenia rozwodów, gdyż uwzględnia dwie niezupełnie porównywalne masy: w liczniku znajduje się liczba rozwodów dotycząca małżeństw zawartych w dowolnym (przeważnie ubiegłym)

upoważniającego do zawarcia związku małżeńskiego (np. odmienne normy w różnych krajach, inna granica wieku dla kobiet i dla mężczyzn w obrębie jednego kraju) taka formuła miernika jest najbardziej odpowiednia. Por.: M. Latuch, Demografia społeczno-ekonomiczna, PWE, Warszawa 1980, s. 121-122.

⁵⁵ K.M. Bora, Rozwody w Europie w latach 1950-1980, op. cit., s. 17.

⁵⁶ H. Bogacka, Rozwody w Polsce, op. cit., s. 115.

⁵⁷ Ponieważ w przeszłości przy spisach ludności liczba żonatych mężczyzn była zazwyczaj niższa, dlatego za podstawę współczynnika przyjmowano liczbę zamężnych kobiet. Por.: Wstęp do demografii, red. G. Acsádi, op. cit., s. 185. Za podstawę można również przyjąć liczbę żonatych mężczyzn, jeśli jest wyższa od liczby kobiet w stanie małżeńskim (np. w Belgii, Francji, Holandii). Por.: K.M. Bora, Rozwody w Europie w latach 1950-1980, op. cit., s. 18.

⁵⁸ E. Rosset, Demografia Polski. Reprodukcyjność ludności, op. cit., s. 122. Wskaźniki natężenia (w przeciwieństwie do opisanych wcześniej współczynników demograficznych) przedstawiają stosunek poszczególnych wielkości jednej zbiorowości do odpowiadających im wielkości drugiej zbiorowości. Za: S. Abt, Metody analizy statystycznej, Materiały Dydaktyczne nr 41, Wyd. Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 1999, s. 147.

okresie przez osoby żyjące w okresie badanym, w mianowniku zaś jedynie zbiorowość nowo zawartych małżeństw w okresie badanym. Pomimo tego mankamentu miernik ten właściwie charakteryzuje intensywność rozpadu związków małżeńskich⁵⁹. Znanie są również pewne modyfikacje tego miernika polegające na zastąpieniu liczby małżeństw z okresu t przeciętną liczbą małżeństw zawartych w okresie kilku-kilkudziesięciu ostatnich lat⁶⁰.

Użytecznym narzędziem analizy demograficznej pozwalającym nadać jakościowy wyraz charakterystykom liczbowym są skale demograficzne. Konstruuje się je w oparciu o materiał empiryczny dotyczący stanu badanego zjawiska, a ponieważ współczesne procesy demograficzne wykazują dużą zmienność w czasie, również skale demograficzne muszą być modyfikowane. W połowie lat 70-tych XX w. dla oceny współczynników natężenia rozwodów w Europie E. Rosset zaproponował skalę o pięciu przedziałach klasowych⁶¹:

- natężenia bardzo niskie: poniżej 5 rozwodów na 10 tys. ludności,
- niskie: 5 - 10,
- średnie: 10 - 15,
- wysokie: 15 - 20,
- bardzo wysokie: 20 i więcej.

W niniejszej pracy w celu oceny i porównania natężenia rozwodów w poszczególnych jednostkach terytorialnych (województwach, regionach) wykorzystano klasyfikację opartą na relacjach między średnią arytmetyczną a odchyleniem standardowym wartości regionalnych współczynników natężenia rozwodów, tj.:

- natężenie bardzo niskie: $\min\{w_i\} \leq w_i < \bar{w} - s_w, \quad (i = 1, \dots, m),$
- niskie: $\bar{w} - s_w \leq w_i < \bar{w},$
- umiarkowane: $\bar{w} \leq w_i < \bar{w} + s_w,$
- wysokie: $\bar{w} + s_w \leq w_i \leq \max\{w_i\},$

gdzie: $\bar{w}$ i s_w to odpowiednio średnia i odchylenie standardowe wartości ogólnych współczynników częstości rozwodów dla województw (w_i) w danym okresie⁶². Przyjęta metoda klasyfikacji pozwala na podział obszaru zmienności badanej cechy zmiennej (tutaj

⁵⁹ Por. m.in.: H. Bogacka, Rozwody w latach 1949-1966, op. cit., s. 8; J.Z. Holzer, Demografia, op. cit., s. 170.

⁶⁰ Przykłady tych modyfikacji cytuje E. Rosset w publikacji: Demografia Polski. Reprodukacja ludności, op. cit., s. 122.

⁶¹ E. Rosset, Demografia Polski. Reprodukacja ludności, op. cit., s. 124-125.

⁶² Za: M. Podogrodzka, Bezrobocie a proces zawierania małżeństw w ujęciu przestrzennym w Polsce w latach 1990-1998, „Studia Demograficzne” 2003, nr 2(144), Komitet Nauk Demograficznych PAN, s. 103.

regionalne mierniki natężenia rozwodów) na cztery części i wyodrębnienie w ten sposób czterech grup, skupiających regiony o podobnym poziomie badanej cechy w danym roku. Grupowanie takie pozwala na obiektywną ocenę wysokości zaobserwowanych współczynników w układzie wojewódzkim i ich przestrzennego zróżnicowania.

4.2. Metody opisowe

Ważnym punktem analizy statystycznej jest sumaryczny opis badanej zbiorowości dokonywany za pomocą odpowiednich charakterystyk, nazywanych parametrami opisowymi. Parametry opisowe są to liczby, które dostarczają informacji o prawdopodobnym kształtowaniu się zjawiska. Statystyczny opis struktury zbiorowości ze względu na wyróżnioną cechę zmienną może zmierzać do uchwycenia podobieństw lub różnic. Charakterystyki podobieństw dokonuje się miarami zgodności (miarami przeciętnymi), natomiast charakterystyki różnic – miarami zróżnicowania⁶³. W postępowaniu badawczym nie przeprowadzono kompleksowej analizy struktury w odniesieniu do każdej z wyróżnionych cech zmiennych, ale za pomocą wybranych parametrów opisowych dokonano charakterystyki najważniejszych elementów struktury badanych zbiorowości.

Do podstawowych parametrów, które pozwalają scharakteryzować przeciętny poziom badanej cechy zmiennej zarówno w zbiorowości generalnej, jak i w próbie, należą miary tendencji centralnej (centralnego skupienia, położenia)⁶⁴. Najprostszą wykorzystaną w badaniu miarą przeciętną, właściwą dla wszystkich skal pomiaru, była dominanta (modalna, moda) M_o . Wskazuje ona wartość najczęstszą – odpowiada jej wariant cechy posiadający największą liczebność. Modalna charakteryzuje typowy poziom badanej cechy zmiennej, najliczniej reprezentowany w zbiorowości. Należy jednak podkreślić, iż nie zawsze tak precyzyjne określenie dominanty jest możliwe. Niekiedy (np. w przypadku zmiennych ciągłych) określa się ją jako wartość, wokół której obserwacje grupują się najgęściej. Równocześnie, jeżeli częstość występowania kilku wariantów cechy jest równa, wówczas analizowane dane można określić jako wielomodalne, a gdy wszystkie wartości występują równie często, wtedy dominanty nie ma⁶⁵.

Miarą centralnego skupienia, którą zastosowano w analizie danych wyrażonych na skali porządkowej, była mediana M_e (wartość środkowa, kwartył drugi). Jako podstawowy

⁶³ M. Chromińska, W. Ignatczyk, Statystyka. Teoria i zastosowanie, op. cit., s. 62.

⁶⁴ J. Steczkowski, A. Zeliaś, Statystyczne metody analizy cech jakościowych, PWE, Warszawa 1981, s. 40.

⁶⁵ B. Suchocki, J. Walkowiak, Statystyczne opracowanie i interpretacja wyników badań socjologicznych, Wyd. Naukowe UAM, Poznań 1978, s. 13.

parametr piramidy wieku⁶⁶ mediana została także wykorzystana do charakterystyki struktury populacji ze względu na wiek lub czas trwania małżeństwa. Medianie odpowiada ta wartość cechy zmiennej w uporządkowanym szeregu, która dzieli go na dwie połowy ze względu na liczbę obserwacji (powyżej i poniżej mediany znajduje się jednakowa liczba obserwacji). Połowa jednostek w szeregu charakteryzuje się zatem wartościami nie wyższymi od M_e , a druga połowa nie niższymi od M_e .

Ponieważ w szeregach rozdzielczych wielostopniowych (występujących w analizie struktury zbiorowości ze względu na wiek lub staż małżeński) nie było możliwe dokładne wyznaczenie mediany, przybliżoną jej wartość oszacowano metodą interpolacji, według relacji:

$$M_e = x_0 + \left(\frac{N}{2} - \sum_{i=1}^{k-1} n_i \right) \frac{c_0}{n_0},$$

gdzie x_0 oznacza dolną granicę przedziału klasowego, w którym znajduje się M_e ; c_0 , n_0 – odpowiednio, rozpiętość i liczebność przedziału M_e ; N – liczebność zbiorowości; $\sum_{i=1}^{k-1} n_i$ – sumę liczebności przedziałów poprzedzających przedział M_e . Obliczenie miar pozycyjnych drogą szacunku interpolacyjnego daje tylko przybliżony obraz rzeczywistej struktury zbiorowości. Szacując wartość parametru M_e w szeregu rozdzielczym przyjmuje się założenie o równomiernym rozkładzie jednostek w przedziale klasowym, w którym znajduje się dany parametr (tzn. zakłada się, że wewnątrz przedziału jednostki różnią się między sobą o stałą wartość badanej cechy zmiennej).

Pokrewnymi miarami wartości środkowej są wartości ćwiartkowe, tj. kwartale, które znalazły zastosowanie w analizie zmiennych porządkowych. Kwartył pierwszy (dolny) Q_1 dzieli badaną zbiorowość (uporządkowany szereg) na dwie części, w taki sposób, że $\frac{1}{4}$ jednostek zbiorowości przyjmuje wartości nie większe niż Q_1 , a $\frac{3}{4}$ – wartości nie mniejsze. Analogicznie kwartył trzeci (górny) Q_3 dzieli badaną zbiorowość tak, iż $\frac{3}{4}$ zbiorowości przyjmuje wartości nie wyższe niż Q_3 , a $\frac{1}{4}$ – wartości nie niższe⁶⁷.

W analizie przeciętnego poziomu badanych zmiennych ilościowych zastosowano klasyczną miarę tendencji centralnej – średnią arytmetyczną $\bar{x}$. Parametr ten definiuje się

⁶⁶ Miary pozycyjne są podstawowymi parametrami struktury wieku. Por.: M. Kędelski, J. Paradysz, Demografia, op. cit., s. 164.

⁶⁷ M. Kędelski, J. Paradysz, Demografia, op. cit., s. 163-164; M. Chromińska, W. Ignatczyk, Statystyka. Teoria i zastosowanie, op. cit., s. 83-90, 152.

jako sumę wartości cechy zmiennej wszystkich jednostek badanej zbiorowości ($x_1, x_2, \dots, x_N$) podzieloną przez liczbę jednostek tej zbiorowości (N), tzn.:

$$\bar{x} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N x_i \text{ (w szeregu prostym).}$$

Średnia arytmetyczna jest miarą abstrakcyjną, a jej wartości liczbowe nie muszą się pokrywać z j -tym wariantem badanej cechy zmiennej. Obliczając i interpretując średnią arytmetyczną należy mieć na uwadze podatność tej miary na wpływ wartości skrajnych. Jeżeli różnią się one istotnie od pozostałych wartości w szeregu, to mogą zniekształcić rezultat obliczeń tak, że nie będzie on odzwierciedlał prawidłowości kształtującej badane zjawisko. Dlatego też średnia arytmetyczna spełnia swoją funkcję tylko w zbiorowościach jednorodnych⁶⁸.

Koleją grupę parametrów wykorzystanych w opisie statystycznym stanowiły miary dyspersji (rozproszenia), służące charakterystyce stopnia zróżnicowania zbiorowości ze względu na wyróżnioną cechę zmienną. Pojęcie zmienności wiąże się z faktem, iż wartości badanej cechy zmiennej (warianty cechy) są rozproszone w większym lub mniejszym stopniu wokół wartości przeciętnej. Przy małym rozproszeniu poszczególne wartości zmiennej są bliższe wartości średniej i odwrotnie. Dlatego te dwie grupy parametrów (miary przeciętne i miary rozproszenia) uzupełniają się wzajemnie⁶⁹.

Podstawowym parametrem służącym do oceny dyspersji cech mierzalnych było odchylenie standardowe s_x , czyli pierwiastek drugiego stopnia ze średniej arytmetycznej kwadratów odchyleń poszczególnych wartości cechy zmiennej od jej wartości przeciętnej (czyli pierwiastek z wariancji s_x^2):

$$s_2 = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^N (x_i - \bar{x})^2}{N}} \text{ (w szeregu prostym).}$$

W analizie dyspersji wariancja nie jest wykorzystywana, ponieważ jest wyrażana w jednostkach wyższego stopnia niż badana cecha zmienna, a zatem reprezentuje inny rząd wielkości. Dlatego, dla uzyskania miary dyspersji o postaci linowej oblicza się pierwiastek kwadratowy z wariancji zwany odchyleniem standardowym s_x . Parametr ten określa

⁶⁸ M. Kędelski, I. Roeske-Słomka, Statystyka, Wyd. Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 1998, s. 83-84; M. Chromińska, W. Ignaczyk, Statystyka. Teoria i zastosowanie, op. cit., s. 63-70.

⁶⁹ J. Steczkowski, A. Zeliaś, Statystyczne metody analizy cech jakościowych, op. cit., s. 44.

przeciętne zróżnicowanie poszczególnych wartości cechy zmiennej od średniej arytmetycznej⁷⁰.

Absolutne miary zmienności (dyspersji) wyrażone w wartościach bezwzględnych nie spełniają swego zadania w analizach porównawczych. Dla takiej oceny konieczne było zastosowanie względnej miary rozproszenia, tzw. współczynnika zmienności, rozumianego jako iloraz bezwzględnej miary dyspersji cechy oraz jej wartości przeciętnej. Klasyczny współczynnik zmienności V_x , wyrażony wzorem:

$$V_x = \frac{s_x}{\bar{x}},$$

określa stosunek odchylenia standardowego s_x do średniej arytmetycznej $\bar{x}$. Współczynnik ten jest wielkością niemianowaną, a jego wartość podawana jest z reguły w procentach. Duża wartość względnej miary dyspersji świadczy o silnym zróżnicowaniu jednostek badanej zbiorowości, a więc o niejednorodnym charakterze zbiorowości ze względu na wyróżnioną cechę zmienną⁷¹.

W celu identyfikacji rodzaju rozkładu zbiorowości, tj. rodzaju odchylen poszczególnych wartości cechy zmiennej w stosunku do wielkości centralnej (średniej), wykorzystano miary asymetrii (skośności). Klasyczny współczynnik asymetrii wyraża się wzorem:

$$\alpha_3 = \frac{\sum_{i=1}^N (x_i - \bar{x})^3}{s_x^3 N} \quad (\text{w szeregu prostym}).$$

Gdy $\alpha_3 > 0$, wówczas szereg jest asymetryczny prawostronnie. Oznacza to, że w zbiorowości dominują jednostki charakteryzujące się poziomem cechy zmiennej x_i niższym od wartości centralnej. Natomiast gdy $\alpha_3 < 0$, asymetria rozkładu zbiorowości jest lewostronna. Rozkłady idealnie symetryczne ($\alpha_3 = 0$) w praktyce statystycznej zdarzają się niezwykle rzadko. W przypadku symetrycznej krzywej liczebności poszczególne wartości badanej zmiennej rozkładają się równomiernie po obu stronach wartości centralnej⁷².

Obok parametrów służących do analizy struktury zbiorowości w zakresie jednej cechy zmiennej w postępowaniu badawczym wykorzystano także wybrane opisowe metody analizy współzależności dwóch zmiennych. Dla określenia siły i kierunku zależności między dwoma

⁷⁰ S. Ostasiewicz, Z. Rusnak, U. Siedlecka, Statystyka. Elementy teorii i zadania, op. cit., s. 98-99; M. Chromińska, W. Ignatczyk, Statystyka. Teoria i zastosowanie, op. cit., s. 99-106

⁷¹ S. Abt, Metody analizy statystycznej, op. cit., s. 42-43; S. Ostasiewicz, Z. Rusnak, U. Siedlecka, Statystyka. Elementy teorii i zadania, op. cit., s. 74-75.

⁷² M. Chromińska, W. Ignatczyk, Statystyka. Teoria i zastosowanie, op. cit., s. 113-119, 152.

badanymi cechami mierzalnymi posłużono się współczynnikiem korelacji liniowej Pearsona o formule:

$$r_{xy} = \frac{cov(xy)}{s_x s_y} = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{n s_x s_y},$$

gdzie x_i , $\bar{x}$, s_x oznaczają, odpowiednio, wartości, średnią arytmetyczną i odchylenie standardowe zmiennej X ; y_i , $\bar{y}$, s_y – wartości, średnią arytmetyczną i odchylenie standardowe zmiennej Y ; n – liczbę par obserwacji. Współczynnik korelacji spełnia wymóg standaryzacji⁷³ i przyjmuje wartości z przedziału: $-1 \leq r_{xy} \leq +1$. Jeżeli rezultat obliczeń jest dodatni, to między zmiennymi X i Y występuje zależność liniowa dodatnia. Oznacza to, że wraz ze wzrostem wartości jednej zmiennej rosną średnie wartości drugiej zmiennej. Ujemny rezultat obliczeń wskazuje odpowiednio na ujemną korelację między zmiennymi, natomiast $r_{xy} = 0$ oznacza brak związku liniowego i niezależność zmiennych X i Y . Z kolei w przypadku najsilniejszej, funkcyjnej korelacji zachodzi równość: $r_{xy} = +1$ (związek dodatni) lub $r_{xy} = -1$ (związek ujemny)⁷⁴.

Analiza związków między zjawiskami powinna być zawsze dwukierunkowa: ilościowa i jakościowa. Badanie związków korelacyjnych jest bowiem uzasadnione tylko wtedy, gdy między zmiennymi istnieje więź przyczynowo-skutkowa, dająca się logicznie wytłumaczyć. Zatem analiza ilościowa powinna być uzupełniona o analizę jakościową, wskazującą, czy istnieje merytoryczny związek między wyróżnionymi cechami. Takie postępowanie pozwala wyeliminować przypadki korelacji pozornej⁷⁵.

Innym opisowym miernikiem siły i kierunku zależności dwuwymiarowej jest współczynnik korelacji rang Spearmana, zwany też współczynnikiem korelacji kolejnościowej:

$$\rho_{xy} = 1 - \frac{6 \sum_{i=1}^n d_i^2}{n(n^2 - 1)},$$

gdzie d_i oznacza różnice pomiędzy rangami (tj. kolejnymi numerami porządkowymi) odpowiadających sobie wartości cechy X i wartości cechy Y . Współczynnik korelacji Spearmana przyjmuje wartości liczbowe z przedziału $-1 \leq \rho_{xy} \leq +1$, a interpretacja

⁷³ S. Abt, *Metody analizy statystycznej*, op. cit., s. 117.

⁷⁴ M. Kędełski, I. Roeske-Słomka, *Statystyka*, op. cit., s. 159-160.

⁷⁵ M. Chromińska, W. Ignatczyk, *Statystyka. Teoria i zastosowanie*, op. cit., s. 164-170.

rezultatów obliczeń jest taka sama jak w przypadku współczynnika korelacji Pearsona. Współczynnik korelacji rang znajduje szersze zastosowanie w badaniu zjawisk społeczno-ekonomicznych, gdyż pozwala na ocenę współzależności dwóch cech niemierzalnych (jakościowych), pod warunkiem że istnieje możliwość uporządkowania kolejnościowego obserwacji empirycznych według każdej z tych cech⁷⁶.

Statystyczny opis zmian liczby rozwodów w czasie wymagał sięgnięcia po wybrane metody analizy szeregów dynamicznych. Oceny zmian wartości poziomów badanego zjawiska dokonano za pomocą metod indeksowych. Indywidualny indeks (wskaźnik) dynamiki jest ilorazem wielkości badanego zjawiska w dwóch różnych okresach. Przyjmując za kryterium podziału podstawę porównań, rozróżnia się mierniki dynamiki jednopodstawowe (o podstawie stałej) i łańcuchowe (o podstawie zmiennej, ruchomej), które pozwalają śledzić zmiany, odpowiednio, długo- i krótkookresowe. Z technicznego punktu widzenia każdy okres może być przyjęty jako podstawowy, pod warunkiem, że realizacja zmiennej jest różna od zera. Najczęściej o wyborze podstawy decyduje cel badania, przy czym należy także kierować się pewnymi przesłankami merytorycznymi, tj.: nie przyjmować okresów zbyt odległych w czasie, nie wybierać za podstawę okresu, w którym przebieg zjawiska miał charakter wyjątkowy. Wybór niewłaściwej podstawy porównań może prowadzić do sfalszowania obrazu rozwoju zjawiska w czasie.

Jeżeli $x_1, x_2, \dots, x_{t-1}, x_t$ oznaczają kolejne wyrazy szeregu dynamicznego, a x_0 – poziom zjawiska w okresie przyjętym jako bazowy (podstawowy), to indeksy dynamiki wyznacza się w następujący sposób:

- indeksy (wskaźniki) jednopodstawowe: $i_{1/0} = \frac{x_1}{x_0}, i_{2/0} = \frac{x_2}{x_0}, \dots, i_{t/0} = \frac{x_t}{x_0},$
- indeksy (wskaźniki) łańcuchowe: $i_{2/1} = \frac{x_2}{x_1}, i_{3/2} = \frac{x_3}{x_2}, \dots, i_{t/t-1} = \frac{x_t}{x_{t-1}}.$

Oceny średniego poziomu badanego zjawiska w przeliczeniu na jednostkę czasu w danym szeregu czasowym dokonano za pomocą średniego indeksu łańcuchowego, który ma postać średniej geometrycznej. Warunkiem wyznaczania tego parametru są jednokierunkowe zmiany (wzrosty lub spadki) wartości w badanym szeregu czasowym. W zależności od posiadanych informacji średni indeks łańcuchowy można obliczyć na trzy sposoby:

⁷⁶ I. Roeske-Słomka, Analiza współzależności zjawisk, w: M. Chromińska, I. Roeske-Słomka, A. Szuman, Metody statystyki opisowej, Pomocnicze Materiały Dydaktyczne, z. 1, Wyd. Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 2004, s. 74-75; S. Abt, Metody analizy statystycznej, op. cit., s. 138-139; M. Chromińska, W. Ignatczyk, Statystyka. Teoria i zastosowanie, op. cit., s. 198-199.

$$\bar{i}_{t/t-1} = \sqrt[t-1]{\frac{x_t}{x_1}},$$

$$\bar{i}_{t/t-1} = \sqrt[t-1]{\frac{i_{t/0}}{i_0}},$$

$$\bar{i}_{t/t-1} = \sqrt[t-1]{i_{2/1} \cdot i_{3/2} \cdot \dots \cdot i_{t/t-1}}.$$

Średni indeks łańcuchowy pozwala ustalić średniookresowe tempo zmian w czasie, na podstawie relacji:

$$\bar{T} = \bar{i}_{t/t-1} - 1$$

lub $\bar{T} = \bar{i}_{t/t-1} - 100$ (gdy indeks wyrażony jest w procentach).

Miernik ten określa średni wzrost (gdy $\bar{T} > 0$) lub spadek (gdy $\bar{T} < 0$) badanego zjawiska, przypadający na analizowaną jednostkę czasu (z okresu na okres). Z kolei wynik obliczeń $\bar{T} = 0$ oznacza brak zmian absolutnego poziomu zjawiska w analizowanym przedziale czasu⁷⁷.

4.3. Metody wnioskowania w zakresie cech jakościowych

Konieczność analizy wielu zmiennych jakościowych determinujących rozpad małżeństw i kształtujących postawy społeczne wobec rozwodów wymagała zastosowania w postępowaniu badawczym specyficznych metod wnioskowania statystycznego.

W celu wykazania związków zachodzących pomiędzy zmiennymi ujętymi w postaci tabel wielodzielczych przeprowadzono test *chi-kwadrat*. Test ten weryfikuje hipotezę zerową:

H_0 : Zmienne są niezależne,

wobec hipotezy alternatywnej:

H_1 : Zmienne nie są niezależne.

Nie odrzucenie hipotezy H_0 skutkuje stwierdzeniem, że między zmiennymi nie ma związku. Odrzucenie H_0 skutkuje przyjęciem hipotezy H_1 i stwierdzeniem, że między zmiennymi należy oczekiwać związku. Test *chi-kwadrat* polega na porównaniu częstości zaobserwowanych z częstościami oczekiwanymi przy założeniu hipotezy zerowej. Statystyka testowa ma asymptotyczny rozkład o $(k-1)(l-1)$ stopniach swobody (*df*), a jej wartość wyznacza się zgodnie ze wzorem:

⁷⁷ S. Abt, Metody analizy statystycznej, op. cit., s. 148-150; M. Kędelski, I. Roeske-Słomka, Statystyka, op. cit., s. 202-208; M. Chromińska, W. Ignaczyk, Statystyka. Teoria i zastosowanie, op. cit., s. 232-254.

$$\chi^2 = \sum_{i=1}^k \sum_{j=1}^l \frac{(n_{ij} - f_{ij})^2}{f_{ij}},$$

gdzie k i l oznaczają wymiary tablicy wielodzielczej; n_{ij} – częstości empiryczne; f_{ij} – częstości oczekiwane (teoretyczne), wyrażone wzorem:

$$f_{ij} = \frac{n_{i\bullet} \cdot n_{\bullet j}}{n}.$$

Obszar krytyczny w teście *chi-kwadrat* buduje się prawostronnie w oparciu o rozkład χ^2 , tzn. z tablicy rozkładu χ^2 dla odpowiedniej liczby stopni swobody oraz dla ustalonego z góry poziomu istotności α odczytuje się taką wartość krytyczną, by zachodziło:

$$P\{\chi^2 \geq \chi^2_{\alpha}\} = \alpha.$$

Dla relacji $\chi^2 \geq \chi^2_{\alpha}$ hipotezę H_0 (o braku związku między dwiema zmiennymi) należy odrzucić. Natomiast gdy $\chi^2 < \chi^2_{\alpha}$, nie ma podstaw do odrzucenia hipotezy H_0 .⁷⁸ Poziom istotności, który przyjmuje się na ogół na poziomie 5% ($\alpha=0,05$), oznacza dopuszczalne prawdopodobieństwo popełnienia tzw. błędu pierwszego rodzaju, tzn. odrzucenia hipotezy, która jest prawdziwa. W nowoczesnych pakietach statystycznych (np. *Statistica 8.0*) wyznaczany jest także poziom p (tzw. *p-value*, poziom krytyczny testu), który oznacza oszacowaną wartość prawdopodobieństwa popełnienia błędu polegającego na odrzuceniu prawdziwej hipotezy H_0 . Jeżeli wartość p w teście *chi-kwadrat* okaże się niższa od założonego poziomu istotności α , to hipotezę zerową należy odrzucić na korzyść alternatywnej⁷⁹.

Jeżeli analiza tablicy kontyngencji wskazuje na istnienie istotnej zależności pomiędzy dwiema rozważanymi cechami, to można zmierzyć siłę tego powiązania. W badaniu wykorzystano do tego celu współczynniki *V-Cramera* oraz *C-Pearsona*, wyrażone wzorami:

$$V = \sqrt{\frac{\chi^2}{n \cdot \min(k-1, l-1)}},$$

$$C = \sqrt{\frac{\chi^2}{\chi^2 + n}}.$$

Współczynniki te mogą przyjmować wartości od 0 do 1, przy czym wartość 0 oznacza, że badane zmienne są stochastycznie niezależne. Im współczynnik jest bliższy 1, tym silniejszą

⁷⁸ J. Greń, Statystyka matematyczna. Modele i zadania, op. cit., s. 115.

⁷⁹ Por. m.in.: A. Stanisław, Przystępny kurs statystyki z zastosowaniem *STATISTICA PL* na przykładach z medycyny. Statystyki podstawowe, t. 1, StatSoft Polska, Kraków 2006; Elektroniczny Podręcznik *STATISTICA PL* [on line], StatSoft Inc., Kraków 2006, <http://www.statsoft.pl/textbook/stathome.html> [dostęp 01.07.2008].

wyraża zależność pomiędzy badanymi zmiennymi⁸⁰. Wartość współczynnika *C-Pearsona*, nazywanego także współczynnikiem kontyngencji, zależy od wielkości tablicy. Dla porównania współczynników z różnej wielkości tablic należy stosować skorygowany współczynnik *C-Pearsona*, dany wzorem:

$$C_{kor} = \frac{C}{C_{max}},$$

$$\text{gdzie: } C_{max} = \frac{\sqrt{\frac{k-1}{k}} + \sqrt{\frac{l-1}{l}}}{2}.$$

Maksymalna wartość tego miernika (C_{max}) zależy od liczby wariantów cech⁸¹.

Doboru zmiennych (predyktorów) objaśniających badane postawy społeczne do późniejszych analiz wielowymiarowych dokonano w oparciu o rezultaty testu sumy rang Kruskala-Wallisa, który stanowi nieparametryczną alternatywę dla analizy wariancji ANOVA (*Analysis of Variance*). Przyjęto bowiem założenie, aby w końcowej fazie analizy znalazły się wyłącznie czynniki istotnie różnicujące zmienność postaw respondentów wobec rozwodów. Poprzedzenie analizy korespondencji testem sumy rang Kruskala-Wallisa umożliwiło weryfikację zależności przyczynowo-skutkowych pomiędzy wybranymi zmiennymi. Takie podejście znacznie zwiększyło możliwości interpretacyjne na etapie opisu rezultatów przeprowadzonych analiz.

Możliwość wykorzystania analizy wariancji ograniczają określone warunki, m.in.: mierzalna zmienna zależna, równe wariancje i normalny rozkład w każdej populacji (subpopulacji)⁸². Powyższe założenia modelowe są niezbędne, by sprawdzian wykorzystywany w analizie wariancji miał, przy założeniu prawdziwości hipotezy zerowej, własności rozkładu *F*. W przeciwnym razie wnioski z analizy wariancji nie są w pełni poprawne lub tracą wiarygodność⁸³.

Nieparametryczną alternatywą dla jednokierunkowej analizy wariancji w takim przypadku jest test sumy rang Kruskala-Wallisa. Test ten pozwala na wykrycie różnic między *k* populacjami (subpopulacjami), przy czym nie wymaga żadnych założeń co do rozkładów w populacjach (subpopulacjach) – poza ciągłością. Test sumy rang zakłada bowiem, że

⁸⁰ S. Ostasiewicz, Z. Rusnak, U. Siedlecka, Statystyka. Elementy teorii i zadania, op. cit., s. 300.

⁸¹ J. Paradysz, Statystyka, Wyd. Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 2005, s. 235-237; M. Sobczyk, Statystyka, PWN, Warszawa 1991, s. 218; M. Kędelski, I. Roeske-Słomka, Statystyka, op. cit., s. 194-200.

⁸² D.R. Anderson, D.J. Sweeney, T.A. Williams, Statistics for Business and Economics, 7th ed., South-Western College Publishing, Cincinnati 1999, s. 486.

⁸³ A.D. Aczel, Statystyka w zarządzaniu, PWN, Warszawa 2005, s. 392, 731.

rozważana zmienna losowa jest ciągła i została zmierzona przynajmniej na skali porządkowej. Dlatego zaleca się stosowanie tego testu dla socjologicznych skal pomiarowych (np. Likerta⁸⁴, Guttmana, Thurstone'a, itp.). Kolejne założenie testu Kruskala-Wallisa mówi, że k próby⁸⁵ zostały pobrane losowo i niezależnie z odpowiednich populacji (subpopulacji). Jednakże liczebność poszczególnych prób może być różna.

Istotą testu sumy rang jest nadanie kolejnych numerów (rang)⁸⁶ wszystkim wynikom w badanych k próbach, a następnie obliczenie sumy tych rang dla każdej próby oddzielnie. Testowana jest hipoteza zerowa:

H_0 : wszystkie k populacje (subpopulacje) mają takie same rozkłady, tj.:

$$F_1(x) = F_2(x) = \dots = F_k(x),$$

gdzie $F_1(x)$, $F_2(x)$, ..., $F_k(x)$ są ciągłymi dystrybucjami rozkładów k populacji, wobec hipotezy alternatywnej:

H_1 : nie wszystkie k populacje (subpopulacje) mają takie same rozkłady

(tj. przynajmniej dwie próby zostały pobrane z populacji o różnych rozkładach).

Sposób interpretacji w tym teście jest identyczny jak w parametrycznej jednoczynnikowej ANOVA, z tą różnicą, że jest oparty na rangach, a nie na średnich. Jeżeli sprawdzana hipoteza, że wszystkie próby pochodzą z jednej populacji, jest prawdziwa, to sumy rang dla poszczególnych prób nie różnią się od siebie istotnie. Statystyka, jakiej używa się w teście sumy rang do budowy obszaru krytycznego dla dużych prób, ma graniczny rozkład *chi-kwadrat* o $k-1$ stopniach swobody, gdzie k jest liczbą porównywanych prób. W celu weryfikacji hipotezy o równości rozkładów stosowana jest statystyka H :

$$H = \frac{12}{n(n+1)} \sum_{j=1}^k \frac{R_j^2}{n_j} - 3(n+1), \quad (j = 1, 2, \dots, k),$$

gdzie n_j oznacza liczebność próby z j -tej populacji, n – liczebność całej próby ($n = n_1 + n_2 + \dots + n_k$), R_j – sumę rang w obrębie próby z j -tej populacji. Wartość krytyczną

⁸⁴ Skala Likerta składa się z kilku pozycji opisujących określone postawy czy cechy obiektu. Każdej pozycji przyporządkowywane są skale intensywności – dwubiegunowe, zwykle o pięciu opisanych werbalnie kategoriach. Dla celów analizy danych poszczególnym wariantom odpowiedzi nadawane są wartości liczbowe. Por.: R. Likert, A technique for the measurement of attitudes, Columbia University Press, New York 1932. W skali Likerta wyrażono indywidualne postawy wobec rozwodów, przyjmując, iż mniejsze liczby odpowiadają postawom pozytywnym (liberalnym), a większe – negatywnym (konserwatywnym). Por. paragrafy 2 i 3 w rozdziale V, paragrafy 2 i 3 w rozdziale VI.

⁸⁵ W programie *STATISTICA PL 8.0* możliwe jest wskazanie maksymalnie 10 prób.

⁸⁶ W przypadku wystąpienia wartości jednakowych należy przyporządkować im tzw. rangi wiązane (średnia arytmetyczna z rang, jakie powinno im się przypisać).

należy odczytać z tablicy rozkładu *chi-kwadrat* dla przyjętego z góry poziomu istotności α i $k-1$ stopniami swobody tak, by spełniona była nierówność:

$$P\{H \geq \chi_{\alpha, k-1}^2\} = \alpha.$$

Hipotezę H_0 należy odrzucić na prawym „ogonie” rozkładu *chi-kwadrat*, gdy obliczona wartość statystyki H jest niemniejsza od wartości krytycznej $\chi_{\alpha, k-1}^2$ dla danego poziomu istotności α (tzn. wartość krytycznego prawdopodobieństwa p otrzymania zaobserwowanej wartości statystyki H jest mniejsza od założonego poziomu istotności α)⁸⁷. W takim przypadku należy wnioskować, że analizowany czynnik wywiera istotny wpływ na zmienną zależną, jaką jest zróżnicowanie ocen respondentów dotyczących rozwodów. Natomiast gdy zajdzie przeciwna nierówność, tj. $H < \chi_{\alpha, k-1}^2$, wówczas nie ma podstaw do odrzucenia hipotezy H_0 , że rozkłady w subpopulacjach są jednakowe.

Test Kruskala-Wallisa służy do porównywania trzech lub więcej prób ($k > 2$). Gdy analizie poddane są tylko dwie próby⁸⁸, wówczas test ten jest identyczny z testem Manna-Whitneya (inaczej nazywanym testem Wilcozona dla sumy rang). Nieparametryczny test Manna-Whitneya można stosować wtedy, gdy badana zmienna charakteryzuje się porządkowym poziomem pomiaru (choć właściwie wystarczający jest warunek, by miała dowolny rozkład ciągły). Układ hipotez w tym teście również dotyczy podobieństwa rozkładów zmiennej w obu populacjach (subpopulacjach) porównawczych. Standaryzowana statystyka testowa dla dużych prób ma postać:

$$U = \frac{U_{\min} - \frac{n_1 n_2}{2}}{\sqrt{\frac{n_1 n_2 (n_1 + n_2 + 1)}{12}}},$$

gdzie: $U_{\min} = \min\{U_1, U_2\}$,

$$U_1 = n_1 n_2 + \frac{n_1(n_1 + 1)}{2} - R_1, \quad U_2 = n_1 n_2 + \frac{n_2(n_2 + 1)}{2} - R_2.$$

Dla prób o liczności $n > 20$ rozkład z próby statystyki U zmierza do rozkładu normalnego. Stąd też wartość krytyczną u_α wyznacza się z tablicy dystrybucyjnej rozkładu

⁸⁷ A.D. Aczel, Statystyka w zarządzaniu, op. cit., s. 731-733; J. Greń, Statystyka matematyczna. Modele i zadania, op. cit., s. 157-158; Elektroniczny Podręcznik *STATISTICA PL*, op. cit.

⁸⁸ W szczególnym przypadku test Kruskala-Wallisa może być wykorzystany do porównania dwu prób. Wówczas statystyka $\chi_{\alpha, k-1}^2$ ma jeden stopień swobody. Por.: J. Greń, Statystyka matematyczna. Modele i zadania, op. cit., s. 158.

normalnego dla założonego z góry poziomu istotności α tak, aby zachodziła nierówność (dwustronny obszar krytyczny)⁸⁹:

$$P\{|U| \geq u_{\alpha}\} = \alpha.$$

4.4. Metody taksonomiczne

Charakterystyczną cechą zjawisk demograficznych i społecznych jest ich rozbudowana struktura przyczynowo-skutkowa. Złożony charakter tych zjawisk sprawia, iż na ich kształt i zmienność oddziałuje bardzo szeroki zbiór czynników, co przekłada się na konieczność ich analizy za pomocą wyspecjalizowanych narzędzi. Dlatego w procesie badania zostały wykorzystane także narzędzia wielowymiarowej analizy statystycznej.

Do taksonomicznej segmentacji województw Polski ze względu na poziom oddziaływania czynników determinujących procesy destabilizacji małżeństw zostały zastosowane metody wielowymiarowej analizy porównawczej (WAP). Segmentację przeprowadzono w oparciu o odpowiednio wyselekcjonowany zbiór zmiennych diagnostycznych. Odpowiednia selekcja jest jednym z założeń wielowymiarowej analizy porównawczej i stanowi niezwykle ważny etap badania⁹⁰. Okazuje się bowiem, iż zbyt liczny zbiór charakterystyk często utrudnia, albo wręcz uniemożliwia klasyfikację badanych obiektów. Zatem prawidłowy dobór zmiennych w istotny sposób rzutuje na końcowy rezultat badania.

Pierwszym krokiem w procesie badania była selekcja potencjalnych zmiennych diagnostycznych ze względu na poziom ich zróżnicowania w ujęciu przestrzennym⁹¹. W celu eliminacji zmiennych *quasi*-stałych wykorzystano klasyczny współczynnik zmienności:

$$v_j = \frac{s_j}{|\bar{x}_j|}, \quad j = 1, \dots, k.$$

Ze zbioru potencjalnych zmiennych diagnostycznych usunięto te, dla których spełniona była nierówność⁹²:

⁸⁹ P. Jabkowski, Testowanie hipotez – testy nieparametryczne dla dwóch grup porównawczych [on line], http://www.socjologia.amu.edu.pl/pliki/pracownicy/65/10_Testy%20nieparametryczne%20-%20dla%20dwóch%20grup%20porównawczych.pdf [dostęp 31.03.2009]; Elektroniczny Podręcznik *STATISTICA PL*, op. cit.

⁹⁰ A. Zeliaś, Taksonomiczna analiza przestrzennego zróżnicowania życia w Polsce w ujęciu dynamicznym, Wyd. Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Kraków 2000, s. 8, 37.

⁹¹ Wartości zmiennych wyrażonych na skali interwałowej (saldo migracji) poddano uprzednio unitaryzacji zgodnie ze wzorem przedstawionym w dalszej części rozdziału.

⁹² A. Zeliaś, Taksonomiczna analiza przestrzennego zróżnicowania życia w Polsce w ujęciu dynamicznym, op. cit., s. 43.

$$v_j \leq 0,1.$$

Uznano, że cechy, które nie wykazywały dostatecznej dyspersji przestrzennej (powyżej 10%), nie były nośnikami informacji różnicującej badane województwa, a przez to okazały się nieznaczające z punktu widzenia celu badania.

Ważnym kryterium doboru zmiennych do analiz taksonomicznych jest założenie o braku współliniowości. Występuje ona w przypadku, gdy zmienne diagnostyczne są ze sobą mocno skorelowane, co oznacza, że są nośnikami podobnych informacji. Występowanie współliniowości w analizie taksonomicznej może utworzyć nierzeczywisty układ skupień, ponieważ współliniowe zmienne mogą mieć większy wpływ na miary odległości⁹³.

W tych warunkach konieczna była eliminacja cech powielających informacje, która stanowiła ostatni etap doboru zmiennych do prezentowanego badania. Wyznaczono w tym celu macierz korelacji pomiędzy wszystkimi parami zmiennych i wykorzystano metodę parametryczną Z. Hellwiga⁹⁴. Kryterium klasyfikacji stanowiła przyjęta arbitralnie progowa (graniczna) wartość współczynnika korelacji na poziomie $r^*=0,7$ (za E. Nowakiem)⁹⁵. Jednocześnie dokonano merytorycznej weryfikacji otrzymanych wartości współczynników korelacji, aby uniknąć eliminacji zmiennych, w przypadku których wystąpiła silna korelacja pozorna (nie znajdująca logicznego uzasadnienia), a także aby dokonać wyboru reprezentantów spośród par silnie skorelowanych zmiennych. Przeprowadzona procedura pozwoliła na wyselekcjonowanie zmiennych centralnych i izolowanych⁹⁶ – tworząc tym samym ostateczny zbiór zmiennych diagnostycznych, stanowiący podstawę dalszej analizy porównawczej.

Po ustaleniu ostatecznego zbioru zmiennych diagnostycznych konieczny był wybór systemu miar umożliwiających porównywanie i klasyfikację badanych obiektów (tutaj

⁹³ A. Stanisław, *Przystępny kurs statystyki z zastosowaniem STATISTICA PL na przykładach z medycyny. Analizy wielowymiarowe*, t. 3, StatSoft Polska, Kraków 2007, s. 161.

⁹⁴ Dokładny opis metody znajduje się w: Z. Hellwig, *Wielowymiarowa analiza porównawcza i jej zastosowanie w badaniach wielocechowych obiektów gospodarczych*, w: *Metody i modele ekonomiczno-matematyczne w doskonaleniu zarządzania gospodarką socjalistyczną*, red. W. Welfe, PWE, Warszawa, 1981.

⁹⁵ Za: E. Nowak, *Metody taksonomiczne w klasyfikacji obiektów społeczno-gospodarczych*, PAN, Warszawa 1990. Często jednak progową wartość współczynnika korelacji wyznacza się na podstawie równania:

$$r^* = \min_i \max_j |r_{ij}| \quad (i, j = 1, \dots, k; i \neq j).$$

⁹⁶ Przy zastosowaniu metody Hellwiga tworzone są takie skupiska (podzbiory) zmiennych, w których minimalne skorelowanie zmiennych jest nie mniejsze niż r^* . Skupiska zawierają jedną zmienną centralną oraz pewną liczbę zmiennych satelitarnych. Zmienna satelitarna wyróżnionej zmiennej centralnej nazywa się taką zmienną, której skorelowanie ze zmienną centralną jest nie mniejsze od r^* . Zmienne nie należące do skupiska nazywa się zmiennymi izolowanymi. Por.: A. Zeliaś, *Taksonomiczna analiza przestrzennego zróżnicowania życia w Polsce w ujęciu dynamicznym*, op. cit., s. 41-42.

województw) pod względem uwarunkowań dezintegracji małżeństw. Istnieje szereg metod pozwalających na ustalenie podobieństwa (niepodobieństwa) pomiędzy obiektami. W prezentowanym badaniu wykorzystano dwie metody wielowymiarowej analizy porównawczej (WAP): metody porządkowania liniowego w oparciu o tzw. zmienne syntetyczne (mierniki taksonomiczne) oraz analizę skupień (*cluster analysis*).

Jednym z najpopularniejszych narzędzi wykorzystywanych w wielowymiarowej analizie porównawczej obiektów są miary syntetyczne, uzyskiwane poprzez agregację zbioru cech diagnostycznych charakteryzujących badane zjawisko. Agregacji dokonuje się poprzez transformację wielu zmiennych w przestrzeń jednowymiarową, otrzymując tzw. zmienną syntetyczną. Takie ujęcie zdecydowanie ułatwia klasyfikację i porównywanie badanych obiektów⁹⁷. Przez klasyfikację rozumie się tu podział danego zbioru obiektów na rozłączne i względnie jednorodne (homogeniczne) podzbiory złożone z obiektów o zbliżonym poziomie wartości zmiennych.

Zbiór badanych obiektów wielowymiarowych określony jest przez:

$$Q = \{Q_1, \dots, Q_m\},$$

gdzie m oznacza liczbę badanych obiektów. Natomiast zbiór (agregat) zmiennych diagnostycznych określony jest przez:

$$X = \{X_1, \dots, X_k\},$$

gdzie k oznacza liczbę badanych zmiennych, przy czym zakładamy, że $m > k$. Aby przeprowadzić klasyfikację obiektów opartą na wielu zmiennych jednocześnie, obiekty należy traktować jako wektory, których współrzędnymi są wartości zmiennych, tj.:

$$Q_i = [x_{i1}, \dots, x_{ik}],$$

gdzie x_{ij} ($i = 1, \dots, m; j = 1, \dots, k$) oznacza wartość j -tej zmiennej w i -tym obiekcie wielowymiarowym Q .

Uwzględniając kierunek oddziaływania zmiennych na badany proces rozrodu wyróżniono *stymulanty*, *destymulanty* i *nominanty*⁹⁸. W badaniu stymulantami nazywane zostały zmienne, których większe wartości świadczyły o większym wpływie na poziom

⁹⁷ M. Johann, Polska – UE: porównanie poziomu życia ludności, „Difin”, Warszawa 2005, s. 104.

⁹⁸ Pojęcia te zostały wprowadzone przez Z. Hellwiga (Zastosowanie metody taksonomicznej do typologicznego podziału krajów ze względu na poziom ich rozwoju oraz zasoby i strukturę wykwalifikowanych kadr, „Przegląd Statystyczny” 1968, z. 4), a ich szersze omówienie można odnaleźć w literaturze przedmiotu np. w: T. Grabiński, Metody określania charakteru zmiennych w wielowymiarowej analizie porównawczej, Wyd. Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Zeszyt Naukowy nr 213, Kraków 1985; Por.: J. Kurkiewicz, J. Pocięcha, K. Zając, Metody wielowymiarowej analizy porównawczej w badaniach rozwoju demograficznego, Instytut Statystyki i Demografii, SGH, Warszawa 1991, s. 29-34.

analizowanego zjawiska – działały w sposób stymulujący (pozytywny) na procesy dezintegracji małżeństw. Z kolei za destymulanty uznano zmienne, których rosnące wartości świadczyły o ujemnym wpływie na badane zjawisko – wpływały hamująco (negatywnie) na obserwowaną w danym obiekcie stopę rozwodów. Natomiast nominantami określono te zmienne, dla których istniał pewien poziom lub przedział wartości oceniany pozytywnie z punktu widzenia kierunku oddziaływania na badane zjawisko, a wszelkie odchylenia od tego poziomu miały wpływ negatywny (dominanty punktowe i przedziałowe). W zbiorze zmiennych diagnostycznych zakwalifikowanych do badania znalazły się tylko stymulanty i destymulanty. Jak wcześniej zaznaczono, przed przystąpieniem do konstrukcji miary syntetycznej konieczne jest ujednolicenie kierunku oddziaływania zmiennych na badane zjawisko. Dokonano zatem tzw. stymulacji, czyli przekształcenia zmiennych będących destymulantami w stymulanty, wykorzystując różne formuły (w zależności od typu skali pomiaru danej zmiennej destymulanty):

$$x_{ij} := c_j - x'_{ij} \quad (i = 1, \dots, m; j = 1, \dots, k),$$

$$x_{ij} := \frac{1}{x'_{ij}} \quad (i = 1, \dots, m; j = 1, \dots, k),$$

przy czym x'_{ij} są realizacjami zmiennej destymulanty, a c_j oznacza pewną stałą, natomiast znak „:=” oznacza podstawienie. W celu uniknięcia pojawienia się ujemnych wartości stała c_j powinna być ustalona na takim poziomie, aby spełniona była nierówność⁹⁹:

$$c_j \geq \max_i \{x'_{ij}\}.$$

Kolejnym etapem wielowymiarowej analizy porównawczej jest normalizacja zmiennych diagnostycznych. Umożliwia ona spełnienie postulatu addytywności danych, czyli doprowadzenia różnoimiennych cech (wyrażonych w różnych jednostkach, na różnych skalach pomiarowych, reprezentujących różny rząd wielkości) do wzajemnej porównywalności¹⁰⁰. Wartości poszczególnych j -tych zmiennych (stymulant) zostały przekształcone według następującej formuły normalizacyjnej (tutaj unitaryzacja):

$$z_{ij} := \frac{x_{ij} - \min_i \{x_{ij}\}}{\max_i \{x_{ij}\} - \min_i \{x_{ij}\}} \quad (i = 1, \dots, m; j = 1, \dots, k),$$

⁹⁹ A. Zeliaś, Taksonomiczna analiza przestrzennego zróżnicowania życia w Polsce w ujęciu dynamicznym, op. cit., s. 35-40.

¹⁰⁰ T. Grabiński, S. Wydmus, A. Zeliaś, Metody taksonomii numerycznej w modelowaniu zjawisk społeczno-gospodarczych, PWN, Warszawa 1989, s. 27.

gdzie z_{ij} oznacza znormalizowaną realizację j -tej zmiennej dla obiektu i . W wyniku unitaryzacji otrzymano unormowane wartości zmiennych $Z_1, \dots, Z_k$ z przedziału $0 \leq z_{ij} \leq 1$, z zachowaniem zróżnicowanej wariancji cech¹⁰¹.

Gdy dysponuje się znormalizowanymi wartościami zmiennych, należy dokonać ich agregacji poprzez obliczenie tzw. zmiennej syntetycznej Z . Istnieje wiele metod tworzenia wzorcowych i bezwzorcowych zmiennych syntetycznych. Typowym reprezentantem syntetycznych zmiennych wzorcowych jest tzw. taksonomiczna miara rozwoju Hellwiga, bazująca na odległości euklidesowej. W przypadku miar bezwzorcowych najczęściej wykorzystuje się wartości średnie zbiorów obserwacji, charakteryzujących poszczególne obiekty. Z punktu widzenia celu badania zasadne wydaje się wykorzystanie miary bezwzorcowej.

Do konstrukcji syntetycznego miernika uwarunkowań rozwojów wykorzystano metodę opartą na średniej arytmetycznej, liczonej na podstawie znormalizowanych wartości zmiennych diagnostycznych. Wartości z_i ($i = 1, \dots, m$) zmiennej syntetycznej Z dla i -tego województwa ustalono według wzoru¹⁰²:

$$z_i = k^{-1} \sum_{j=1}^k z_{ij} \quad (i = 1, \dots, m).$$

Ponieważ normalizacja została wykonana metodą unitaryzacji, wartości zmiennej syntetycznej były unormowane w przedziale $0 \leq z_i \leq 1$. Idea budowy zmiennej syntetycznej Z polega na zastąpieniu wartości wielu zmiennych diagnostycznych, charakteryzujących dany obiekt, określoną wartością agregatową (skalarem), co sprawia, że możliwe jest porównanie i uporządkowanie obiektów względem siebie¹⁰³.

Wartości zmiennych syntetycznych umożliwiają również dokonanie podziału analizowanych obiektów na grupy jednostek podobnych z punktu widzenia celu badania. Istnieje szereg kryteriów umożliwiających takie grupowanie. W badaniu klasyfikacji województw dokonano poprzez uwzględnienie kryterium opartego na podstawowych

¹⁰¹ Normalizacja może być także przeprowadzona poprzez standaryzację zmiennych, w wyniku której przekształcone zmienne mają średnią równą zero oraz odchylenie (wariancję) równe jedności. Dzięki temu każda zmienna w jednakowym stopniu wpływa na wyniki prowadzonej analizy. Unitaryzacja natomiast pozwala na zachowanie zróżnicowanych wariancji poszczególnych zmiennych. Por.: A. Zeliaś, Taksonomiczna analiza przestrzennego zróżnicowania życia w Polsce w ujęciu dynamicznym, op. cit., s. 89-91.

¹⁰² Przyjęto tutaj, że wagi zmiennych diagnostycznych są jednakowe, co oznacza, że wszystkie zmienne diagnostyczne uznano za jednakowo ważne.

¹⁰³ Por.: J. Kurkiewicz, J. Pociecha, K. Zając, Metody wielowymiarowej analizy porównawczej w badaniach rozwoju demograficznego, op. cit., s. 16-17; A. Zeliaś, Taksonomiczna analiza przestrzennego zróżnicowania życia w Polsce w ujęciu dynamicznym, op. cit., s. 40-42, 93-95.

parametrach (statystykach opisowych) miernika syntetycznego, tj. średniej arytmetycznej $\bar{z}$ i odchylenia standardowego s_z , a zatem wykorzystano tę samą metodę grupowania województw, którą zastosowano w analizie terytorialnego zróżnicowania natężenia rozwodów i separacji. Takie podejście umożliwiło dokonanie pewnych porównań pomiędzy odpowiednimi grupami województw w końcowym etapie analizy taksonomicznej. Zbiór województw został podzielony na cztery grupy obejmujące jednostki o wartościach miernika syntetycznego należących do następujących przedziałów¹⁰⁴:

- wartości bardzo niskie: $\min\{z_i\} \leq z_i < \bar{z} - s_z, \quad (i = 1, \dots, m),$
- wartości niskie: $\bar{z} - s_z \leq z_i < \bar{z},$
- wartości umiarkowane: $\bar{z} \leq z_i < \bar{z} + s_z,$
- wartości wysokie: $\bar{z} + s_z \leq z_i \leq \max\{z_i\}.$

Wyodrębnienia grup województw o podobnych uwarunkowaniach zjawiska dezintegracji małżeństw można dokonać różnymi metodami. Oprócz metody bazującej na mierniku syntetycznym w procesie badania wykorzystano również metody grupowania oparte na podobieństwie taksonomicznym obiektów wielocechowych, tzw. analizę skupień (ang. *cluster analysis*). Podstawową ideą analizy skupień (klastrowania) jest podział m obiektów wielocechowych:

$$Q = \{Q_1, \dots, Q_m\}$$

na pewną (ustaloną lub nie ustaloną z góry) liczbę rozłącznych, jednorodnych grup. W wyniku grupowania powstają zbiory (skupienia, klastry) obiektów najbardziej do siebie podobnych ze względu na wyróżniony zestaw zmiennych, a jednocześnie maksymalnie różniących się od obiektów znajdujących się w pozostałych skupieniach.

Klasyczna analiza skupień opiera się na miarach odległości (niepodobieństwa¹⁰⁵) obiektów. Tym samym skupienia tworzą obiekty leżące blisko siebie, a jednocześnie daleko od obiektów tworzących inne skupienia. Z całej gamy miar odległości¹⁰⁶ najpopularniejszą

¹⁰⁴ A. Zeliaś, Taksonomiczna analiza przestrzennego zróżnicowania życia w Polsce w ujęciu dynamicznym, op. cit., s. 151.

¹⁰⁵ Miary odległości badanych obiektów charakteryzują się tym, że wzrost ich wartości oznacza zwiększenie stopnia zróżnicowania obiektów. Często jednak w literaturze z zakresu taksonomii terminy „odległość” i „podobieństwo” używane są zamiennie. Należy jednak pamiętać o ich przeciwnym znaczeniu. Por.: A. Stanisław, Przystępny kurs statystyki z zastosowaniem *STATISTICA PL* na przykładach z medycyny. Analizy wielowymiarowe, op. cit., s. 114-115.

¹⁰⁶ Do wyznaczania odległości mogą być stosowane różne metryki, np. liniowa odległość Hamminga (miejaska), odległość Czebyszewa itp. Por. np.: T. Grabiński, S. Wydmus, A. Zeliaś, Metody taksonomii numerycznej w modelowaniu zjawisk społeczno-gospodarczych, op. cit.

i najczęściej stosowaną jest odległość euklidesowa (lub kwadratowa euklidesowa). Odległość między dwoma obiektami (lub centrami skupień) obliczana jest na podstawie wzoru:

$$d_{is} = \left[\sum_{j=1}^k (z_{ij} - z_{sj})^2 \right]^{0,5} = d(\mathbf{z}_i, \mathbf{z}_s) \quad (i, s = 1, \dots, m),$$

przy czym: z_{ij} , z_{sj} – znormalizowana wartość j -tej zmiennej diagnostycznej opisująca i -ty oraz s -ty obiekt; $d(\mathbf{z}_i, \mathbf{z}_s)$ – odległość między wektorami znormalizowanych obserwacji opisującymi i -ty oraz s -ty obiekt; m – liczba badanych obiektów; k – liczba badanych cech (wymiar przestrzeni)¹⁰⁷. W rezultacie wyznaczenia odległości między wszystkim parami analizowanych obiektów powstaje symetryczna i kwadratowa macierz odległości **D**.

Po odpowiednim przetworzeniu zmiennych diagnostycznych oraz utworzeniu macierzy odległości dokonano wyboru algorytmu grupowania. Wyróżnia się dwa zasadnicze typy algorytmów: hierarchiczne i niehierarchiczne. Hierarchiczne metody aglomeracyjne polegają na sekwencyjnym łączeniu najbardziej do siebie podobnych obiektów w kolejne skupienia. Rezultaty grupowania prezentowane są w postaci dendrogramu (drzewa połączeń), który ilustruje kolejne połączenia skupień coraz to wyższego rzędu. Uzyskana hierarchia pozwala na określenie wzajemnego położenia skupień i obiektów w nich zawartych¹⁰⁸.

Dla celów badawczych wykorzystana została hierarchiczna metoda Warda. O wyborze tej metody zadecydowała jej tendencja do tworzenia stosunkowo dużej liczby mało licznych klastrów. Cecha ta wydała się być użyteczna z punktu widzenia domniemanego znacznego zróżnicowania procesów dezintegracji rodzin w Polsce w ujęciu terytorialnym. Metoda Warda zmierza do minimalizacji sumy kwadratów odchyleń wewnątrz skupień. Odległość między dwoma skupieniami ustalana jest jako różnica pomiędzy sumami kwadratów odchyleń odległości poszczególnych obiektów od środków ciężkości skupień, do których obiekty te należą¹⁰⁹. Ilustracją graficzną zastosowanej procedury hierarchicznego poszukiwania skupień województw jest dendrogram.

W celu sprawdzenia trafności otrzymanych skupień w badaniu wykorzystano także algorytm z grupy metod niehierarchicznych – procedurę k -średnich, która wymaga ustalenia

¹⁰⁷ A. Zeliaś, Taksonomiczna analiza przestrzennego zróżnicowania życia w Polsce w ujęciu dynamicznym, op. cit., s. 83-86.

¹⁰⁸ G. Harańczyk, Analiza skupień na przykładzie segmentacji nowotworów [on line], StatSoft Inc., Kraków 2005, <http://www.statsoft.pl/czytelnia/medyczne/wprowadzenie.html>. [dostęp 01.09.2008], s. 77-78.

¹⁰⁹ Metoda Warda do oszacowania odległości między skupieniami wykorzystuje podejście analizy wariancji. Por.: Elektroniczny Podręcznik *STATISTICA PL*, op. cit.

a priori liczby skupień (oznaczonych literą k , stąd nazwa tej metody¹¹⁰). W procesie badania przyjęto taką samą liczbę klastrow, jaką otrzymano w wyniku grupowania metodą hierarchiczną w poprzednim etapie analizy. W metodzie k -średnich należy także zdefiniować początkowe centra skupień. Algorytm polega na przenoszeniu obiektów ze skupienia do skupienia mając na celu minimalizację zmienności wewnątrz skupień i maksymalizację zmienności między skupieniami. Obiekt przenoszony jest do skupienia, którego środek ciężkości znajduje się najbliżej (najmniejsza odległość). Procedura taka jest dokonywana w drodze kolejnych iteracji, aż do momentu stabilizacji (tzn. gdy nie ma już zmian w przydziale obiektów do skupień, czyli wariancje wewnątrz skupień osiągnęły minimum) lub do momentu osiągnięcia maksymalnie założonej liczby iteracji (tutaj 10). W efekcie powstaje rozbitcie, w którym żadne skupienie nie jest podzbiorem innego (klastry nie są uszeregowane hierarchicznie)¹¹¹.

Zastosowanie w analizie dwóch metod grupowania (hierarchicznej i niehierarchicznej) jest uznawane za dobrą praktykę. Metoda hierarchiczna jest wówczas wykorzystywana do określenia „najlepszej” liczby skupień oraz do identyfikacji obiektów odstających (ang. *outlier*). Po wyeliminowaniu tych „niepasujących” obserwacji przeprowadza się grupowanie metodą niehierarchiczną dla wybranej liczby klastrow¹¹².

Podstawą grupowania województw w analizie skupień był ten sam finalny zbiór zmiennych diagnostycznych, który został wyselekcjonowany w celu zbudowania miernika syntetycznego. Analiza skupień wymagała także normalizacji wartości zmiennych (ale bez konieczności wcześniejszej ich stymulacji).

4.5. Wielowymiarowa analiza korespondencji

Analiza korespondencji została zastosowana w celu identyfikacji powiązań między postawami ludności wobec rozwodów a wyróżnionymi cechami społeczno-demograficznymi i ekonomicznymi ludności. Do rozpoznania czynników różnicujących postawy wobec badanego zjawiska wykorzystano nieparametryczne testy sumy rang.

Wielowymiarowa analiza korespondencji (ang. *Multiple Correspondence Analysis*, MCA) jest to opisowa i eksploracyjna technika analizy tablic wielodzIELczych, która dostarcza

¹¹⁰ Nie należy mylić tego oznaczenia z liczbą badanych zmiennych, którą w niniejszej pracy również oznaczono literą k .

¹¹¹ A. Stanisław, *Przystępny kurs statystyki z zastosowaniem STATISTICA PL na przykładach z medycyny. Analizy wielowymiarowe*, op. cit., 127-128; G. Harańczyk, *Analiza skupień na przykładzie segmentacji nowotworów*, op. cit., s. 79-86.

¹¹² J.F. Hair jr., R.E. Anderson, R.L. Tatham, W.C. Black, *Multivariate data analysis*, 5th ed., Upper Saddle River, Prentice-Hall International, New Jersey 1998, s. 481-500.

informacji o charakterze powiązań między kolumnami i wierszami. Jej podstawowym celem jest odtworzenie odległości pomiędzy punktami reprezentującymi wiersze i kolumny tabeli wielodzielczej w przestrzeni o mniejszej liczbie wymiarów, przy jednoczesnym zachowaniu jak największej ilości pierwotnej informacji.

Analiza korespondencji należy do grupy metod badania współwystępowania. Uwaga badacza jest w niej skierowana na relacje zachodzące pomiędzy zmiennymi lub obiektami bez wskazania przyczynowości tych relacji. Atrakcyjność analizy korespondencji wynika z szerokiego zakresu jej zastosowań oraz możliwości graficznej prezentacji wyników w postaci tzw. mapy punktów. Mapa ta pozwala na identyfikację występujących skupień kategorii zmiennych oraz intuicyjne wnioskowanie o powiązaniach zachodzących pomiędzy nimi¹¹³. Inną zaletą analizy korespondencji jest fakt, iż jako jedna z niewielu metod umożliwia trafne rozpoznanie współwystępowania kategorii zmiennych lub obiektów zmierzonych na najniższej skali nominalnej¹¹⁴. W niniejszym opracowaniu analiza MCA została wykorzystana w celu uchwycenia powiązań zachodzących między deklarowanymi postawami respondentów a pozostałymi cechami.

Obliczenia do wielowymiarowej analizy korespondencji zostały przeprowadzone na tzw. tablicy Burta. Jest to symetryczna macierz blokowa, w której na głównej przekątnej znajdują się macierze diagonalne, zawierające liczebności poszczególnych kategorii cech. Bloki pozadiagonalne są tablicami kontyngencji między parami zmiennych. Całkowita liczebność każdej podmacierzy (suma liczebności wszystkich cel podmacierzy) jest równa liczebności badanych jednostek. Macierz Burta (**B**) jest iloczynem wewnętrznym macierzy znaczników (**Z**), co można zapisać wzorem:

$$\mathbf{B}=\mathbf{Z}^T\mathbf{Z}.$$

Z kolei macierz znaczników (układu, kodów) jest zbudowana w taki sposób, że poszczególne wiersze odpowiadają kolejnym obserwacjom (tutaj respondentom), a kolumny – wariantom wszystkich zmiennych. Macierz taką tworzy się kodując zmienne w postaci zero-jedynkowej. Wartość jeden oznacza wystąpienie danego wariantu (kategorii) w przypadku

¹¹³ A. Stanisław, *Przystępny kurs statystyki z zastosowaniem STATISTICA PL na przykładach z medycyny. Analizy wielowymiarowe*, op. cit., s. 307.

¹¹⁴ Zmienna nominalna to taka zmienna jakościowa, o której można jedynie powiedzieć, że jej dwie kategorie są takie same lub różne. Szczególnym przypadkiem zmiennej nominalnej jest zmienna binarna, zwana również zero-jedynkową; więcej: K. Jajuga, *Statystyczna analiza wielowymiarowa*, PWN, Warszawa 1993, s. 18-20. W literaturze przedmiotu wyróżnia się cztery rodzaje skal pomiarowych: nominalna, porządkowa, przedziałowa (interwałowa) i ilorazowa. Dwie pierwsze nazywane są skalami słabymi (stosowane głównie do pomiaru cech jakościowych), a dwie ostatnie – skalami mocnymi (do pomiaru cech ilościowych). Por.: Z. Rusnak, *Problemy badań ankietowych*, w: *Metody ilościowe w ekonomii*, red. W. Ostasiewicz, Wyd. Akademii Ekonomicznej im. O. Langego we Wrocławiu, Wrocław 1999, s. 300-336.

danej obserwacji, natomiast przy pozostałych kategoriach w danym wierszu stawia się zero¹¹⁵. Macierz znaczników, z uwagi na swoją objętość, nie została zaprezentowana w niniejszym opracowaniu, a dalsza analiza została przeprowadzona w oparciu o macierz Burta.

Z uwagi na złożoność procedur wielowymiarowej analizy korespondencji poniżej scharakteryzowano jedynie najważniejsze pojęcia, z punktu widzenia celu niniejszego opracowania¹¹⁶. Pierwszym krokiem obliczeniowym była standaryzacja liczebności zawartych w macierzy Burta poprzez wyznaczenie częstości (mas) względnych według wzoru:

$$p_{ij} = \frac{n_{ij}}{n} \quad (i = 1, 2, \dots, r; j = 1, 2, \dots, c),$$

gdzie n to liczebność macierzy¹¹⁷, natomiast n_{ij} to liczebność komórki (celi) macierzy ij , czyli zaobserwowana liczba jednoczesnych wystąpień i -tej kategorii jednej cechy w wierszu oraz j -tej kategorii drugiej cechy w kolumnie macierzy.

Częstości względne p_{ij} pokazują, jak jednostka masy jest rozłożona na poszczególne komórki macierzy. Sumy częstości względnych dla poszczególnych wierszy i kolumn nazywane są odpowiednio masą wiersza (częstością brzegową wiersza, ang. *row mass*):

$$p_{i\bullet} = \sum_{j=1}^c p_{ij} = \sum_{j=1}^c \frac{n_{ij}}{n} = \frac{n_{i\bullet}}{n},$$

$$\text{gdzie } n_{i\bullet} = \sum_{j=1}^c n_{ij} \quad (i = 1, 2, \dots, r; j = 1, 2, \dots, c)$$

oraz masą kolumny (częstością brzegową kolumny, ang. *column mass*):

$$p_{\bullet j} = \sum_{i=1}^r p_{ij} = \sum_{i=1}^r \frac{n_{ij}}{n} = \frac{n_{\bullet j}}{n},$$

$$\text{gdzie } n_{\bullet j} = \sum_{i=1}^r n_{ij} \quad (i = 1, 2, \dots, r; j = 1, 2, \dots, c).$$

W przypadku symetrycznej macierzy Burta masy wierszy i kolumn są identyczne, tj.:

$$p_{i\bullet} = p_{\bullet j}$$

¹¹⁵ A. Stanimir, Analiza korespondencji jako narzędzie do badania zjawisk ekonomicznych, Wyd. Akademii Ekonomicznej im. O. Lanego we Wrocławiu, Wrocław 2005, s. 42-45; Elektroniczny Podręcznik *STATISTICA PL*, op. cit.

¹¹⁶ Techniczne aspekty klasycznej oraz wielowymiarowej analizy korespondencji zostały szczegółowo przedstawione m.in. w pracach M. Greenacre, jednego z twórców tej metody, a także A. Stanimir, A. Stanisław i in. Por.: M. Greenacre, Theory and applications of correspondence analysis, Academic Press, London 1984.

¹¹⁷ Dla uproszczenia symbolikę stosowaną w klasycznej analizie korespondencji przeniesiono tutaj na grunt analizy wielowymiarowej, dlatego n oznacza liczebność macierzy Burta, a nie liczebność próby. Całkowita liczebność macierzy Burta, czyli suma liczebności wszystkich jej cel, wynosi $n = N \cdot Q^2$, gdzie N to liczebność zbiorowości, a Q to liczba badanych cech.

Wszystkie masy względne p_{ij} tworzą tzw. macierz korespondencji, na podstawie której następnie wyznacza się profile. Ponieważ analiza wielowymiarowa oparta jest na symetrycznej macierzy Burta, zasadne jest omówienie jedynie profili kolumnowych (w przeciwieństwie do analizy klasycznej, opartej na niesymetrycznych tablicach kontyngencji dwóch zmiennych, gdzie analizuje się zarówno profile kolumnowe, jak i wierszowe). Profile kolumnowe są o tyle ważnym pojęciem w analizie korespondencji, gdyż z nich właśnie wywodzą się osie główne rzutowania kategorii cech na wykresie. Punkty obrazujące kategorie, których profile mają podobne wartości, są umieszczone blisko siebie, a te o wartościach odmiennych – daleko. Profile kolumn wyznaczono w następujący sposób:

$$\frac{n_{ij}}{n_{\bullet j}} = \frac{p_{ij}}{p_{\bullet j}}$$

Natomiast średnie profile kolumnowe stanowią jednocześnie częstości brzegowe wierszy (masę wiersza), co zapisuje się następująco:

$$\frac{n_{i\bullet}}{n} = p_{i\bullet}.$$

Punkt reprezentujący przeciętny profil kolumnowy stanowi punkt przecięcia głównych osi przestrzeni rzutowania. Nazywany jest często centrum kolumnowym, środkiem ciężkości lub centroidą (ang. *centre of gravity*). Jeżeli profil kolumnowy znacznie różni się od profilu przeciętnego, to na wykresie jest on położony daleko od początku układu współrzędnych. Z kolei punkty leżące blisko środka ciężkości reprezentują profile podobne do profilu przeciętnego.

W celu wyznaczenia odległości pomiędzy punktami reprezentującymi kategorie jednej cechy wykorzystano ważoną metrykę euklidesową *chi-kwadrat*¹¹⁸, gdzie wagami były odwrotności¹¹⁹ częstości brzegowych wierszy (przeciętnych profili kolumnowych). Odległości *chi-kwadrat* są także miarą różnic pomiędzy profilami kategorii występującymi w kolumnach, zgodnie ze wzorem:

¹¹⁸ Metryka *chi-kwadrat* nie może być stosowana do wyznaczania odległości pomiędzy profilem wiersza a profilem kolumny. Takie odległości nie są interpretowane w analizie korespondencji. Symbol *chi-kwadrat* użyty w powyższym wzorze jest symbolem stosowanym do oznaczenia definiowanej metryki, natomiast nie oznacza statystyki *chi-kwadrat* kwantyfikującej związku między kolumnami i wierszami tabeli wielodzzielczej.

¹¹⁹ Oznacza to, że kategorie z relatywnie większą ilością elementów (większe $p_{i\bullet}$) wywierają mniejszy wpływ na odległość niż kategorie z mniejszą liczbą obserwacji.

$$\chi^2 = d^2_{(j,j')} = \sum_{i=1}^r \frac{\left(\frac{n_{ij}}{n_{\bullet j}} - \frac{n_{ij'}}{n_{\bullet j'}} \right)^2}{\frac{n_{i\bullet}}{n}} = \sum_{i=1}^r \frac{\left(\frac{p_{ij}}{p_{\bullet j}} - \frac{p_{ij'}}{p_{\bullet j'}} \right)^2}{p_{i\bullet}},$$

gdzie j oraz j' oznaczają dwie różne kategorie cechy zapisanej w kolumnach.

Kluczowe znaczenie w analizie korespondencji ma pojęcie inercji (bezwładności) całkowitej (ang. *total inertia*). Jest to miara rozproszenia profili wokół profilu przeciętnego¹²⁰, definiowana następującym wzorem:

$$\lambda = \sum_{k=1}^K \lambda_k = \sum_{k=1}^K \gamma_k^2, \quad (k = 1, 2, \dots, K),$$

gdzie λ_k to wartości własne macierzy $\mathbf{A}^T \mathbf{A}$ lub $\mathbf{A} \mathbf{A}^T$, γ_k to wartości osobliwe macierzy $\mathbf{A}$, ułożone w porządku nierosnącym, K to rząd macierzy $\mathbf{A}$ ($n \times m$), przy czym $K \leq \min(n \times m)$, natomiast $\mathbf{A}$ to macierz różnic standaryzowanych (ang. *standardized residuals*), czyli ważonych odchyłeń profili od centrum wierszowego i kolumnowego. Wartość λ jest sumą wszystkich wyznaczonych podczas dekompozycji macierzy $\mathbf{A}$ wartości własnych (inercji głównych, ang. *principal inertia*)¹²¹. W praktyce stosowany jest iloraz $(\lambda_k / \lambda) \cdot 100\%$ obrazujący, jaka część całkowitej bezwładności została wyjaśniona przez k -ty czynnik (wymiar). Pomiędzy odległością *chi-kwadrat* a inercją całkowitą zachodzi związek:

$$\lambda = \frac{\chi^2}{n}.$$

Geometryczną prezentacją bezwładności jest rozproszenie punktów (profilów) w przestrzeni wielowymiarowej. Jeśli wartość inercji całkowitej jest niska, to punkty na wykresie są skupione wokół centrum rzutowania, a tym samym nie można określić istotnych powiązań między kategoriami zmiennych ze względu na nikłe między nimi różnice (profile kategorii niewiele się różnią od odpowiadającego im profilu średniego). Wraz ze wzrostem wartości inercji rozrzut punktów na wykresie jest większy, a tym samym można zaobserwować, które kategorie są ze sobą powiązane, a które się różnią.

W celu ilustracji graficznej powiązań między profilami, zredukowano przestrzeń wielowymiarową do płaszczyzny – za pomocą metody najmniejszych ważonych kwadratów odległości między profilem a płaszczyzną rzutowania, czyli najmniejszych odległości *chi-*

¹²⁰ Termin bezwładność w analizie korespondencji jest używany analogicznie do występującego w statystyce pojęcia wariancji.

¹²¹ Szerzej o dekompozycji macierzy $\mathbf{A}$ w publikacji: A. Stanimir, Analiza korespondencji jako narzędzie do badania zjawisk ekonomicznych, op. cit., s. 25-28.

kwadrat. Redukcja wymiarów znacznie ułatwia interpretację danych, ale jednocześnie powoduje utratę części informacji (bezwładności)¹²².

Ponieważ analiza korespondencji pozwala wykryć zarówno wystąpienie, jak i brak powiązań między kategoriami cech, można bez utraty wiarygodności uzyskanych wyników włączyć do analizy dowolny zestaw zmiennych. Brak wyraźnych założeń co do danych wejściowych jest niewątpliwie zaletą analizy korespondencji, gdyż umożliwia jej szerokie zastosowanie do analizy danych jakościowych¹²³. Pomimo iż narzędzie to nie wymaga uprzedniej selekcji zmiennych, w pracy dokonano weryfikacji ich wpływu na zmienność badanego zjawiska za pomocą testu sumy rang Kruskala-Wallisa.

Należy zauważyć, że przy dużej liczbie kategorii wykresy korespondencji wielu zmiennych mogą stać się mało czytelne ze względu na duże zagęszczenie punktów. Ogranicza to możliwości interpretacyjne takiego podejścia. W celu zachowania czytelnej ilustracji graficznej dokonano podziału badanych zmiennych na kilka grup, a zachodzące między nimi powiązania przedstawiono na kilku wykresach dwuwymiarowych.

¹²² A. Stanimir, Analiza korespondencji jako narzędzie do badania zjawisk ekonomicznych, op. cit., s. 18-28; A. Stanis, Przystępny kurs statystyki z zastosowaniem *STATISTICA PL* na przykładach z medycyny. Analizy wielowymiarowe, op. cit., s. 313-317; J.F. Hair jr., R.E. Anderson, R.L. Tatham, W.C. Black, Multivariate data analysis, op. cit., s. 548-571.

¹²³ A. Stanimir, Analiza korespondencji jako narzędzie do badania zjawisk ekonomicznych, op. cit., s. 53; A. Stanis, Przystępny kurs statystyki z zastosowaniem *STATISTICA PL* na przykładach z medycyny. Analizy wielowymiarowe, op. cit., s. 353.

Rozdział III

Identyfikacja procesu rozpadu małżeństw w Polsce w latach 1946-2008

Warunki legalnego rozwiązania małżeństwa w Polsce stworzono w 1946 r., z dniem wprowadzenia w życie dekretu Prawo małżeńskie¹. Szybki rozwój nowego zjawiska społecznego, jakim po drugiej wojnie światowej stały się rozwody, skłonił Ministerstwo Sprawiedliwości do wprowadzenia z dniem 1 stycznia 1949 r. oficjalnej sprawozdawczości statystycznej rozwodów². Oceny zmian natężenia i dynamiki liczby rozwiązanych małżeństw, a także przemian w strukturze osób rozwiedzionych w Polsce dokonano na podstawie analizy dostępnych statystyk prawnie orzeczonych rozwodów, mając jednak na uwadze, iż materiał ten nie daje pełnego obrazu faktycznej częstości rozpadu małżeństw³.

1. Natężenie i dynamika procesu rozpadu małżeństw

Dla wczesnej doby powojennej charakterystyczne było nasilenie się zjawiska rozwodów. Przyczyną dezintegracji wielu małżeństw były wydarzenia wojenne, które doprowadziły do rozłąki i rozpadu rodzin. Ponadto dużo małżeństw zawartych pośpiesznie w czasie wojny okazało się nietrwałych. W 1946 r. na skutek rozwodu rozpadło się ok. 8 tys. par małżeńskich (por. tab. 3.1). Pomimo iż liczba rozwodów z roku na rok systematycznie rosła, zjawisko to nie miało charakteru lawinowego. Mogło się na to złożyć kilka przyczyn, mianowicie duża liczba małżeństw rozbitych przez śmierć jednego z małżonków oraz stosunkowo niewielka liczba małżeństw zawartych w czasie wojny⁴. Ponadto istotne znaczenie odegrał czynnik psychologiczny. Wyniesiona z wojny troska o przeżycie i przetrwanie rodziny w przypadku wielu małżeństw wykluczała myśl o rozwodzie. Pewien wpływ na liczbę rozwodów po wojnie miały też względy formalne, jak spadek liczby małżeństw w wyniku eksterminacji okupanta, brak rejestracji wielu związków małżeńskich, opóźniona repatriacja Polaków⁵.

Przez szereg lat po wojnie liczba rozwodów utrzymywała się na umiarkowanym poziomie (por. rys. 3.2). Pierwszy wyraźny wzrost miał miejsce w 1957 r., kiedy liczba rozwiedzionych małżeństw przekroczyła 15 tys. Po niewielkim spadku na przełomie piątej i szóstej dekady

¹ Dekret z dnia 25 września 1945 r. Prawo małżeńskie, Dz. U. 1945, nr 48, poz. 270. Por. paragraf 2 w rozdziale I.

² H. Bogacka, Rozwody w latach 1949-1966, op. cit., s. 6.

³ Por. paragraf 2 w rozdziale II.

⁴ E. Rosset, Demografia Polski. Reprodukacja ludności, op. cit., s. 134-135.

⁵ M. Wieczorek, Demograficzne, społeczne i ekonomiczne uwarunkowania rozwodów w Polsce, op. cit., s. 50.

XX w., liczba rozwodów w kraju w kolejnych latach przyrastała w tempie średnio 7,1% rocznie (tab. 3.1, rys. 3.3). Pewna stabilizacja nastąpiła w połowie dekady lat 70-tych, co było skutkiem nowelizacji Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego w 1975 r.⁶ oraz zmiany procedury postępowania rozwodowego. Procedura ta wymagała większych nakładów pracy sądów i wydłużenia postępowania, co znalazło odzwierciedlenie w spadku absolutnej liczby rozwodów w 1976 r. o 8%, jak również w nieregularnych jej wahaniach w kolejnych latach.

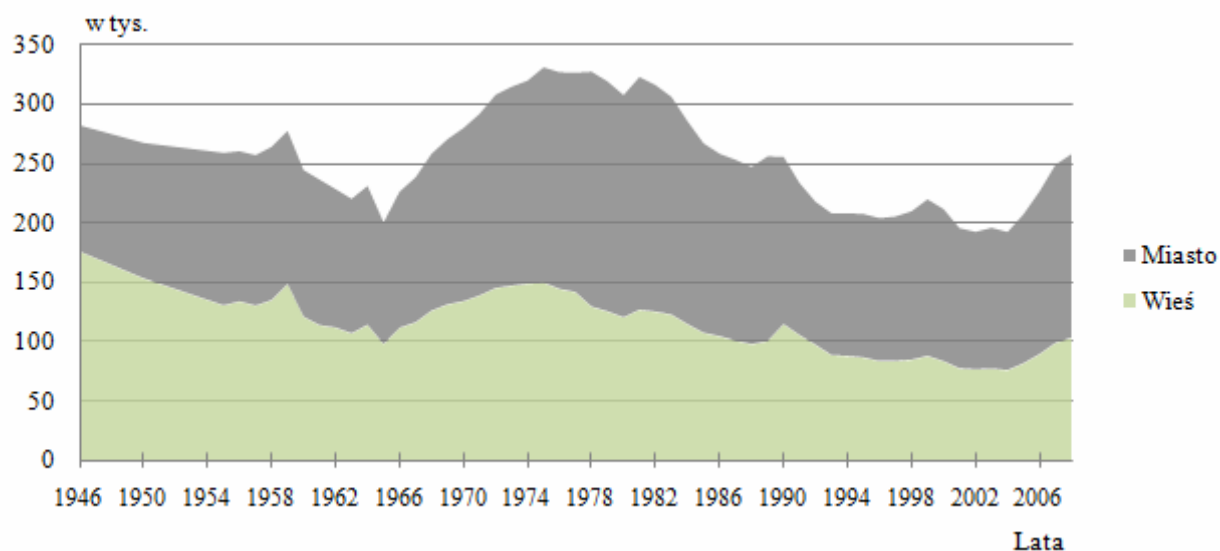
Tab. 3.1. Rozwody w Polsce w latach 1946-2008

Lata	Rozwody	Indeksy dynamiki			Lata	Rozwody	Indeksy dynamiki		
		1946=100	r.p.=100	$\bar{i}_{t/t-1}$			1946=100	r.p.=100	$\bar{i}_{t/t-1}$
	w tys.		w %			w tys.		w %	
1946	8,0	100,0	•		1981	40,2	502,5	101,0	
1950	11,0	137,5	•		1982	46,7	583,8	116,2	108,3
1955	13,3	166,3	•		1983	45,8	572,5	98,1	
1956	13,8	172,5	103,8	105,7	1984	52,9	661,3	115,5	
1957	15,7	196,3	113,8		1985	49,1	613,8	92,8	91,8
1958	15,7	196,3	100,0		1986	50,6	632,5	103,1	
1959	15,4	192,5	98,1	97,1	1987	49,7	621,3	98,2	
1960	14,8	185,0	96,1		1988	48,2	602,5	97,0	
1961	16,8	210,0	113,5	107,1	1989	47,2	590,0	97,9	
1962	18,0	225,0	107,1		1990	42,4	530,0	89,8	
1963	19,5	243,8	108,3		1991	33,8	422,5	79,7	
1964	20,9	261,3	107,2		1992	32,0	400,0	94,7	
1965	23,6	295,0	112,9		1993	27,9	348,8	87,2	
1966	24,4	305,0	103,4		1994	31,6	395,0	113,3	110,1
1967	27,0	337,5	110,7		1995	38,1	476,3	120,6	
1968	29,4	367,5	108,9		1996	39,4	492,5	103,4	
1969	33,0	412,5	112,2		1997	42,6	532,5	108,1	108,0
1970	34,6	432,5	104,8		1998	45,2	565,0	106,1	
1971	36,3	453,8	104,9		1999	42,0	525,0	92,9	
1972	37,4	467,5	103,0		2000	42,8	535,0	101,9	
1973	39,7	496,3	106,1		2001	45,3	566,3	105,8	95,4
1974	39,7	496,3	100,0		2002	45,4	567,5	100,2	
1975	41,3	516,3	104,0		2003	48,6	607,5	107,0	
1976	38,0	475,0	92,0		2004	56,3	703,8	115,8	
1977	43,2	540,0	113,7		2005	67,6	845,0	120,1	
1978	35,8	447,5	82,9		2006	71,9	898,8	106,4	
1979	40,3	503,8	112,6		2007	66,6	832,5	92,6	
1980	39,8	497,5	98,8		2008	65,5	818,8	98,3	

Uwaga: Wartości średnich indeksów łańcuchowych $\bar{i}_{t/t-1}$ wyznaczono dla szeregu indeksów dynamiki wyrażających jednokierunkowe zmiany w czasie.

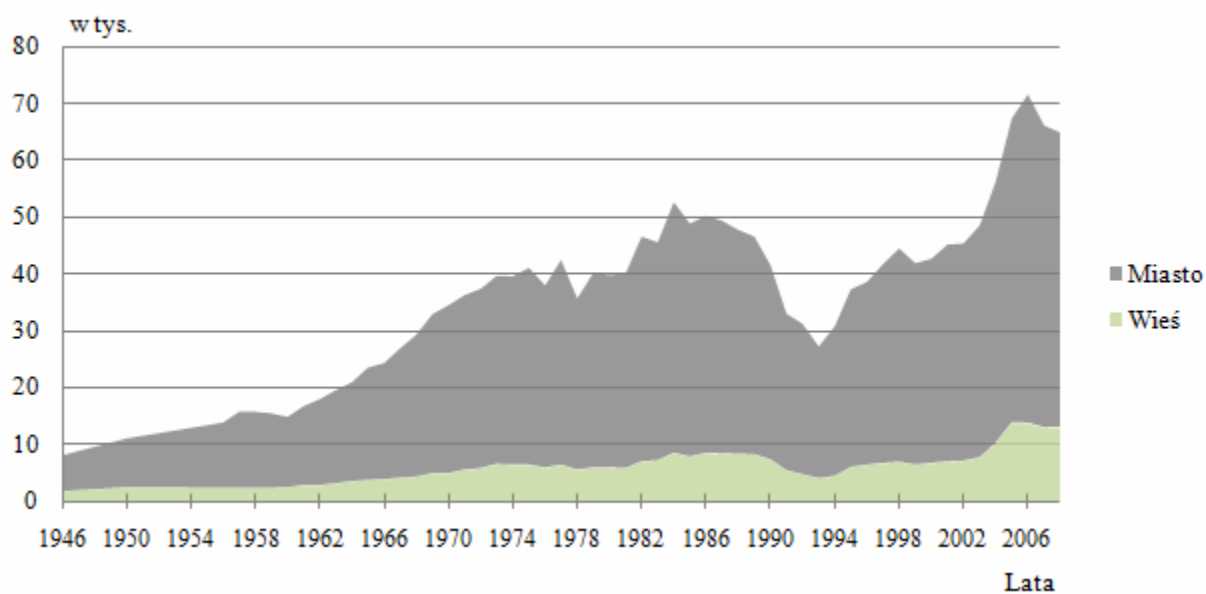
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Rocznika Demograficznego 2009, GUS, Warszawa 2009.

⁶ Ustawa z dnia 19 grudnia 1975 r. o zmianie ustawy Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Por. paragraf 2 w rozdziale I.

Rys. 3.1. Małżeństwa w Polsce w latach 1946-2008
(liczby skumulowane)

Źródło: Jak w tab. 3.1.

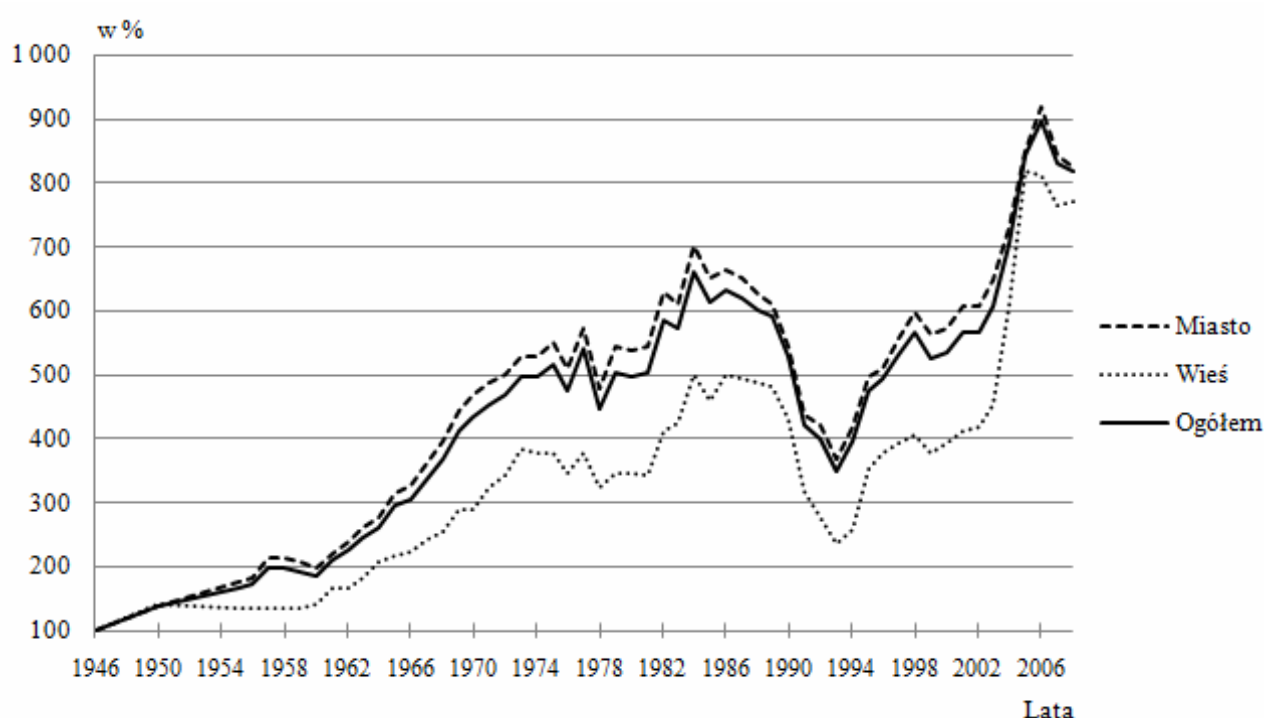
Rys. 3.2. Rozwody w Polsce w latach 1946-2008
(liczby skumulowane)

Źródło: Jak w tab. 3.1.

Dalszy wzrost liczby i intensywności rozwodów nastąpił w latach 80-tych XX stulecia, przy czym apogeum przypadło na rok 1984, w którym orzeczono niemal 53 tys. rozwodów. Tak wysoki poziom rozwodów był spowodowany, między innymi, faktem wchodzenia w okres (określany jako kryzysowy dla pożycia małżeńskiego) związków z dużych liczebnie kohort małżeństw z pierwszej połowy lat 70-tych. Istotne znaczenie prawdopodobnie miały

również czynniki pozademograficzne, takie jak uwarunkowania społeczne i ekonomiczne zwiastujące procesy transformacji⁷.

Jednak początek okresu ekonomicznej transformacji w końcu lat 80-tych XX w. cechował się w Polsce spadkiem intensywności rozwodów. Ich liczba zmniejszała się, począwszy od 1987 r., średnio o 8,2% rocznie osiągając w 1993 r. poziom 27,9 tys., najniższy od 1968 r. Czynnikiem ograniczającym liczbę rozwodów w tym okresie były w dużej mierze zmiany legislacyjne w sądownictwie polegające m.in. na przeniesieniu spraw rozwodowych w pierwszej instancji z sądów rejonowych do okręgowych⁸. Dla wielu par były to czynniki na tyle trudne do pokonania, że decydowały o zaniechaniu wnoszenia sprawy rozwodowej.

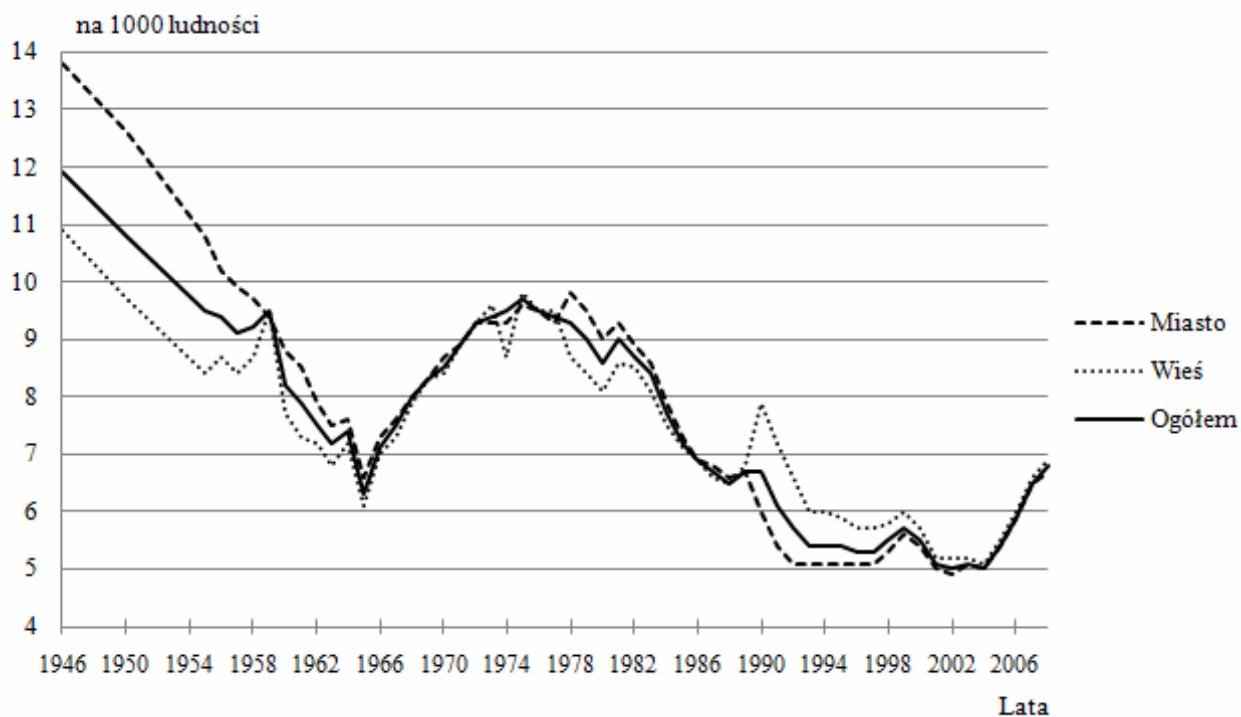
Rys. 3.3. Rozwody w Polsce w latach 1946-2008
(indeksy dynamiki o podstawie stałej 1946=100)

Źródło: Jak w tab. 3.1.

Transformacji ustrojowej towarzyszyły przemiany w innych sferach życia społeczeństwa polskiego, wpływając przede wszystkim na zmianę światopoglądu i stylu życia ludności. Pojawianie się odmiennego od dotychczasowego systemu wartości i norm, bardziej liberalnego w kwestii nierozzerwalności związków małżeńskich, miało wpływ na

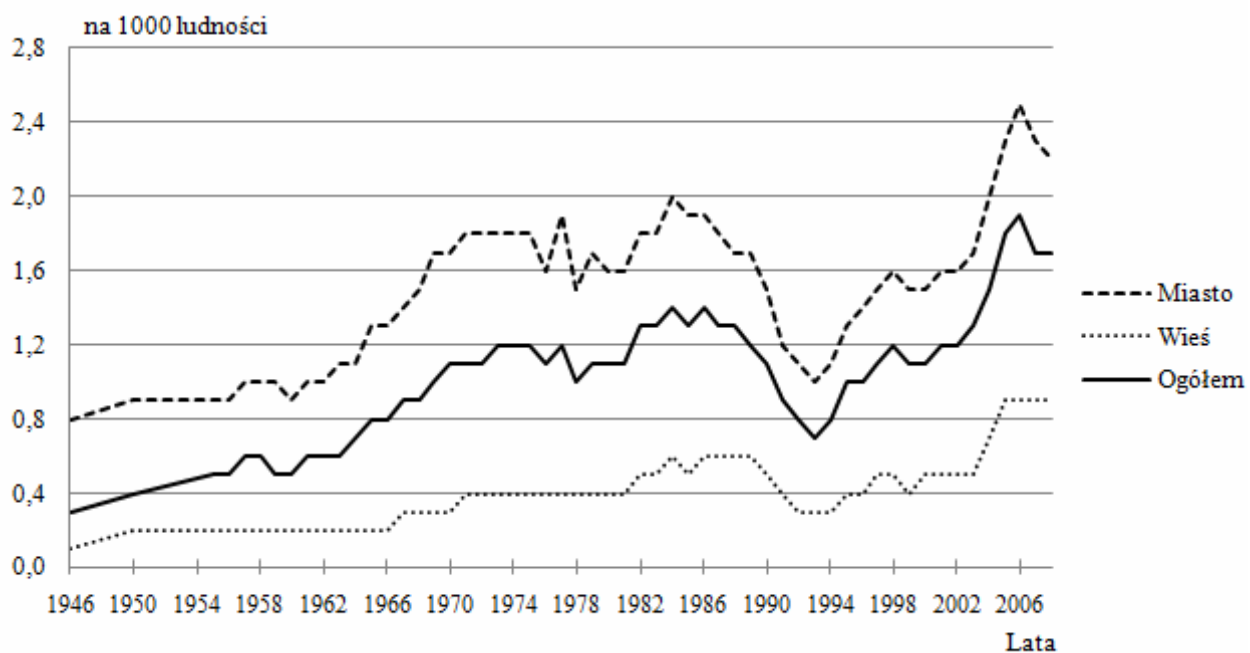
⁷ M. Wieczorek, Demograficzne, społeczne i ekonomiczne uwarunkowania rozwodów w Polsce, op. cit., s. 51.

⁸ Por. paragraf 2 w rozdziale I.

Rys. 3.4. Małżeństwa w Polsce w latach 1946-2008
(współczynniki natężenia)

Źródło: Jak w tab. 3.1.

Rys. 3.5. Rozwody w Polsce w latach 1946-2008
(współczynniki natężenia)

Źródło: Jak w tab. 3.1.

intensywność rozpadu małżeństw⁹. Liczba rozwodów zwiększyła się z 31,6 tys. w 1994 r. do 45,2 tys. w 1998 r., a średnie roczne tempo jej wzrostu w tym okresie wynosiło 10,1%. Pomimo iż w 1999 r. wystąpił spadek liczby rozwiedzionych małżeństw, to już w rok później nastąpiła zmiana kierunku tego trendu.

Z początkiem nowego stulecia odnotowano znaczny wzrost liczby rozwodów w Polsce. Liczba rozwiedzionych małżeństw zwiększała się systematycznie w tempie 3,7% z roku na rok do wielkości 48,6 tys. w 2003 r. Bardzo niepokojące zmiany wystąpiły po 2003 r. Było to skutkiem, między innymi, wprowadzenia nowej polityki państwa preferującej rodziny niepełne w systemie świadczeń rodzinnych. Nowe zasady przyznawania zasiłków rodzinnych obowiązujące od 1 maja 2004 r. istotnie różnicowały wysokość świadczeń na korzyść rodzin z jednym z rodziców¹⁰, co mogło stanowić jeden z głównych czynników wzmożonych starań o uzyskanie sądowych orzeczeń o rozpadzie małżeństwa¹¹. W latach 2004-2006 odnotowano gwałtowny wzrost liczby rozwodów, średnio o 13,9% rocznie. W 2006 r. rozwiódło się niemal aż 72 tys. par małżeńskich, podczas gdy w latach 2007-2008 orzekano ok. 65-67 tys. rozwodów rocznie. Jak do tej pory, w 2006 r. rozwiódło się najwięcej par małżeńskich w całym okresie funkcjonowania w Polsce jednolitego prawa rozwodowego. Ze wstępnych danych szacunkowych wynika, że w 2009 r. orzeczono ok. 71,8 tys. rozwodów¹², a zatem można przypuszczać, że tendencja spadkowa z lat 2007-2008 nie będzie się utrzymywać.

Wzrost absolutnej liczby rozwodów w analizowanym okresie 1946-2008 znalazł odzwierciedlenie we wzroście wszystkich względnych miar częstości (natężenia) rozwodów (por. tab. 3.2, 3.3 i rys. 3.5). Ogólny współczynnik rozwodów (określany także mianem współczynnika surowego lub proporcji brutto) wskazuje, iż w 1946 r. na każde 1000 ludności przypadało średnio 0,3 orzeczonych rozwodów, natomiast w 2006 r. – już 1,9. Ogólny współczynnik rozwodów w 2008 r. był niższy o 0,2 pkt w porównaniu do wartości, jaką osiągnął w 2006 r. (tab. 3.2).

Współczynnik cząstkowy, liczony w stosunku do liczby ludności, która osiągnęła wiek matrymonialny, wskazuje również na silny wzrost natężenia rozwodów w okresie 1950-2008. Najwyższą wartość tego miernika odnotowano w 2006 r., w którym na 1000 ludności w wieku 15 lat i więcej przypadały aż 2,2 rozwody. Był to poziom większy o 0,2 pkt od

⁹ E.Z. Zdrojewski, A. Cychowska, Procesy demograficzne w Polsce na przełomie XX i XXI wieku, w: Systemy wartości a procesy demograficzne, red. K. Slany, A. Małek, I. Szczepaniak-Wiecha, t. 15, Rządowa Rada Ludnościowa, Instytut Socjologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2003, s. 83.

¹⁰ Ustawa z dnia 28 listopada 2003 r. o świadczeniach rodzinnych, Dz. U. 2003, nr 228, poz. 2255, art. 11 a.

¹¹ Sytuacja demograficzna Polski. Raport 2003, Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa 2004, s. 53.

¹² Podstawowe informacje o rozwoju demograficznym Polski w latach 2000-2009, Notatka informacyjna, Departament Badań Demograficznych, GUS, Warszawa 2010, s. 8.

poziomu cząstkowego współczynnika rozwodów z 2008 r. i wyższy aż o 1,6 pkt. w porównaniu z rokiem 1950.

Tab. 3.2. Wybrane współczynniki natężenia rozwodów w Polsce w latach 1946-2008

Lata	Współczynniki rozwodów								
	na 1000 ludności	na 1000 ludności w wieku 15+	na 1000 zawartych małżeństw	na 1000 ludności	na 1000 ludności w wieku 15+	na 1000 zawartych małżeństw	na 1000 ludności	na 1000 ludności w wieku 15+	na 1000 zawartych małżeństw
	Ogółem			Miasto			Wieś		
1946	0,3	•	28,4	0,8	•	59,3	0,1	•	9,7
1950	0,4	0,6	41,2	0,9	1,3	75,3	0,2	0,2	15,7
1955	0,5	0,7	51,4	0,9	1,3	85,6	0,2	0,2	17,7
1960	0,5	0,8	60,6	0,9	1,3	100,2	0,2	0,2	19,9
1965	0,8	1,1	118,1	1,3	1,8	193,2	0,2	0,3	38,0
1970	1,1	1,4	123,3	1,7	2,3	201,7	0,3	0,5	36,9
1975	1,2	1,6	124,8	1,8	2,3	191,4	0,4	0,6	43,1
1980	1,1	1,5	129,6	1,6	2,1	180,8	0,4	0,5	48,8
1985	1,3	1,8	184,0	1,9	2,4	257,1	0,5	0,7	72,4
1990	1,1	1,5	166,2	1,5	1,9	243,3	0,5	0,7	63,7
1995	1,0	1,3	184,1	1,3	1,7	259,1	0,4	0,5	69,8
2000	1,1	1,4	202,6	1,5	1,8	281,2	0,4	0,6	80,2
2001	1,2	1,5	232,2	1,6	1,9	323,2	0,5	0,6	91,5
2002	1,2	1,4	236,6	1,6	1,9	330,3	0,5	0,6	92,9
2003	1,3	1,5	248,8	1,7	2,1	344,3	0,5	0,7	99,9
2004	1,5	1,8	293,7	2,0	2,3	394,8	0,7	0,9	136,4
2005	1,8	2,1	326,6	2,3	2,7	426,7	0,9	1,2	170,3
2006	1,9	2,2	317,9	2,5	2,9	422,2	0,9	1,1	155,1
2007	1,7	2,1	267,7	2,3	2,7	354,3	0,9	1,1	131,6
2008	1,7	2,0	254,0	2,2	2,6	335,3	0,9	1,1	127,0

Źródło: Jak w tab. 3.1.

Z obserwacji wskaźnika rozpadu małżeństw w skrajnych latach analizowanego okresu wynika, że zarówno w skali ogólnopolskiej, jak i w przekroju miasto-wieś relacja liczby rozwodów w stosunku do liczby nowo zawartych małżeństw zwiększyła się znacząco. W 1946 r. na 1000 nowych związków małżeńskich w Polsce przypadało 28,4 rozwodów, natomiast w 2008 r. – już 254. Jednak najwyższy był poziom wskaźnika rozpadu małżeństw w 2005 r., wynoszący aż 326,6. Gwałtowny wzrost analizowanego miernika był wynikiem istotnego wzrostu absolutnej liczby rozwodów, przy jednoczesnym zmniejszeniu liczby nowych związków małżeńskich (por. także rys. 3.1 i 3.4).

Podobny obraz sytuacji ukazuje relacja liczby rozwodów do liczby ludności w stanie małżeńskim, tj. do liczby istniejących małżeństw (tab. 3.3). Wartość tego współczynnika, określanego jako proporcja rozwodów netto, znacznie wzrosła. Na 1000 istniejących małżeństw w 2008 r. ponad siedem zostało rozwiązanych na drodze sądowej, w 2006 r. – ponad osiem, podczas gdy u progu lat 50-tych ubiegłego stulecia – niespełna dwa.

Wyróżnione powyżej miary względne wykazywały różne tempo zmian częstości rozwodów. Indeksy odnoszące poziom danego współczynnika z 2008 r. w relacji do 1950 r. wynosiły odpowiednio: 4,3 dla proporcji rozwodów brutto; 3,3 zarówno dla proporcji netto, jak również dla współczynnika cząstkowego, oraz 6,2 dla wskaźnika rozpadu małżeństw. Natomiast ilorazy wartości tych współczynników z 2006 r. do ich wartości z 1950 r. były równe, kolejno: 4,8; 3,7; 3,7; 7,7. Wykazano zatem, iż najniższe tempo wzrostu intensywności rozwodów określał współczynnik liczony w stosunku do liczby istniejących małżeństw lub do liczby ludności w wieku matrymonialnym, najwyższe zaś współczynnik odnoszący liczbę rozwodów do liczby małżeństw zawartych w tym samym roku. Potwierdza to pogląd, iż wskaźnik rozpadu małżeństw wydaje się najbardziej wrażliwy na zmiany dotyczące niestabilności związków małżeńskich¹³.

Tab. 3.3. Małżeństwa zawarte i rozwiązywane w Polsce w latach 1946-2008

Lata	Małżeństwa zawarte	Małżeństwa rozwiązane						Bilans małżeństw ¹⁾	Separacje	
		ogółem	przez śmierć		przez rozwód	przez śmierć	przez rozwód			
			męża	żony						
		w tys.					na 1000 istniejących małżeństw		w tys.	
	Ogółem									
1946	281,9	88,3	53,8	26,5	8,0	18,3	1,8	193,6	-	
1950	267,1	105,9	64,0	30,9	11,0	18,9	2,2	161,2	-	
1955	258,6	107,5	64,6	29,6	13,3	16,3	2,3	151,1	-	
1960	244,2	108,2	65,8	27,6	14,8	14,4	2,3	136,0	-	
1965	199,9	131,7	77,0	31,1	23,6	15,5	3,4	68,2	-	
1970	280,3	164,2	93,6	36,0	34,6	17,4	4,6	112,8	-	
1975	330,8	185,5	105,4	38,8	41,3	17,9	5,1	143,5	-	
1980	307,4	209,9	126,3	43,8	39,8	19,4	4,6	92,3	-	
1985	266,8	229,5	133,5	46,9	49,1	19,8	5,4	32,5	-	
1990	255,4	226,4	136,9	47,0	42,4	19,9	4,6	25,2	-	
1995	207,1	214,6	131,3	45,1	38,1	19,1	4,1	-10,4	-	
2000	211,2	209,8	123,7	43,3	42,8	18,2	4,7	-3,4	1,3	
2001	195,1	208,8	121,0	42,5	45,3	17,8	4,9	-17,2	2,3	
2002	191,9	207,5	119,9	42,2	45,4	18,0	5,0	-18,4	2,6	
2003	195,4	211,5	120,7	42,2	48,6	18,1	5,4	-17,9	3,0	
2004	191,8	217,9	119,8	41,8	56,3	18,1	6,3	-27,3	5,9	
2005	206,9	228,9	119,4	41,9	67,6	18,1	7,6	-24,5	11,6	
2006	226,2	232,6	118,7	42,0	71,9	18,0	8,1	-13,3	8,0	
2007	248,7	228,7	119,4	42,7	66,6	18,2	7,5	16,3	4,9	
2008	257,7	227,3	119,3	42,5	65,5	18,1	7,3	27,3	3,8	

Ciąg dalszy tab. 3.3 na następnej stronie.

¹³ M. Wieczorek, Demograficzne, społeczne i ekonomiczne uwarunkowania rozwodów w Polsce, op. cit., s. 51-52.

Ciąg dalszy tab. 3.3:

Lata	Małżeństwa zawarte	Małżeństwa rozwiązane						Bilans małżeństw ¹⁾	Separacje
		ogółem	przez śmierć		przez rozwód	przez śmierć	przez rozwód		
			męża	żony					
		w tys.					na 1000 istniejących małżeństw		w tys.
	Miasto								
1970	146,7	93,3	46,1	17,6	29,6	·	·	53,4	-
1975	181,5	109,8	54,7	20,4	34,7	·	·	71,7	-
1980	187,3	126,6	68,7	24,0	33,9	18,1	6,6	57,3	-
1985	159,8	141,3	73,7	26,5	41,1	18,8	7,7	14,2	-
1990	141,0	138,8	77,2	27,3	34,3	18,3	6,0	-0,9	-
1995	120,9	132,7	74,7	26,6	31,3	18,0	5,6	-14,5	-
2000	128,1	134,7	72,5	26,2	36,0	16,1	6,5	-10,6	1,1
2001	118,2	135,3	71,3	25,8	38,2	17,5	6,9	-20,0	2,0
2002	115,8	134,6	70,4	25,9	38,3	17,2	6,8	-26,5	2,2
2003	118,7	137,4	70,8	25,7	40,9	17,4	7,4	-29,4	2,5
2004	116,4	142,4	70,7	25,7	46,0	17,5	8,3	-38,2	4,3
2005	125,6	149,8	70,4	25,7	53,6	17,5	9,8	-35,6	7,7
2006	137,2	154,7	70,7	26,0	57,9	17,7	10,6	-32,6	5,6
2007	150,2	151,0	71,0	26,8	53,2	18,0	9,8	-17,6	3,6
2008	154,9	149,7	71,2	26,6	51,9	18,0	9,6	-8,8	2,7
	Wieś								
1970	133,6	70,9	47,5	18,4	4,9	·	·	62,7	-
1975	149,3	75,6	50,8	18,4	6,4	·	·	73,8	-
1980	120,0	83,1	57,6	19,7	5,9	21,4	1,6	35,1	-
1985	107,1	88,0	59,9	20,4	7,8	21,2	2,1	18,5	-
1990	114,4	86,7	59,7	19,7	7,3	22,4	2,1	27,0	-
1995	86,1	81,1	56,6	18,5	6,0	20,9	1,7	4,8	-
2000	83,0	75,0	51,2	17,2	6,7	18,9	1,8	7,3	0,2
2001	76,9	73,5	49,7	16,7	7,0	18,4	1,9	2,8	0,4
2002	76,1	72,9	49,5	16,3	7,1	19,3	2,1	8,1	0,4
2003	76,7	74,0	49,9	16,5	7,7	19,4	2,2	11,6	0,5
2004	75,4	75,5	49,1	16,1	10,3	19,0	3,0	11,0	1,6
2005	81,3	79,0	49,0	16,2	13,8	18,9	4,0	11,2	3,9
2006	89,0	77,7	48,0	15,9	13,8	18,5	4,0	19,5	2,4
2007	98,5	77,3	48,4	15,9	13,0	18,4	3,7	34,3	1,4
2008	102,8	77,1	48,1	16,0	13,1	18,1	3,7	36,6	1,0

¹⁾ Nadwyżka małżeństw zawartych nad rozwiązanymi po uwzględnieniu salda migracji zagranicznych osób pozostających w stanie małżeńskim.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Roczników Demograficznych GUS z lat 1971-2009; Dane za lata 1946-1965 na podstawie: M. Kuciarska-Ciesielska, G. Marciniak, J. Paradysz, Rozpad małżeństw w Polsce – przyczyny i skutki, op. cit., tab. 1, s. 8.

Rozwody stanowią jedną z dwóch form ustania małżeństwa¹⁴. Drugą, naturalną formą jest owdowienie, które następuje wskutek zgonu jednego z małżonków. Wysokie współczynniki rozpadu małżeństw z powodu śmierci któregoś z małżonków, obserwowane pod koniec lat 40-tych ubiegłego wieku, były skutkiem wysokiego poziomu ogólnej umieralności – spuścizny lat wojny i okupacji. Najwyższy współczynnik owdowień zanotowano w 1951 r., tj.

¹⁴ Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy, art. 55, 56. Separacje nie są brane pod uwagę w statystyce małżeństw rozwiązanych. Jednakże separacje zostały objęte analizą, której wyniki opisano w niniejszym paragrafie, jako że jest to jedna z form rozkładu pożycia małżeńskiego i rodziny.

21,6 przypadków naturalnego rozpadu małżeństwa na 1000 istniejących małżeństw¹⁵. Spadek współczynników umieralności ogólnej po 1951 r. oraz wysokie współczynniki zawierania małżeństw zdeterminowały malejący trend rozpadu małżeństw w dekadzie lat 50-tych. Najniższy poziom – 16,8 rozwiązanych małżeństw w przeliczeniu na 1000 istniejących związków, zanotowano w 1960 r. (por. tab. 3.3). Współczynnik owdowień wynosił wówczas 14,4. Po tym okresie rozpoczął się szybki wzrost intensywności rozpadu małżeństw, wyznaczony zarówno przez rosnące współczynniki owdowień, jak i rozwodów¹⁶. Najwyższy poziom rozpadu związków z przyczyn naturalnych miał miejsce na początku lat 90-tych – około 20 przypadków zgonu współmałżonka na 1000 istniejących małżeństw. Utrzymujące się obecnie wysokie natężenie owdowień (ponad 18 na 1000 istniejących małżeństw w 2008 r.) jest w znacznej mierze wyznaczane przez „starzejącą się” strukturę istniejących małżeństw.

Dużą zmiennością w czasie charakteryzowała się proporcja między udziałem zgonów i rozwodów w strukturze małżeństw rozwiązanych. W 1946 r. dziesięciokrotnie więcej małżeństw uległo rozwiązaniu z powodu śmierci współmałżonka aniżeli z powodu rozwodu (tab. 3.3). Przez szereg kolejnych lat zgon małżonka był najczęstszą formą rozpadu małżeństwa, a tylko jedna piąta małżeństw rozpadała się w wyniku rozwodu. Jednakże na skutek wzrostu intensywności rozwodów frakcja owdowień w strukturze liczby małżeństw rozwiązanych zmniejszała się stopniowo. Zgon jednego ze współmałżonków był powodem rozwiązania około 70% małżeństw w latach 2005-2008; pozostałe 30% małżeństw rozpadło się poprzez rozwód. Naturalny kres małżeństwa blisko trzykrotnie częściej następował na skutek śmierci męża niż żony, co było warunkowane procesami nadumieralności mężczyzn¹⁷.

Bilans małżeństw uzyskuje się przez porównanie liczby małżeństw zawartych z liczbą małżeństw rozwiązanych, po uwzględnieniu salda migracji zagranicznych¹⁸. Analiza danych dla lat 1946-2006 zwraca uwagę na wysoką dynamikę rozpadu małżeństw (tab. 3.3). W 1946 r. liczba nowo zawartych związków małżeńskich była o 193,6 tys. wyższa od liczby małżeństw rozwiązanych. Pierwszy istotny spadek tego salda nastąpił w połowie lat 60-tych XX w. Spowodowany był głównie niekorzystną strukturą ludności według wieku (mała liczba kandydatów do zawarcia małżeństwa, ponieważ w wiek matrymonialny zaczęły wkraczać

¹⁵ Na podstawie: M. Kuciarska-Ciesielska, G. Marciniak, J. Paradysz, *Rozpad małżeństw w Polsce – przyczyny i skutki*, op. cit., tab. 1.

¹⁶ Ibidem, s. 10.

¹⁷ Por. m.in.: E. Rogucka, *Uwarunkowania społeczne nadumieralności mężczyzn w Polsce*, Monografie Zakładu Antropologii Polskiej Akademii Nauk, nr 13, Wrocław 1995.

¹⁸ *Wstęp do demografii*, red. G. Acsadi, op. cit., s. 197.

osoby urodzone w czasie wojny) oraz zwiększającą się liczbą rozwodów¹⁹. Po krótkim okresie wzrostu dodatniego salda bilansu małżeństw, które w 1974 r. osiągnęło poziom 143,6 tys., ponownie wystąpił trend spadkowy.

Począwszy od 1993 r., w którym po raz pierwszy w powojennej historii bilans małżeństw był ujemny, rozpoczął się niebezpieczny proces kurczenia się liczby rodzin opartych na związku małżeńskim. Wyjątek stanowiły lata 1999, 2007 i 2008, w których liczba nowych związków małżeńskich przekroczyła (w 1999 r. tylko nieznacznie) liczbę małżeństw rozwiązanych (por. również rys. 3.6). Dodatni bilans małżeństw w 2007 i 2008 r. mógł być wynikiem wkroczenia w wiek największej aktywności matrymonialnej ludności z wyżu demograficznego z początku lat 80-tych XX w. Jednak wobec szacunkowych danych, wskazujących, iż w 2009 r. nastąpił wzrost liczby rozwodów przy jednoczesnym wzroście umieralności ogólnej oraz spadku liczby małżeństw²⁰, można przypuszczać, iż bilans małżeństw nie pozostanie dodatni w dłuższej perspektywie czasu.

Obserwowany w ostatnich dziesięcioleciach ubytek liczby zawieranych związków z tytułu spadku natężenia ich zawierania (por. rys. 3.1 i 3.4) nie był rekompensowany przez korzystne zmiany w strukturze ludności według wieku, których wyraz stanowił wzrost liczby osób w wieku 20–29 lat, dotychczas najaktywniejszych w sferze tworzenia nowych rodzin²¹. Fakty te nie pozostają bez wpływu na prawidłowy rozwój demograficzny. Systematyczne zmniejszanie się liczby nowo zawieranych związków, przy jednoczesnym wzroście liczby małżeństw rozpadających się, prowadzi w konsekwencji do postępującego ubytku istniejących par małżeńskich. Liczba małżeństw w Polsce spadła z 9240 tys. w 1992 r. (najwyższy dotychczas odnotowany poziom) do 8914 tys. w 2006 r. (8958 tys. w 2008 r.). Ujemne saldo bilansu małżeństw silnie wpływa także na rozwój niekorzystnych zmian w strukturze rodzin. Zmniejsza się bowiem liczba rodzin z dziećmi i obojgiem rodziców w składzie, przy jednoczesnym wzroście liczby rodzin niepełnych²².

Na szczególną uwagę zasługuje fakt silnego zróżnicowania struktury małżeństw rozwiązanych w przekroju miasto-wieś²³. Ujemne saldo bilansu małżeństw w skali ogólnokrajowej w latach 1993-2006 niwelowane było dzięki dodatniej nadwyżce małżeństw

¹⁹ M. Wieczorek, Demograficzne, społeczne i ekonomiczne uwarunkowania rozwodów w Polsce, op. cit., s. 75.

²⁰ Podstawowe informacje o rozwoju demograficznym Polski w latach 2000-2009, op. cit., s. 6-9.

²¹ Biuletyn nr 49, Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa 2005, s. 120.

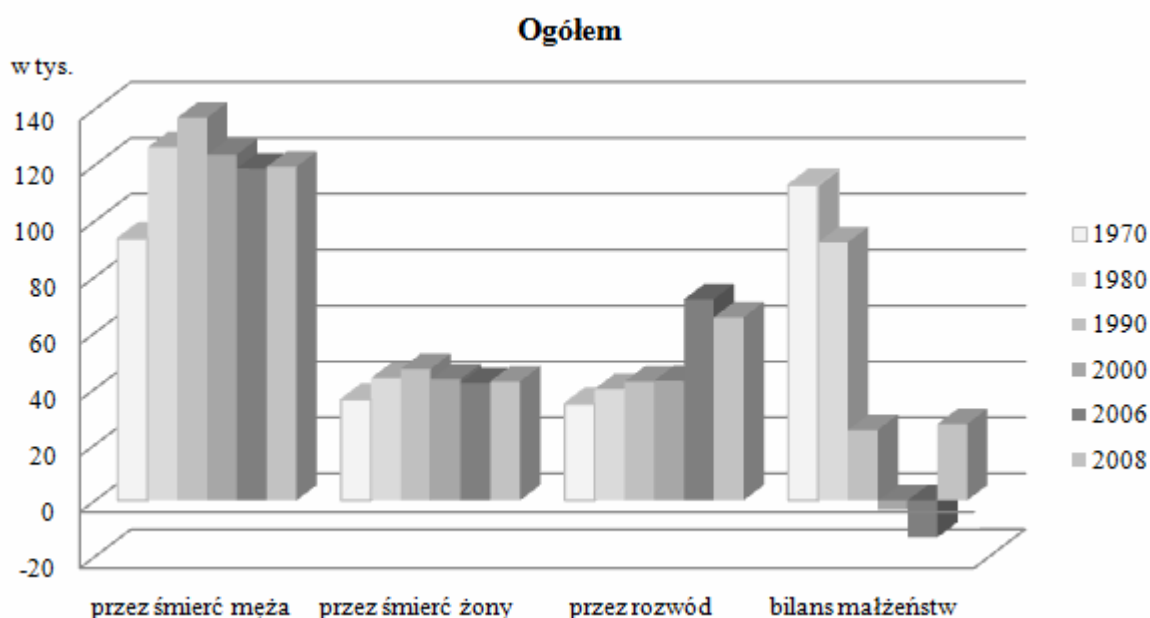
²² Sytuacja demograficzna Polski. Raport 2004, Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa 2006, s. 8.

²³ Przy badaniu przestrzennego natężenia rozwodów w opracowaniach statystycznych przyjęto jednolite kryterium miejsca zamieszkania, mianowicie miejsce zamieszkania osoby, która wniosła powództwo o rozwód. Pozwala to na retrospektywne badanie zjawiska w przekroju terytorialnym, w podziale na miasto i wieś. Por.: H. Bogacka, Rozwody w latach 1949-1966, op. cit., s. 8.

zawartych nad rozwiązanymi na wsi. Liczba związków nowo zawartych w Polsce była w 2006 r. niższa o 13,3 tys. od liczby związków rozwiązanych (tab. 3.3, rys. 3.6 i 3.7). Ujemne saldo było zaś wypadkową ubytku par małżeńskich w miastach o 32,6 tys. oraz przyrostu na wsi o 19,5 tys. Wysoka nadwyżka małżeństw zawartych nad rozwiązanymi na wsi w kolejnych latach, sięgająca poziomu z początku lat 80-tych XX w., tj. około 35 tys., wpłynęła na dodatni bilans małżeństw w skali całego kraju w latach 2007 i 2008. Tymczasem w miastach nadal miał miejsce ubytek liczby związków małżeńskich.

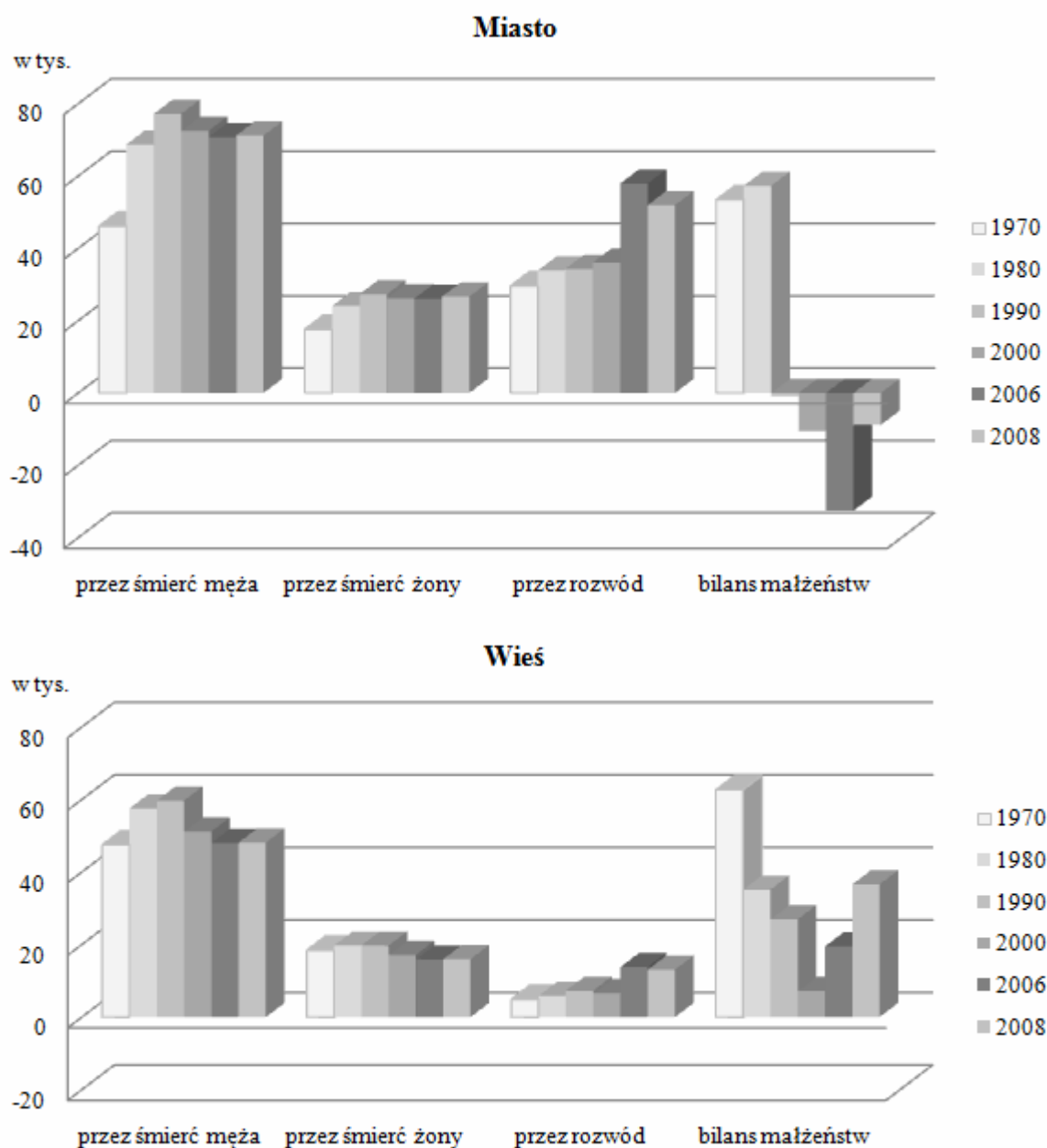
Ponadto w miastach udział rozwodów w ogólnej liczbie rozwiązanych małżeństw był wyższy niż w skali kraju. W miastach w 2006 r. aż 37,4% par małżeńskich rozpadło się w wyniku rozwodu, a na wsi – tylko 17,8%. Udział rozwodów w 2008 r. był stosunkowo mniejszy i wynosił 34,7% w miastach oraz 16,9% na wsi. Dla porównania, w 1990 r. relacje te kształtowały się odpowiednio: 24,7% w miastach i 8,4% na wsi.

Również mierniki częstości rozwodów przemawiają na niekorzyść miast. W latach 50-tych XX w. współczynniki w miastach utrzymywały się z reguły na poziomie: 0,9 na 1000 ludności ogółem; 1,3 na 1000 ludności w wieku 15 lat i więcej; poniżej 100 rozwodów na 1000 zawartych małżeństw (tab. 3.2). Kolejne dziesięciolecia były okresem znacznego i sukcesywnego wzrostu częstości rozwodów w miastach. Ogólny współczynnik natężenia rozwodów w miastach w 2006 r. wynosił 2,5, natomiast w 2008 r. – 2,2 na 1000 ludności.

Rys. 3.6. Małżeństwa rozwiązane w Polsce w latach 1970-2008

Źródło: jak w tab. 3.3.

Rys. 3.7. Małżeństwa rozwiązywane w Polsce w latach 1970-2008

Źródło: Jak w tab. 3.3.

Współczynnik cząstkowy dla miast wskazywał na 2,9 rozwody na 1000 ludności w wieku matrymonialnym w 2006 r. oraz na 2,6 – w 2008 r. Natomiast wskaźnik rozpadu małżeństw w 2006 r. osiągnął poziom 422,2 rozwody na 1000 nowo zawartych małżeństw i spadł do poziomu 335,3 w 2008 r. Oznacza to, że jeden rozwód przypadał średnio na co trzeci zawarty związek małżeński w 2008 r. w miastach.

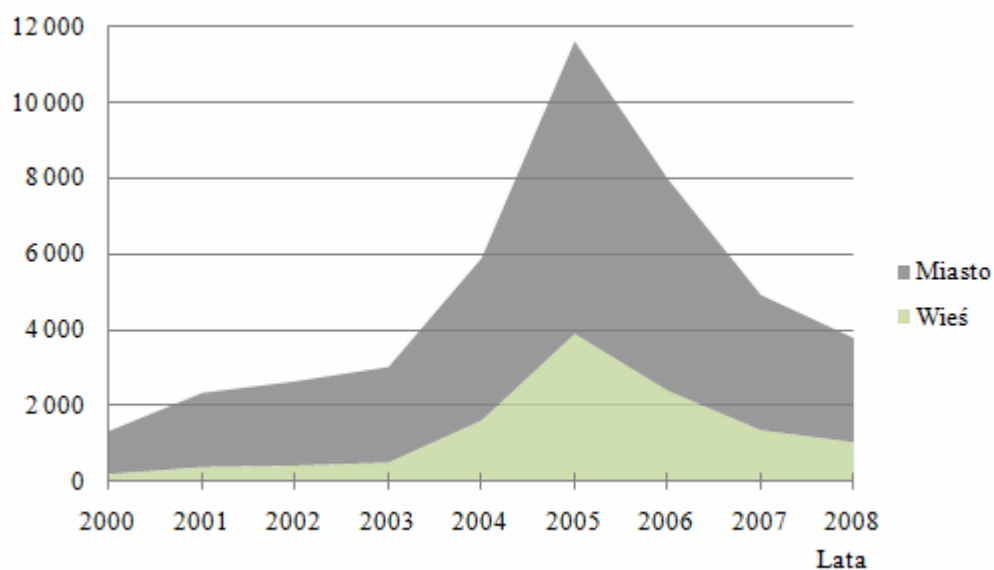
Współczynniki rozwodów w miastach na początku okresu objętego analizą przewyższały nawet pięciokrotnie wartości odpowiednich współczynników dla wsi (tab. 3.2, rys. 3.5). Współczynniki wiejskie do połowy lat 60-tych ubiegłego wieku utrzymywały się na niskim

i względnie stabilnym poziomie, nie przekraczającym 0,2 rozwodów na 1000 ludności; 0,3 na 1000 ludności w wieku matrymonialnym; 20 na 1000 zawartych małżeństw. Z czasem jednak rozpiętość pomiędzy stopą rozwodów w miastach i na wsi zmniejszała się i w latach 90-tych ogólny współczynnik rozwodów na wsi był już tylko trzykrotnie niższy niż w miastach. W latach 2006-2008 dystans był jeszcze mniejszy, a częstość rozwodów na wsi wynosiła: 0,9 na 1000 ludności; 1,1 na 1000 ludności w wieku co najmniej 15 lat; 130-155 na 1000 zawartych małżeństw. A zatem na każde sześć-siedem nowo zawartych małżeństw przypadał jeden rozwód. Nie był to poziom wysoki w odniesieniu do sytuacji w miastach, jednak należy pamiętać, że w porównaniu ze stanem z lat 50-tych XX w. ogólny współczynnik rozwodów wiejskich wzrósł ponad czterokrotnie, współczynnik cząstkowy – ponad pięciokrotnie, a wskaźnik rozpadu małżeństw – nawet dziesięciokrotnie. Oznacza to, że wobec niewielkiej stosunkowo liczby rozwodów na wsi, dynamika przyrostu rozwodów w analizowanym okresie była tam wyższa niż w mieście. Świadczą o tym także wartości indeksów dynamiki oraz średnie indeksy łańcuchowe wyznaczone dla podokresów, w których zmiany natężenia rozwodów w czasie przebiegały jednokierunkowo.

Od początku dekady lat 90 XX w. obserwuje się znacznie wyższe tempo wzrostu liczby rozwodów na wsi aniżeli w mieście (rys. 3.3). W okresie lat 1994-1998 liczba rozwodów na wsi przyrastała w tempie 11,5% rocznie, przy 10,1% w miastach. W ostatnich latach różnice te pogłębiły się jeszcze wyraźniej. Średnie roczne tempo wzrostu liczby rozwodów na wsi w latach 2000-2005 wynosiło 13,8% i było o 6,7 pkt proc. wyższe niż w miastach w analogicznym przedziale czasu.

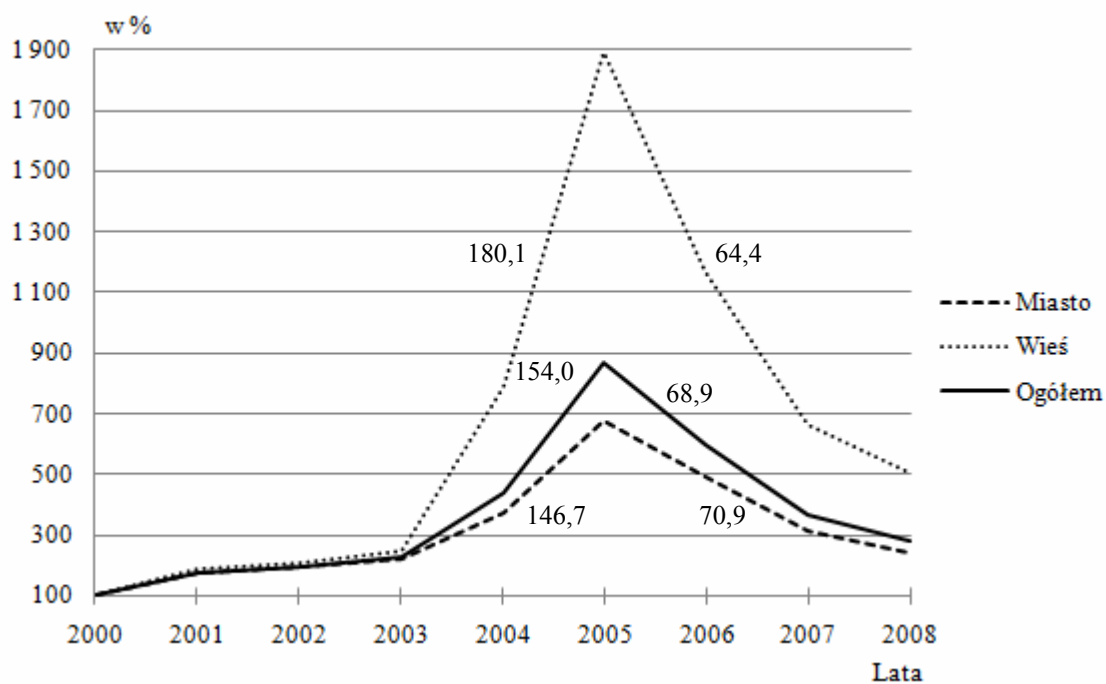
Podobnym przeobrażeniom ulegały współczynniki rozwodów netto w miastach i na wsi (tab. 3.3). Dla podkreślenia tempa i skali zmian w tym zakresie warto przytoczyć następujące dane. W latach 80-tych XX w. na każde 1000 istniejących małżeństw przypadały 4,6 rozwody, przy czym 6,6 w mieście i 1,6 na wsi. Wartość współczynnika rozwodów netto w okresie 1980-2006 wzrosła do poziomu 10,6 w miastach oraz 4,0 na wsi. Wzrost dla wsi był zatem 2,5-krotny.

Procesy destabilizacji pożycia małżeńskiego dotyczą przede wszystkim ludności miejskiej. Intensywnie postępujące w Polsce procesy uprzemysłowienia, urbanizacji i przemieszczania się ludności do miast pozostają w ścisłym związku ze wzmożoną częstością rozwodów. Tym niemniej, procesy modernizacji na wsi oraz przejmowania przez ludność wiejską miejskiego stylu życia sprawiają, że wieś „nadrabia zaległości” w stosunku do miast w zakresie intensywności rozwodów. Choć różnice są jeszcze znaczne, to jednak maleją.

Rys. 3.8. Separacje w Polsce w latach 2000-2008
(liczby skumulowane)

Źródło: Jak w tab. 3.3.

Uwaga: Etykiety na wykresie wskazują wartości średnich indeksów łańcuchowych $\bar{i}_{t/t-1}$ wyrażonych w % obliczonych dla szeregu indeksów dynamiki wyrażających jednokierunkowe zmiany w czasie

Rys. 3.9. Separacje w Polsce w latach 2000-2008
(indeksy dynamiki o podstawie stałej 2000=100)

Źródło: Jak w tab. 3.3.

Tab. 3.4. Wybrane charakterystyki separacji w Polsce w latach 2000-2008

Lata	Współczynniki separacji				Indeksy dynamiki		
	na 100 tys. ludności	na 100 tys. ludności w wieku 15+	na 1000 zawartych małżeństw	na 100 tys. istniejących małżeństw	1946=100	r.p.=100	$\bar{i}_{t/t-1}$
Ogółem						w %	
2000	3,5	4,3	6,3	0,1	100,0	·	154,0
2001	6,1	7,4	12,0	0,3	175,0	175,0	
2002	6,9	8,4	13,8	0,3	197,7	113,0	
2003	7,9	9,6	15,5	0,3	225,9	114,3	
2004	15,4	18,5	30,7	0,7	439,6	194,6	
2005	30,4	36,3	56,1	1,3	865,7	196,9	68,9
2006	20,9	24,8	35,3	0,9	595,4	68,8	
2007	12,9	15,3	19,8	0,6	367,7	61,8	
2008	9,9	11,8	14,7	0,4	282,9	76,9	
Miasto						w %	
2000	4,7	5,7	8,8	0,2	100,0	·	146,7
2001	8,2	9,8	16,6	0,4	172,6	172,6	
2002	9,4	11,2	19,1	0,4	195,5	113,3	
2003	10,7	12,6	21,2	0,5	222,0	113,5	
2004	18,2	21,4	36,7	0,8	376,5	169,6	
2005	32,9	38,4	61,3	1,4	679,0	180,3	70,9
2006	23,8	27,8	40,6	1,0	491,4	72,4	
2007	15,3	17,7	23,7	0,7	313,9	63,9	
2008	11,8	13,7	17,7	0,5	241,9	77,1	
Wieś						w %	
2000	1,4	1,8	2,5	0,1	100,0	·	180,1
2001	2,6	3,3	5,0	0,1	188,3	188,3	
2002	2,9	3,7	5,6	0,1	208,7	110,8	
2003	3,5	4,4	6,6	0,1	247,6	118,6	
2004	11,0	13,7	21,5	0,5	786,4	317,6	
2005	26,5	32,7	48,0	1,1	1892,7	240,7	64,4
2006	16,3	20,0	27,0	0,7	1167,0	61,7	
2007	9,2	11,3	13,8	0,4	661,7	56,7	
2008	7,0	8,5	10,1	0,3	504,9	76,3	

Źródło: Jak w tab. 3.3.

Alternatywną formą rozwiązywania więzi cywilnoprawnych między małżonkami jest separacja, która jest aktem prawnym orzekającym o rozdzieleniu małżonków, ale nie umożliwiającym żadnej ze stron zawarcie ponownego małżeństwa²⁴. Procedura prawnego orzekania o separacji została wprowadzona w Polsce na koniec 1999 r. W pierwszym roku funkcjonowania znowelizowanego Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego orzeczono 1,3 tys. separacji, z czego 84,6% w miastach (tab. 3.3, rys. 3.8). Liczba separacji bardzo szybko rosła do 2005 r. w średnim tempie 54% rocznie (tab. 3.4, rys. 3.9). Największy przyrost i natężenie separacji odnotowano w 2005 r. w którym współczynnik brutto osiągnął poziom 30,4 na 100 tys. ludności dla Polski ogółem, w tej liczbie 32,9 na 100 tys. w miastach oraz 26,5 na 100 tys. na wsi. W kolejnych latach nastąpiło znaczne ograniczenie liczby separacji. Wielkość

²⁴ Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy, art. 61¹, 61⁴.

ogólnego współczynnika częstości w 2008 r. wynosiła 9,9 na 100 tys. ludności, przy czym 11,8 w miastach i 7,0 na wsi. W skali kraju oznaczało to trzykrotnie większe natężenie separacji w relacji do 2000 r., wobec 2,5-krotnego wzrostu w miastach i siedmiokrotnego na wsi. Pozostałe współczynniki natężenia, liczone w stosunku do liczby ludności w wieku matrymonialnym, do liczby małżeństw zawartych lub istniejących, również charakteryzowały się większą dynamiką wzrostu na wsi. Jak wynika z powyżej przytoczonych danych, zdecydowana większość separacji dotyczyła par małżeńskich zamieszkałych w miastach, jednakże tempo wzrostu tego zjawiska było zdecydowanie wyższe na wsi.

Ustanowieniu instytucji separacji przyświecało założenie, że wzrost liczby separacji będzie korespondował z ograniczeniem liczby rozwodów²⁵. Tymczasem, rosnącej liczbie separacji w latach 2000-2005 towarzyszył wyraźny wzrost liczby rozwodów, którego tempo było jednak mniejsze niż dynamika wzrostu separacji. W 2006 r. nastąpiła zmiana kierunku tendencji rozwojowej i systematyczny spadek liczby prawnie orzeczonych separacji. Z danych szacunkowych wynika, że w 2009 r. wydano ok. 3,5 tys. orzeczeń separacji²⁶, a zatem mniej niż w roku poprzednim. Co roku odnotowuje się też kilka przypadków zniesienia separacji, tj. powrotu do małżeństwa, jednakże większość pozostających w prawnej separacji małżeństw wnosi pozew o rozwód.

2. Przemiany w strukturze rozwiedzionych według cech demograficzno-społecznych i ekonomicznych

Dążąc do identyfikacji przemian w strukturze rozwodów i ich uwarunkowań, za konieczne uznano uwzględnienie wybranych cech demo-społeczno-ekonomicznych osób rozwiedzionych. Analizy struktury rozwiedzionych dokonano, uwzględniając:

- płeć, wiek, staż małżeński (cechy demograficzne),
- poziom wykształcenia (cecha społeczna),
- źródła utrzymania (cecha ekonomiczna).

Rozpatrywane cechy zaliczyć można do grupy *czynników pośredniczących*, zgodnie z przyjętą klasyfikacją²⁷. Przyjmuje się, iż korelaty demograficzne, społeczne i ekonomiczne determinują w znacznym stopniu system wartości i styl życia jednostek, w związku z czym w sposób pośredni mogą wpływać na zachowania sprzyjające dezintegracji małżeństw.

²⁵ Sytuacja demograficzna Polski. Synteza raportu 2005-2006, Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa 2007, s. 8.

²⁶ Podstawowe informacje o rozwoju demograficznym Polski w latach 2000-2009, op. cit., s. 9.

²⁷ Por. paragraf 4 w rozdziale I.

Charakterystyka uwarunkowań rozwodów została uzupełniona także o bezpośrednie przyczyny rozwodów na podstawie orzeczeń sądowych. Przyczyny te wynikają z określonych zachowań małżonków i w sposób bezpośredni prowadzą do rozpadu małżeństwa. Dlatego należą one do grupy tzw. *czynników behawioralnych*. Wśród nich wymienić można niewierność małżeńską, uzależnienia, przemoc fizyczną, nieporozumienia na tle finansowym, różnice charakterologiczne i inne.

Analizą objęto zmiany w strukturze osób rozwiedzionych w okresie lat 1960-2008. Szczególną zaś uwagę skupiono na przeobrażeniach, jakie dokonały się w okresie przemian społeczno-ustrojowych w Polsce pomiędzy 1990 a 2006 r.

Z wielu dotychczas przeprowadzonych badań uwarunkowań natężenia rozwodów wynika, że wczesny wiek zawierania małżeństw nie sprzyja ich trwałości²⁸. Badanie struktury osób rozwodzących się według wieku w momencie zawarcia małżeństwa, w świetle dostępnych danych statystycznych za lata 1960-2008, pozwoliło zidentyfikować, że na ryzyko rozwodu narażone były głównie związki zawarte przez osoby w młodym wieku (tab. 3.5). Niezależnie od płci, największy udział wśród rozwodzących się miały osoby, które zawarły związek małżeński w wieku 20-24 lata. Osoby należące do tej grupy stanowiły 42,1% ogółu rozwodzących się mężczyzn w 1960 r. oraz 40,5% kobiet. W kolejnych latach odnotowano wzrastający udział rozwodów wśród osób, które wstąpiły w związek małżeński w wieku 20-24 lata. Ponad połowa rozwiedzionych w latach 2000-2008 mężczyzn i kobiet w momencie zawarcia małżeństwa była w wieku 20-24 lata. Innym zjawiskiem, charakterystycznym zarówno dla subpopulacji mężczyzn, jak i kobiet, był najniższy udział rozwodów wśród osób, które zawarły związek małżeński w wieku 50 lat i więcej. Zjawisko to wynikało nie tyle z faktu, że osoby należące do najstarszej grupy wiekowej zawierały wyjątkowo trwałe i udane związki, lecz z tego, że rozpad małżeństwa częściej następował z powodu zgonu jednego ze współmałżonków²⁹.

W subpopulacji mężczyzn wysokim stopniem dezintegracji na skutek rozwodu charakteryzowały się małżeństwa zawarte przez mężczyzn w wieku 25-29 lat. Zjawisko to ma podłoże demograficzne i wynika głównie z faktu, że właśnie w tym wieku mężczyźni najczęściej się żenią³⁰. Bardziej trwałe okazały się małżeństwa zawarte przez mężczyzn w wieku średnim, tj. powyżej 30 lat.

²⁸ Por. m.in.: Z. Strzelecki, Demograficzne czynniki zmian w modelu rodziny w Polsce, op. cit., s. 21.

²⁹ M. Kuciarska-Ciesielska, G. Marciniak, J. Paradysz, Rozpad małżeństw w Polsce – przyczyny i skutki, op. cit., tabl. 6, s. 19.

³⁰ Według danych GUS, Rocznik Demograficzny z 2007 r., tab. 4(60).

Tab. 3.5. Rozwody według wieku małżonków w momencie zawarcia małżeństwa w Polsce w latach 1960-2008

Lata	Ogółem	Wiek w momencie zawarcia małżeństwa							Mediana wieku	
		19 lat i mniej	20 - 24	25 - 29	30 - 34	35 - 39	40 - 49	50 lat i więcej		
	Mężczyźni									
	w %									
	1960	100,0	7,7	42,1	28,3	10,2	4,8	4,4	2,1	25,0
	1965	100,0	7,8	43,9	27,8	9,6	4,1	3,6	2,7	24,8
	1970	100,0	7,5	46,7	26,3	9,0	4,1	3,6	2,6	24,6
	1975	100,0	5,9	51,1	24,4	8,1	3,8	3,4	2,6	24,3
	1980	100,0	5,9	53,2	24,1	7,4	3,5	3,4	2,4	24,1
	1985	100,0	5,6	52,7	24,8	7,6	3,3	3,5	2,5	24,2
	1990	100,0	5,9	53,4	24,6	7,7	3,4	2,9	2,2	24,1
	1995	100,0	6,8	52,9	24,0	8,2	3,6	2,7	1,8	24,1
	2000	100,0	6,2	54,3	24,0	7,6	3,4	2,8	1,6	24,0
	2005	100,0	6,1	53,3	26,5	7,3	3,1	2,5	1,2	24,1
	2006	100,0	5,8	52,3	27,5	7,5	3,0	2,7	1,2	24,2
	2007	100,0	5,4	52,0	27,9	7,7	3,1	2,6	1,3	24,3
	2008	100,0	5,1	51,1	28,7	7,9	3,1	2,6	1,4	24,4
	Kobiety									
	w %									
	1960	100,0	28,2	40,5	16,6	6,8	3,5	3,0	1,0	22,7
	1965	100,0	29,8	41,2	15,0	6,3	3,3	2,9	1,3	22,5
	1970	100,0	32,2	41,3	13,6	5,5	3,0	2,6	1,5	22,2
	1975	100,0	30,9	44,4	12,4	4,9	2,8	2,6	1,5	22,2
	1980	100,0	29,0	47,5	12,6	4,6	2,4	2,5	1,4	22,2
	1985	100,0	26,5	48,6	13,6	5,0	2,3	2,4	1,6	22,4
	1990	100,0	27,3	48,0	13,6	5,3	2,3	2,2	1,4	22,4
	1995	100,0	26,9	48,7	13,4	5,3	2,5	2,0	1,2	22,4
	2000	100,0	26,2	50,8	13,1	4,5	2,4	2,1	1,0	22,3
	2005	100,0	25,9	51,8	13,9	4,2	1,9	1,6	0,7	22,3
	2006	100,0	24,2	52,4	14,7	4,3	2,0	1,7	0,8	22,5
	2007	100,0	23,4	52,8	15,1	4,2	1,9	1,7	0,8	22,5
	2008	100,0	22,7	52,5	16,2	4,3	1,7	1,8	0,8	22,6

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Roczników Demograficznych GUS z lat 1971-2009; Dane za lata 1960-1965 na podstawie: M. Kuciarska-Ciesielska, G. Marciniak, J. Paradysz, Rozpad małżeństw w Polsce – przyczyny i skutki, op. cit., tab. 6, s. 18-19.

Z kolei charakterystyczny był bardzo wysoki odsetek rozwodów w subpopulacji kobiet, które wyszły za mąż w wieku 19 lat i mniej. W latach 1960-1980 około 30% rozwodów dotyczyło małżeństw, zawartych przez kobiety w bardzo młodym wieku, natomiast począwszy od połowy lat 80-tych XX w. – około 25%. Wśród tych małżeństw były również takie, których zawarcie wymagało zgody sądu rodzinnego, ponieważ nowożeńcy nie osiągnęli wymaganego przez prawo wieku matrymonialnego.

Należy podkreślić, że to nie wiek ma decydujące znaczenie w kwestii trwałości małżeństwa, lecz motyw jego zawarcia. Bardzo często zgoda sądu na małżeństwo osób niepełnoletnich spowodowana jest oczekiwaniem dziecka. Małżeństwo takie może być zatem

niejako wymuszone przez partnera lub otoczenie, albo powstaje z poczucia obowiązku wobec poczętego dziecka. Fakt wymuszenia małżeństwa ciążą niewątpliwie rzutuje na jakość związku. Małżeństwa osób młodych, niedojrzałych, nieprzygotowanych do pełnienia ról rodzicielskich często nie wytrzymują próby czasu. Można domniemywać, że w przypadku starszych nowożeńców nieplanowana ciąża jest rzadszym motywem zawarcia małżeństwa. Częściej dobór małżeński następuje na zasadzie upodobania, wspólnych zainteresowań, celów, dojrzałych planów, w związku z czym takie związki są bardziej trwałe³¹.

Mediana wieku osób rozwiedzionych w momencie zawarcia małżeństwa nieznacznie się wahała w ujęciu dynamicznym (tab. 3.5). W subpopulacji mężczyzn zaobserwowano delikatne obniżenie wieku środkowego z 25 lat w 1960 r. do 24,4 lat w 2008 r. Mediana wieku kobiet w okresie 1960-2008 oscylowała w wąskim przedziale 22,2-22,7 lat. W 2006 r. połowa rozwiedzionych kobiet w momencie zawarcia małżeństwa miała nie więcej niż 22,5 lat, a połowa rozwiedzionych mężczyzn – nie więcej niż 24,2 lata.

Struktura osób rozwodzących się według wieku w momencie wniesienia powództwa wykazywała istotne zmiany w czasie (tab. 3.6). W okresie 1960-2008 zaobserwowano tendencję do zwiększania się udziału osób starszych obojga płci oraz zmniejszania się frakcji osób w wieku poniżej 30 lat. Charakterystycznym zjawiskiem był znaczny wzrost udziału rozwodzących się w wieku 40-49 lat. Odsetek mężczyzn mających w momencie wniesienia pozwu o rozwód 40-49 lat na przestrzeni lat 1960-2000 wzrósł z 17,6% do 30%, a kobiet – z 14,4% do 26,3%. Udział ten zmniejszył się w kolejnych latach do poziomu 25,7% dla mężczyzn oraz 21,8% dla kobiet w 2008 r.

Tym niemniej, wśród osób rozwodzących się na ogół dominowali ludzie młodzi, w wieku 25-34 lata. W subpopulacji mężczyzn największe natężenie rozwodów w tej grupie wiekowej obserwowano do końca lat 80-tych XX w. Od początku lat 90-tych dominującą grupę pod względem intensywności rozwodów tworzyli mężczyźni w wieku 30-39 lat. Natomiast wśród rozwiedzionych kobiet najbardziej liczebną w okresie 1960-2008 była grupa wiekowa 25-34 lata, przy czym spadał odsetek kobiet w wieku 25-29 lat na rzecz wzrostu udziału kobiet w wieku 30-34 lata.

Innym wyrazem „postarzenia się” rozwodów był wzrost mediany wieku osób rozwodzących się w latach 1960-2008 o 1,2 roku: u mężczyzn mediana podniosła się do 38,1 lat, natomiast u kobiet do 35,3 lat w 2008 r. (tab. 3.6). Można przypuszczać, że przeobrażenia

³¹ M. Kuciarska-Ciesielska, G. Marciniak, J. Paradysz, Rozpad małżeństw w Polsce – przyczyny i skutki, op. cit., s. 17.

polegające na wzroście przeciętnego wieku rozwodzących się małżonków w głównej mierze wynikają ze wzrostu wieku osób wступujących w związki małżeńskie.

Tab. 3.6. Rozwody według wieku małżonków w momencie wniesienia powództwa w Polsce w latach 1960-2008

Lata	Ogółem	Wiek w momencie wniesienia powództwa							Mediana wieku	
		19 lat i mniej	20 - 24	25 - 29	30 - 34	35 - 39	40 - 49	50 lat i więcej		
	Mężczyźni									
	w %									
	1960	100,0	0,3	9,7	22,2	21,2	14,8	17,6	13,6	36,9
	1965	100,0	0,1	6,9	20,0	23,2	17,4	17,5	14,5	37,7
	1970	100,0	0,1	6,7	17,0	19,8	18,2	24,8	13,4	38,6
	1975	100,0	0,0	6,9	22,8	16,6	15,6	24,1	14,0	38,2
	1980	100,0	0,0	6,4	24,4	22,1	13,2	21,0	12,9	37,3
	1985	100,0	0,0	5,2	21,5	24,7	17,6	17,9	13,1	37,3
	1990	100,0	0,0	5,4	16,9	23,2	21,0	21,3	12,1	36,0
	1995	100,0	0,0	5,6	16,3	18,9	21,6	27,4	10,3	37,1
	2000	100,0	0,0	4,8	17,4	18,0	16,6	30,0	13,2	37,9
	2005	100,0	0,0	3,1	15,4	20,1	17,6	29,5	14,2	38,2
	2006	100,0	0,0	3,0	15,1	20,9	16,9	28,0	16,2	38,3
	2007	100,0	0,0	2,9	14,7	21,8	17,9	25,9	16,7	38,0
	2008	100,0	0,0	2,9	14,2	21,7	18,1	25,7	17,3	38,1
	Kobiety									
	w %									
	1960	100,0	1,8	19,1	23,4	18,2	12,9	14,4	9,7	34,1
	1965	100,0	1,3	15,5	23,4	20,2	14,3	15,3	9,9	34,9
	1970	100,0	1,1	15,5	18,8	18,9	16,1	20,2	9,2	35,6
1975	100,0	0,8	17,1	23,8	14,4	13,7	20,1	10,1	35,3	
1980	100,0	0,6	15,4	27,2	19,3	10,8	17,4	9,3	34,6	
1985	100,0	0,7	12,2	24,6	24,1	14,6	14,5	9,3	34,7	
1990	100,0	0,8	11,4	20,0	23,2	18,7	17,4	8,5	33,8	
1995	100,0	0,5	12,1	18,5	18,9	20,2	23,0	6,8	35,0	
2000	100,0	0,4	10,8	20,4	17,1	15,7	26,3	9,3	35,4	
2005	100,0	0,2	8,0	20,1	20,2	16,3	25,3	9,9	35,5	
2006	100,0	0,3	7,5	20,2	20,6	15,5	24,1	11,9	35,5	
2007	100,0	0,2	7,5	20,0	21,8	15,7	22,4	12,4	35,1	
2008	100,0	0,2	7,4	19,7	21,7	16,3	21,8	13,0	35,3	

Uwaga: Rezultat obserwacji 0,0 oznacza, iż zjawisko istniało w wielkości mniejszej od 0,05.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Roczników Demograficznych GUS z lat 1971-2009; Dane za lata 1960-1965 na podstawie: M. Kuciarska-Ciesielska, G. Marciniak, J. Paradysz, Rozpad małżeństw w Polsce – przyczyny i skutki, op. cit., tab. 7, s. 20.

Ważną charakterystyką rozwodów jest ich rozkład według czasu trwania związku³². Zdaniem W. Majkowskiego, ten wymiar struktury rozwodów, szczególnie w powiązaniu z wiekiem małżonków, pozwala na bardzo trafną identyfikację przyczyn leżących u źródeł

³² Przez okres trwania małżeństwa rozumie się czas od momentu zawarcia małżeństwa do wniesienia powództwa o rozwód. Dlatego w niniejszej analizie nie powoływano się na dane o wieku osób rozwiedzionych w momencie orzeczenia rozwodu. Por. paragraf 2 w rozdziale II.

rozpadu małżeństw. Wyższy odsetek wczesnych rozwodów może znaleźć swoje wytłumaczenie m.in. w braku odpowiednio długiej znajomości partnerów przed ślubem, czy też braku odpowiednich warunków materialno-bytowych do wspólnego pożycia. Rozwód stosunkowo późny, po kilkunastu latach małżeńskiego współżycia, może wskazywać na odmienne problemy właściwe osobom w średnim i starszym wieku, o względnie ustabilizowanej sytuacji materialnej³³.

Tab. 3.7. Rozwody według okresu trwania małżeństwa w Polsce w latach 1960-2008

Lata	Ogółem	Okres trwania małżeństwa ³⁾							Mediana czasu trwania
		0 - 4 lata	5 - 9	10 - 14	15 - 19	20 - 24	25 - 29	30 lat i więcej	
		w %							
1960	100,0	35,2	28,5	16,8	19,5 ¹⁾	•	•	•	7,6
1965	100,0	28,4	29,3	19,3	23,0 ¹⁾	•	•	•	8,7
1970	100,0	25,9	24,3	19,0	14,4	16,4 ²⁾	•	•	10,0
1975	100,0	29,9	24,6	14,3	12,5	18,7 ²⁾	•	•	9,1
1980	100,0	30,0	29,5	14,7	9,3	16,5 ²⁾	•	•	8,4
1985	100,0	27,5	28,9	19,2	10,0	14,4 ²⁾	•	•	8,9
1990	100,0	24,0	26,8	20,7	13,7	14,8 ²⁾	•	•	9,9
1995	100,0	22,8	24,2	20,1	16,1	9,6	4,1	3,0	10,7
2000	100,0	21,1	23,4	17,8	15,9	11,5	6,5	3,9	11,6
2005	100,0	18,3	22,4	19,3	16,3	12,5	6,9	4,4	12,4
2006	100,0	18,5	23,3	17,6	15,4	12,1	7,6	5,5	12,3
2007	100,0	19,6	23,3	17,4	14,7	11,2	7,7	6,0	12,0
2008	100,0	20,4	23,0	16,8	14,6	11,0	7,8	6,4	12,0

¹⁾ 15 lat i więcej; ²⁾ 20 lat i więcej; ³⁾ Okres od zawarcia małżeństwa do wniesienia powództwa.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Roczników Demograficznych GUS z lat 1971-2009; Dane za lata 1960-1965 na podstawie: M. Kuciarska-Ciesielska, G. Marciniak, J. Paradysz, Rozpad małżeństw w Polsce – przyczyny i skutki, op. cit., tab. 4, s. 14.

Obserwacja dostępnych danych i ich analiza pozwoliła uchwycić istotne zmiany w strukturze małżeństw rozwodzących się według czasu ich trwania. Przede wszystkim zmniejszył się udział rozwodów następujących po bardzo krótkim okresie trwania małżeństwa (tab. 3.7). W początkowym roku obserwacji, w 1960, wśród rozpadających się związków małżeńskich najliczniej reprezentowane były te, które miały za sobą co najwyżej 4 lata wspólnego pożycia. W kolejnych latach odsetek rozwodów wśród młodych małżeństw wyraźnie spadał, za wyjątkiem początkowej fazy lat 80-tych. W 2006 r. udział małżeństw o najkrótszym stażu w strukturze rozwodów wynosił 18,5%, a w 2008 r. – 20,4%.

Począwszy od połowy lat 80-tych dominacja rozwodów przypadała na okres 5-9 lat po zawarciu związku małżeńskiego. Małżeństwa z takim stażem zaliczano więc do kategorii najwyższego ryzyka rozwodu. Wśród związków, które w latach 2000-2008 rozpadły się na

³³ W. Majkowski, Czynniki dezintegracji współczesnej rodziny polskiej. Studium socjologiczne, op. cit., s. 126.

skutek rozwodu, około 23% stanowiły małżeństwa ze stażem 5-9 lat. Kolejną grupę pod względem ryzyka rozwodu tworzyły związki liczące 10-14 lat pożycia małżeńskiego. Udział tych par w ogólnej liczbie rozwodów w Polsce od połowy lat 80-tych wykazywał względną stabilność oscylując między 15 a 20%.

Dużą grupę wśród rozwodzących się stanowiły również małżeństwa z ponad dwudziestoletnim stażem. Interesujące, że ich udział wykazywał niemal systematyczny wzrost w badanym okresie (poza niewielkimi fluktuacjami). W latach 1970-2008 odsetek tych par zwiększył się z 16,4% do 25,2%. Z dokonanej analizy można wywnioskować, że w Polsce w ostatnich latach czwartą część małżeństw przeżywających kryzys stanowiły pary mające za sobą długie lata wspólnego pożycia, w pewnym stopniu ustabilizowane. Rodzi to pytanie: dlaczego dojrzałym współmałżonkowie często będący już w okresie swojej starości, posiadający zazwyczaj pewien wspólny dorobek materialny i duchowy decydują się na rozstanie? Przyczyny mogą być różne. Wejście rodziny w fazę „pustego gniazda”, poczucie braku celu w życiu może mieć wpływ na zmianę atmosfery w domu i dezintegrację więzi małżeńskiej. Inną przyczyną może być utrzymywanie nieudanego związku w poczuciu obowiązku wobec dzieci i rozpad tego związku po osiągnięciu przez dzieci wieku dojrzałości. Jeszcze innym powodem rozstania par z długoletnim stażem może być pragnienie przeżycia „drugiej młodości”³⁴. Głębsze poznanie motywów decyzji o rozstaniu takich par wymagałoby przeprowadzenia odrębnych badań.

Istotne zmiany w strukturze rozwodów ze względu na czas trwania małżeństwa znalazły także odzwierciedlenie we wzroście mediany stażu zdeintegrowanych małżeństw. Wartość tego parametru, określającego taki czas trwania związku, jaki połowa rozwiedzionych małżeństw przekroczyła, a druga połowa jeszcze nie osiągnęła, wynosiła 12 lat w 2008 r. (wzrost o 4,4 lata od 1960 r.). Przytoczone dane nie potwierdzają wysuwanej czasem w literaturze tezy, że w miarę wzrostu intensywności rozwodów skraca się długość trwania małżeństwa³⁵.

Do ciekawych wniosków prowadzi analiza porównawcza czasu trwania związków małżeńskich z wiekiem rozwodzących się małżonków w momencie zawarcia małżeństwa. Rozkład obu cech w subpopulacjach kobiet i mężczyzn w dwóch odległych latach 1990 i 2006 ukazano w tablicach wielodzIELczych (tab. 3.8, 3.9, rys. 3.10). Należy zauważyć, że największa częstość rozwodów w 1990 i 2006 r. występowała wśród małżeństw trwających

³⁴ M. Wieczorek, Demograficzne, społeczne i ekonomiczne uwarunkowania rozwodów w Polsce, op. cit., s. 61.

³⁵ L. Roussel, Types of marriage and frequency of divorce, w: Later phases of the family cycle, ed. by E. Grebenik, Ch. H□hn, R. Mackensen, Clarendon Press, Oxford 1989, s. 22.

5-9 lat, zawartych przez osoby w wieku 20-24 lata. Ponadto charakterystycznym dla subpopulacji kobiet był bardzo wysoki udział rozwodów w grupie związków o kilkuletnim stażu zawartych przez kobiety w wieku nie przekraczającym 19 lat. Wstępna analiza danych statystycznych potwierdza zatem wysuniętą hipotezę, że na ryzyko wczesnego rozpadu szczególnie narażone są związki zawarte w młodym wieku.

Tab. 3.8. Rozwody według okresu trwania małżeństwa oraz wieku małżonków w momencie zawierania małżeństwa w Polsce w 1990 r.

Wiek małżonków	Ogółem	Okres trwania małżeństwa ¹⁾					
		0 - 4 lata	5 - 9	10 - 14	15 - 19	20 lat i więcej	
	Mężczyźni						
		w %					
	Razem	100,0	24,0	26,8	20,7	13,7	14,8
	19 lat i mniej	5,9	1,5	1,5	1,1	0,7	1,1
	20 - 24	53,4	9,8	13,7	12,2	8,8	8,8
	25 - 29	24,6	6,2	6,8	5,0	2,8	3,8
	30 - 34	7,7	2,7	2,4	1,1	0,7	0,8
	35 - 39	3,4	1,5	0,8	0,5	0,3	0,3
	40 - 49	2,9	1,2	0,9	0,5	0,3	0,1
	50 lat i więcej	2,2	1,2	0,6	0,2	0,1	0,0
	Kobiety						
		w %					
	Razem	100,0	24,0	26,8	20,7	13,7	14,8
	19 lat i mniej	27,3	5,9	6,4	5,5	4,2	5,3
20 - 24	48,0	9,5	12,9	11,0	7,4	7,2	
25 - 29	13,6	3,8	4,1	2,7	1,4	1,6	
30 - 34	5,3	2,0	1,7	0,7	0,4	0,5	
35 - 39	2,3	1,1	0,7	0,3	0,1	0,2	
40 - 49	2,2	1,0	0,6	0,3	0,2	0,1	
50 lat i więcej	1,4	0,9	0,4	0,1	0,0	0,0	

¹⁾ Okres od zawarcia małżeństwa do wniesienia powództwa.

Mężczyźni: $\chi^2 = 2186,00$, $df=24$, $p=0,000$, $V=0,1135$, $C=0,2213$, $C_{max}=0,9101$, $C_{kor}=0,2432$

Kobiety: $\chi^2 = 2193,33$, $df=24$, $p=0,000$, $V=0,1137$, $C=0,2217$, $C_{max}=0,9101$, $C_{kor}=0,2436$

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Rocznika Demograficznego GUS z 1991 r.

W celu wykazania zależności między zmiennymi ujętymi w postaci tabel wielodzielczych przeprowadzono test *chi-kwadrat*, weryfikujący hipotezę H_0 o niezależności zmiennych. W obydwu analizowanych latach, zarówno w przypadku mężczyzn jak i kobiet, wartość prawdopodobieństwa *p-value* okazała się niższa od typowego poziomu istotności ($\alpha=0,05$), co skutkowało odrzuceniem hipotezy H_0 . Należy zatem stwierdzić, z 5% prawdopodobieństwem popełnienia błędu, że występował istotny związek pomiędzy wiekiem wstąpienia w związek małżeński a trwałością tego związku (wyniki obliczeń podano pod tab. 3.8 i 3.9). Opisywana prawidłowość zachodziła zarówno w subpopulacji mężczyzn, jak i kobiet w 1990 i 2006 r.

Tab. 3.9. Rozwody według okresu trwania małżeństwa oraz wieku małżonków w momencie zawierania małżeństwa w Polsce w 2006 r.

Wiek małżonków	Ogółem	Okres trwania małżeństwa ¹⁾							
		0 - 4 lata	5 - 9	10 - 14	15 - 19	20 - 24	25 - 29	30 lat i więcej	
Mężczyźni w %	Razem	100,0	18,5	23,3	17,6	15,4	12,1	7,6	5,5
	19 lat i mniej	5,8	0,7	1,2	1,3	1,2	0,7	0,4	0,3
	20 - 24	52,3	7,2	11,6	9,5	8,2	7,0	4,9	3,8
	25 - 29	27,5	6,6	6,5	4,1	4,0	3,3	1,9	1,1
	30 - 34	7,5	1,9	1,8	1,4	1,2	0,7	0,3	0,2
	35 - 39	3,0	0,8	0,9	0,6	0,4	0,2	0,1	0,1
	40 - 49	2,7	0,8	0,9	0,5	0,3	0,1	0,1	0,0
	50 lat i więcej	1,2	0,6	0,4	0,2	0,1	0,0	0,0	0,0
	Kobiety w %								
	Razem	100,0	18,5	23,3	17,6	15,4	12,1	7,6	5,5
Kobiety w %	19 lat i mniej	24,2	3,0	5,1	5,0	4,4	3,0	2,0	1,7
	20 - 24	52,4	9,1	12,5	8,9	7,6	6,7	4,4	3,2
	25 - 29	14,7	4,2	3,4	2,0	2,1	1,7	0,9	0,5
	30 - 34	4,3	1,0	0,9	0,8	0,9	0,5	0,2	0,1
	35 - 39	2,0	0,4	0,5	0,5	0,4	0,2	0,0	0,0
	40 - 49	1,7	0,5	0,6	0,3	0,2	0,1	0,0	0,0
	50 lat i więcej	0,8	0,4	0,2	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0

¹⁾ Okres od zawarcia małżeństwa do wniesienia powództwa.

Mężczyźni: $\chi^2=3295,07$, $df=36$, $p=0,000$, $V=0,0874$, $C=0,2093$, $C_{max}=0,9258$, $C_{kor}=0,2261$

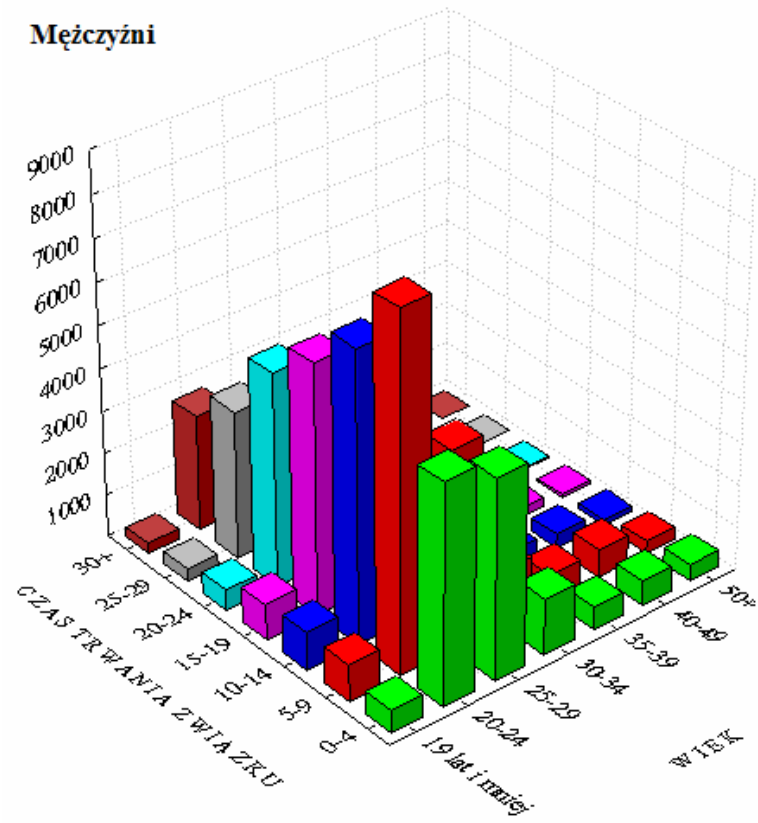
Kobiety: $\chi^2=2799,43$, $df=36$, $p=0,000$, $V=0,0805$, $C=0,1936$, $C_{max}=0,9258$, $C_{kor}=0,2091$

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Rocznika Demograficznego GUS z 2007 r.

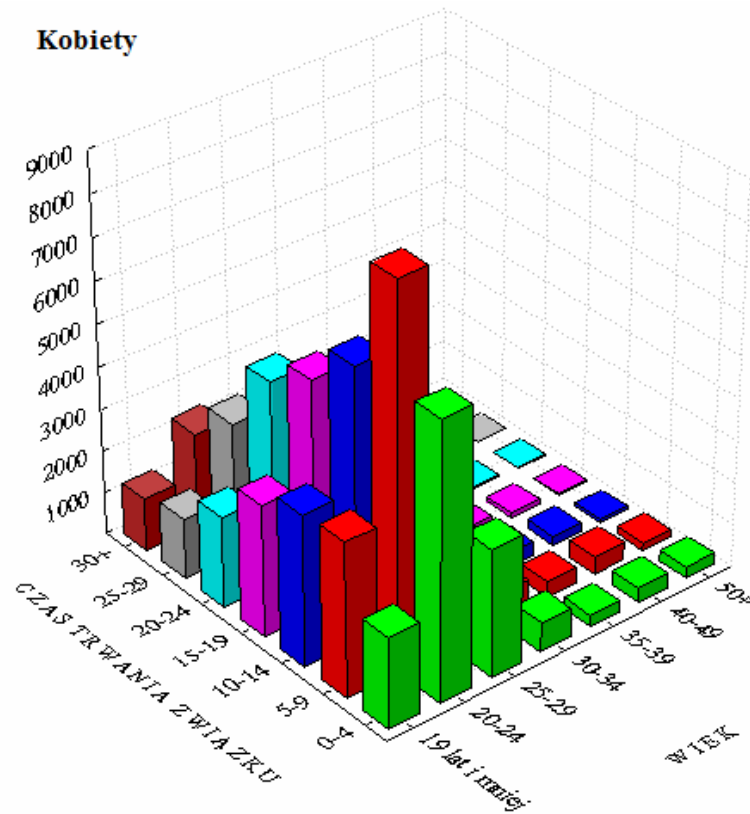
Do zbadania siły powiązania obu analizowanych cech wykorzystano współczynniki *V-Cramera* oraz *C-Pearsona* (nazywany także współczynnikiem kontyngencji). Jak pokazują wyniki obliczeń przeprowadzonych w subpopulacji mężczyzn i kobiet w 1990 i 2006 r., zależność pomiędzy wiekiem w momencie zawarcia małżeństwa a trwałością związku wprawdzie istniała, lecz nie była silna (wartości współczynników *V-Cramera* oscylowały poniżej poziomu 0,1, natomiast wartości skorygowanych wskaźników *C-Pearsona* nieco powyżej 0,2). Na taki rezultat obliczeń duży wpływ miało zawężenie analizy tylko do dwóch zmiennych i pominięcie przy tym wielu innych czynników *de facto* determinujących trwałość związków małżeńskich. Pogłębione analizy wielowymiarowe uwarunkowań rozwodów w Polsce zostały zaprezentowane w dalszej części pracy³⁶, a w tym miejscu ograniczono się jedynie do prezentacji struktury rozwodów według wybranych cech.

³⁶ Por. paragraf 3 w rozdziale IV, paragrafy 2 i 3 w rozdziale V.

Mężczyźni

Kobiety

Rys 3.10. Rozwody według okresu trwania małżeństwa oraz wieku małżonków w momencie zawierania małżeństwa w Polsce w 2006 r.

Źródło: Jak w tab. 3.9.

W literaturze poświęconej problematyce rozwodów niejednokrotnie podkreśla się wysoką zależność pomiędzy poziomem wykształcenia a natężeniem rozwodów³⁷. Wykształcenie – *czynnik społeczny* – wiąże się pośrednio z pozycją zawodową i niezależnością ekonomiczną ludności. W procesie badania, zgodnie z założonymi celami badawczymi, dokonano analizy struktury osób rozwiedzionych według poziomu wykształcenia oraz źródeł utrzymania. Podjęto także próbę weryfikacji hipotezy o zależności pomiędzy poziomem wykształcenia męża i żony oraz wpływu tej zależności na decyzję o rozwodzie.

Wśród ogółu mężczyzn rozwiedzionych (tab. 3.10) najliczniejsze grupy stanowiły osoby z wykształceniem zasadniczym zawodowym (około 40-45% ogółu od 1990 r.) oraz policealnym i średnim (około 25-30%). Znacznie niższy był udział mężczyzn z wykształceniem wyższym oraz podstawowym. Natomiast w subpopulacji rozwiedzionych kobiet największy udział miały osoby posiadające wykształcenie policealne i średnie (około 40% ogółu w latach 1995-2008), a grupa kobiet legitymująca się wykształceniem zasadniczym zawodowym uplasowała się dopiero na drugim miejscu (około 25-30%). Ponadto w obu subpopulacjach w latach 1975-2008 zaobserwowano tendencję wzrostową odsetka osób rozwiedzionych z wykształceniem wyższym, przy malejącym odsetku rozwiedzionych o wykształceniu zaledwie podstawowym oraz nieznacznych wahaniach w pozostałych kategoriach.

Porównanie struktury rozwiedzionych ze strukturą ogółu ludności w wieku 15 lat i więcej według poziomu wykształcenia pozwala zauważyć kilka innych prawidłowości. W populacji rozwiedzionych występował większy (o kilka punktów procentowych) odsetek osób z wykształceniem wyższym, niż wynikałoby to ze struktury ludności według poziomu wykształcenia (tab. 3.11). Można zatem przypuszczać, że szczególną skłonność do sięgania po środki rozwodowe w celu rozwiązania problemów nieudanego małżeństwa przejawiają osoby o uniwersyteckim cenzusie wykształcenia. Zapewne jest to skutkiem wyższych oczekiwań i wymagań obojga partnerów, ich postaw podporządkowanych dążeniu do samorealizacji w sprawach zawodowych, skoncentrowanych na osiągnięciu osobistej satysfakcji. Ponadto w środowisku osób o wyższym poziomie wykształcenia najszybciej dokonują się przemiany systemu wartości i postaw, w tym także tolerancja i akceptacja rozwodu. Nie bez znaczenia pozostaje również fakt rosnącej samodzielności ekonomicznej

³⁷ Por. m.in.: E.Z. Zdrojewski, A. Cychowska, Procesy demograficzne w Polsce na przełomie XX i XXI wieku, op. cit., s. 71; W. Majkowski, Czynniki dezintegracji współczesnej rodziny polskiej. Studium socjologiczne, op. cit., s. 128.

Tab. 3.10. Rozwody według poziomu wykształcenia małżonków w Polsce w latach 1975-2008

Lata	Ogółem	Wykształcenie					
		wyższe	policealne i średnie	zasadnicze zawodowe	podstawowe	niepełne podstawowe	nieustalone
	Mężczyźni						

¹⁾ Podstawowe i gimnazjalne.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Roczników Demograficznych GUS z lat 1976-2009.

Tab. 3.11. Ludność w wieku 15 lat i więcej według poziomu wykształcenia w Polsce w 1988 i 2002 r.

Lata	Ogółem	Wykształcenie				
		wyższe	policealne i średnie	zasadnicze zawodowe	podstawowe	pozostałe ¹⁾
	Mężczyźni w %					
1988	100,0	7,2	20,6	31,5	35,9	4,8
2002	100,0	9,7	28,7	31,3	26,2	4,2
	Kobiety w %					
1988	100,0	5,9	28,4	16,3	41,5	8,0
2002	100,0	10,8	36,3	17,5	29,9	5,5

¹⁾ podstawowe nieukończone, bez wykształcenia szkolnego i nieustalone.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Narodowego Spisu Powszechnego z 1988 r. i Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z 2002 r.

kobiet, które stosunkowo częściej niż mężczyźni zdobywają wyższe wykształcenie³⁸. Kobiety aktywne zawodowo, niezależne ekonomicznie w sytuacji niezadowolenia z małżeńskiego pożycia (niskiej jakości pożycia) łatwiej decydują się na rozwód. Podobną argumentację można odnieść do kobiet z wykształceniem średnim i policealnym, których udział w strukturze rozwiedzionych jest wyższy, niż wynikałoby to z ogólnej struktury ludności według rozpatrywanej cechy³⁹. Względnie najbardziej trwale wydają się związki małżeńskie osób z wykształceniem podstawowym. Udział osób o takim wykształceniu w okresie objętym obserwacją był dwukrotnie niższy wśród osób rozwiedzionych w porównaniu do ogółu ludności o tym samym poziomie wykształcenia.

W tablicach kontyngencji (tab. 3.12 i 3.13) ukazano częstości występowania rozwodów pomiędzy małżonkami w przypadku różnych kombinacji ich poziomu wykształcenia w latach 1990 i 2006. Należy zauważyć, że największe częstości występują na głównej przekątnej obydwu tablic. Okazuje się, że w przypadku ponad połowy rozwiedzionych par oboje małżonkowie posiadali ten sam poziom wykształcenia. Proporcje te kształtowały się podobnie wśród par nowożeńców w analogicznych latach⁴⁰. Z porównania struktury małżeństw zawartych ze strukturą rozwiedzionych wynika jednak, że częściej rozwodziły się pary różniące się wykształceniem o dwa poziomy (lub więcej). Potwierdza to pogląd mówiący, że choć równy poziom wykształcenia nie gwarantuje większej trwałości związku, to duże różnice w tym aspekcie mogą stanowić poważny czynnik dezintegracji małżeństwa⁴¹.

W badaniu struktury rozwiedzionych według wykształcenia wykorzystano także test *chi-kwadrat*, w celu weryfikacji hipotezy o niezależności związku pomiędzy wykształceniem męża i żony (rezultaty obliczeń podano pod tab. 3.12 i 3.13. Dla danych z obydwu lat objętych analizą prawdopodobieństwo *p-value* nie przekroczyło założonego poziomu istotności 5%, co skutkowało odrzuceniem H_0 na korzyść hipotezy alternatywnej H_1 i stwierdzeniem, że między zmiennymi należy oczekiwać związku. Oznacza to, że w 1990 r. i 2006 r. występowały istotne zależności pomiędzy poziomem wykształcenia męża i żony przy podejmowaniu przez nich decyzji o rozwodzie. Zależności te zostały wykazane także przez współczynnik kontyngencji *C-Pearsona*. Obliczone wartości tego wskaźnika dla

³⁸ M. Kuciarska-Ciesielska, Rozwody i separacje, „Wiadomości Statystyczne” 2003, nr 10, GUS, s. 58-59; M. Kuciarska-Ciesielska, G. Marciniak, J. Paradysz, Rozpad małżeństw w Polsce – przyczyny i skutki, op. cit., s. 21; M. Wieczorek, Demograficzne, społeczne i ekonomiczne uwarunkowania rozwodów w Polsce, op. cit., s. 65-66.

³⁹ W. Majkowski, Czynniki dezintegracji współczesnej rodziny polskiej. Studium socjologiczne, op. cit., s. 128.

⁴⁰ Według danych publikowanych w Rocznikach Demograficznych GUS z lat 1991 i 2007.

⁴¹ M. Kuciarska-Ciesielska, G. Marciniak, J. Paradysz, Rozpad małżeństw w Polsce – przyczyny i skutki, op. cit., s. 21.

danych z lat 1990 i 2006 wskazują na wysoki stopień zależności pomiędzy wykształceniem obojga rozwiedzionych małżonków.

Tab. 3.12. Rozwody według poziomu wykształcenia małżonków w Polsce w 1990 r.

Wykształcenie męża ¹⁾	Ogółem	Wykształcenie żony ¹⁾				
		wyższe	policealne i średnie	zasadnicze zawodowe	podstawowe	niepełne podstawowe
Ogółem	100,0	9,0	37,8	26,5	26,0	0,7
wyższe	10,0	5,7	3,9	0,3	0,2	0,0
policealne i średnie	25,3	2,4	17,4	3,4	2,0	0,0
zasadnicze zawodowe	40,4	0,7	12,8	18,0	8,8	0,1
podstawowe	23,7	0,2	3,7	4,8	14,7	0,3
niepełne podstawowe	0,6	-	0,0	0,0	0,3	0,3

¹⁾ w strukturze według badanej cechy nie uwzględniono osób o nie ustalonym wykształceniu.

$\chi^2 = 35043,91$, $df=16$, $p=0,000$, $V=0,4572$, $C=0,6748$, $C_{max}=0,8944$, $C_{kor}=0,7544$

Źródło: Jak w tab. 3.8.

Tab. 3.13. Rozwody według poziomu wykształcenia małżonków w Polsce w 2006 r.

Wykształcenie męża*	Ogółem	Wykształcenie żony ¹⁾				
		wyższe	policealne i średnie	zasadnicze zawodowe	podstawowe i gimnazjalne	niepełne podstawowe
Ogółem	100,0	19,2	39,6	28,0	13,1	0,1
wyższe	13,6	9,5	3,5	0,4	0,1	-
policealne i średnie	29,6	6,7	17,8	3,8	1,3	0,0
zasadnicze zawodowe	44,1	2,7	15,3	19,8	6,3	0,0
podstawowe i gimnazjalne	12,6	0,3	3,0	3,9	5,4	0,0
niepełne podstawowe	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

¹⁾ w strukturze według badanej cechy nie uwzględniono osób o nie ustalonym wykształceniu.

$\chi^2 = 42463,98$, $df=16$, $p=0,000$, $V=0,3902$, $C=0,6152$, $C_{max}=0,8944$, $C_{kor}=0,6878$

Źródło: Jak w tab. 3.9.

W postępowaniu badawczym założono, iż struktura osób rozwodzących się jest również zdeterminowana wpływem *czynnika ekonomicznego*. Ocenia się, że w okresie transformacji zwiększyło się jego znaczenie w wyborach życiowych ludności, w tym również skutkujących rozpadem rodzin. Stanowi to efekt wzrostu wymagań na rynku pracy oraz wzrostu aspiracji zawodowych jednostek, które kosztem rodziny na pierwszy plan wysuwają swoją karierę zawodową. Znacząca część dorastającego społeczeństwa, koncentrując się na nieustannym zdobywaniu środków materialnych, dostrzega w rodzinie i dziecku zagrożenie dla osobistego

rozwoju oraz osiągania życiowego sukcesu, coraz częściej wyrażającego się w postawie „mieć” a nie „być”⁴². Zjawisko to może być także potęgowane oceną partnera poprzez pryzmat jego osiągnięć materialnych⁴³. W tym kontekście można przywołać ekonomiczne teorie małżeństwa, których wspólną cechą jest założenie o racjonalności postępowania człowieka. W teoriach tych podkreśla się, że małżeństwo jest zasadne tylko wtedy, kiedy partnerzy osiągają korzyści (użyteczność) płynące ze wzajemnej wymiany dóbr⁴⁴. Kalkulacje partnerów dotyczą m.in. dóbr materialnych i dochodów⁴⁵.

Analiza czynnika ekonomicznego w niniejszym rozdziale została ograniczona jedynie do źródeł utrzymania rozwodzących się małżonków, ponieważ jest to jedyna zmienna o charakterze ekonomicznym dostępna w publicznej statystyce rozwodów.

Większość rozwiedzionych obojga płci w wyróżnionych latach utrzymywała się z pracy ze źródeł pozarolniczych, wśród których zdecydowanie dominowały dochody z pracy najemnej (tab. 3.15 i 3.16). W 1995 r. z pozarolniczych źródeł utrzymywało się 60,2% rozwiedzionych mężczyzn oraz 59,4% kobiet, natomiast w 2006 r. 64,0% mężczyzn i 63,3% kobiet. Na tak wyraźne podwyższenie wskaźnika udziału kobiet w analizowanym przedziale czasu z pewnością miał wpływ wzrost ich aktywności zawodowej.

Na podkreślenie zasługuje również fakt, że wskaźniki udziału rozwiedzionych utrzymujących się z pracy z najmu i na własny rachunek były co najmniej dwukrotnie wyższe od wartości analogicznych wskaźników dla ogółu ludności wyznaczonych w oparciu o dane spisowe z 1988 i 2002 r. (tab. 3.14). Jest to kolejnym dowodem na to, że osoby czynne zawodowo, posiadające niezależne źródło utrzymania stosunkowo łatwiej podejmują decyzję o rozwiązaniu źle funkcjonującego małżeństwa poprzez rozwód.

Wyniki otrzymane na podstawie testu *chi-kwadrat* pozwalają sądzić, że w latach 1995 i 2006 występowała istotna zależność pomiędzy źródłem utrzymania obojga małżonków z rozwiedzionych związków, przy czym wyznaczone wartości współczynnika kontyngencji *C-Pearsona* wskazały na umiarkowaną siłę tej zależności ($C_{kor}=0,5$).

⁴² Sytuacja demograficzna Polski. Synteza raportu 2005-2006, op. cit., s. 7.

⁴³ M. Wieczorek, Zmiany procesu rozpadu małżeństw, op. cit., s. 129-131.

⁴⁴ Por. paragraf 3 w rozdziale I.

⁴⁵ M. Podogrodzka, Bezrobocie a proces zawierania małżeństw w ujęciu przestrzennym w Polsce w latach 1990-1998, op. cit., s. 99-100.

Tab. 3.14. Ludność według głównego źródła utrzymania w Polsce w 1988 i 2002 r.

Lata	Ogółem	Źródło utrzymania					
		praca najemna	praca na rachunek własny ²⁾	praca w rolnictwie	emerytura, renta	inne dochody ³⁾	na utrzy- maniu
1988	100,0	34,8 ¹⁾	·	10,7	16,4	1,5	36,6
2002	100,0	25,1	3,4	4,4	23,5	5,0	38,7
w tym:							
				Ogółem w %			
2002	100,0	27,1	4,6	5,2	19,9	5,0	38,2
				Mężczyźni w %			
2002	100,0	23,3	2,2	3,6	26,8	5,0	39,1
				Kobiety w %			

¹⁾ łącznie z dochodami z pracy na rachunek własny poza rolnictwem; ²⁾ łącznie z dochodami z najmu; ³⁾ pozostałe niezarobkowe źródła utrzymania łącznie z zasiłkiem dla bezrobotnych.

Źródło: Jak w tab. 3.11.

Tab. 3.15. Rozwody według głównego źródła utrzymania małżonków w Polsce w 1995 r.

Źródło utrzymania męża ¹⁾	Ogółem	Źródło utrzymania żony ¹⁾						
		praca najemna	praca na rachunek własny	praca w rolnictwie	emery- tura, renta	zasiłek dla bezro- botnych	inne dochody	na utrzy- maniu
Ogółem	100,0	55,1	4,3	1,2	9,3	11,8	11,4	6,8
praca najemna	50,7	31,7	1,7	0,4	2,9	5,5	5,1	3,5
praca na rachunek własny	9,5	5,1	1,4	0,1	0,5	0,9	0,9	0,7
praca w rolnictwie	2,6	1,1	0,1	0,4	0,2	0,2	0,4	0,3
emerytura, renta	12,5	5,2	0,4	0,1	4,3	1,0	1,1	0,5
zasiłek dla bezrobotnych	9,3	4,7	0,3	0,0	0,6	2,0	1,2	0,6
inne dochody	11,5	5,6	0,3	0,1	0,7	1,7	2,5	0,6
na utrzymaniu	3,9	1,9	0,1	0,1	0,2	0,5	0,4	0,8

¹⁾ w strukturze według badanej cechy nie uwzględniono osób o nie ustalonym źródle utrzymania.

$\chi^2 = 7791,18$, $df = 36$, $p = 0,000$, $V = 0,1882$, $C = 0,4187$, $C_{max} = 0,9258$, $C_{kor} = 0,4522$

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Rocznika Demograficznego GUS z 1996 r.

Relatywnie dużą część rozwiedzionych stanowiły w 1995 r. osoby utrzymujące się ze źródeł niezarobkowych. Z uwagi na szczególnie trudną sytuację na rynku pracy w połowie lat 90-tych, przypadającą na początek okresu transformacji w Polsce, głównym źródłem utrzymania dla 9,3% rozwiedzionych mężczyzn i 11,8% rozwiedzionych kobiet był zasiłek dla bezrobotnych. Hipotetycznie można przyjąć, że zła sytuacja materialna rodziny na skutek bezrobocia jednego lub obojga partnerów generuje problemy (materialne, psychospołeczne, emocjonalne), które w konsekwencji mogą doprowadzić do dezintegracji małżeństwa. Trudne

warunki życia mogą być przyczyną nasilania konfliktów wewnątrzrodzinnych i pogorszenia jakości współżycia małżeńskiego⁴⁶.

Tab. 3.16. Rozwody według głównego źródła utrzymania małżonków w Polsce w 2006 r.

Źródło utrzymania męża ¹⁾	Ogółem	Źródło utrzymania żony ¹⁾						
		praca najemna	praca na rachunek własny	praca w rolnictwie	emerytura, renta	zasiłek dla bezrobotnych	inne dochody	na utrzymaniu
Ogółem	100,0	58,8	4,5	1,0	7,6	2,6	18,0	7,5
praca najemna	55,5	38,4	1,9	0,3	2,0	1,3	7,5	4,1
praca na rachunek własny	8,4	4,7	1,5	0,0	0,4	0,2	1,0	0,6
praca w rolnictwie	1,9	0,8	0,1	0,3	0,1	0,0	0,4	0,2
emerytura, renta	9,2	3,5	0,3	0,1	3,3	0,2	1,4	0,5
zasiłek dla bezrobotnych	2,2	1,1	0,1	0,0	0,2	0,3	0,4	0,2
inne dochody	17,9	7,8	0,5	0,2	1,3	0,5	6,6	1,0
na utrzymaniu	4,8	2,4	0,2	0,0	0,3	0,1	0,8	0,9

¹⁾ w strukturze według badanej cechy nie uwzględniono osób o nie ustalonym źródle utrzymania.

$\chi^2 = 18646,04$, $df=36$, $p=0,000$, $V=0,2115$, $C=0,4600$, $C_{max}=0,9258$, $C_{kor}=0,4969$

Źródło: Jak w tab. 3.9.

Jednakże kierunek oddziaływania bezrobocia i ubóstwa na rozpad rodziny nie jest jednoznaczny. W środowisku rodzin doświadczonych bezrobociem zdarzają się przejawy zarówno dezintegracji, jak i większej konsolidacji rodziny. Te pierwsze mają miejsce wówczas, gdy już wcześniej w rodzinie brakowało spójności, a trudności wywołane bezrobociem przyspieszyły proces jej dezintegracji. Z drugiej strony, wszelkie trudności mogą uświadamiać małżonkom, że problemy łatwiej jest pokonywać wspólnie i przyczyniać się do wzrostu solidarności rodzinnej. Kryzys materialny może oddziaływać mobilizująco na małżonków, dopingując ich do podnoszenia kwalifikacji, zwiększania szans na rynku pracy w trosce o byt rodziny⁴⁷.

Trudna sytuacja materialna rodzin może nie sprzyjać decyzjom rozwodowym z uwagi na jeszcze jedną kwestię. Rozbicie rodziny, a tym samym gospodarstwa domowego, stwarza obydwu stronom poważne trudności mieszkaniowe. Ponadto wysokie koszty procesu rozwodowego stanowią barierę dla małżeństw znajdujących się w najtrudniejszej sytuacji ekonomicznej⁴⁸. Te ostatnie mogły mieć znaczny wpływ na obniżenie się wskaźnika udziału

⁴⁶ Z. Tyszka, Rodzina polska w okresie transformacji społeczno-ustrojowej, w: Rodzina w zmieniającym się społeczeństwie, red. P. Kryczka, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1997, s. 116.

⁴⁷ B. Balcerzak-Paradowska, Rodzina i polityka rodzinna na przełomie wieków, op. cit., s. 43; M. Wieczorek, Zmiany procesu rozpadu małżeństw, op. cit., s. 131.

⁴⁸ Z. Tyszka, Rodzina polska w okresie transformacji społeczno-ustrojowej, op. cit., s. 117.

rozwiedzionych utrzymujących się z zasiłku dla bezrobotnych w 2006 r. Jednocześnie znacznie niższy udział osób pozostających na utrzymaniu (nie posiadających własnych źródeł dochodów) w strukturze rozwiedzionych (ok. 4-7%) aniżeli w ogólnej strukturze ludności (ok. 36-39%) świadczy o dużej wadze czynnika ekonomicznego w wyborach życiowych, w tym również dotyczących rozpadu związku małżeńskiego.

Niewielki odsetek wśród ogółu rozwiedzionych stanowiły osoby utrzymujące się z dochodów z pracy w rolnictwie (ok. 2% mężczyzn, 1% kobiet w 2006 r.). Fakt ten stanowi okazję do ponownego podkreślenia, że małżeństwa mieszkające na wsi, utrzymujące się z pracy na roli są mniej podatne na zmiany obyczajowe i bardziej trwałe od związków w miastach.

W rozważaniach na temat przyczyn wzrostu liczby rozwodów nie sposób pominąć istotnego czynnika stymulującego notowane zmiany, jakim jest emigracja czasowa ludności za granicę w celach zarobkowych⁴⁹. Znaczenie tego czynnika szczególnie wzrosło z chwilą przystąpienia Polski do Unii Europejskiej w 2004 r. Otwarcie dla Polaków zachodnioeuropejskich rynków pracy, oferujących często relatywnie wyższe wynagrodzenie niż polscy pracodawcy, stało się przyczyną masowych wyjazdów za granicę. Emigracja jest przyczyną długotrwałej rozłąki między małżonkami, rozluźnia więzi rodzinne i prowadzi do dezintegracji wielu rodzin. Choć w klasyfikacji źródeł dochodów osób rozwiedzionych przyjętej w publikacjach statystycznych nie wyodrębniono kategorii dochodów z pracy za granicą, to jednak można przypuszczać, że pewna ich część jest zawarta w kategorii „inne dochody”. Zwraca bowiem uwagę fakt wysokiego wzrostu w 2006 r. odsetka rozwiedzionych otrzymujących dochody z tzw. innych źródeł w porównaniu z analogicznym wskaźnikiem w 1995 r., a nawet w odniesieniu do struktury ogółu ludności według źródeł utrzymania w badanym okresie.

3. Rozwody według przyczyn w orzecznictwie sądowym

Charakterystyka uwarunkowań rozwodów w Polsce została uzupełniona o *czynniki behawioralne* wynikające z orzeczeń sądowych. Informacje dotyczące przyczyn rozwodów czerpane z akt sądowych nie zawsze odzwierciedlają stan faktyczny⁵⁰. Strony w procesie rozwodowym nie zawsze bowiem mówią prawdę. W wielu przypadkach małżeństwa pragnące rozwodu podają przed sądem uzgodnioną wersję wydarzeń oraz takie przyczyny,

⁴⁹ Sytuacja demograficzna Polski. Synteza raportu 2005-2006, op. cit., s. 7.

⁵⁰ K. Kluzowa, Sytuacja demograficzna rodziny polskiej lat 90-tych i jej konsekwencje społeczne, op. cit., s. 19.

które w ocenie sądu orzekającego mogą wywołać wrażenie trwałego i zupełnego rozpadu pożycia⁵¹. H. Bogacka stwierdza ponadto, że „...ustalenie przyczyn rozkładu małżeńskiego jest sprawą skomplikowaną nie tylko z racji układu stosunków między małżonkami, ale i ze względu na brak wymogu wykazania przyczyny w orzeczeniu rozwodowym”⁵². H. Bogacka zauważa także, że przyczyny rozwodów podawane w orzeczeniach są już często wynikiem rozkładu, a nie jego źródłem. Konflikty małżeńskie, narastające najczęściej przez dłuższy okres czasu, mają głębsze podłoże. Nieporozumienia na tle np. alkoholizmu czy niewierności mogą wynikać z niewłaściwego doboru intelektualnego, środowiskowego lub fizycznego⁵³. Nie znaczy to jednak, by należało w ogóle zaniechać badań przyczyn rozwodów w oparciu o oficjalne dane statystyczne. Na ich podstawie można pewne wnioski uogólnić, zachowując jednak niezbędny w takich przypadkach dystans i krytycyzm⁵⁴.

Nagminność występowania niektórych przyczyn rozkładu pożycia małżeńskiego w orzeczeniach sądowych nasuwa wniosek, że są pewne okoliczności, które częściej niż inne dezintegrują związki. Dominujące przyczyny rozwodów są od lat takie same: niedochowanie wierności małżeńskiej, nadużywanie alkoholu oraz niezgodność charakterów (tab. 3.17). W 1980 r. przyczyny te łącznie przesądziły o rozpadzie 84,7% ogółu związków, w tym w 29,5% przypadków o rozwodzie zadecydowała niewierność, w 29,2% – alkoholizm współmałżonka, a w 26% – niezgodność charakterów. Udział tych trzech przyczyn w ogólnej liczbie orzeczeń sądowych o rozwodzie w 2006 r. wynosił, odpowiednio: 23,5%, 23,2%, 34%, natomiast w 2008 r. – 26,5%, 20,1%, 33,5%. Przytoczone dane wskazują, że na znaczeniu straciły niewierność oraz alkoholizm współmałżonka na rzecz niezgodności charakterów. Jednocześnie warto podkreślić wzrost wagi nieporozumień na tle finansowym jako przyczyny rozpadu małżeństwa. O ile w 1980 r. czynnik ten zadecydował o rozpadzie 2% małżeństw, o tyle w 2006 r. na skutek tego rodzaju nieporozumień rozwiodło się 8,6% par. Względnie stabilny był natomiast udział innego czynnika o charakterze ekonomicznym, tj. trudności mieszkaniowych, który był wskazywany jako przyczyna rozwodu tylko w przypadku 1% orzeczeń sądowych. W latach 2007-2008 zwiększył się udział rozwodów spowodowanych dłuższą nieobecnością jednego z małżonków. Można przypuszczać, iż

⁵¹ M. Kuciarska-Ciesielska, G. Marciniak, J. Paradysz, Rozpad małżeństw w Polsce – przyczyny i skutki, op. cit., s. 23.

⁵² H. Bogacka, Rozwody w Polsce, op. cit.

⁵³ H. Bogacka, Przyczyny rozwodów. Wyniki badania ankietowego przyczyn rozkładu małżeństw przeprowadzonego w listopadzie 1967 r., op. cit., s. 33-34.

⁵⁴ E. Rosset, Demografia Polski. Reprodukcyjność ludności, op. cit., s. 158.

w dużej mierze było to rezultatem wzmożonych migracji zagranicznych Polaków po 1 maja 2004 r.

Tab. 3.17. Rozwody według przyczyn rozkładu pożycia małżeńskiego w orzecznictwie sądowym w Polsce w latach 1980-2008

Wyszczególnienie	Ogółem	niedochowanie wierności małżeńskiej	nadużywanie alkoholu	naganny stosunek do członków rodziny	trudności mieszkaniowe	nieporozumienia na tle finansowym	niezgoda charakterów	niedobór seksualny	dłuższa nieobecność	różnice światopoglądowe	inne przyczyny
	w %										
1980¹⁾	100,0	29,5	29,2	9,5	1,1	2,0	26,0	.	.	.	2,8
1985	100,0	31,5	27,8	8,9	1,4	1,9	23,8	1,9	1,1	.	1,7
wyłącznie	82,1	24,1	20,8	7,6	0,8	1,2	22,9	1,9	1,1	.	1,7
z innymi przyczynami	17,9	7,4	7,0	1,3	0,6	0,7	0,9	0,0	-	.	0,0
1990¹⁾	100,0	29,6	27,3	8,1	1,5	2,3	26,9	1,3	1,3	0,0	1,6
1995	100,0	27,8	27,0	9,9	1,0	4,0	26,3	1,0	1,2	0,0	1,8
wyłącznie	74,2	17,6	17,3	7,8	0,4	2,0	25,2	0,9	1,2	0,0	1,8
z innymi przyczynami	25,8	10,2	9,7	2,1	0,6	2,0	1,1	0,0	-	-	0,0
2000	100,0	26,4	24,8	8,4	1,5	6,3	29,9	0,6	0,7	0,1	1,3
wyłącznie	64,5	13,6	11,6	5,3	0,3	2,5	28,6	0,6	0,7	0,1	1,3
z innymi przyczynami	35,5	12,8	13,2	3,2	1,2	3,9	1,3	0,0	-	-	-
2005	100,0	22,7	25,8	7,9	1,1	8,1	32,3	0,4	0,4	0,0	1,3
wyłącznie	59,9	10,5	9,2	4,5	0,2	2,5	31,0	0,4	0,4	0,0	1,3
z innymi przyczynami	40,1	12,2	16,6	3,4	0,9	5,6	1,3	0,0	-	-	-
2006	100,0	23,5	23,2	7,5	1,0	8,6	34,0	0,4	0,5	0,0	1,4
wyłącznie	61,3	10,9	8,8	4,1	0,2	2,5	32,5	0,4	0,5	0,0	1,4
z innymi przyczynami	38,7	12,6	14,5	3,4	0,8	6,0	1,4	0,0	-	-	-
2007	100,0	25,3	21,7	6,0	1,1	7,1	33,3	0,4	2,5	0,4	2,1
wyłącznie	55,7	10,7	7,6	2,8	0,1	1,8	27,3	0,4	2,5	0,4	2,1
z innymi przyczynami	44,3	14,6	14,1	3,2	0,9	5,3	6,1	0,1	-	-	-
2008	100,0	26,5	20,1	5,5	1,0	6,5	33,5	0,4	3,5	0,6	2,5
wyłącznie	54,2	11,1	7,2	2,5	0,1	1,6	25,7	0,3	2,9	0,4	2,5
z innymi przyczynami	45,8	15,5	12,9	3,0	0,9	4,9	7,8	0,1	0,6	0,1	-

¹⁾ brak danych o przyczynach występujących wyłącznie i wraz z innymi przyczynami.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Roczników Demograficznych GUS z lat 1981-2009.

Dużym uproszczeniem jednak byłoby stwierdzenie, iż podstawą rozpadu małżeństwa są nieporozumienia tylko jednego rodzaju, bez uwzględnienia innych okoliczności. Nadużywaniu alkoholu może towarzyszyć np. naganny stosunek do członków rodziny itp. Dlatego począwszy od 1984 r., polska statystyka odnotowuje, obok przyczyn głównych, również przyczyny towarzyszące. Często bowiem sąd nie jest w stanie ustalić jednej przyczyny, choć ma obowiązek wskazać główną. Orzekanie o dodatkowych przyczynach rozpadu małżeństwa jest coraz częściej stosowaną praktyką przez sądy, a niewierność, alkoholizm, trudności mieszkaniowe i nieporozumienia finansowe były w latach 2005-2008 częściej wymieniane wśród przyczyn dodatkowych niż głównych (tab. 3.17).

Warto zaznaczyć, że częstotliwość występowania poszczególnych przyczyn kształtuje się odmiennie w podgrupach rozwiedzionych małżonków wyróżnionych z punktu widzenia charakteru orzeczenia o winie. Zarówno w 1990 r. jak i w 2006 r. (tab. 3.18 i 3.19), w przypadkach, gdzie winę rozpadu małżeństwa przypisano mężowi, najczęstszą przyczyną rozwodu był jego alkoholizm; w przypadkach, w których uznano winę żony – jej niewierność; natomiast w sytuacji, gdy sąd odstąpił od orzekania o winie – niezgodność charakterów męża i żony. Na istotną zależność pomiędzy przyczynami rozwodów a charakterem orzeczenia o winie wskazują także wyniki testu *chi-kwadrat* dla danych z lat 1990 i 2006 oraz wartości liczbowe współczynników *C-Pearsona*.

Statystyka rozwodów w Polsce wykazuje, że większość małżeństw uzyskuje rozwód bez orzeczenia o winie stron. W 1990 r. z taką sentencją zostało rozwiązanych 67,8% małżeństw, natomiast w ostatnich latach wskaźnik ten wynosił ponad 70% (tab. 3.18 i 3.19). Mogłoby się wydawać, że rozwody najczęściej występują „na życzenie” obu lub jednej ze stron. Bardziej jednak prawdopodobne jest, że tak powszechne występowanie braku orzeczenia o winie stron związane jest z sankcjami prawnymi, jakie pociąga za sobą wskazanie strony winnej⁵⁵.

Tab. 3.18. Rozwody według przyczyn rozkładu pożycia małżeńskiego oraz winy stron w Polsce w 1990 r.

Przyczyna rozkładu pożycia małżeńskiego	Ogółem	Orzeczenie o winie			
		wina męża	wina żony	wina obu stron	bez orzeczenia o winie
Ogółem	100,0	24,2	2,8	5,2	67,8
niedochowanie wierności małżeńskiej	29,6	7,9	1,9	1,9	17,9
nadużywanie alkoholu	27,3	11,5	0,4	1,0	14,5
naganny stosunek do członków rodziny	8,1	2,6	0,1	0,6	4,8
trudności mieszkaniowe	1,5	0,1	0,0	0,1	1,3
nieporozumienia na tle finansowym	2,3	0,2	0,0	0,2	1,9
niezgodność charakterów	26,9	1,4	0,2	1,3	24,0
niedobór seksualny	1,3	0,1	0,0	0,1	1,2
dłuższa nieobecność	1,3	0,3	0,1	0,0	0,9
różnice światopoglądowe	0,0	-	-	-	0,0
inne przyczyny	1,7	0,3	0,1	0,0	1,3

$\chi^2=6092,27$, $df=27$, $p=0,000$, $V=0,2188$, $C=0,3543$, $C_{max}=0,9074$, $C_{kor}=0,3905$

Źródło: Jak w tab. 3.8.

⁵⁵ „Małżonek rozwiedziony, który nie został uznany za wyłącznie winnego rozkładu pożycia i który znajduje się w niedostatku, może żądać od drugiego małżonka rozwiedzonego dostarczania środków utrzymania”, Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy, art. 60.

Tab. 3.19. Rozwody według przyczyn rozkładu pożycia małżeńskiego oraz winy stron w Polsce w 2006 r.

Przyczyna rozkładu pożycia małżeńskiego	Ogółem	Orzeczenie o winie			
		wina męża	wina żony	wina obu stron	bez orzeczenia o winie
Ogółem	100,0	22,3	3,0	4,7	70,1
niedochowanie wierności małżeńskiej	23,5	6,8	2,0	1,6	13,1
nadużywanie alkoholu	23,2	10,2	0,4	0,8	11,9
naganny stosunek do członków rodziny	7,5	2,7	0,2	0,7	3,9
trudności mieszkaniowe	1,0	0,0	0,0	0,1	0,9
nieporozumienia na tle finansowym	8,6	0,8	0,1	0,5	7,2
niezgodność charakterów	34,0	1,4	0,3	1,0	31,3
niedobór seksualny	0,4	0,0	0,0	0,0	0,4
dłuższa nieobecność	0,5	0,1	0,0	0,0	0,3
różnice światopoglądowe	0,0	-	-	0,0	0,0
inne przyczyny	1,4	0,2	0,1	0,0	1,1

$\chi^2=14945,83$, $df=27$, $p=0,000$, $V=0,2632$, $C=0,4148$, $C_{max}=0,9074$, $C_{kor}=0,4572$

Źródło: Jak w tab. 3.9.

W pozostałych sytuacjach, gdy w procesie rozwodowym orzeczona została wina, stroną odpowiedzialną za rozpad związku najczęściej był mąż (24,2% w 1990 r., 22,3% w 2006 r. w stosunku do ogółu rozwodów), znacznie rzadziej oboje małżonkowie (około 5%), a tylko sporadycznie żona (około 3%). Jednocześnie należy zaznaczyć, że w ponad 2/3 przypadków powództwo o rozwód wniosła kobieta. Wspomniane odsetki od lat pozostają na niezmiennym poziomie⁵⁶.

Pewne różnice w gradacji poszczególnych przyczyn rozwodów wynikają z cech demograficzno-społecznych małżonków, takich jak: różnica wieku, długość trwania związku, wykształcenie, źródło utrzymania itp.⁵⁷ Z uwagi na ograniczony dostęp do odpowiednich danych statystycznych, poniżej przedstawione zostały jedynie przyczyny rozwodów w powiązaniu z różnicą wieku między małżonkami (tab. 3.20 i 3.21). Punktem wyjścia w tej analizie powinno być odniesienie struktury rozwodów według różnicy wieku do struktury zawartych małżeństw według tej samej cechy. Spośród wszystkich zawartych małżeństw w 2006 r. związki, w których partnerzy byli w równym wieku, stanowiły około 12%; związki, gdzie żona była starsza od męża – około 18% (w tym 2% stanowiły małżeństwa,

⁵⁶ Sytuacja demograficzna Polski. Synteza raportu 2005-2006, op. cit., s. 7.

⁵⁷ H. Bogacka, A. Sobieszak, Przyczyny rozwodów w świetle badania ankietowego, op. cit., s. 14; H. Bogacka, Przyczyny rozwodów. Wyniki badania ankietowego przyczyn rozkładu małżeństw przeprowadzonego w listopadzie 1967 r., op. cit., s. 38.

Tab. 3.20. Rozwody według przyczyn rozkładu pożycia małżeńskiego oraz różnicy wieku między małżonkami w Polsce w 1990 r.

Przyczyna rozkładu pożycia małżeńskiego	Ogółem	Małżonkowie w równym wieku	Mąż starszy od żony			Żona starsza od męża		
			1-5 lat	6-10 lat	11 lat i więcej	1-5 lat	6-10 lat	11 lat i więcej
Ogółem	100,0	10,7	52,8	13,9	4,0	15,8	2,2	0,7
niedochowanie wierności małżeńskiej	29,6	3,4	15,9	3,8	1,0	4,8	0,6	0,2
nadużywanie alkoholu	27,3	2,7	15,0	3,8	0,8	4,2	0,6	0,2
naganny stosunek do członków rodziny	8,1	0,8	4,1	1,2	0,4	1,4	0,2	0,0
trudności mieszkaniowe	1,5	0,1	0,8	0,2	0,1	0,2	0,0	0,0
nieporozumienia na tle finansowym	2,3	0,3	1,1	0,4	0,1	0,4	0,1	0,0
niezgodność charakterów	26,9	2,9	13,8	3,9	1,4	4,1	0,6	0,2
niedobór seksualny	1,3	0,1	0,7	0,2	0,0	0,2	0,0	0,0
dłuższa nieobecność	1,3	0,2	0,7	0,2	0,1	0,2	0,0	0,0
różnice światopoglądowe	0,0	-	0,0	-	-	-	-	-
inne przyczyny	1,6	0,2	0,7	0,2	0,1	0,3	0,0	0,0

$\chi^2=271,41$, $df=54$, $p=0,000$, $V=0,0326$, $C=0,0797$, $C_{max}=0,9373$, $C_{kor}=0,0851$

Źródło: Jak w tab. 3.8.

Tab. 3.21. Rozwody według przyczyn rozkładu pożycia małżeńskiego oraz różnicy wieku między małżonkami w Polsce w 2006 r.

Przyczyna rozkładu pożycia małżeńskiego	Ogółem	Małżonkowie w równym wieku	Mąż starszy od żony			Żona starsza od męża		
			1-5 lat	6-10 lat	11 lat i więcej	1-5 lat	6-10 lat	11 lat i więcej
Ogółem	100,0	11,9	54,3	12,9	3,7	15,1	1,7	0,4
niedochowanie wierności małżeńskiej	23,5	3,0	12,8	2,5	0,7	4,0	0,4	0,1
nadużywanie alkoholu	23,2	2,4	12,9	3,4	0,8	3,2	0,4	0,1
naganny stosunek do członków rodziny	7,5	0,8	4,0	1,1	0,4	1,0	0,1	0,0
trudności mieszkaniowe	1,0	0,1	0,5	0,1	0,0	0,1	0,0	-
nieporozumienia na tle finansowym	8,6	0,9	4,7	1,1	0,4	1,3	0,1	0,0
niezgodność charakterów	34,0	4,3	18,2	4,3	1,3	5,1	0,5	0,2
niedobór seksualny	0,4	0,1	0,2	0,1	0,0	0,1	0,0	0,0
dłuższa nieobecność	0,5	0,0	0,3	0,1	0,0	0,1	0,0	0,0
różnice światopoglądowe	0,0	0,0	0,0	-	-	0,0	0,0	-
inne przyczyny	1,4	0,2	0,7	0,2	0,1	0,2	0,0	0,0

$\chi^2=360,70$, $df=54$, $p=0,000$, $V=0,0289$, $C=0,0706$, $C_{max}=0,9373$, $C_{kor}=0,0754$

Źródło: Jak w tab. 3.9.

gdzie żona była starsza powyżej 5 lat). Natomiast około 70% stanowiły małżeństwa, gdzie starszy był mąż (w tym w 18% przypadków różnica wieku wynosiła ponad 5 lat)⁵⁸. Okazuje

⁵⁸ Na podstawie danych z Rocznika Demograficznego GUS z 2007 r.

się, że pod kątem różnicy wieku między małżonkami struktura rozwodów była podobna do struktury małżeństw zawartych w danym roku.

Wyniki testu *chi-kwadrat* pozwalają jednak sądzić, że zależność pomiędzy przyczynami, które spowodowały trwały rozkład pożycia w 1990 r. i 2006 r. a różnicą wieku stron istniała i była istotna (poziom graniczny *p-value* jest niższy od 0,05, co przemawia za odrzuceniem testowanej hipotezy zerowej o niezależności obydwu cech). W 2006 r. dla wszystkich wariantów różnic wiekowych między małżonkami dominującą przyczyną rozwodów była niezgodność charakterów (tab. 3.21). Co innego zaobserwowano w 1990 r. w przypadku małżeństw, w których strony były w równym wieku lub różnica wieku wynosiła co najwyżej 5 lat. Najczęściej występującą wśród nich główną przyczyną rozkładu pożycia było niedochowanie wierności małżeńskiej (tab. 3.20).

Z przytoczonych powyżej danych czerpanych ze statystyki sądowej wynika, że znaczna część małżeństw rozpada się na skutek „niezgodności charakterów”. To określenie jest bardzo enigmatyczne i może obejmować różne przypadki. Wydaje się, że znacznie więcej informacji na temat tej kategorii przyczyn rozwodów uzyskano w trakcie badań ankietowych, których przykładem jest ankieta pt. „Przyczyny i skutki rozwodów” przeprowadzona w 1991 r. przez GUS na reprezentacyjnej próbie osób rozwiedzionych w latach 1987-1989⁵⁹. Z wypowiedzi respondentów wynika, że za określeniem „niezgodność charakterów” kryły się przypadki braku porozumienia, tolerancji, troski i zainteresowania rodziną, różne formy egoizmu, braku wspólnych celów, niedostateczne liczenie się z osobą współmałżonka. Przesłanki te bardzo często były przyczyną rozpadu młodych małżeństw w początkowej fazie ich trwania. Respondenci zazwyczaj stwierdzali, że nie byli przygotowani do życia w małżeństwie. Zatem niezgodność charakterów ma zazwyczaj pośredni wpływ na rozpad pożycia między małżonkami i wywołuje dalsze konflikty, które to bezpośrednio skłaniają jedną lub obydwie strony do złożenia pozwu o rozwód⁶⁰.

Bardzo częste orzekanie o niezgodności charakterów jako głównej przyczynie rozpadu małżeństwa wynika z dwóch faktów. Jest ono bardzo wygodne dla sądu, ponieważ stanowi podstawę prawną orzeczenia rozwodu bez wnikania w skomplikowane detale. Przyczyna ta jest także wygodna dla stron rozwodzących się, ponieważ pozwala im uniknąć dodatkowych stresów i oskarżeń związanych z wyjaśnianiem prawdziwych powodów rozpadu małżeństwa, dotyczących często spraw intymnych lub bolesnych. Taka interpretacja nasuwa się szczególnie w odniesieniu do faktu, że niezgodność charakterów, zgodnie z wynikami

⁵⁹ Por. paragraf 5 w rozdziale I.

⁶⁰ M. Kuciarska-Ciesielska, Przyczyny rozwodów, op. cit., s. 13-19.

badania z 1991 r., była faktyczną przyczyną tylko 9,5% rozwodów, tj. ponad trzy razy rzadziej niż wynikało to z oficjalnych danych o przyczynach rozwodów podawanych w orzeczeniach sądowych⁶¹. Należy sądzić, że małżonkowie, którzy właśnie tą przyczyną motywują swój pozew o rozwód, szukają szybkiej i bezbolesnej możliwości rozstania się, bez ujawniania prawdziwego podłoża nieporozumień⁶². Świadczy o tym fakt, że w przypadku około 90% spraw rozwodowych, orzeczonych z powodu niezgodności charakterów w 1990 r. i 2006 r., sąd nie wypowiadał się o winie (tab. 3.18 i 3.19).

Powyżej wskazano jedynie na najczęściej pojawiające się w orzeczeniach sądowych główne przyczyny rozwodów. Za M. Kuciarską-Ciesielską można byłoby je podsumować krótkim stwierdzeniem, że najważniejszą przyczyną niepowodzeń małżeńskich jest brak zrozumienia istoty małżeństwa jako związku dwóch osób, których celem powinna być troska o doskonalenie wzajemnych relacji, poznanie i wzajemne zaspokajanie potrzeb, realizacja wspólnych celów. Brak zrozumienia wynika z kolei z nieumiejętności komunikowania się – niewłaściwego przekazywania sygnałów między małżonkami, wskazujących na ich oczekiwania i potrzeby. W jednych przypadkach blokada przesyłanych sygnałów następowała po pewnym okresie pożycia małżeńskiego, w innych nigdy nie było nastawienia na realizację oczekiwań partnera, a jedynie dążenie do zaspokojenia własnych potrzeb⁶³.

Podawane w statystyce sądowej przyczyny nie uwzględniają w pełni rzeczywistych okoliczności rozpadu więzi małżeńskiej, a dostępne informacje o cechach osób rozwiedzionych oraz o ich sytuacji społeczno-ekonomicznej dają jedynie fragmentaryczny obraz uwarunkowań rozkładu pożycia małżeńskiego. Niemniej jednak, ukazane rezultaty analizy pozwoliły na wstępne potwierdzenie hipotezy, iż *zachowania sprzyjające dezintegracji małżeństw w różnym stopniu zdeterminowane są czynnikami środowiskowymi, społeczno-demograficznymi i ekonomicznymi*. Udowodnienie tej hipotezy wymagało jednak przeprowadzenia pogłębionych badań z wykorzystaniem analiz wielowymiarowych⁶⁴.

⁶¹ W. Majkowski, Czynniki dezintegracji współczesnej rodziny polskiej. Studium socjologiczne, op. cit., s. 132.

⁶² Por.: H. Bogacka, A. Sobieszak, Przyczyny rozwodów w świetle badania ankietowego, op. cit.

⁶³ M. Kuciarska-Ciesielska, Przyczyny rozwodów, op. cit., s. 19; M. Kuciarska-Ciesielska, Rozwody i separacje, „Wiadomości Statystyczne” 2003, nr 10, GUS, s. 55.

⁶⁴ Efekty analiz wielowymiarowych ukazano w trzech kolejnych rozdziałach pracy.

Rozdział IV

Uwarunkowania przestrzennego zróżnicowania rozwodów w Polsce w okresie przemian społeczno-ekonomicznych

W Polsce obserwuje się zróżnicowanie skali i natężenia procesów destabilizacji związków małżeńskich w przekroju terytorialnym. Procesy te z największą intensywnością zachodzą w regionach charakteryzujących się wysokim stopniem urbanizacji i uprzemysłowienia. Jednocześnie wzmożona ruchliwość społeczna wywołana procesami industrializacji powoduje przenikanie miejskich wzorców zachowań także do obyczajowości ludności wiejskiej oraz erozję tradycyjnego systemu wartości na wsi. Wydaje się, iż stopień asymilacji nowoczesnych trendów oraz społecznej akceptacji rozwodów w różnych regionach wynika z głęboko zakorzenionych kulturowych i historycznych różnic między nimi. Różnice te determinują przebieg i skalę procesów modernizacji w różnych częściach kraju. W postępowaniu badawczym zmierzano do weryfikacji hipotezy, iż *intensywność rozpadu małżeństw zależy od stopnia modernizacji socjo-ekonomicznej regionu*.

Zaproponowana w 1965 r. przez J. Hajnalą¹ linia dzieląca kraje europejskie na nowoczesne i tradycyjne pod względem wzorca formowania rodzin przebiega przez terytorium Polski². Zgodnie z tą teorią w regionach położonych na południowym-wschodzie kraju proces zawierania małżeństw jest wczesny i powszechny, natomiast na ziemiach północno-zachodnich proces ten jest odkładany w czasie, a małżeństwo jest mniej powszechną formą związku. Słabe więzi rodzinne na zachodzie sprzyjają z kolei procesom rozpadu małżeństw.

Przebieg linii Hajnala przez terytorium Polski pozostaje w pewnym związku z dawnym, historycznym podziałem kraju na „Polskę A” i „Polskę B”. Najogólniej, podział ten odnosił się do poziomu rozwoju gospodarczego i społecznego poszczególnych regionów, a umowna granica przebiegała na rzece Wiśle. „Polska A” leżąca na lewym brzegu Wisły była lepiej rozwinięta gospodarczo i bardziej uprzemysłowiona, natomiast „Polska B” była zapóźniona cywilizacyjnie, rolnicza. Zdaniem M. Jarosz, podział ten w wyniku transformacji uległ nie

¹ Por. paragraf 3 w rozdziale I.

² E. Frątczak, K. Sienkiewicz, A. Ptak-Chmielewska, Fertility, family formation and dissolution: Comparing Poland and Estonia 1989-2005, „Studia Demograficzne” 2007, nr 1(151), Komitet Nauk Demograficznych PAN, s. 21-22.

tylko utrwaleniu, ale i postępującemu zróżnicowaniu³. Działania restrukturyzacyjne znacząco wzmocniły potencjał gospodarczy tylko w regionach dobrze uprzemysłowionych poprzez rozwój przedsiębiorczości prywatnej i inwestycje zagraniczne. W regionach słabo zindustrializowanych i rolniczych skupiły się negatywne skutki transformacji, potęgujące zapóźnienia rozwojowe. Regiony rolnicze, zwłaszcza te, w których skupiły się nierentowne państwowe gospodarstwa rolne, traciły w wyniku urynkowania gospodarki znaczną część niewielkiej liczby przedsiębiorstw państwowych. Ze względu na małą atrakcyjność i ubogą infrastrukturę regiony te nie cieszyły się zainteresowaniem inwestorów. Procesy uprzemysłowienia i urbanizacji pozostają z kolei w ścisłym związku z różnymi zjawiskami społecznymi. Dlatego zróżnicowany poziom rozwoju gospodarczego poszczególnych regionów Polski nie pozostaje bez wpływu na różny stopień dezintegracji związków małżeńskich w ujęciu terytorialnym.

W procesie badania podjęto próbę identyfikacji regionów Polski (grup województw), charakteryzujących się wewnętrznym podobieństwem ze względu na poziom destabilizacji małżeństw. Postępowanie badawcze zgodnie z założonymi celami zmierzało do:

- oceny przestrzennego zróżnicowania natężenia rozwodów i separacji i jego zmian w okresie przemian społeczno-gospodarczych w Polsce;
- klasyfikacji województw ze względu na poziom oddziaływania czynników determinujących procesy rozpadu małżeństw.

1. Przestrzenne zróżnicowanie natężenia rozwodów i separacji

Istotne przemiany demograficzne w sferze życia małżeńskiego i rodzinnego w Polsce zostały zainicjowane z początkiem społeczno-ekonomicznej transformacji, a wyraźnie przybrały na sile w połowie lat 90-tych minionego stulecia. Symptodem obserwowanych zmian był spadek liczby zawieranych małżeństw przy jednoczesnym wzroście intensywności związków kohabitacyjnych oraz rozwodów. Mechanizm wyjaśniania przyczyn ewolucji we wzorcach tworzenia i rozpadu rodzin w Polsce wymaga sięgnięcia nie tylko do czynników demograficznych, ale również do różnorodnych czynników ekonomicznych, społecznych i kulturowych, towarzyszących okresowi transformacji⁴.

³ M. Jarosz, Dysfunkcje procesu prywatyzacji w wymiarze instytucjonalnym i społecznym, w: Kondycja moralna społeczeństwa polskiego, red. J. Mariański, Komitet Socjologii PAN, Wyd. WAM, Kraków 2002, s. 261.

⁴ Szerzej o tych czynnikach w paragrafie 2 w niniejszym rozdziale. Por. także: I.E. Kotowska, Drugie przejście demograficzne i jego uwarunkowania, op. cit., s. 26-33; B. Balcerzak-Paradowska, Rodzina i polityka rodzinna na przełomie wieków, op. cit., s. 21-25.

W celu oceny zmian natężenia rozwodów i separacji w układzie przestrzennym w Polsce wykorzystano dane z lat 1990, 1995, 2000 i 2006, w których intensywność (rozwój) badanych procesów była zróżnicowana:

- spadek intensywności rozwodów do połowy lat 90-tych, towarzyszący początkowej fazie przemian gospodarczo-ustrojowych,
- wzrost częstości rozwodów w drugiej połowie lat 90-tych,
- duże tempo wzrostu liczby rozwodów z początkiem nowego milenium, wprowadzenie instytucji separacji,
- apogeum liczby i natężenia rozwodów w 2006 r.

Dążąc do pogrupowania województw według stopnia intensywności procesów rozpadu małżeństw, wykorzystano ogólny współczynnik natężenia rozwodów (separacji). Klasyfikacji dokonano na podstawie relacji między średnią arytmetyczną a odchyleniem standardowym wartości wojewódzkich współczynników rozwodów (separacji) w_i w danym roku⁵. Przyjęta metoda grupowania pozwoliła na wyodrębnienie czterech grup skupiających województwa o podobnym poziomie natężenia rozwodów (separacji) w danym roku. Możliwość wyodrębnienia za każdym razem czterech grup województw (niezależnie od zmiany absolutnych wartości współczynników w różnych latach) umożliwia dokonywanie porównań w czasie i obiektywną ocenę zmiany składu poszczególnych grup. Natomiast syntetycznego opisu regionalnego zróżnicowania rozwodów i separacji oraz jego zmian w czasie dokonano, wykorzystując podstawowe miary statystyczne dotyczące rozproszenia (empiryczny obszar zmienności, współczynnik zmienności) i asymetrii rozkładu (klasyczny współczynnik asymetrii).

Zgodnie z przyjętą metodą klasyfikacji w grupie charakteryzującej się najwyższym natężeniem rozwodów w 1990 r. (co najmniej 1,4 na 1000 ludności) znalazło się 10 województw położonych w następujących regionach kraju⁶ (tab. 4.1-4.3, rys. 4.1):

- region południowo-zachodni: woj. jeleniogórskie, legnickie, wałbrzyskie, wrocławskie (obecne tereny woj. dolnośląskiego),
- region północno-zachodni: woj. koszalińskie, szczecińskie, zielonogórskie (obecnie niemal w całości położone na obszarze woj. lubuskiego i zachodniopomorskiego),

⁵ Por. paragraf 4.1 w rozdziale II.

⁶ Regiony zostały wyodrębnione według nomenklatury NTS 1, tj.: REGION CENTRALNY: łódzkie (E), mazowieckie (W); REGION POŁUDNIOWY: małopolskie (K), śląskie (S); REGION WSCHODNI: lubelskie (L), podkarpackie (R), podlaskie (B), świętokrzyskie (T); REGION PÓŁNOCNO-ZACHODNI: lubuskie (F), wielkopolskie (P), zachodniopomorskie (Z); REGION POŁUDNIOWO-ZACHODNI: dolnośląskie (D), opolskie (O); REGION PÓŁNOCNY: kujawsko-pomorskie (C), pomorskie (G), warmińsko-mazurskie (N).

Tab. 4.1. Rozwody na 1000 ludności według województw w Polsce w 1990 i 1995 r. (stary podział terytorialny)

Województwa	1990	1995	Województwa (dok.)	1990	1995
Ogółem	1,1	1,0	olsztyńskie	1,5	1,2
bialskopodlaskie	0,6	0,3	opolskie	1,1	1,0
białostockie	1,1	0,7	ostrołęckie	0,6	0,6
bielskie	1,0	0,8	pilskie	0,8	0,9
bydgoskie	0,8	0,9	piotrkowskie	0,9	0,9
chelmskie	1,1	0,6	płockie	0,8	1,0
ciechanowskie	0,8	0,5	poznańskie	1,1	0,9
częstochowskie	0,8	0,6	przemyskie	0,7	0,6
elbląskie	1,3	1,5	radomskie	0,8	0,8
gdańskie	1,2	1,1	rzeszowskie	0,6	0,5
gorzowskie	1,3	1,3	siedleckie	0,6	0,6
jeleniogórskie	1,8	1,7	sieradzkie	0,8	0,7
kaliskie	0,7	0,7	skierniewickie	1,0	0,8
katowickie	1,2	1,0	śląskie	1,1	1,2
kieleckie	1,0	0,7	suwalskie	1,2	1,0
konińskie	0,8	0,7	szczecińskie	1,8	1,3
koszalińskie	1,4	1,4	tarnobrzeskie	0,7	0,5
krakowskie	1,4	0,9	tarnowskie	0,5	0,4
krośnieńskie	0,5	0,5	toruńskie	1,0	1,2
legnickie	1,6	1,4	wałbrzyskie	1,4	1,6
leszczyńskie	0,5	0,8	warszawskie	1,3	1,4
lubelskie	0,9	0,7	włocławskie	1,0	0,8
łomżyńskie	0,6	0,8	wrocławskie	1,5	1,5
łódzkie	2,1	2,0	zamojskie	0,5	0,5
nowosądeckie	0,4	0,3	zielonogórskie	1,5	1,1

Źródło: Rocznik Statystyczny Województw GUS z 1991 r.; Rocznik Demograficzny GUS z 1996 r.

Tab. 4.2. Podstawowe miary statystyczne dotyczące przeciętnego poziomu, rozproszenia i asymetrii współczynników natężenia rozwodów dla województw w Polsce w 1990 i 1995 r. (stary podział terytorialny)

Wyszczególnienie	1990			1995		
	Ogółem	Miasto	Wieś	Ogółem	Miasto	Wieś
Maksimum $\max_i\{w_i\}$	2,1	2,2	1,1	2,0	2,1	1,0
Minimum $\min_i\{w_i\}$	0,4	0,8	0,2	0,3	0,6	0,2
Średnia $\bar{w}$	1,01	1,40	0,52	0,91	1,27	0,45
Odchylenie s_w	0,39	0,36	0,20	0,38	0,36	0,21
Zmienność v_w [w %]	38,0	25,5	39,1	41,9	28,3	46,1
$\bar{w} - s_w$	0,63	1,05	0,32	0,53	0,91	0,24
$\bar{w} + s_w$	1,40	1,76	0,72	1,30	1,63	0,66
Asymetria $\alpha_{3,w}$	0,64	0,32	0,86	0,74	0,33	1,21

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Rocznika Statystycznego Województw GUS z 1991 r. i Rocznika Demograficznego GUS z 1996 r.

Tab. 4.3. Klasyfikacja województw według współczynnika natężenia rozwodów w Polsce w 1990 r. (stary podział terytorialny)

Natężenie rozwodów	Województwa
Bardzo niskie $0,40 \leq w_{i_{1990}} < 0,63$	bialskopodlaskie L/W, krośnieńskie K/R, leszczyńskie D/F/P, łomżyńskie W/B, nowosądeckie K, ostrołęckie W/N, rzeszowskie R, siedleckie L/W, tarnowskie K/R, zamojskie L
Niskie $0,63 \leq w_{i_{1990}} < 1,01$	bielskie K/S, bydgoskie C/G/P, ciechanowskie W/N, częstochowskie E/O/S/T, kaliskie D/E/P, kieleckie K/T, konińskie E/P, lubelskie L, pilskie P/Z, piotrkowskie E/T, płockie E/W, przemyskie R, radomskie E/W/T, sieradzkie E, skierniewickie E/W, tarnobrzeskie L/R/T, toruńskie C/N, włocławskie C
Umiarkowane $1,01 \leq w_{i_{1990}} < 1,40$	białostockie B, chełmskie L, elbląskie G/N, gdańskie G, gorzowskie F/P/Z, katowickie K/S, opolskie O, poznańskie P, słupskie G/Z, suwalskie B/N, warszawskie W
Wysokie $1,40 \leq w_{i_{1990}} \leq 2,10$	jeleniogórskie D, koszalińskie Z, krakowskie K, legnickie D, łódzkie E, olsztyńskie N, szczecińskie Z, wałbrzyskie D, wrocławskie D, zielonogórskie F/P

Uwaga: Obok nazw starych województw podano także symbole nowych jednostek, zgodnie z podziałem terytorialnym wprowadzonym w 1999 r. Oznaczenia: D – dolnośląskie, C – kujawsko-pomorskie, L – lubelskie, F – lubuskie, E – łódzkie, K – małopolskie, W – mazowieckie, O – opolskie, R – podkarpackie, B – podlaskie, G – pomorskie, S – śląskie, T – świętokrzyskie, N – warmińsko-mazurskie, P – wielkopolskie, Z – zachodniopomorskie.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Rocznika Statystycznego Województw GUS z 1991 r.; [http://pl.wikipedia.org/wiki/Polska_reforma_administracyjna_\(1999\)](http://pl.wikipedia.org/wiki/Polska_reforma_administracyjna_(1999)) [dostęp 10.11.2008].

- region północny: woj. olsztyńskie (obecnie woj. warmińsko-mazurskie),
- region centralny: łódzkie, gdzie odnotowano najwyższą wartość współczynnika rozwodów w 1990 r., tj. 2,1 na 1000 ludności,
- region południowy: krakowskie (obecnie woj. małopolskie).

W tych samych województwach, poza koszalińskim i wałbrzyskim, odnotowano także najwyższy poziom współczynników rozwodów w miastach (co najmniej 1,76 na 1000 ludności). Maksymalne natężenie rozwodów w miastach wystąpiło w województwie łódzkim, w którym na 1000 ludności przypadały aż 2,2 rozwody (rys. 4.1). Uwzględniając natomiast stopę rozwodów na wsi w 1990 r., stwierdzono, że prym wiodły niemal te same województwa, w których współczynniki były najwyższe również w skali całego kraju, ale z dwoma wyjątkami: woj. łódzkim i krakowskim. Ogólne współczynniki rozwodów na wsi na obszarze tych dwóch województw były niskie i wynosiły odpowiednio 0,4 i 0,3 na 1000 ludności. Do grupy województw o wysokiej stopie rozwodów na wsi w 1990 r. zaliczono dodatkowo województwo gorzowskie (obecnie prawie w całości położone na obszarze woj. lubuskiego).

Z kolei województwa charakteryzujące się najniższą intensywnością występowania rozwodów w 1990 r. (poniżej 0,63 na 1000 ludności) skupione były w następujących regionach (tab. 4.3):

- wschodni: białkopodlaskie, zamojskie, krośnieńskie, rzeszowskie, łomżyńskie (obecnie tereny woj. lubelskiego, podlaskiego i podkarpackiego),
- południowy: nowosądeckie (min. wartość współczynnika: 0,4 na 1000 ludności), tarnowskie (obecnie woj. małopolskie),
- centralny: ostrołęckie, siedleckie (obecnie głównie woj. mazowieckie),
- północno-zachodni: leszczyńskie (obecnie głównie woj. wielkopolskie).

Bardzo podobny był obraz przestrzennego zróżnicowania stopy rozwodów w miastach, jako że najniższe miejskie współczynniki (poniżej 1,05 na 1000 ludności) wystąpiły niemal we wszystkich wymienionych powyżej województwach, poza siedleckim i rzeszowskim. Większość z tych województw charakteryzowała się także bardzo niskim natężeniem rozwodów na wsi, nie przekraczającym poziomu 0,32 na 1000 ludności.

W pierwszej połowie lat 90-tych XX w. nastąpił spadek częstości rozwodów, który był związany w dużym stopniu ze zmniejszoną przepustowością sądów oraz zmianą przepisów przeprowadzania rozvodu. Od 1 stycznia 1991 r. wszystkie sprawy rozwodowe przeszły z sądów rejonowych do wojewódzkich, które orzekały już w pierwszej instancji. Przekazanie kompetencji sądom wojewódzkim niewątpliwie zwiększyło utrudnienia w uzyskaniu rozvodu – co zresztą było intencją ustawodawcy⁷.

Tab. 4.4. Klasyfikacja województw według współczynnika natężenia rozwodów w Polsce w 1995 r. (stary podział terytorialny)

Natężenie rozwodów	Województwa
Bardzo niskie $0,30 \leq w_{i_{1995}} < 0,53$	białkopodlaskie L/W, ciechanowski W/N, krośnieńskie K/R, nowosądeckie K, rzeszowskie R, tarnowskie K/R, tarnobrzeczkie L/R/T
Niskie $0,53 \leq w_{i_{1995}} < 0,91$	białostockie B, bielskie K/S, chełmskie L, częstochowski E/O/S/T, kaliskie D/E/P, kieleckie K/T, konińskie E/P, krakowski K, leszczyńskie D/F/P, lubelskie L, łomżyńskie W/B, ostrołęckie W/N, pilskie P/Z, piotrkowski E/T, poznańskie P, przemyskie R, radomskie E/W/T, siedleckie L/W, sieradzkie E, skierniewickie E/W, wrocławskie C, zamojskie L
Umiarkowane $0,91 \leq w_{i_{1995}} < 1,30$	bydgoskie C/G/P, gdańskie G, gorzowski F/P/Z, katowickie K/S, olsztyńskie N, opolskie O, płockie E/W, słupskie G/Z, suwalskie B/N, toruńskie C/N, zielonogórskie F/P
Wysokie $1,30 \leq w_{i_{1995}} \leq 2,00$	elbląskie G/N, jeleniogórskie D, koszalińskie Z, legnickie D, łódzkie E, szczecińskie Z, wałbrzyskie D, warszawskie W, wrocławskie D

Uwaga: Obok nazw starych województw podano także symbole nowych województw, do których zostały włączone. Oznaczenia: jak w tab. 4.3.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Rocznika Demograficznego GUS z 1996 r.; [http://pl.wikipedia.org/wiki/Polska_reforma_administracyjna_\(1999\)](http://pl.wikipedia.org/wiki/Polska_reforma_administracyjna_(1999)) [dostęp 10.11.2008].

⁷ F. Adamski, Kondycja społeczno-moralna rodziny, w: Kondycja moralna społeczeństwa polskiego, red. J. Mariański, Komitet Socjologii PAN, Wyd. WAM, Kraków 2002, s. 413-414. Por. także: paragraf 2 w rozdziale I.

Analiza danych o rozwodach w 1995 r. pozwoliła ustalić, że najwyższe nasilenie tego zjawiska (co najmniej 1,3 rozwody na 1000 ludności) odnotowano w dziewięciu województwach położonych w czterech następujących regionach kraju (tab. 4.4):

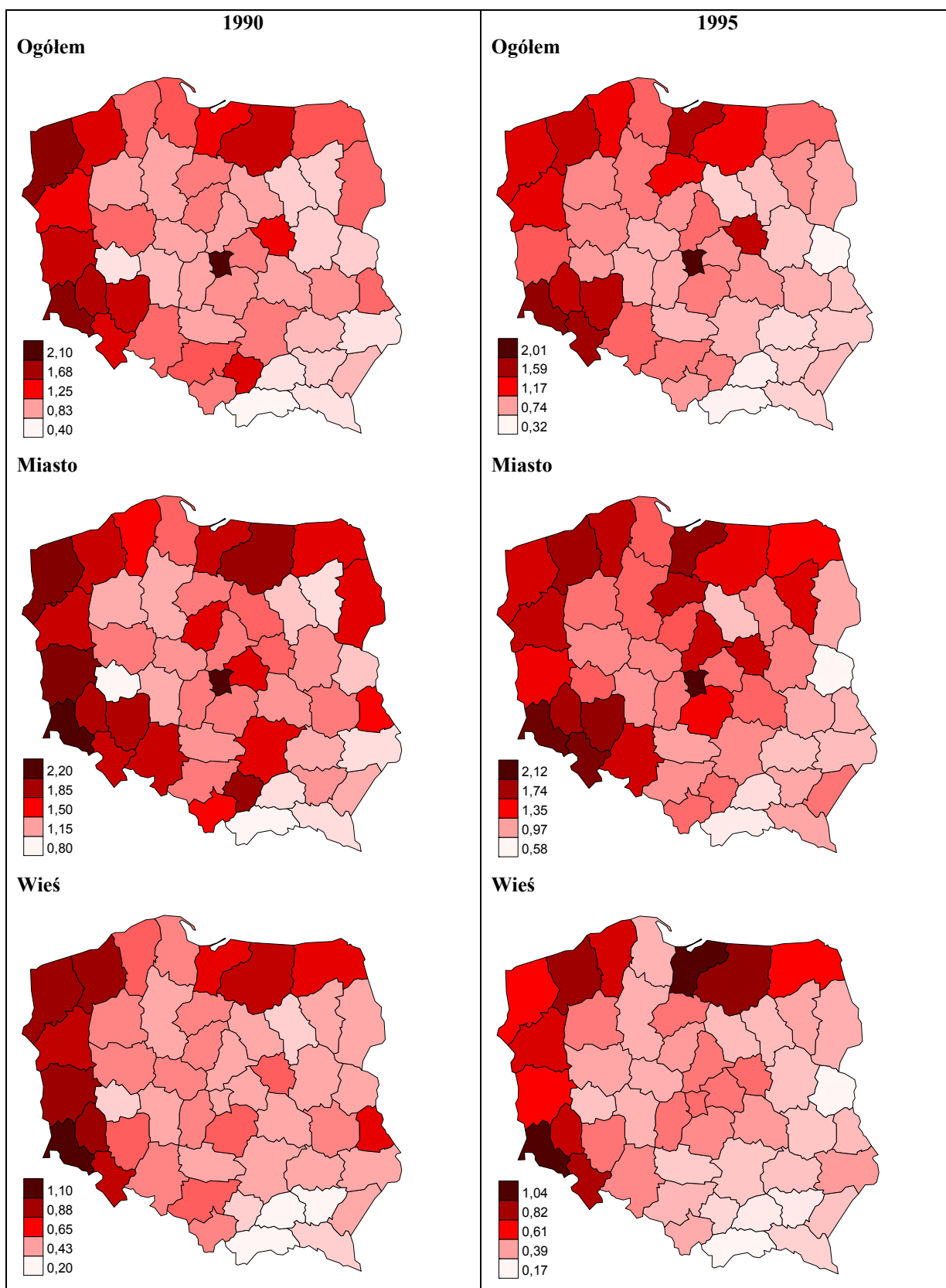
- południowo-zachodni: jeleniogórskie, legnickie, wałbrzyskie, wrocławskie,
- północno-zachodni: koszalińskie, szczecińskie,
- północny: elbląskie,
- centralny: łódzkie (najwyższa stopa 2,0 na 1000 ludności), warszawskie.

Większość województw o najwyższej stopie rozwodów ogółem cechowała się także najwyższym poziomem współczynników dotyczących tylko ludności zamieszkałej w miastach. Natomiast w grupie województw o najwyższym natężeniu rozwodów na wsi w 1995 r. (powyżej 0,66 na 1000 ludności) znalazły się: gorzowskie, koszalińskie, słupskie, olsztyńskie, elbląskie, jeleniogórskie, legnickie, wałbrzyskie.

Najniższe nasilenie zjawiska rozwodów w 1995 r. zaobserwowano w trzech regionach kraju: wschodnim: woj. białkopodlaskie (min. wartość współczynnika: 0,3 na 1000 ludności), krośnieńskie, rzeszowskie i tarnobrzeskie; w regionie południowym: woj. nowosądeckie i tarnowskie; w regionie centralnym: woj. ciechanowskie. Poddając analizie stopę rozwodów w miastach, wykazano, że najniższe wartości odnotowano w tych samych regionach, a lista województw była niemal identyczna (w miejsce krośnieńskiego i rzeszowskiego pojawiły się chełmskie i zamojskie). Jednocześnie najniższy poziom dezintegracji małżeństw na skutek rozwodu występował na wsi w województwach: białkopodlaskim, nowosądeckim, rzeszowskim i tarnowskim (poniżej 0,24 na 1000 ludności).

Należy zauważyć, że zarówno w 1990 r., jak i 1995 r. dominowały województwa, w których natężenie rozwodów było niższe od przeciętnego ogólnopolskiego (tab. 4.2). Taka zależność wskazuje na prawostronną asymetrię rozkładu. Jednocześnie moduł wskaźników asymetrii dla miast był niższy niż wartość liczbowa tych wskaźników dla wsi.

Pomimo podobnego uporządkowania województw w latach 1990 i 1995 ze względu na poziom natężenia rozpadu związków małżeńskich poprzez rozwód, w 1995 r. nastąpił znaczny wzrost rozproszenia wartości ogólnych współczynników rozwodów poszczególnych województw wokół wartości przeciętnej (tab. 4.2). Oznacza to, że pogłębiło się terytorialne zróżnicowanie kraju ze względu na poziom analizowanego zjawiska. Współczynnik zmienności v_w rozkładu wojewódzkich stóp rozwodów w miastach w 1995 r. wynosił 28,3% i był o 2,8 pkt proc. wyższy niż w 1990 r. Na wsi rozproszenie rozkładu wokół średniej było

Rys. 4.1. Rozwody na 1000 ludności według województw w Polsce w 1990 i 1995 r.
(stary podział terytorialny)

Źródło: Opracowanie własne przy pomocy pakietu *STATISTICA 8.0*.

Tab. 4.5. Rozwody na 1000 ludności według województw w Polsce w latach 1990-2008

Województwa	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Ogółem	1,1	1,0	1,1	1,2	1,2	1,3	1,5	1,8	1,9	1,7	1,7
dolnośląskie	1,5	1,5	1,6	1,6	1,7	1,9	2,2	2,6	2,6	2,3	2,2
kujawsko-pomorskie	1,0	1,0	1,2	1,2	1,4	1,3	1,7	2,1	2,1	1,9	1,7
lubelskie	1,0	0,6	0,8	0,9	0,9	0,8	0,9	1,3	0,9	1,1	0,9
lubuskie	1,5	1,2	1,5	1,5	1,5	1,5	1,9	2,5	2,4	2,1	2,2
łódzkie	1,4	1,3	1,3	1,4	1,4	1,3	1,7	2,0	2,1	1,9	1,7
małopolskie	0,9	0,6	0,8	0,8	0,8	0,8	1,1	1,4	1,5	1,3	1,3
mazowieckie	1,0	1,1	1,1	1,2	1,2	1,2	1,4	1,7	1,9	1,8	1,8
opolskie	1,1	1,0	1,2	1,2	1,1	1,3	1,5	1,8	2,0	1,8	1,6
podkarpackie	0,6	0,5	0,7	0,7	0,8	0,8	1,1	1,3	1,1	1,1	1,1
podlaskie	1,0	0,8	1,1	1,2	1,1	1,3	1,6	1,8	1,5	1,7	1,5
pomorskie	1,1	1,1	1,4	1,2	1,4	1,5	1,4	1,8	2,0	2,0	1,9
śląskie	1,2	0,9	1,0	1,4	1,2	1,5	1,7	2,0	2,3	2,0	2,1
świętokrzyskie	0,9	0,6	0,5	0,5	0,5	0,4	0,2	0,7	0,7	0,9	1,0
warmińsko-mazurskie	1,4	1,2	1,3	1,4	1,5	1,7	1,9	2,1	2,4	2,1	2,0
wielkopolskie	0,9	0,8	1,1	1,1	1,1	1,1	1,3	1,4	1,6	1,5	1,7
zachodniopomorskie	1,6	1,3	1,4	1,3	1,7	1,7	2,1	2,2	2,7	2,2	2,2
Zmienność v_w [w %]	23,7	29,8	26,2	25,1	27,3	30,7	32,6	26,6	31,4	25,2	24,6

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Roczników Demograficznych GUS z lat 2001-2009.

Tab. 4.6. Podstawowe miary statystyczne dotyczące przeciętnego poziomu, rozproszenia i asymetrii współczynników natężenia rozwodów dla województw w Polsce w 2000 i 2006 r.

Wyszczególnienie	2000			2006		
	Ogółem	Miasto	Wieś	Ogółem	Miasto	Wieś
Maksimum $\max\{w_i\}$	1,6	2,0	0,8	2,7	3,3	1,5
Minimum $\min\{w_i\}$	0,5	0,9	0,3	0,7	1,0	0,4
Średnia $\bar{w}$	1,13	1,53	0,50	1,86	2,42	0,99
Odchylenie s_w	0,29	0,30	0,16	0,58	0,63	0,32
Zmienność v_w [w %]	26,2	19,3	32,4	31,4	25,9	32,6
$\bar{w} - s_w$	0,83	1,24	0,34	1,28	1,80	0,67
$\bar{w} + s_w$	1,42	1,83	0,66	2,44	3,05	1,31
Asymetria $\alpha_{3,w}$	-0,48	-0,55	0,49	-0,58	-0,91	-0,08

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Roczników Demograficznych GUS z lat 2001 i 2007.

większe niż w mieście (46,1% w 1995 r.) i wzrosło o 7,0 pkt proc. w porównaniu z poziomem z 1990 r.

W kolejnym etapie badania dokonano klasyfikacji województw według wartości ogólnych współczynników rozwodów w 2000 r. (tab. 4.7). Efekty analizy wykazały, że najwyższe natężenie rozwodów wystąpiło w województwie dolnośląskim (1,6 na 1000 ludności) i lubuskim (1,5), położonych w obrębie regionów, odpowiednio, południowo-zachodniego i północno-zachodniego. Te same dwa województwa charakteryzowały się

w 2000 r. także najwyższą stopę rozwodów w miastach: 2,0 na 1000 ludności w lubuskim oraz 1,9 w dolnośląskim (rys. 4.2). Natomiast na wsi grupa województw o największym nasileniu rozwodów została wyznaczona przez graniczny poziom współczynnika 0,66. W grupie tej znalazły się również województwa dolnośląskie i lubuskie, a także zlokalizowane w północnym regionie kraju – województwo warmińsko-mazurskie.

Większa liczebnie w 2000 r. była grupa województw wykazujących najmniejsze natężenie rozwodów. W jej skład weszły te województwa, w których wartość współczynnika była niższa niż 0,83 na 1000 ludności, tj. lubelskie, podkarpackie, świętokrzyskie (region wschodni) oraz małopolskie (region południowy). Taki sam w 2000 r. był skład grupy województw o najmniejszej stopie rozwodów w miastach, przy czym najniższy współczynnik odnotowano w województwie świętokrzyskim: 0,9 na 1000 ludności miejskiej (również tutaj najniższy był poziom rozwodów w stosunku do ludności ogółem – 0,5 na 1000). W regionach wschodnim, południowym a także centralnym zlokalizowane były województwa, w których wystąpił bardzo niski współczynnik rozwodów na wsi – niższy od 0,34 na 1000 ludności.

Tab. 4.7. Klasyfikacja województw według współczynnika natężenia rozwodów w Polsce w 2000 r.

Natężenie rozwodów	Województwa
Bardzo niskie $0,50 \leq w_{i_{2000}} < 0,83$	lubelskie, małopolskie, podkarpackie, świętokrzyskie
Niskie $0,83 \leq w_{i_{2000}} < 1,13$	mazowieckie, podlaskie, śląskie, wielkopolskie
Umiarkowane $1,13 \leq w_{i_{2000}} < 1,42$	kujawsko-pomorskie, łódzkie, opolskie, pomorskie, warmińsko-mazurskie, zachodniopomorskie
Wysokie $1,42 \leq w_{i_{2000}} \leq 1,60$	dolnośląskie, lubuskie

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Rocznika Demograficznego GUS z 2001 r.

Tab. 4.8. Klasyfikacja województw według współczynnika natężenia rozwodów w Polsce w 2006 r.

Natężenie rozwodów	Województwa
Bardzo niskie $0,70 \leq w_{i_{2006}} < 1,28$	lubelskie, podkarpackie, świętokrzyskie
Niskie $1,28 \leq w_{i_{2006}} < 1,86$	małopolskie, podlaskie, wielkopolskie
Umiarkowane $1,86 \leq w_{i_{2006}} < 2,44$	mazowieckie, śląskie, kujawsko-pomorskie, łódzkie, opolskie, pomorskie, warmińsko-mazurskie, lubuskie
Wysokie $2,44 \leq w_{i_{2006}} \leq 2,70$	dolnośląskie, zachodniopomorskie

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Rocznika Demograficznego GUS z 2007 r.

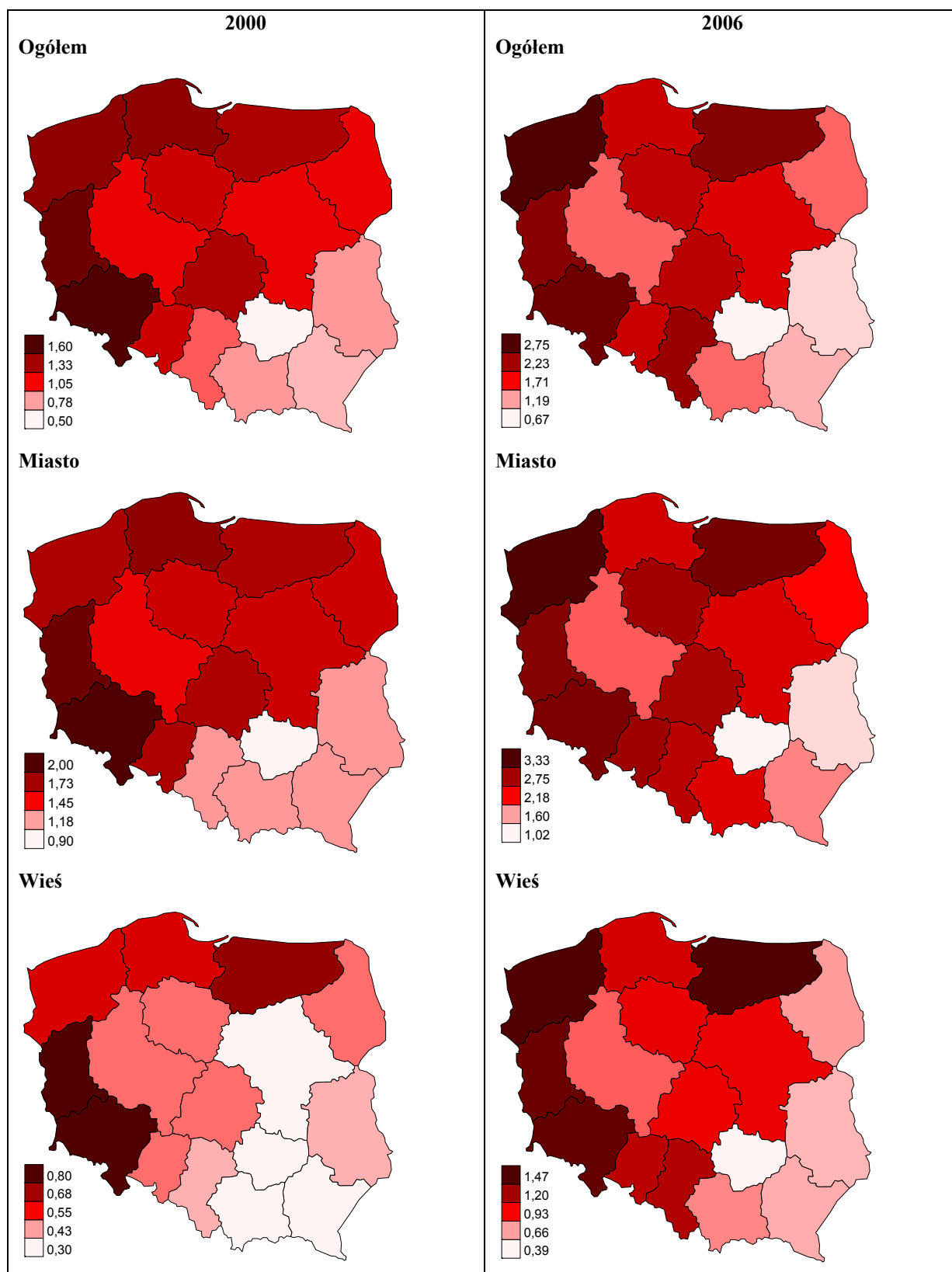
Absolutne wartości współczynników rozwodów były w 2006 r. wyższe aniżeli w 2000 r. we wszystkich województwach i wszystkich przekrojach (tab. 4.5 i 4.8). Nastąpił wzrost wartości ogólnego współczynnika rozwodów dla ludności ogółem o 71% (z 1,1 do 1,9), przy czym największy wzrost miał miejsce w województwie śląskim (o 129%), w którym w 2006 r. orzeczono aż 2,3 rozwody na 1000 ludności. Województwo śląskie charakteryzowało się także najwyższym wzrostem natężenia rozwodów w miastach (o 117% przy 66% wzroście współczynnika miejskiego dla Polski). Największa jednak w okresie 2000-2006 była zmiana stopy rozwodów na wsi, która wzrosła średnio aż o 133% osiągając w 2006 r. poziom 0,9 na 1000 ludności. Na obszarach wiejskich województwa mazowieckiego zarejestrowano najbardziej gwałtowny (o 224%) wzrost współczynnika rozwodów. Ponadto wzrosty przekraczające w 2006 r. 100% wartości współczynnika z 2000 r. dla wsi odnotowano w sześciu województwach: małopolskim, opolskim, podkarpackim, śląskim, warmińsko-mazurskim i zachodniopomorskim.

Klasyfikacja województw według poziomu natężenia dezintegracji małżeństw na skutek rozwodu w 2006 r. (tab. 4.8), wykazała, że województwa o najwyższym poziomie tego zjawiska zlokalizowane były w regionie północno-zachodnim (zachodniopomorskie – 2,7 rozwody na 1000 ludności) oraz południowo-zachodnim (dolnośląskie – 2,6), a zatem podobnie jak w 2000 r. Natomiast bardzo niskie natężenie rozwodów wystąpiło w regionie wschodnim, z najniższym współczynnikiem w województwie świętokrzyskim (0,7 na 1000 ludności). Najbardziej liczna okazała się grupa województw o umiarkowanym natężeniu zjawiska – analogicznie jak w 2000 r.

Grupę o wysokim nasileniu zjawiska rozwodów w miastach tworzyły w 2006 r. województwa zachodniopomorskie (3,3 na 1000 ludności) i warmińsko-mazurskie (3,1). Na przeciwnym biegunie znalazły się województwa regionu wschodniego (lubelskie i świętokrzyskie) o bardzo niskim natężeniu rozwodów, poniżej 1,8 na 1000 ludności.

Z kolei na wsi w wyniku klasyfikacji województw wyodrębniono grupę o wysokiej stopie rozwodów (powyżej 1,31 na 1000 ludności) skupiającą cztery województwa zachodniej i północnej części kraju, tj. dolnośląskie, lubuskie, zachodniopomorskie i warmińsko-mazurskie. Jednocześnie najniższe dla wsi były notowania współczynnika rozwodów w województwach na wschodzie Polski: świętokrzyskim (najniższy współczynnik – 0,4 na 1000 ludności), lubelskim i podkarpackim (rys. 4.2).

Asymetria rozkładu wojewódzkich ogólnych współczynników rozwodów na początku XXI wieku we wszystkich latach objętych obserwacją, tj. 2000-2008 (tab. 4.5), była lewostronna. Oznacza to, że w większości województw poziom współczynnika był wyższy od

Rys 4.2. Rozwody na 1000 ludności według województw w Polsce w 2000 i 2006 r.

Źródło: Opracowanie własne przy pomocy pakietu *STATISTICA 8.0*.

przeciętnego. Również lewostronna, ale silniejsza, była asymetria rozkładu współczynników rozwodów w miastach. Była to sytuacja przeciwna do tej, jaką zaobserwowano w latach 1990 i 1995, kiedy we wszystkich przekrojach (ogółem, miasto, wieś) wskaźniki asymetrii miały wartości dodatnie. Prawostronną asymetrią cechowały się wojewódzkie współczynniki na wsi w 2000 r. (tab. 4.6). Jednak w 2006 r. asymetria ich rozkładu była już delikatnie lewostronna.

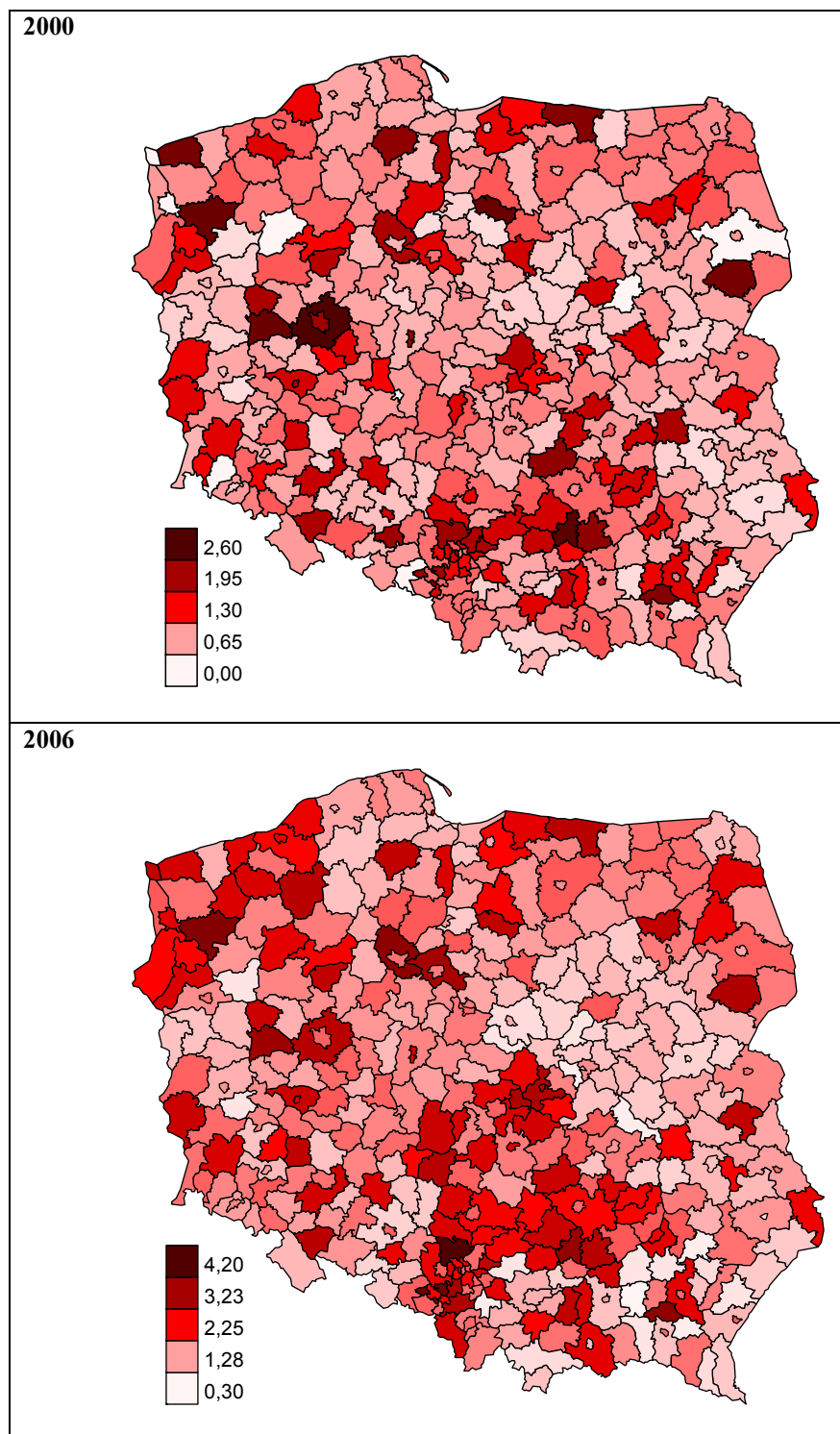
Analizę przestrzennego zróżnicowania natężenia rozwodów w latach 2000 i 2006 uzupełniono o współczynniki powiatowe dla ludności ogółem⁸. Ich prezentacja na kartogramach (rys. 4.3) wskazuje na silne zróżnicowanie analizowanego zjawiska w obrębie województw, zacierając w pewnym stopniu tak wyraźne różnice w nasileniu rozwodów pomiędzy grupami województw Polski zachodniej i wschodniej (rys. 4.1 i 4.2). Rozkład powiatowych współczynników rozwodów zwraca jednak uwagę na inną istotną kwestię, mianowicie bardzo duże natężenie rozwodów w dużych powiatach grodzkich oraz powiatach ziemskich z nimi sąsiadujących.

Największym natężeniem zjawiska w 2000 r. charakteryzowały się następujące powiaty grodzkie: m. Słupsk (2,6 rozwody na 1000 ludności), m. Legnica (2,5), m. Włocławek, m. Olsztyn, m. Opole (2,4), m. Elbląg, m. Zielona Góra (2,3), m. Gorzów Wielkopolski, m. Wrocław (2,2) itd. W 2006 r. były to powiaty: m. Świnoujście (4,2), m. Szczecin (3,8), m. Olsztyn (3,6), m. Gorzów Wielkopolski, m. Płock (3,5), m. Legnica (3,4) i m. Włocławek (3,3). Miasto stołeczne Warszawa w 2000 r. cechowało się współczynnikiem natężenia rozwodów równym 1,9 na 1000 ludności⁹, a w 2006 r. – odpowiednio 2,2. Natomiast spośród powiatów ziemskich o najwyższej stopie rozwodów wymienić należy w 2000 r.: lubiński (2,1), wałbrzyski (2,0) oraz żagański (1,7). Największa częstość rozwodów w 2006 r. wystąpiła z kolei w powiatach: polickim (3,2), stargardzkim (3,1), wałbrzyskim i ełckim (3,0).

Najniższym współczynnikiem rozwodów w 2000 r. równym 0,2 na 1000 ludności cechowały się następujące powiaty ziemskie: łosicki, żuromiński, przysuski (woj. mazowieckie), miechowski, limanowski (małopolskie), jędrzejowski, kazimierski, kielecki, pińczowski (świętokrzyskie) i działdowski (warmińsko-mazurskie). Wśród powiatów grodzkich najmniejsze nasilenie rozwodów odnotowano w m. Piekary Śląskie (0,6 na 1000 ludności), m. Nowy Sącz i m. Biała Podlaska (0,8). Z kolei w 2006 r. najniższy współczynnik rozwodów odnotowano również w powiecie kazimierskim (0,3 na 1000 ludności) na terenie

⁸ W publikowanych danych statystycznych GUS brak jest informacji o wartościach ogólnych współczynników rozwodów w powiatach w przekroju miasto-wieś.

⁹ Dane za 2000 r. dotyczą odpowiedniego obszaru byłego powiatu warszawskiego.

Uwaga: Z dniem 1 stycznia 2002 r. zmieniono granice niektórych powiatów oraz utworzono następujące nowe powiaty: wschowski (lubuskie), brzeziński (woj. łódzkie), leski (podkarpackie), sztumski (pomorskie), gołdapski i węgorzewski (warmińsko-mazurskie), łobeski (zachodniopomorskie). Ponieważ obydwa kartogramy prezentują strukturę terytorialną kraju na szczeblu powiatowym z 2002 r., na kartogramie z 2000 r. uzupełnienie danych dla ww. powiatów było niemożliwe i niecelowe. W 2002 r. utworzono też powiat miasto stołeczne Warszawa. Natomiast na kartogramie z 2000 r. wykorzystano dane dla byłego powiatu warszawskiego.

Rys. 4.3. Rozwody na 1000 ludności według powiatów w Polsce w 2000 i 2006 r.

Źródło: Opracowanie własne przy pomocy pakietu *STATISTICA 8.0* na podstawie: Powiaty w Polsce, GUS, Warszawa 2007; Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 31 maja 2001 r. w sprawie utworzenia, ustalenia granic i zmiany nazw powiatów oraz zmiany siedziby władz powiatu, Dz. U. 2001, nr 62, poz. 631.

województwa świętokrzyskiego. W dalszej kolejności uplasowały się następujące powiaty ziemskie: jędrzejowski, włoszczowski (świętokrzyskie), lubelski, łukowski i radzyński (lubelskie) – wszystkie ze współczynnikiem na poziomie 0,4 rozwody na 1000 ludności. Jednocześnie najmniejsze nasilenie zjawiska rozwodów wśród powiatów grodzkich w 2006 r. wystąpiło w: m. Kielce (1,0 na 1000 ludności), m. Lublin (1,1).

Informacje dotyczące skrajnych wartości ogólnych współczynników rozwodów w 2000 i 2006 r. potwierdzają w pewnym stopniu zjawisko polaryzacji regionów Polski ze względu na skalę występowania rozwodów. Zarówno powiaty ziemskie jak i grodzkie o najniższym nasileniu zjawiska zlokalizowane były głównie w województwie świętokrzyskim i lubelskim, tj. w regionie wschodnim Polski. Natomiast na drugim końcu klasyfikacji uplasowały się powiaty regionu południowo-zachodniego, północo-zachodniego i północnego.

Wymaga podkreślenia również fakt, że względna miara rozproszenia rozkładu powiatowych współczynników rozwodów v_w w 2000 r. wynosiła aż 56,5%, a w 2006 r. – 43,3%, przy czym analogiczne mierniki obliczone na podstawie wojewódzkich współczynników rozwodów w tych samych latach były znacznie niższe (por. tab. 4.6). Okazuje się zatem, że dyspersja przestrzennego natężenia rozwodów jest dużo wyższa, aniżeli wynika to z wartości współczynników wojewódzkich.

Rezultaty przeprowadzonych analiz wskazują, że wysokie wartości współczynnika rozwodów cechowały głównie powiaty, województwa i regiony charakteryzujące się jednocześnie wysokim stopniem urbanizacji, uprzemysłowienia, postępu cywilizacyjnego, rozwoju społeczno-ekonomicznego – położone w większości na obszarze dawnej „Polski A”. Świadczy o tym to m.in. fakt, że te same województwa cechowały się najwyższą stopą rozwodów wśród ogółu ludności, jak również wśród ludności zamieszkałej w miastach. Mimo zmian w układzie administracyjnym kraju dokonanych w 1998 r., utrudniających porównania w czasie, można stwierdzić, że najwyższa intensywność rozwodów w analizowanym przedziale lat 1990-2006 dotyczyła tych samych obszarów Polski, pomimo iż kolejność województw pod względem stopy rozwodów w poszczególnych latach ulegała pewnym zmianom.

Uzyskane efekty badania ukazały, iż mimo pewnych przetasowań w grupie województw charakteryzujących się największą intensywnością rozwodów w latach 1990-2006, można wyróżnić regiony o szczególnie wzmożonym procesie rozpadu małżeństw. Są to regiony:

- południowo-zachodni: dolnośląskie (byłe województwa: wałbrzyskie, wrocławskie, jeleniogórskie, legnickie);

- północno-zachodni: zachodniopomorskie (byłe województwa: szczecińskie, koszalińskie, słupskie) i lubuskie (głównie byłe gorzowskie);
- północny: warmińsko-mazurskie (głównie byłe olsztyńskie i elbląskie);
- centralny: łódzkie (szczególnie obszar starego województwa łódzkiego).

Zaobserwowano wyraźne dysproporcje pomiędzy województwami północno-zachodniej i południowo-wschodniej części kraju, które w dużej mierze wynikać mogą ze stopnia zurbanizowania tych regionów. Nie bez znaczenia w tym względzie jest czynnik historyczny związany z przesunięciem na zachód granic Polski po drugiej wojnie światowej oraz ruchem migracyjnym ludności na obszar Ziemi Odzyskanych. Szczególna podatność ludności zamieszkującej obecnie północno-zachodni region kraju na procesy dezintegracji małżeństw, zdaniem E. Rosseta, jest wywołana migracyjną genezą tej populacji, przemieszaniem kultur, obyczajów oraz zanikiem rodzimych tradycji¹⁰. Żywioł napływowy jest bowiem bardziej podatny na dezintegrację pożycia małżeńskiego niż element zasiedziały¹¹. Z drugiej strony, podatność ta może wynikać z oddziaływania czynników demograficznych, takich jak specyficzna, młoda struktura mieszkańców województwa zachodniopomorskiego. Taką argumentację wysuwali także inni badacze regionalnego zróżnicowania procesów dezintegracji małżeństw w Polsce¹². Efekty badania ukazały, że zachodnie regiony kraju (szczególnie województwo lubuskie, również zachodniopomorskie i dolnośląskie) odznaczają się najwyższą stopą rozwodów na wsi. Może to wynikać ze swoistości struktury agrarnej wsi na tych terenach, gdzie znaczną a niekiedy dominującą rolę odgrywają gospodarstwa rolne oparte na pracy najemnej. Potwierdza to spostrzeżenie, że nie tylko rolniczy charakter obszarów wiejskich, ale również określony kształt ich struktury społeczno-zawodowej (brak chłopskiego rodowodu), może istotnie wpływać na poziom współczynnika rozwodów¹³.

Na drugim krańcu klasyfikacji województw pod względem stopy rozwodów znalazły się regiony słabo zurbanizowane, tradycyjnie rolnicze. W okresie objętym obserwacją najniższym stopniem rozpadu małżeństw na skutek rozwodu cechowały się województwa:

- regionu wschodniego: świętokrzyskie, podkarpackie, lubelskie (głównie stare białkopodlaskie, krośnieńskie, rzeszowskie, tarnobrzeskie, zamojskie);

¹⁰ E. Rosset, *Demografia Polski. Reprodukacja ludności*, op. cit., s. 142, 144.

¹¹ E. Rosset, *Bilans reprodukcji ludności na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, „Studia nad zagadnieniami gospodarczymi i społecznymi Ziemi Zachodnich”, nr 6, Instytut Zachodni, Poznań 1970, s. 65.

¹² Por. m.in.: W. Majkowski, *Czynniki dezintegracji współczesnej rodziny polskiej. Studium socjologiczne*, op. cit., s. 93; M. Wieczorek, *Demograficzne, społeczne i ekonomiczne uwarunkowania rozwodów w Polsce*, op. cit., s. 54.

¹³ M. Wieczorek, *Demograficzne, społeczne i ekonomiczne uwarunkowania rozwodów w Polsce*, op. cit., s. 54.

- regionu południowego: małopolskie (szczególnie stare nowosądeckie i tarnowskie)
- regionu centralnego: obszary rolnicze województwa mazowieckiego (głównie stare ostrołęckie i siedleckie).

Większość z wyróżnionych województw charakteryzuje się niskim natężeniem rozwodów zarówno na wsi, jak i w mieście. Ponadto największe miasta na prawach powiatu zlokalizowane w regionie wschodnim i południowym, jak Kielce, Lublin, Nowy Sącz, Biała Podlaska, cechują się najniższymi współczynnikami rozwodów w porównaniu z innymi miastami o podobnej randze w Polsce (tj. powiaty grodzkie). Dlatego tereny południowo-wschodniej Polski uchodzą za najmniej dotknięte „epidemią” rozwodów i dezintegracji rodzin.

Niektórzy badacze zjawiska rozwodów, jak M. Jarosz¹⁴, zwracają uwagę na istnienie wprost proporcjonalnej zależności pomiędzy wielkością miasta a częstością rozwodów. Wśród miast liczących ponad 100 tys. mieszkańców (aktualnie należy do nich większość miast na prawach powiatu) od lat w czołówce pod względem niestabilności małżeństw znajdują się: Szczecin, Olsztyn, Łódź, Wałbrzych, Zielona Góra, Wrocław, Jelenia Góra, Opole. W ostatnich latach dołączyły do tej grupy także: Gorzów Wielkopolski, Legnica, Włocławek, Elbląg, Płock, Świnoujście. Kolejność tych miast w klasyfikacji zmieniała się, jednak we wszystkich współczynnik rozwodów w 2006 r. sięgał lub przekroczył poziom 3,0 na 1000 ludności. Natomiast w innych mniejszych miastach o mniejszej stopie rozwodów obserwuje się zaskakująco wysokie tempo zmian w zakresie rozpadu małżeństw (np. Zabrze, Gliwice, Dąbrowa Górnicza, Piekary Śląskie – około trzykrotny wzrost wartości współczynnika w latach 2000-2006). Wydaje się jednak, że można polemizować z poglądem, jakoby natężenie rozwodów w danym mieście zależało od jego wielkości, choćby ze względu na brak takich miast jak Warszawa, Kraków, Poznań czy Gdańsk na czele klasyfikacji dotyczącej stopnia dezintegracji małżeństw. Występowanie wysokich współczynników rozwodów w dużych miastach jest raczej kolejnym dowodem na to, że uwarunkowania rozwodów tkwią w intensywnie przebiegających procesach urbanizacji i industrializacji. Stąd tak silny w ostatnich latach wzrost natężenia rozwodów w miastach aglomeracji śląskiej. Nieprzypadkowo też rejony o największej skali destabilizacji małżeństw skupione są wokół takich miast jak: Szczecin, Łódź czy Wrocław.

Systematyczny wzrost współczynników rozwodów zarówno w mieście, jak i na wsi, obserwowany w większości województw, świadczy dobitnie o wpływie i przenikaniu na wieś

¹⁴ M. Jarosz, *Dezorganizacja w rodzinie i społeczeństwie*, op. cit., s. 77.

nowych postaw i zachowań. Charakterystycznym zjawiskiem jest także większa dynamika wzrostu współczynników rozwodów na wsi niż w mieście (największa w województwie mazowieckim, bardzo wysoka również w śląskim, co wskazuje na silny wpływ dużych aglomeracji miejskich na zachowania mieszkańców wsi). Wzmoczona ruchliwość społeczna, wywołana procesami urbanizacji i uprzemysłowienia, powoduje przenikanie miejskich wzorców zachowań do obyczajowości ludności wiejskiej i silną erozję tradycyjnego systemu wartości na wsi. W zasięg oddziaływania nowoczesnej kultury miejskiej wciągane są coraz większe rzesze społeczeństwa, głównie ludzie młodzi, którzy uniezależniają się od kontroli rodzinnej i społecznej, alienują od środowiska rodzinnego, co niewątpliwie zakłóca przekazywanie tradycyjnych wzorców postępowania i modyfikuje w istotny sposób system wartości. Preferowane są nowe wartości związane z powodzeniem osobistym, wysoka pozycja społeczną i zawodową. Te istotne przemiany systemu wartości kształtują w konsekwencji liberalne poglądy i postawy – również w odniesieniu do kwestii trwałości i nierozzerwalności związku małżeńskiego¹⁵.

Przywrócenie w 1999 r. w Polsce instytucji separacji, orzekanej od 2000 r., nie wpłynęło na zmniejszenie się liczby rozwodów, choć założenie ochrony rodziny towarzyszyło ustawodawcy¹⁶. Argumentowano bowiem zasadność wprowadzenia instytucji separacji w taki sposób, że rozłączenie stwarza nadzieję na ratowanie związku¹⁷. Innym zamierzeniem ustawodawcy było wyjście naprzeciw oczekiwaniom małżonków, którzy ze względów ideologicznych nie dopuszczają możliwości rozwiązania małżeństwa poprzez rozwód, a jednocześnie chcą uregulować relacje materialno-prawne między sobą, jeżeli ich związek uległ rozpadowi. Zważywszy na fakt, że separacja nie umożliwia zawarcia kolejnego związku małżeńskiego, dla wielu małżonków zdecydowanych na rozstanie się, separacja może nie stanowić alternatywy dla rozwodu¹⁸. Separacja daje jednak małżonkom przeżywającym trudności możliwość wyboru sposobu ich rozwiązania¹⁹.

Podobnie jak o rozwód, także o separację częściej występowali mieszkańcy miast (tab. 3.4). Na 100 tys. mieszkańców w 2000 r. przypadało 4,8 separacji prawnych w miastach oraz 1,4 na wsi, przy czym współczynnik dla Polski wynosił 3,5. Natężenie separacji bardzo gwałtownie rosło aż do 2005 r., w którym wyniosło 30,4 na 100 tys. ludności ogółem (tab.

¹⁵ M. Wieczorek, Demograficzne, społeczne i ekonomiczne uwarunkowania rozwodów w Polsce, op. cit., s. 55.

¹⁶ Sytuacja demograficzna Polski. Synteza raportu 2005-2006, op. cit., s. 8.

¹⁷ A. Kwak, Rozwód a separacja w opinii kobiet i mężczyzn, op. cit., s. 179.

¹⁸ P. Szukalski, Separacje w Polsce, w: Rodzina w zmieniającym się społeczeństwie polskim, red. W. Warzywoda-Kruszyńska, P. Szukalski, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2004, s. 75-76.

¹⁹ M. Kuciarska-Ciesielska, Rozwody i separacje, op. cit., s. 53.

4.9). Jednak w porównaniu z częstością rozwodów (ok. 1800 na 100 tys. ludności w 2005 r.), separacje orzekano relatywnie rzadko. W kolejnych latach nastąpił spadek częstości separacji.

Tab. 4.9. Separacje na 100 tys. ludności według województw w Polsce w latach 2000-2008

Województwa	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Ogółem	3,5	6,1	6,9	7,9	15,4	30,4	20,9	12,9	9,9
dolnośląskie	4,6	6,3	8,6	9,3	13,0	26,0	17,5	11,6	9,9
kujawsko-pomorskie	3,5	6,3	7,7	8,6	22,3	41,2	26,0	15,8	8,9
lubelskie	1,6	4,1	4,0	5,9	10,0	29,6	12,5	13,5	9,9
lubuskie	5,0	11,4	10,2	8,2	16,5	32,6	21,9	11,9	7,3
łódzkie	4,4	7,8	9,0	9,4	17,7	33,3	25,0	13,7	8,6
małopolskie	2,8	5,3	5,7	6,9	12,5	33,5	22,4	11,5	9,4
mazowieckie	3,0	5,7	5,7	7,3	12,7	27,7	20,6	13,1	8,8
opolskie	4,8	4,6	5,6	7,0	8,4	19,4	12,7	8,1	9,1
podkarpackie	4,1	5,8	6,9	7,0	26,3	39,0	21,8	12,4	6,0
podlaskie	5,5	7,6	6,9	7,2	25,5	34,7	15,8	12,1	11,2
pomorskie	4,1	5,7	9,5	10,6	12,4	28,5	21,0	12,4	12,2
śląskie	2,1	7,8	8,2	11,3	18,0	34,4	29,9	18,7	8,6
świętokrzyskie	0,9	0,9	0,2	0,5	1,2	19,1	11,9	7,3	17,1
warmińsko-mazurskie	4,5	5,3	7,6	7,8	20,2	41,7	26,1	14,6	5,5
wielkopolskie	5,2	7,3	8,1	7,5	17,9	24,8	16,7	10,8	10,8
zachodniopomorskie	1,9	2,4	4,0	4,7	10,4	16,8	16,6	8,3	9,4
Zmienność v_w [w %]	37,7	39,3	36,2	32,4	41,5	24,5	26,1	22,8	26,9

Źródło: Jak w tab. 4.5.

Tab. 4.10. Podstawowe miary statystyczne dotyczące przeciętnego poziomu, rozproszenia i asymetrii współczynników natężenia separacji dla województw w Polsce w 2000 i 2006 r.

Wyszczególnienie	2000			2006		
	Ogółem	Miasto	Wieś	Ogółem	Miasto	Wieś
Maksimum $\max\{w_i\}$	5,5	8,1	2,9	29,9	32,7	23,3
Minimum $\min\{w_i\}$	0,9	0,7	0,4	11,9	11,9	9,6
Średnia $\bar{w}$	3,63	5,09	1,49	19,90	22,75	15,49
Odchylenie s_w	1,37	2,19	0,64	5,19	6,09	4,33
Zmienność v_w [w %]	37,7	43,0	43,1	26,1	26,8	28,0
$\bar{w} - s_w$	2,26	2,90	0,85	14,71	16,66	11,16
$\bar{w} + s_w$	4,99	7,28	2,13	25,09	28,84	19,81
Asymetria $\alpha_{3,w}$	-0,57	-0,52	0,87	0,09	-0,04	0,22

Źródło: Jak w tab. 4.6.

Odmienne niż w przypadku rozwodów było terytorialne zróżnicowanie ogólnych współczynników separacji w układzie wojewódzkim²⁰. Zgodnie z przyjętymi zasadami klasyfikacji województw do grupy o największym natężeniu separacji w 2000 r. zakwalifikowano: podlaskie (5,5 separacji na 100 tys. ludności), wielkopolskie (5,2)

²⁰ W publikowanych danych statystycznych GUS brak jest informacji o wskaźnikach separacji w powiatach.

i lubuskie (5,0). Jednocześnie najniższe współczynniki wystąpiły w województwach: świętokrzyskim (0,9), lubelskim (1,6), zachodniopomorskim (1,9) i śląskim (2,1). W tych samych czterech województwach odnotowano także najniższe współczynniki separacji w miastach (tj. poniżej 2,9 na 100 tys. ludności). Grupę województw o wysokim nasileniu zjawiska w miastach tworzyły: podkarpackie (8,1), podlaskie, opolskie i wielkopolskie. Na wsi w 2000 r. sytuacja była następująca: w województwie zachodniopomorskim natężenie separacji było najniższe (0,4), z kolei w warmińsko-mazurskim (2,9), podlaskim (2,7) i lubuskim (2,2) – wysokie.

Tab. 4.11. Klasyfikacja województw według współczynnika natężenia separacji w Polsce w 2000 r.

Natężenie separacji	Województwa
Bardzo niskie $0,90 \leq w_{i_{2000}} < 2,26$	lubelskie, śląskie, świętokrzyskie, zachodniopomorskie
Niskie $2,26 \leq w_{i_{2000}} < 3,63$	kujawsko-pomorskie, małopolskie, mazowieckie
Umiarkowane $3,63 \leq w_{i_{2000}} < 4,99$	dolnośląskie, łódzkie, opolskie, podkarpackie, pomorskie, warmińsko-mazurskie
Wysokie $4,99 \leq w_{i_{2000}} \leq 5,50$	lubuskie, podlaskie, wielkopolskie

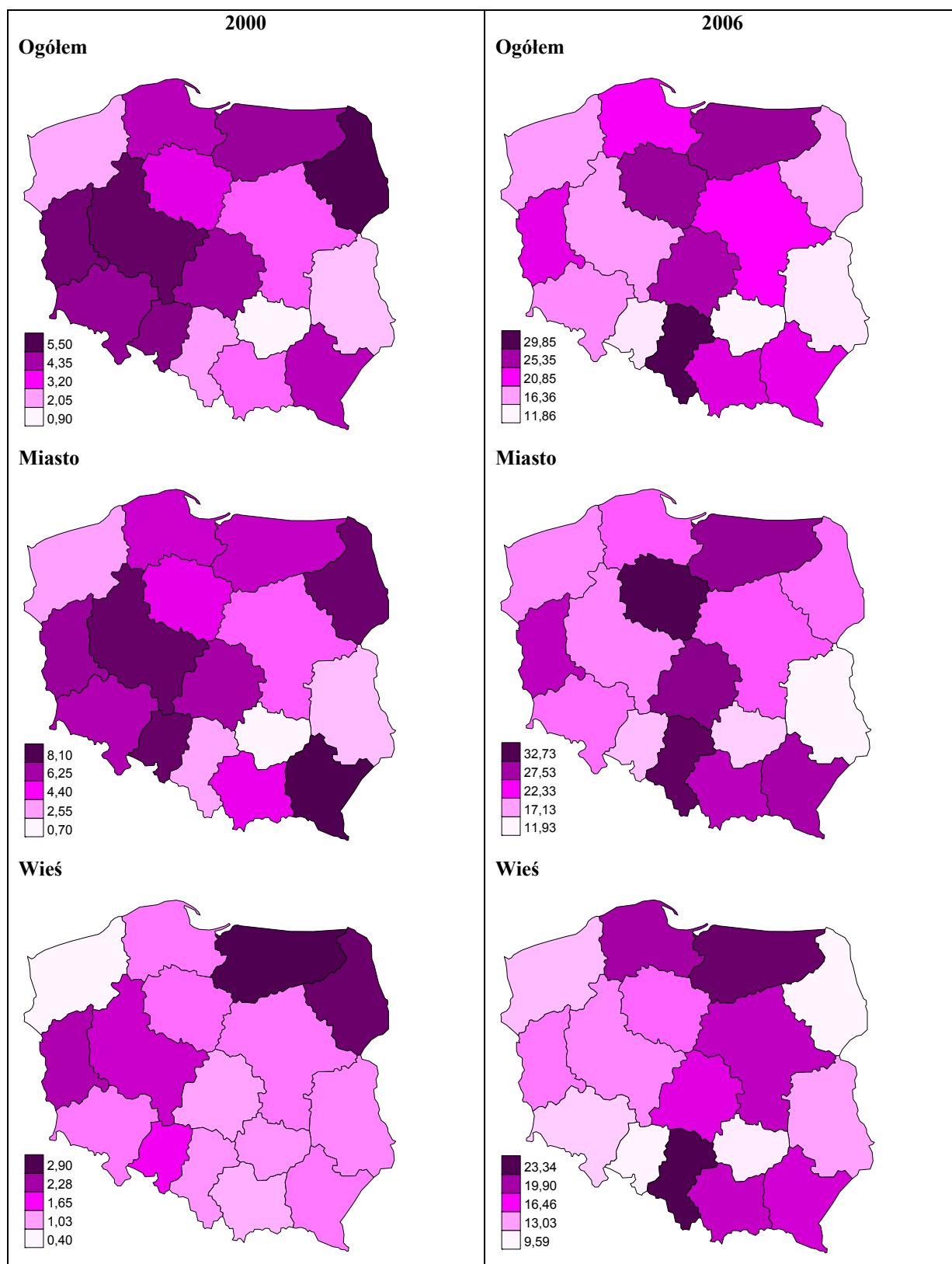
Źródło: Jak w tab. 4.7.

Tab. 4.12. Klasyfikacja województw według współczynnika natężenia separacji w Polsce w 2006 r.

Natężenie separacji	Województwa
Bardzo niskie $11,90 \leq w_{i_{2006}} < 14,71$	lubelskie, opolskie, świętokrzyskie
Niskie $14,71 \leq w_{i_{2006}} < 19,90$	dolnośląskie, podlaskie, wielkopolskie, zachodniopomorskie
Umiarkowane $19,90 \leq w_{i_{2006}} < 25,09$	lubuskie, łódzkie, małopolskie, mazowieckie, podkarpackie, pomorskie
Wysokie $25,09 \leq w_{i_{2006}} \leq 29,90$	kujawsko-pomorskie, śląskie, warmińsko-mazurskie

Źródło: Jak w tab. 4.8.

Grupy województw o skrajnych wartościach współczynnika separacji w 2006 r. miały inny skład niż w 2000 r. Najwyższe natężenie zjawiska separacji odnotowano w województwach: śląskim (29,9 na 100 tys. ludności), kujawsko-pomorskim i warmińsko-mazurskim – dla ludności ogółem; kujawsko-pomorskim (32,7), łódzkim i śląskim – dla ludności miast; śląskim (23,3), pomorskim i warmińsko-mazurskim – na wsi. Natomiast

Rys. 4.4. Separacje na 100 tys. ludności według województw w Polsce w 2000 i 2006 r.

Źródło: Opracowanie własne przy pomocy pakietu *STATISTICA 8.0*.

w skład grupy skupiającej województwa o najniższej stopie separacji w 2006 r. weszły: świętokrzyskie, lubelskie i opolskie – zarówno w przypadku ogółu ludności, jak również ludności samych miast. Na wsi natomiast najniższym natężeniem separacji cechowały się województwa podlaskie, świętokrzyskie i opolskie.

Trudno jednoznacznie ocenić zróżnicowanie terytorialne stopy separacji. Można przypuszczać, że w regionach, gdzie wysokie natężenie separacji występuje równocześnie z wysokim natężeniem rozwodów (np. lubuskie), procesy dezintegracji małżeństw są dalece zaawansowane. Z drugiej jednak strony, wysokie współczynniki separacji mogą cechować regiony odznaczające się większym oddziaływaniem religii katolickiej na życie codzienne, skutkiem czego rozstający się małżonkowie zamiast rozwodu wybierają separację – rozwiązanie alternatywne, oznaczające w ich mniemaniu „mniejsze zło” (np. podlaskie)²¹. Do specyficznych należą jednak regiony, w których ani separacje, ani rozwody nie występują z wysoką intensywnością. Do takich należy przede wszystkim Kielecczyzna.

Zaobserwowane regionalne zróżnicowanie stopy rozwodów (a w mniejszym stopniu stopy separacji) wskazuje na zasadnicze uwarunkowania procesu rozpadu małżeństw, tkwiące w zachodzących przeobrażeniach społeczno-ekonomicznych i ich konsekwencjach. Próbę uchwycenia uwarunkowań środowiskowych podjęto w kolejnym etapie procesu badawczego.

2. Uwarunkowania rozwodów – dobór zmiennych diagnostycznych

Wewnętrzne procesy dokonujące się w związkach małżeńskich, w rodzinach, jak też ich zewnętrzne interakcje, z uwagi na swoją złożoność, wymagają wielostronnych i interdyscyplinarnych dociekań badawczych. Małżeństwo jest bowiem wkomponowane w całokształt procesów ogólnospołecznych, ekonomicznych i kulturowych kraju, w którym egzystuje, podlega wpływom tych procesów, a także wtórnie wpływa na nie. Przeobrażenia dokonujące się w rodzinie odzwierciedlają zmiany zachodzące w społeczeństwie, będąc odbiciem takich procesów społeczno-gospodarczych jak: industrializacja, urbanizacja, ruchliwość przestrzenna ludności, zmiana ról i pozycji kobiet, przemiany obyczajowe związane ze zmianą hierarchii wartości i stylu życia itp.²²

Analiza procesu rozpadu związków małżeńskich nie może zatem ograniczać się wyłącznie do spraw wewnątrzrodzinnych, lecz musi być osadzona w szerokim kontekście

²¹ P. Szukalski, *Separacje w Polsce*, op. cit., s. 77.

²² Por. m.in.: S. Wierchosławski, *Wielodyscyplinarność i interdyscyplinarność badań zjawisk demograficznych*, op. cit., s. 45; M. Wieczorek, *Demograficzne, społeczne i ekonomiczne uwarunkowania rozwodów w Polsce*, op. cit., s. 18-25.

społecznym, gospodarczym i kulturowym. Dążąc do identyfikacji czynników determinujących terytorialne zróżnicowanie poziomu natężenia rozwodów w Polsce, podjęto próbę wszechstronnej oceny tych elementów makrootoczenia, które hipotetycznie kreują pewne procesy życia małżeńskiego prowadzące do dezintegracji rodzin. Merytoryczna ocena potencjalnych czynników stanowiła pierwszy etap doboru zmiennych diagnostycznych do analiz taksonomicznych. Dobór zmiennych podyktowany był, poza przesłankami merytorycznymi, także względami natury formalno-statystycznej oraz ograniczeniami związanymi z dostępnością danych w ujęciu wojewódzkim. Jednym z wymogów odnoszących się do zmiennych w analizie taksonomicznej jest możliwość ich kwantyfikacji. Zmienne jakościowe (niemierzalne), trudne do skwantyfikowania wyrażono zatem, w miarę możliwości, poprzez zmienne mieralne.

Nawiązując do klasyfikacji determinant procesu destabilizacji małżeństw, wyróżniającej trzy grupy czynników²³, tj.:

- *ogólnośrodowiskowe* – tj. określone procesy społeczno-ekonomiczne i demograficzne zachodzące w makrootoczeniu;
- *przesłanki* – tj. pewne korelaty demograficzne, społeczne, ekonomiczne i aksjologiczne, które zwiększają ryzyko rozpadu związku;
- *behawioralne* – tj. przyczyny bezpośrednio sprzyjające rozpadowi małżeństw,

należy stwierdzić, iż niektóre zmienne diagnostyczne trudno jednoznacznie zaklasyfikować do jednej z trzech grup. Takie zjawiska jak wzrost poziomu wykształcenia, aktywności zawodowej kobiet, pogorszenie sytuacji mieszkaniowej rozpatrywane w skali makro – jako następstwa procesów urbanizacji i modernizacji, stanowiące element szeroko pojętego otoczenia – należy zaliczyć do makrospołecznych czynników rozwodów. Natomiast wysoki poziom wykształcenia, praca zawodowa żony czy zła sytuacja mieszkaniowa w przypadku konkretnej pary małżonków stanowią przesłanki, które hipotetycznie zwiększają ryzyko dezintegracji ich związku²⁴. Jednakże problemy związane z klasyfikacją poszczególnych determinant rozwodów nie stanowią istoty tego opracowania. Znacznie ważniejszą kwestią jest ukazanie różnorodności czynników dezintegracji rodzin i konieczności interdyscyplinarnego podejścia do ich analizy. Jednocześnie należy mieć

²³ Por. paragraf 4 w rozdziale I.

²⁴ Np.: M. Wieczorek sytuację mieszkaniową kwalifikuje jednoznacznie do grupy czynników makrospołecznych, podczas gdy E. Rosset i P. Rydzewski zaliczają tę cechę do grupy przesłanek zwiększających ryzyko rozwodu. Por.: M. Wieczorek, Demograficzne, społeczne i ekonomiczne uwarunkowania rozwodów w Polsce, op. cit., s. 29; E. Rosset, Rozwody, op. cit., s. 333; P. Rydzewski, Demograficzne korelaty rozwodów, op. cit., s. 27-28.

świadomość, że żadna z prezentowanych cech nie może być samoistnie (tzn. bez wpływu innych czynników) traktowana jako zła prognoza trwałości związku małżeńskiego.

W myśl teorii drugiego przejścia demograficznego, najważniejszymi czynnikami dezintegracji małżeństw o charakterze makrospołecznym są industrializacja i urbanizacja. Szczególnie ważne z punktu widzenia problematyki niniejszej pracy są społeczne konsekwencje tych procesów. Znaczącym symptomem industrializacji są zmiany w strukturze zatrudnienia, a w szczególności wzrost odsetka ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych, głównie wśród mieszkańców wsi. W rezultacie postępującego uprzemysłowienia kraju w kręgu kultury wiejskiej związanej z pracą w rolnictwie pozostaje coraz mniej osób. Dynamiczny rozwój miast – urbanizacja – poszerza kręgi oddziaływania miejskiego stylu życia i erozję tradycyjnego systemu wartości na wsi. Rozwój procesów urbanizacji i uprzemysłowienia poprzez zmianę norm i postaw ludności stymuluje procesy destabilizacji związków małżeńskich. Czynniki te w sposób ilościowy zostały wyrażone za pomocą takich zmiennych jak (w zależności od dostępnych danych w układzie wojewódzkim za lata objęte badaniem):

- odsetek ludności zamieszkałej w miastach wśród ogólnej liczby ludności (wskaźnik urbanizacji),
- odsetek ludności wsi pracującej w sektorze pozarolniczym (czy też utrzymującej się z pozarolniczych źródeł),
- PKB w przemyśle na 1 mieszkańca (liczony dopiero od 1992 r.) lub
- przeciętne zatrudnienie w przemyśle (cechy umownie tutaj przyjęte za wskaźniki industrializacji).

Kolejnym następstwem procesów modernizacji społeczno-ekonomicznej jest wzmożona ruchliwość przestrzenna ludności, w tym migracje ze wsi do miast. Oznaczają one odejście ze środowiska o silnej kontroli społecznej do anonimowego środowiska miejskiego, w którym upowszechniają się liberalne postawy w kwestii nierozzerwalności związku małżeńskiego i tolerancja wobec rozwodów. Jak zauważa A. Strzembosz, migracje do miast mogą wywoływać jednak zjawisko odwrotne: przenoszenie tradycyjnych wzorców obyczajowych do miast oraz odporność ludności wychowanej w kulturze tradycyjnej na obce przykłady otoczenia²⁵. Teza ta trudna jest do obrony, ponieważ oddziaływanie kultury miejskiej wydaje się być silniejsze. Dlatego w badaniu przyjęto założenie, że migracje ludności do miast stymulują procesy dezintegracji małżeństw.

²⁵ A. Strzembosz, Niektóre zjawiska patologiczne we współczesnej rodzinie, w: *Przemiany rodziny polskiej*, red. J. Komorowska, IW CRZZ, Warszawa 1975, s. 345.

Drugi aspekt ruchliwości przestrzennej dotyczy migracji zagranicznych (głównie zarobkowych) i spowodowaną w ten sposób rozłąką, jeżeli migruje jeden z małżonków. Problematyka ta stała się szczególnie aktualna wraz ze wstąpieniem przez Polskę do struktur Unii Europejskiej w 2004 r. i otwarciem dla Polaków zagranicznych rynków pracy. W podobnym kontekście można odnieść się do początku okresu transformacji w Polsce, kiedy zniesiono wszelkie ograniczenia swobodnego komunikowania się, umożliwiając w ten sposób nie tylko migracje zagraniczne, ale także przepływ do Polski zachodnich wzorców kulturowych. Proces ten określa się mianem „westernizacji”²⁶, a jego podstawą jest naśladowanie określonych wzorców zachowań oraz przejmowanie poglądów i norm rozpowszechnianych w kulturze masowej krajów zachodnich. Rozwój techniki i zniesienie ograniczeń komunikacji dodatkowo wzmagają ten proces²⁷. Migracje (napływ do miast, emigracje zagraniczne) w szerokim kontekście należy potraktować zatem jako czynnik stymulujący dezintegrację rodzin i małżeństw.

Dynamicznemu rozwojowi społeczno-ekonomicznemu w okresie transformacji w Polsce towarzyszą także przekształcenia struktury edukacyjnej społeczeństwa²⁸. Swoistym katalizatorem tych przemian było pojawienie się bezrobocia. To nieznane wcześniej zjawisko spowodowało gwałtowny wzrost konkurencyjności na rynku pracy, konieczność nieustannego podwyższania kwalifikacji, a także wzrost aktywności zawodowej kobiet. Zmiany te wpłynęły szczególnie na postawy ludzi młodych, od których zależy kształtowanie się procesów demograficznych. Wymagania rynku pracy, ambicje edukacyjne i zawodowe, w konsekwencji, rodzą trudności w godzeniu ról rodzicielskich i zawodowych²⁹. W kontekście tych rozważań przyjęto założenie, że wzrost wykształcenia ludności, a w szczególności kobiet jest czynnikiem pośrednio stymulującym zjawisko rozwodów. Istnieje ku temu także inna przesłanka. Wysokie wykształcenie, będąc środkiem do awansu zawodowego i społecznego, pozwala na poszerzenie horyzontów myślowych, rozbudzenie nowych aspiracji, potrzeb i wartości. Może być zatem przyczyną rozdzwień w rodzinie na tle różnic w poziomie intelektualnym małżonków³⁰.

²⁶ Por. paragraf 3 w rozdziale I.

²⁷ W. Wróblewska, Styl życia i wartości, w: *Polityka ludnościowa – cele, rozwiązania, opinie*, red. I.E. Kotowska, op. cit., s. 54.

²⁸ M. Jarosz, *Dezorganizacja w rodzinie i społeczeństwie*, op. cit., s. 26-29.

²⁹ I. Kowalska., Zmiany procesu tworzenia małżeństw, w: *Przemiany demograficzne w Polsce w latach 90-tych w świetle koncepcji drugiego przejścia demograficznego*, red. I.E. Kotowska, op. cit., s. 123-124; P. Szukalski, *Rodziny i gospodarstwa domowe w Polsce i krajach UE*, w: *Rodzina w zmieniającym się społeczeństwie polskim*, red. W. Warzywoda-Kruszyńska, P. Szukalski, op. cit., s. 37-45.

³⁰ E. Rosset, *Rozwody*, op. cit., s. 303.

Charakterystycznym zjawiskiem dla wszystkich społeczeństw wstępujących na drogę modernizacji społecznej jest wspomniany już wyżej wzrost aktywności zawodowej kobiet. Zjawisko to uwarunkowane jest nie tylko trudną sytuacją materialną, ale także zmianą świadomości samych kobiet, wzrostem ich ambicji zawodowych oraz chęcią rozwoju osobistego. Fakt podjęcia przez kobietę pracy zawodowej ma różne następstwa. Przede wszystkim ulegają załamaniu tradycyjne wzorce związane z wychowaniem dzieci i podziałem obowiązków w gospodarstwie domowym. Zmniejsza się także dzietność kobiet pracujących, co jest ważnym następstwem demograficznym. Ponadto niezależność finansowa kobiet pracujących zawodowo może wpływać na ich decyzję o nie utrzymywaniu za wszelką cenę nieudanego związku małżeńskiego³¹. Dlatego wzrost aktywności zawodowej kobiet, a także związany z tym wzrost ich poziomu wykształcenia należy uznać za stymulanty dezintegracji małżeństw.

Należy równocześnie zwrócić uwagę, że intensywna urbanizacja oraz wzmożone migracje do miast w rezultacie wzmagają znaczenie problemu mieszkaniowego. Złe warunki mieszkaniowe, konieczność zamieszkiwania z rodzicami bądź teściami i związana z tym prawdopodobna ich ingerencja w życie młodego małżeństwa mogą być przyczyną i źródłem konfliktów między małżonkami³². Dlatego hipotetycznie przyjęto, że problemy mieszkaniowe stymulują rozwody. Założenie to jest z pewnością zasadne, choć można wyobrazić sobie sytuację odwrotną, mianowicie pozytywny wpływ wspólnego zamieszkiwania z rodzicami na umocnienie rodziny³³.

Transformacji społeczno-ekonomicznej towarzyszą szeroko rozumiane przemiany kulturowe i światopoglądowe, będące skutkiem otwarcia granic, rozwoju nowoczesnych systemów komunikacji i przenikania do Polski bardziej liberalnych wzorców kulturowych („westernizacja”). Przemiany w systemie wartości, odrzucanie tradycyjnych norm obyczajowych, wzrost znaczenia potrzeby samorealizacji, indywidualizmu i niezależności szczególnie wśród młodych generacji – wszystkie te czynniki stanowią zagrożenie dla trwałości współczesnego małżeństwa i rodziny. Wzrost swobody seksualnej spowodował, że dla części młodej populacji małżeństwo przestało być podstawową formą współżycia, a rodzicielstwo – sposobem samorealizacji³⁴. Ponieważ niezwykle trudno jest skwantyfikować czynniki ideowe, wybrano w tym przypadku dwa wskaźniki dające ilościowy

³¹ B. Łobodzińska, *Rodzina w Polsce*, Warszawa 1974, s. 148.

³² H. Bogacka, A. Sobieszak, *Przyczyny rozwodów w świetle badania ankietowego*, op. cit., s. 15.

³³ E. Rosset, *Rozwody*, op. cit., s. 333.

³⁴ B. Balcerzak-Paradowska, *Rodzina i polityka rodzinna na przełomie wieków*, op. cit., s. 21-26.

obraz pewnych konsekwencji rozluźnienia tradycyjnych norm obyczajowych, mianowicie: odsetek związków partnerskich³⁵ oraz odsetek urodzeń pozamałżeńskich – które potraktowano jako stymulanty procesu dezintegracji rodzin. Co prawda wzrost liczby kohabitacji może wpłynąć na ograniczenie liczby związków małżeńskich, a w konsekwencji również zmniejszenie liczby rozwodów (zjawiska te na szeroką skalę zachodzą np. w krajach skandynawskich, które najwcześniej wkroczyły w proces transformacji demograficznej). Jednakże Polska nie jest krajem o zaawansowanym drugim przejściu demograficznym i większość par żyjących w kohabitacji decyduje się na zawarcie związku małżeńskiego po „próbnym” okresie współżycia w związku nieformalnym³⁶. Potwierdzają to także wyniki badań ankietowych, z których wynika, że kohabitacja w Polsce jest akceptowana jako wstęp do małżeństwa, a rzadko jako docelowa forma związku³⁷. Dlatego wzrost liczby kohabitacji w Polsce nie ogranicza liczby rozwodów (która i tak rośnie z roku na rok), a jest przejawem istotnych przemian obyczajowych w sferze życia małżeńskiego i rodzinnego.

Zmiany wzorców dotyczących trwałości rodziny powodują, iż upowszechniają się postawy akceptacji i tolerancji wobec zjawiska rozwodów, które w konsekwencji determinują wzrost natężenia rozpadu małżeństw³⁸. Próba wyrażenia w sposób mierzalny tolerancji wobec rozwodów przez opinię społeczną było zastosowanie zmiennej: odsetek osób rozwiedzionych wstępujących w ponowne związki małżeńskie wśród ogólnej liczby nowożeńców³⁹. Przyjęto, iż zmienna ta obrazuje w pewnym sensie akceptację na rynku matrymonialnym osób rozwiedzionych i hipotetycznie jest stymulatorem wzrostu częstotliwości rozwodów.

Jednak z uwagi na silne oddziaływanie tradycji kulturowych oraz Kościoła i religii katolickiej w życiu znacznej części społeczeństwa, erozja instytucji małżeństwa w warunkach polskich nie jest silna. Rodzina oparta na związku małżeńskim ma w Polsce długą i ugruntowaną tradycję. Ponadto pewne wydarzenia w historii kraju i konieczność

³⁵ Dane niedostępne dla przełomu lat 80-tych i 90-tych. Po raz pierwszy wyróżniono kategorię „partner/partnerka” oddającą faktyczny stan cywilny dopiero w Narodowym Spisie Powszechnym przeprowadzonym w 2002 r. Dzięki temu w danych statystycznych za 2002 r. zostały wydzielone „związki partnerskie” jako osobny typ rodziny. W poprzednich spisach ludności pary kohabitacyjne wykazywano łącznie z małżeńskimi. Por.: *Gospodarstwa domowe i rodziny, Narodowy Spis Powszechny 2002*, GUS, Warszawa 2003, s. 19.

³⁶ M. Potoczna, Uwarunkowania decyzji matrymonialnych, w: *Rodzina w zmieniającym się społeczeństwie polskim*, red. W. Warzywoda-Kruszyńska, P. Szukalski, op. cit., s. 204.

³⁷ Ankietowani najczęściej uzasadniali przekształcenie związku nieformalnego w małżeństwo zakończeniem okresu „sprawdzania się pary” (48%). Wśród innych motywów formalizacji związków pojawiły się: dobro dziecka (34%), sprawy majątkowe (22%), naciski rodziny (19%), opinia społeczna (13%), względy religijne (13%). Badani podawali więcej niż jedną odpowiedź, dlatego procenty nie sumują się do 100. Por.: A. Kwak *Rodzina w dobie przemian. Małżeństwo i kohabitacja*, Wyd. Akademickie „Żak”, Warszawa 2005, s. 235-236, 298.

³⁸ P. Rydzewski, *Rozwód w opinii społecznej w latach 1990*, op. cit., s. 73-90.

³⁹ Dane niedostępne w układzie wojewódzkim dla przełomu lat 80-tych i 90-tych.

długotrwałego przeciwstawiania się nie akceptowanemu porządkowi politycznemu ugruntowały rodzinę jako strukturę gwarantującą bezpieczeństwo⁴⁰. Przyjęto, że zmienną, która w pewnym sensie oddaje wyraz stopnia religijności badanych, jest odsetek ludności praktykującej (wskaźnik religijności *Communicantes*⁴¹). Przypisano jej charakter destymulacyjny, ponieważ osoby żyjące zgodnie z nauką Kościoła Katolickiego nie dopuszczają możliwości rozwiązania małżeństwa poprzez rozwód.

Grupa czynników *makrospołecznych* hipotetycznie wpływających na poziom oraz terytorialne zróżnicowanie (NTS2) procesu rozpadu małżeństw w Polsce została wyrażona przez zmienne X_1 - X_{12} dla analizy danych z przełomu lat 80-tych i 90-tych XX w. (tab. 4.13) oraz zmienne X_1 - X_{15} za lata 2002-2006 (tab. 4.14). Dobór tych zmiennych był podyktowany w znacznym stopniu ograniczeniami natury formalnej. W tabelach (tab. 4.13 i 4.14) zawarto także informacje o hipotetycznym kierunku oddziaływania danego czynnika na poziom dezintegracji małżeństw – wyróżniając tzw. stymulanty i destymulanty⁴².

Wśród czynników dezintegracji małżeństw wyróżniono także *demograficzne, społeczne i ekonomiczne korelaty* (ryzyka) rozwodów. Są to cechy demograficzne jednostek oraz/lub ich sytuacja socjo-ekonomiczna, których obecność zwiększa statystyczne ryzyko rozwodu, jakkolwiek nie stanowi bezpośredniej przyczyny rozpadu związku. Korelaty te wskazują raczej na większy stopień zagrożenia rozwodem, na potencjalne ryzyko rozpadu małżeństwa (często będące wypadkową jednoczesnego działania kilku niekorzystnych czynników, np. ciąża przedmałżeńska, młody wiek zawarcia związku)⁴³. Do tej grupy determinant należy zaliczyć zmienne X_{13} - X_{16} w tab. 4.13 oraz zmienne X_{16} - X_{19} w tab. 4.14.

Ujemnie na trwałość związków rzutują takie cechy jak: niedojrzałość emocjonalna nowożeńców, nieprzygotowanie do ról małżeńskich i rodzicielskich. Cechy te najczęściej charakteryzują małżeństwa wymuszone nieplanowaną ciążą, zawarte po zbyt krótkim okresie znajomości, głównie przez osoby młodociane. Małżeństwo w przypadku niezamierzonej ciąży dorastającej dziewczyny może być wynikiem silnej presji ze strony partnera lub otoczenia

⁴⁰ I.E. Kotowska, *Drugie przejście demograficzne i jego uwarunkowania*, op. cit., s. 32-33.

⁴¹ Odsetek wiernych Kościoła Katolickiego uczestniczących w niedzielnej Mszy św. i przystępujących do komunii św. w odniesieniu do ogólnej liczby parafian do tego zobowiązanych. Zobowiązani do uczęszczania na niedzielą mszę św. z założenia stanowią 82% wiernych. Pozostałe 18% to dzieci do lat siedmiu, chorzy, ludzie starsi itp. – nie zobowiązani do uczestnictwa w niedzielnej mszy św. Badania takie prowadzone są przez Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC *Societas Apostolatus Catholici* pod kierownictwem ks. W. Zdaniewicza. Por.: W. Zdaniewicz, *Praktyki niedzielne* [on-line], <http://www.iskk.ecclesia.org.pl/praktyki-niedzielne.htm> [dostęp 31.10.2008].

⁴² Por. paragraf 4.4 w rozdziale II.

⁴³ P. Rydzewski, *Demograficzne korelaty rozwodów*, op. cit., s. 26.

Tab. 4.13. Zbiór potencjalnych zmiennych diagnostycznych – Polska, przełom lat 80-tych i 90-tych

Determinanty / Zmienne X_j		Charakter zmiennej ¹⁾
X_1	Odsetek ludności zamieszkałej w miastach wśród ogólnej liczby ludności – wskaźnik urbanizacji (stan na 31.12.1990)	S
X_2	Odsetek ludności czynnej zawodowo w sektorze pozarolniczym wśród ogólnej liczby ludności czynnej zawodowo na wsi (stan na 7.12.1988) ²⁾	S
X_3	PKB na 1 mieszkańca w przemyśle w odsetkach (Polska=100) – jako wskaźnik industrializacji (w 1992 r.)	S
X_4	Saldo migracji wewnętrznych na 1000 ludności w miastach (w 1990 r.)	S
X_5	Saldo migracji zagranicznych na 1000 ludności (w 1990 r.)	D
X_6	Odsetek ludności z wykształceniem wyższym wśród ogólnej liczby ludności w wieku 15 lat i więcej (stan na 7.12.1988)	S
X_7	Odsetek kobiet z wykształceniem wyższym wśród ogólnej liczby kobiet w wieku 15 lat i więcej (stan na 7.12.1988)	S
X_8	Odsetek kobiet czynnych zawodowo wśród ogólnej liczby kobiet w wieku 15 lat i więcej – wskaźnik aktywności zawodowej kobiet (stan na 7.12.1988) ²⁾	S
X_9	Mieszkania oddane do użytkowania na 1000 zawartych małżeństw (w 1990 r.)	D
X_{10}	Przeciętna powierzchnia użytkowa mieszkania w m ² na 1 osobę (stan na 31.12.1990)	D
X_{11}	Odsetek praktykujących wśród ogólnej liczby wiernych Kościoła Katolickiego (stan na 30.11.1987)	D
X_{12}	Odsetek urodzeń pozamałżeńskich wśród ogólnej liczby urodzeń żywych (w 1990 r.)	S
X_{13}	Urodzenia żywe na 1000 kobiet w wieku 15-19 lat – jako wskaźnik płodności nastolatek (w 1990 r.)	S
X_{14}	Mediana wieku nowożeńców – mężczyźni (w 1990 r.)	D
X_{15}	Mediana wieku nowożeńców – kobiety (w 1990 r.)	D
X_{16}	Przeciętne miesięczne wynagrodzenia w odsetkach (Polska=100) – relacja do średniej krajowej (w 1990 r.)	S
X_{17}	Przestępstwa znęcania się nad rodziną stwierdzone w zakończonych postępowaniach przygotowawczych na 1000 ludności (w 1990 r.)	S

¹⁾ S – stymulanta, D – destymulanta;

²⁾ dla 1988 r. populacja „czynni zawodowo” jest tożsama z populacją „pracujący” i „aktywni zawodowo”.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS i SAC: Narodowy Spis Powszechny, Gospodarstwa domowe i rodziny, Polska, Materiały i opracowania statystyczne NSP 1988, GUS, Warszawa 1990; Narodowy Spis Powszechny, Struktura demograficzna i społeczno-zawodowa ludności, Polska, Materiały i opracowania statystyczne NSP 1988, GUS, Warszawa 1990; Demografia 1991, GUS, Warszawa 1991; Rocznik Statystyczny Województw, GUS, Warszawa 1991; Produkt krajowy brutto i dochody ludności według województw w 1992 r., cz. 1, Metodologia i wyniki badania, red. L. Zienkowski, Zakład Badań Statystyczno-Demograficznych GUS i PAN, Warszawa 1994; W. Zdaniewicz, Kościół katolicki w Polsce 1987, Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC, Poznań-Warszawa 1989.

Tab. 4.14. Zbiór potencjalnych zmiennych diagnostycznych – Polska, 2002-2006 r.

Determinanty / Zmienne X_j		Charakter zmiennej ¹⁾
X_1	Odsetek ludności zamieszkałej w miastach wśród ogólnej liczby ludności – według faktycznego miejsca zamieszkania – wskaźnik urbanizacji (stan na 31.12.2006)	S
X_2	Odsetek gospodarstw domowych utrzymujących się głównie z pozarolniczych źródeł na wsi (stan na 20.05.2002)	S
X_3	Przeciętne zatrudnienie w przemyśle na 1000 ludności – jako wskaźnik industrializacji (w 2006 r.)	S
X_4	Saldo migracji wewnętrznych na pobyt stały w miastach na 1000 ludności (w 2006 r.)	S
X_5	Saldo migracji zagranicznych na pobyt stały na 1000 ludności (w 2006 r.)	D
X_6	Ludność czasowo nieobecna w związku z wyjazdem za granicę na okres ponad 3 miesiące na 1000 ludności (w 2006 r.) ²⁾	S
X_7	Odsetek ludności z wykształceniem wyższym wśród ogólnej liczby ludności w wieku 15 lat i więcej (stan na 20.05.2002)	S
X_8	Odsetek kobiet z wykształceniem wyższym wśród ogólnej liczby kobiet w wieku 15 lat i więcej (stan na 20.05.2002)	S
X_9	Odsetek kobiet aktywnych zawodowo wśród ogólnej liczby kobiet w wieku 15 lat i więcej (dane średnioroczne 2006 r.)	S
X_{10}	Mieszkania oddane do użytkowania na 1000 zawartych małżeństw (w 2006 r.)	D
X_{11}	Przeciętna powierzchnia użytkowa mieszkania w m ² na 1 osobę (stan na 31.12.2006)	D
X_{12}	Wskaźnik religijności <i>Communicantes</i> wiernych Kościoła Katolickiego (stan na 30.11.2006) ³⁾	D
X_{13}	Odsetek rozwiedzionych wступających w ponowne związki małżeńskie wśród ogólnej liczby nowożeńców (w 2006 r.)	S
X_{14}	Odsetek związków partnerskich (kohabitacji) wśród ogólnej liczby rodzin w gospodarstwach domowych (stan na 20.05.2002)	S
X_{15}	Odsetek urodzeń pozamałżeńskich wśród ogólnej liczby urodzeń żywych (w 2006 r.)	S
X_{16}	Urodzenia żywe na 1000 kobiet w wieku 15-19 lat – jako wskaźnik płodności nastolatek (w 2006 r.)	S
X_{17}	Mediana wieku nowożeńców – mężczyźni (w 2006 r.)	D
X_{18}	Mediana wieku nowożeńców – kobiety (w 2006 r.)	D
X_{19}	Przeciętne miesięczne wynagrodzenia brutto w odsetkach (Polska=100) – relacja do średniej krajowej (w 2006 r.)	S
X_{20}	Przestępstwa przeciwko rodzinie i opiece stwierdzone w zakończonych postępowaniach przygotowawczych na 1000 ludności (w 2006 r.)	S

¹⁾ S – stymulanta, D – destymulanta;

²⁾ osoby, które zgłosiły wyjazd na pobyt czasowy za granicę w ewidencji ludności;

³⁾ uśrednione wskaźniki *Communicantes* dla województw zostały obliczone w oparciu o wskaźniki dla odpowiednich dekanatów Kościoła Katolickiego.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS i SAC: Ludność. Stan i struktura demograficzno-społeczna, Narodowy Spis Powszechny 2002, GUS, Warszawa 2003; Rocznik Demograficzny, GUS, Warszawa 2007; Rocznik Statystyczny Województw, GUS, Warszawa 2007; Internetowa baza Bank Danych Regionalnych GUS, http://www.stat.gov.pl/bdr_n/app/strona.indeks2 [dostęp 01.10.2008]; W. Zdaniewicz, Praktyki niedzielne [on-line], op. cit., [dostęp 31.10.2008].

(zwłaszcza rodziny)⁴⁴, albo jest zawierane z poczucia obowiązku wobec mającego się narodzić dziecka. Fakt ten niewątpliwie rzutuje na jakość związku, sprawiając, że nie wytrzymuje on próby czasu⁴⁵. Z tego względu do zbioru potencjalnych zmiennych diagnostycznych włączono współczynnik płodności nastolatków, zakładając jego stymulujące oddziaływanie na natężenie rozwodów.

Ponieważ wczesne małżeństwa i wczesne macierzyństwo często występują razem, nie jest jasne, który z tych czynników bardziej obniża stabilność małżeństwa. Z jednej strony małżeństwo takie doświadcza licznych problemów społecznych i ekonomicznych, które mogą zmniejszać jego trwałość, ale z drugiej strony, obecność małych dzieci obniża ryzyko rozwodu, gdyż zwiększa jego emocjonalne i ekonomiczne koszty. Wyniki badań wskazują, że małżeństwa nastolatków są mniej trwałe niezależnie od tego, czy posiadają oni dzieci czy nie. Zawarcie małżeństwa przez osoby małoletnie istotnie zwiększa prawdopodobieństwo rozwodu, bez względu na wpływ zmiennych społecznych, ekonomicznych i demograficznych⁴⁶. Dlatego w odniesieniu do zmiennych wykorzystanych w analizie przyjęto założenie, że wiek nowożeńców jest destymulantą procesu rozpadu małżeństw (im wyższa mediana wieku, tym mniejsze ryzyko rozpadu związku).

Ważnym korelatem rozwodów jest status socjo-ekonomiczny małżonków, na który składają się takie komponenty jak zawód, dochód i pośrednio wykształcenie. Ogólnie panuje pogląd, że prawdopodobieństwo rozwodu jest odwrotnie proporcjonalne do wysokości statusu socjo-ekonomicznego, ponieważ trudna sytuacja materialna i mieszkaniowa wpływają negatywnie na stabilność małżeństwa. Duże znaczenie w tym względzie ma nie tylko wysokość osiągniętych dochodów, ale ich stabilność⁴⁷. Można bowiem sądzić, że niepewność pracy albo jej brak, obawa przed utratą możliwości utrzymania rodziny mogą prowadzić do depresji, czasem ucieczki w alkohol i rozpadu rodziny. Jednakże związki przyczynowo-skutkowe pomiędzy sytuacją materialną a trwałością małżeństwa nie są klarowne i jednoznaczne. Możliwy jest także inny scenariusz. Ryzyko utraty pracy i niepewność jutra mogą mobilizować do podnoszenia kwalifikacji w celu zdobycia lepszej pozycji na rynku pracy i poprawy bytu swojej rodziny. Równocześnie doświadczane przy tym trudności życia codziennego, niestabilność dochodów

⁴⁴ M. Potoczna, Uwarunkowania decyzji matrymonialnych, op. cit., s. 202-203.

⁴⁵ M. Kuciarska-Ciesielska, G. Marciniak, J. Paradysz, Rozpad małżeństw w Polsce – przyczyny i skutki, op. cit., s. 17.

⁴⁶ K.A. Moore, L.J. Waite, Marital dissolution, early motherhood and early marriage, "Social Forces" 1981, nr 60.

⁴⁷ P. Rydzewski, Demograficzne korelaty rozwodów, op. cit., s. 27-28.

mogą uświadamiać małżonkom, że wspólnie łatwiej jest pokonać problemy. Zatem zła sytuacja materialna może zbliżyć małżonków do siebie i sprzyjać trwałości ich związku⁴⁸.

Przy rozważaniach nad zależnością pomiędzy statusem socjo-ekonomicznym a trwałością rodziny należy przede wszystkim zwrócić uwagę na relacje pomiędzy statusem męża i żony. Bowiem duże różnice w tym względzie mogą stanowić poważne ryzyko dezintegracji małżeństwa⁴⁹. Istotny wpływ na trwałość małżeństwa posiada fakt pracy zawodowej żony. Praca zarobkowa kobiety jest pozytywnie związana z prawdopodobieństwem rozpadu małżeństwa, przy czym związek ten jest modyfikowany przez relację dochodów żony do dochodów męża. Istnieją dwa podejścia przy rozpatrywaniu wpływu pracy zarobkowej kobiety na stabilność małżeństwa: tzw. „efekt dochodowy” oraz „efekt niezależności”. Pierwszy z nich zakłada istnienie pozytywnej relacji między wielkością udziału kobiety w dochodzie rodziny a trwałością związku, zgodnie z tezą, że im wyższy dochód rodziny, tym większa jej stabilność. Efekt drugi zakłada natomiast istnienie negatywnego związku między wysokością dochodu żony a stabilnością małżeństwa, zgodnie z założeniem, że im wyższy jest dochód żony, tym większa jest jej niezależność, co zwiększa prawdopodobieństwo zerwania przez nią niesatysfakcjonującego związku. Wpływ „efektu niezależności” wydaje się być silniejszy, ale bardzo ważna jest także relacja między dochodami żony i męża. Ostatecznie wpływ dochodu na stabilność małżeństwa jest oddziaływaniem wielowymiarowym, a wynik końcowy jest wypadkową wpływu wielu, często przeciwstawnych sił⁵⁰. Niestety wśród dostępnych danych dla województw brakuje odpowiednich mierników wyrażających dysproporcje w wysokości dochodów małżonków. Pomimo tego, do zbioru potencjalnych zmiennych diagnostycznych włączono wskaźnik określający przeciętne miesięczne wynagrodzenie na osobą w celu uchwycenia powiązań pomiędzy regionalnym zróżnicowaniem przeciętnych dochodów a zróżnicowaniem współczynnika rozwodów. Hipotetycznie przyjęto, że wraz ze wzrostem dochodów prawdopodobieństwo rozpadu związku rośnie (czynnik stymulujący rozwody⁵¹).

Ostatnia grupa determinant rozwodów obejmuje *przyczyny bezpośrednie*, które najczęściej stanowią motywację wnoszonych pozwów rozwodowych⁵². Są one efektem oddziaływania szeregu zmiennych pośredniczących (zaliczanych do dwóch wyżej opisanych grup)

⁴⁸ I. Kowalska., M. Wieczorek, Zmiany procesu tworzenia i rozpadu małżeństw w Polsce, op. cit., s. 130-131.

⁴⁹ M. Kuciarska-Ciesielska, G. Marciniak, J. Paradysz, Rozpad małżeństw w Polsce – przyczyny i skutki, op. cit., s. 21.

⁵⁰ H. Raschke, Divorce, op. cit..

⁵¹ O przyjęciu takiego założenia zadecydowała dodatnia wartość współczynnika korelacji liniowej Pearsona rozkładu przeciętnych wynagrodzeń i stopy rozwodów według województw.

⁵² Por. paragraf 3 w rozdziale III.

i w subiektywnym odczuciu rozwodzących się małżonków bezpośrednio prowadzą do rozpadu ich związku. Lista tych motywów jest bardzo bogata. Na jej czele znajdują się: niewierność małżeńska, alkoholizm, nieporozumienia na tle finansowym, niezgodność charakterów, niedobór seksualny, znęcanie się nad rodziną i inne⁵³. Przyczyny bezpośrednie, ze względu na brak odpowiednich danych w układzie wojewódzkim, nie zostały uwzględnione w większym zakresie w analizie taksonomicznej. Do zbioru zmiennych diagnostycznych włączono tylko jeden współczynnik wyrażający w ograniczonym stopniu częstość występowania przemocy w rodzinie, mianowicie stopę przestępstw przeciwko rodzinie i opiece stwierdzonych w zakończonych postępowaniach przygotowawczych na 1000 ludności (zmienna X_{17} w tab. 4.13 i zmienna X_{20} w tab. 4.14).

Analizę dotyczącą przestrzennego zróżnicowania uwarunkowań rozwodów przeprowadzono w odniesieniu do całej populacji Polski (zbiorowość wszystkich mieszkańców), a nie poszczególnych małżeństw zagrożonych dezintegracją. Dlatego można uznać, że analiza została przeprowadzona w ujęciu makro.

W tym miejscu należy wnieść także uwagę natury metodycznej. Mnogość wyróżnionych czynników wymagała sięgnięcia do kilku różnych niezależnych źródeł i wykorzystania w badaniu danych o zróżnicowanych ramach czasowych i metodologicznych (np. dane z rejestracji bieżącej z lat 1990 i 2006; dane spisowe GUS z lat 1988 i 2002). Taka metoda badawcza nie stoi jednak w sprzeczności z założeniami meta-analizy⁵⁴ lub metod WAP, które dopuszczają integrację heterogenicznych danych. *„Nieuniknione niedokładności danych nie mają w wielowymiarowej analizie porównawczej tak dużego znaczenia, gdyż jako cząstkowe kryteria grupowania tylko w niewielkim stopniu wpływają na wartości syntetycznego miernika [...], który jest agregatem wielu zmiennych”*⁵⁵. Ponadto w badaniu apriorycznie przyjęto założenie, iż w krótkich przedziałach czasowych (1988-1992 i 2002-2006) wyróżnione zmienne były względnie stabilne, wykazując jedynie niewielką dynamikę zmian, która nie miała decydującego wpływu na rezultat analiz. Wyraźne różnice w przebiegu procesów ogólnospołecznych, gospodarczych i kulturowych (zmiennych diagnostycznych) ujawniają się jedynie w długiej perspektywie czasowej, za którą uznano okres 1990-2006.

⁵³ F. Adamski, Kondycja społeczno-moralna rodziny, op. cit., s. 416-417.

⁵⁴ M. Wagner, B. Weiss, On the variation of divorce risks in Europe: a meta-analysis, op. cit., s. 8.

⁵⁵ J. Kurkiewicz, J. Pocięcha, K. Zając, Metody wielowymiarowej analizy porównawczej w badaniach rozwoju demograficznego, op. cit., s. 95.

3. Taksonomiczna analiza uwarunkowań rozwodów

Zestaw czynników potencjalnie wpływających na poziom oraz terytorialne zróżnicowanie procesu rozpadu małżeństw w Polsce, wyodrębniony w wyniku analizy merytorycznej, został poddany selekcji. Odpowiednia selekcja jest jednym z założeń wielowymiarowej analizy porównawczej (WAP) i stanowi niezwykle ważny etap badania⁵⁶.

Wyjściowy zbiór potencjalnych zmiennych diagnostycznych, stanowiących podstawę analizy uwarunkowań dezintegracji małżeństw w poszczególnych województwach na przełomie lat 80-tych i 90-tych, zawierał łącznie 17 cech (tab. 4.13). Analiza kierunku oddziaływania zmiennych na badane zjawisko pozwoliła zakwalifikować do zbioru stymulant cechy:

$$S: \{X_1, X_2, X_3, X_4, X_6, X_7, X_8, X_{12}, X_{13}, X_{16}, X_{17}\},$$

natomiast za destymulanty uznano zmienne:

$$D: \{X_5, X_9, X_{10}, X_{11}, X_{14}, X_{15}\}.$$

W pierwszym etapie selekcji zmiennych usunięto te, które nie wykazywały dostatecznej zmienności przestrzennej, tj. wartość współczynnika zmienności nie przekraczała założonego poziomu 10% (tab. 4.15). W ten sposób wyeliminowano pięć zmiennych nie posiadających zdolności dyskryminacyjnych: X_8 , X_{10} , X_{14} , X_{15} , X_{16} .

Tab. 4.15. Wskaźniki zmienności przestrzennej (NTS2) potencjalnych zmiennych diagnostycznych – Polska, przełom lat 80-tych i 90-tych

Zmienna X_j	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	X_6	X_7	X_8	X_9
Wskaźnik zmienności v_j [w %]	28,9	22,4	64,0	47,6*	24,1*	43,5	40,7	8,9	15,3

Zmienna X_j (dok.)	X_{10}	X_{11}	X_{12}	X_{13}	X_{14}	X_{15}	X_{16}	X_{17}
Wskaźnik zmienności v_j [w %]	5,3	36,7	39,5	19,7	1,3	1,4	7,2	26,9

* wyznaczono na podstawie znormalizowanych wartości zmiennych.

Źródło: Jak w tab. 4.13.

Ostatnim etapem doboru zmiennych było ograniczenie nadmiernego skorelowania cech (zakładając progową wartość współczynnika korelacji na poziomie $r^*=0,7$). W oparciu o wstępnie zredukowany zbiór zmiennych przeprowadzono procedurę Z. Hellwiga. W wyniku zastosowania tej metody wyodrębniono skupisko ze zmienną centralną X_1 oraz silnie z nią

⁵⁶ A. Zeliaś, Taksonomiczna analiza przestrzennego zróżnicowania życia w Polsce w ujęciu dynamicznym, op. cit., s. 8, 37. Por. paragraf 4.4 w rozdziale II.

skorelowanymi zmiennymi satelitarnymi X_6 i X_{12} (por. macierz korelacji w tab. 4.16). Chcąc jednak uniknąć eliminacji zmiennej X_{12} (odsetek urodzeń pozamałżeńskich w 1990 r.), która jako jedyna spośród wyjściowego zbioru zmiennych pośrednio wskazuje na natężenie zjawiska kohabitacji, podjęto decyzję o usunięciu zmiennych X_7 oraz X_6 .

Tab. 4.16. Macierz korelacji zmiennych diagnostycznych – Polska, przełom lat 80-tych i 90-tych

	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	X_6	X_7	X_9	X_{11}	X_{12}	X_{13}	X_{17}
X_1	1,00	0,50	0,33	-0,58	-0,31	0,72	0,68	-0,15	-0,54	0,71	0,34	-0,24
X_2		1,00	0,26	-0,45	-0,42	0,46	0,41	-0,46	-0,29	0,37	0,07	-0,39
X_3			1,00	-0,23	-0,03	0,22	0,21	-0,16	-0,26	0,12	0,13	-0,01
X_4				1,00	0,31	-0,46	-0,45	0,34	0,23	-0,38	-0,05	0,15
X_5					1,00	-0,24	-0,22	0,24	0,02	-0,36	-0,22	0,34
X_6						1,00	0,99	-0,08	-0,25	0,34	-0,14	-0,29
X_7							1,00	-0,03	-0,21	0,29	-0,19	-0,25
X_9								1,00	0,30	-0,32	-0,22	0,01
X_{11}									1,00	-0,59	-0,61	-0,04
X_{12}										1,00	0,68	-0,16
X_{13}											1,00	-0,08
X_{17}												1,00

Źródło: Jak w tab. 4.13.

Ostatecznie, do *finalnego zbioru zmiennych diagnostycznych*, stanowiącego podstawę analizy taksonomicznej, zakwalifikowano zestaw 10 cech:

X_2 – Odsetek ludności czynnej zawodowo w sektorze pozarolniczym wśród ogólnej liczby ludności czynnej zawodowo na wsi (S),

X_3 – PKB na 1 mieszkańca w przemyśle w odsetkach (Polska=100) – jako wskaźnik industrializacji (S),

X_4 – Saldo migracji na 1000 ludności w miastach (S),

X_5 – Saldo migracji zagranicznych na 1000 ludności (D),

X_7 – Odsetek kobiet z wykształceniem wyższym wśród ogólnej liczby kobiet w wieku 15 lat i więcej (S),

X_9 – Mieszkania oddane do użytkowania na 1000 zawartych małżeństw (D),

X_{11} – Odsetek praktykujących wyznawców religii katolickiej wśród ogólnej liczby ludności (D),

X_{12} – Odsetek urodzeń pozamałżeńskich wśród ogólnej liczby urodzeń żywych (S),

X_{13} – Urodzenia żywe na 1000 kobiet w wieku 15-19 lat – jako wskaźnik płodności nastolatek (S),

X_{17} – Przestępstwa znęcania się nad rodziną stwierdzone w zakończonych postępowaniach przygotowawczych na 1000 ludności (S).

Konieczność ujednolicenia kierunku preferencji zmiennych diagnostycznych w stosunku do analizowanego zjawiska wymagała stymulacji zmiennych X_5 , X_9 , X_{11} według formuł opisanych w paragrafie 4.4 w rozdziale II. Z kolei dla zapewnienia addytywności i porównywalności wszystkich zmiennych przeprowadzono ich unitaryzację. W oparciu o tak przygotowany zbiór danych możliwa była budowa *miary syntetycznej* z_i dla każdego z 49 województw (tab. 4.17). Wykorzystanie metody wielowymiarowej analizy porównawczej pozwoliło na uporządkowanie liniowe województw ze względu na poziom uwarunkowań rozwodów, a także przyporządkowanie ich do czterech heterogenicznych grup (tab. 4.18).

Tab. 4.17. Wartości mierników syntetycznych według województw (stary podział terytorialny) – Polska, przełom lat 80-tych i 90-tych

Województwa	z_i	Województwa (c.d.)	z_i	Województwa (dok.)	z_i
bialskopodlaskie	0,26	krośnieńskie	0,35	siedleckie	0,29
białostockie	0,24	legnickie	0,49	sieradzkie	0,32
bielskie	0,40	leszczyńskie	0,27	skierniewickie	0,39
bydgoskie	0,36	lubelskie	0,38	śląskie	0,49
chełmskie	0,39	łomżyńskie	0,23	suwalskie	0,33
ciechanowskie	0,37	łódzkie	0,40	szczecińskie	0,50
częstochowskie	0,41	nowosądeckie	0,22	tarnobrzeskie	0,29
elbląskie	0,45	olsztyńskie	0,49	tarnowskie	0,25
gdańskie	0,47	opolskie	0,51	toruńskie	0,39
gorzowskie	0,47	ostrołęckie	0,36	wałbrzyskie	0,48
jeleniogórskie	0,58	pilskie	0,40	warszawskie	0,49
kaliskie	0,34	piotrkowskie	0,36	włocławskie	0,42
katowickie	0,51	płockie	0,53	wrocławskie	0,49
kieleckie	0,37	poznańskie	0,39	zamojskie	0,33
konińskie	0,35	przemyskie	0,35	zielonogórskie	0,52
koszalińskie	0,51	radomskie	0,35		
krakowskie	0,43	rzeszowskie	0,31		

Źródło: Jak w tab. 4.13.

Analiza rezultatów uszeregowania województw pozwoliła stwierdzić, że województwo jeleniogórskie wyróżniało się najwyższą wartością syntetycznego miernika uwarunkowań rozwodów (tab. 4.17). Kolejne, wysokie miejsca zajęły województwa: płockie, zielonogórskie, katowickie, koszalińskie i opolskie. Na przeciwnym biegunie znalazło się z kolei województwo nowosądeckie, a obok niego: łomżyńskie, białostockie i tarnowskie.

Tab. 4.18. Klasyfikacja województw według syntetycznego miernika uwarunkowań rozwodów (stary podział terytorialny) – Polska, przełom lat 80-tych i 90-tych

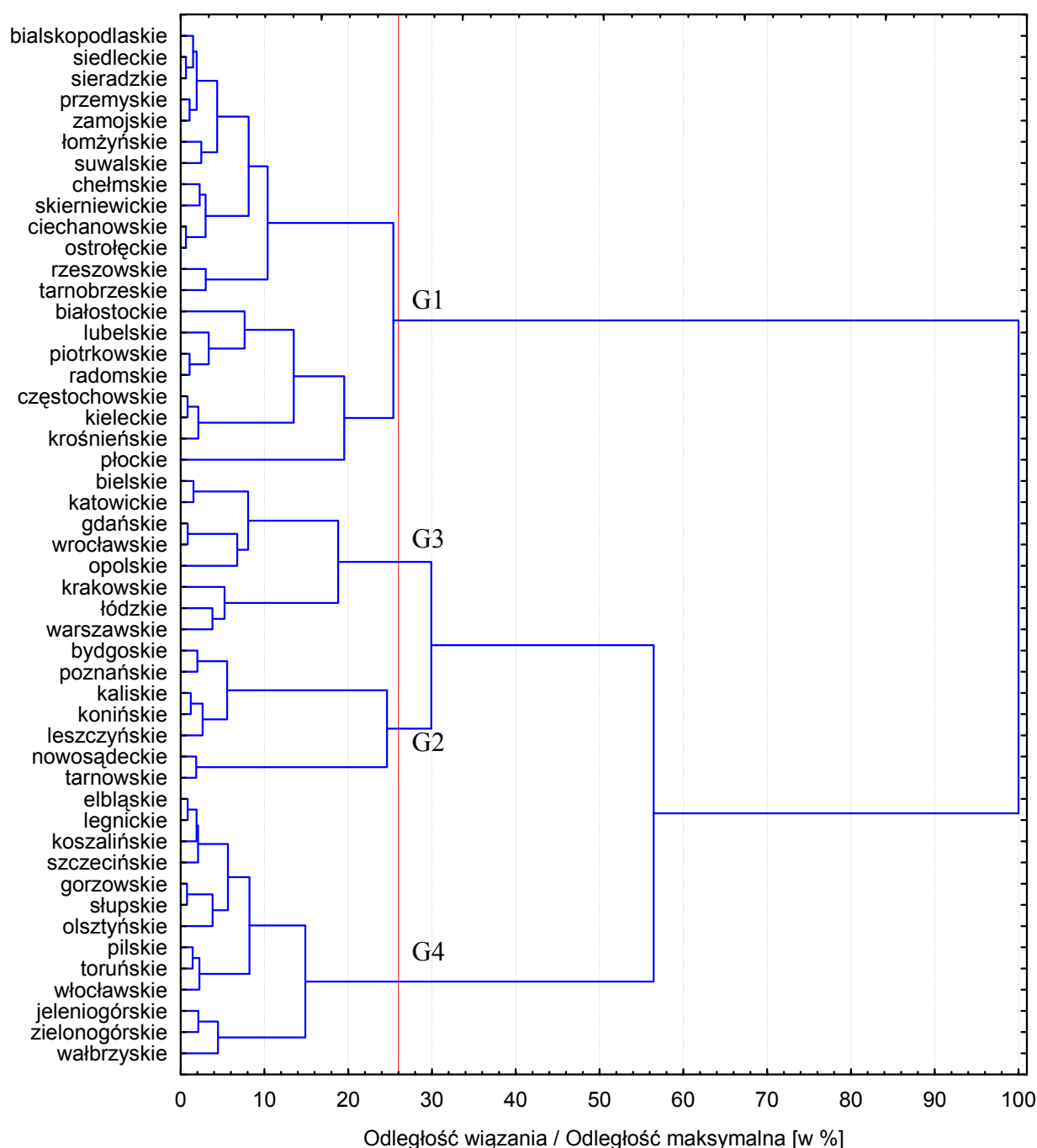
Wartość miernika	Województwa
Bardzo niska $0,22 \leq z_{i_{1990}} < 0,31$	bialskopodlaskie L/W, białostockie B, leszczyńskie D/F/P, łomżyńskie W/B, nowosądeckie K, siedleckie L/W, tarnobrzeskie L/R/T, tarnowskie K/R
Niska $0,31 \leq z_{i_{1990}} < 0,39$	bydgoskie C/G/P, chełmskie L, ciechanowskie W/N, kaliskie D/E/P, kieleckie K/T, konińskie E/P, krośnieńskie K/R, lubelskie L, ostrołęckie W/N, piotrkowskie E/T, poznańskie P, przemyskie R, radomskie E/W/T, rzeszowskie R, sieradzkie E, skierniewickie E/W, suwalskie B/N, toruńskie C/N, zamojskie L
Umiarkowana $0,39 \leq z_{i_{1990}} < 0,48$	bielskie K/S, częstochowskie E/O/S/T, elbląskie G/N, gdańskie G, gorzowskie F/P/Z, krakowskie K, łódzkie E, pilskie P/Z, wałbrzyskie D, wrocławskie C
Wysoka $0,48 \leq z_{i_{1990}} \leq 0,58$	jeleniogórskie D, katowickie K/S, koszalińskie Z, legnickie D, olsztyńskie N, opolskie O, płockie E/W, słupskie G/Z, szczecińskie Z, warszawskie W, wrocławskie D, zielonogórskie F/P

Źródło: Jak w tab. 4.13.

Do grupy województw cechującej się największą koncentracją niekorzystnych czynników sprzyjających dezintegracji małżeństw zostało zaklasyfikowanych 12 obiektów (tab. 4.18). Województwa te były zlokalizowane głównie na terytorium południowo-zachodniej i północno-zachodniej Polski (rys. 4.7). W grupie tej znalazły się również trzy województwa regionu północnego (olsztyńskie) i centralnego (płockie i warszawskie). Do kolejnej grupy typologicznej, skupiającej województwa o umiarkowanych wartościach miernika syntetycznego, weszło łącznie 10 jednostek terytorialnych NTS2. Poza regionem południowo- i północno-zachodnim, znaleźli się wśród nich również reprezentanci regionu północnego (gdańskie, wrocławskie), centralnego (łódzkie) i południowego (bielskie, krakowskie).

Najbardziej liczebna była grupa województw charakteryzujących się względnie niskim poziomem miernika syntetycznego uwarunkowań rozwodów. Należało do niej aż 19 jednostek podziału terytorialnego zlokalizowanych w większości w centralnej i południowo-wschodniej części kraju. Z kolei minimalny poziom czynników dezintegracji małżeństw wystąpił w dwóch województwach regionu południowego (ze wspomnianym powyżej nowosądeckim), w pięciu regionu wschodniego oraz w województwie leszczyńskim (prawie w całości położonym na obszarze obecnego województwa wielkopolskiego).

Uzyskane efekty analizy ukazały wysoką zbieżność wyników rangowania województw według wartości miernika syntetycznego demo-społecznych i gospodarczych uwarunkowań rozwodów z uszeregowaniem województw ze względu na wysokość faktycznej stopy rozwodów. Spostrzeżenia o wysokiej zgodności wyników potwierdza obliczony współczynnik korelacji rang Spearmana: $\rho_{wz}=0,79$. Zaobserwowano także dużą zbieżność wyników grupowania województw według syntetycznego miernika uwarunkowań rozwodów oraz według ogólnego współczynnika natężenia rozwodów (rys. 4.7).

Rys. 4.5. Wyniki analizy skupień metodą Warda dla kwadratowej odległości euklidesowej – Polska, przełom lat 80-tych i 90-tych

Źródło: Opracowanie własne przy pomocy pakietu *STATISTICA 8.0*.

W kolejnej fazie badania w celu ustalenia grup województw o podobnych uwarunkowaniach dezintegracji małżeństw wykorzystano dwie metody oparte na niepodobieństwie taksonomicznym obiektów wielocechowych: Warda i k -średnich. Metoda aglomeracyjna Warda polega na stopniowym łączeniu obiektów w coraz mniejszą liczbę klas w taki sposób, aby w powstałych skupieniach wariancja wewnątrzgrupowa była możliwie mała. Graficzną prezentacją zastosowania tej procedury jest dendrogram (rys. 4.5). Ilustruje

on hierarchiczną strukturę wiązań między obiektami ze względu na zmniejszające się podobieństwo między nimi. Na osi poziomej wykresu odłożone zostały odległości wiązań (jako odsetek odległości maksymalnej). Najkrótsze wiązania oznaczające najmniejszą odległość między obiektami zaobserwowano pomiędzy następującymi parami województw: siedleckie i sieradzkie, przemyskie i zamojskie, ciechanowskie i ostrołęckie, piotrkowskie i radomskie, częstochowskie i kieleckie, gdańskie i wrocławskie, elbląskie i legnickie, gorzowskie i śląskie. Pary tych województw charakteryzowały się względnie najbardziej zbliżonym poziomem analizowanych 10 cech. Kolejne dłuższe wiązania pozwoliły na agregację obiektów coraz mniej podobnych do siebie.

Graniczny poziom odległości między łączonymi klastrami, który wskazał docelową liczbę skupień, określono na poziomie 26% odległości maksymalnej (pionowa czerwona linia na rys. 4.5). Pozwoliło to na wyodrębnienie czterech klastrów, które przy tak zadanym kryterium odległości, skupiały województwa o względnie zbliżonym poziomie zmiennych diagnostycznych. Skupiska te oznaczono odpowiednio symbolami G1, G2, G3, G4. Natomiast osłabienie kryterium odległości do 60% oznaczałoby powiązanie grup G2, G3, G4 w jedno duże skupienie pozostawiając tym samym skład grupy G1 niezmienny. Fakt, że grupa G1 skupia aż 21 województw wschodniej części kraju, pozwala wnioskować o silnej polaryzacji uwarunkowań społeczno-gospodarczych dezintegracji rodzin pomiędzy wschodnią a zachodnią Polską (zgodnie z teorią o „Polsce A” i „B”).

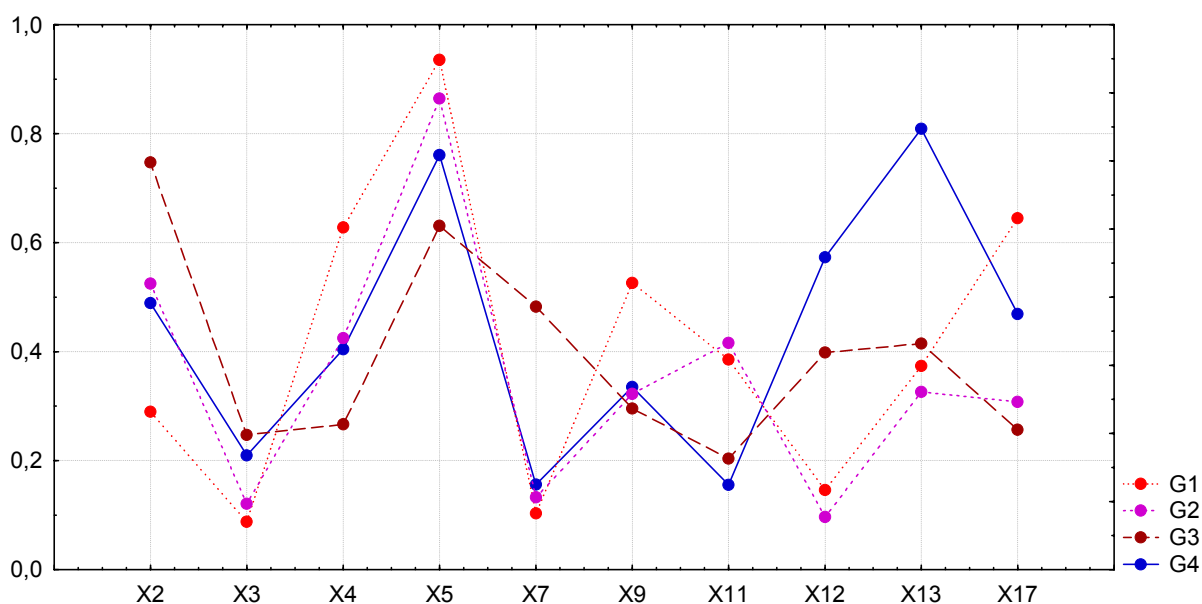
W celu sprawdzenia trafności otrzymanych skupień w badaniu został wykorzystany także algorytm z grupy metod niehierarchicznych – procedura *k*-średnich. Przyjęto *a priori* założenie o liczbie klastrów równej cztery, a rdzenie początkowych skupień wybrano dla stałego interwału odległości między nimi. Przy tak zadanych kryteriach wyniki grupowania metodą *k*-średnich były następujące:

G1: {bialskopodlaskie, białostockie, chełmskie, ciechanowskie, lubelskie, łomżyńskie, ostrołęckie, piotrkowskie, przemyskie, radomskie, siedleckie, sieradzkie, skierniewickie, suwalskie, tarnobrzaskie, zamojskie},

G2: {**częstochowskie**, kaliskie, **kieleckie**, konińskie, **krośnieńskie**, leszczyńskie, nowosądeckie, **rzeszowskie**, tarnowskie},

G3: {bielskie, gdańskie, katowickie, krakowskie, łódzkie, opolskie, **poznańskie**, warszawskie, wrocławskie},

G4: {**bydgoskie**, elbląskie, gorzowskie, jeleniogórskie, koszalińskie, legnickie, olsztyńskie, pilskie, **płockie**, śląskie, szczecińskie, toruńskie, wałbrzyskie, włocławskie, zielonogórskie}.

Rys. 4.6. Wyniki analizy skupień metodą k -średnich – średnie wartości znormalizowanych zmiennych – Polska, przełom lat 80-tych i 90-tych

Źródło: Opracowanie własne przy pomocy pakietu *STATISTICA 8.0*.

Rezultat grupowania otrzymany metodą k -średnich przy założonej liczbie czterech klastrow był bardzo podobny do wyników metody hierarchicznej Warda. Tylko siedem województw (wytluszczonych powyżej) zostało zaklasyfikowanych do różnych grup. Przetasowania te nastąpiły głównie między grupami G1 i G2. Największa zmiana dotyczyła województw płockiego i bydgoskiego, które w wyniku zastosowania metody k -średnich zostały włączone do skupienia G4, przy czym uprzednio były elementami grup, odpowiednio, G1 i G3 (por. dendrogram, rys. 4.5).

W celu interpretacji wyników grupowania metodą k -średnich wyznaczono średnie wartości analizowanych zmiennych (znormalizowanych w przedziale od 0 do 1) dla każdego skupienia (rys. 4.6). Analiza średnich pozwoliła oszacować, na ile poszczególne skupienia były od siebie różne pod kątem wyróżnionego zestawu cech.

Grupa pierwsza G1, skupiająca największą liczbę województw (16) zlokalizowanych w większości we wschodniej i centralnej części kraju, na tle pozostałych skupień charakteryzowała się przeciętnie najniższym odsetkiem ludności wsi pracującej poza rolnictwem (X_2) oraz najniższym PKB *per capita* w przemysłowym sektorze gospodarki (X_3), co wskazuje na relatywnie najniższy stopień industrializacji tej grupy województw. Względnie niski w tej grupie był także odsetek kobiet z wykształceniem wyższym (X_7). Z kolei wysokie okazały się przeciętne wartości zmiennych wyrażających liczbę mieszkań oddanych do użytku w relacji do 1000 zawartych małżeństw (X_9), saldo migracji

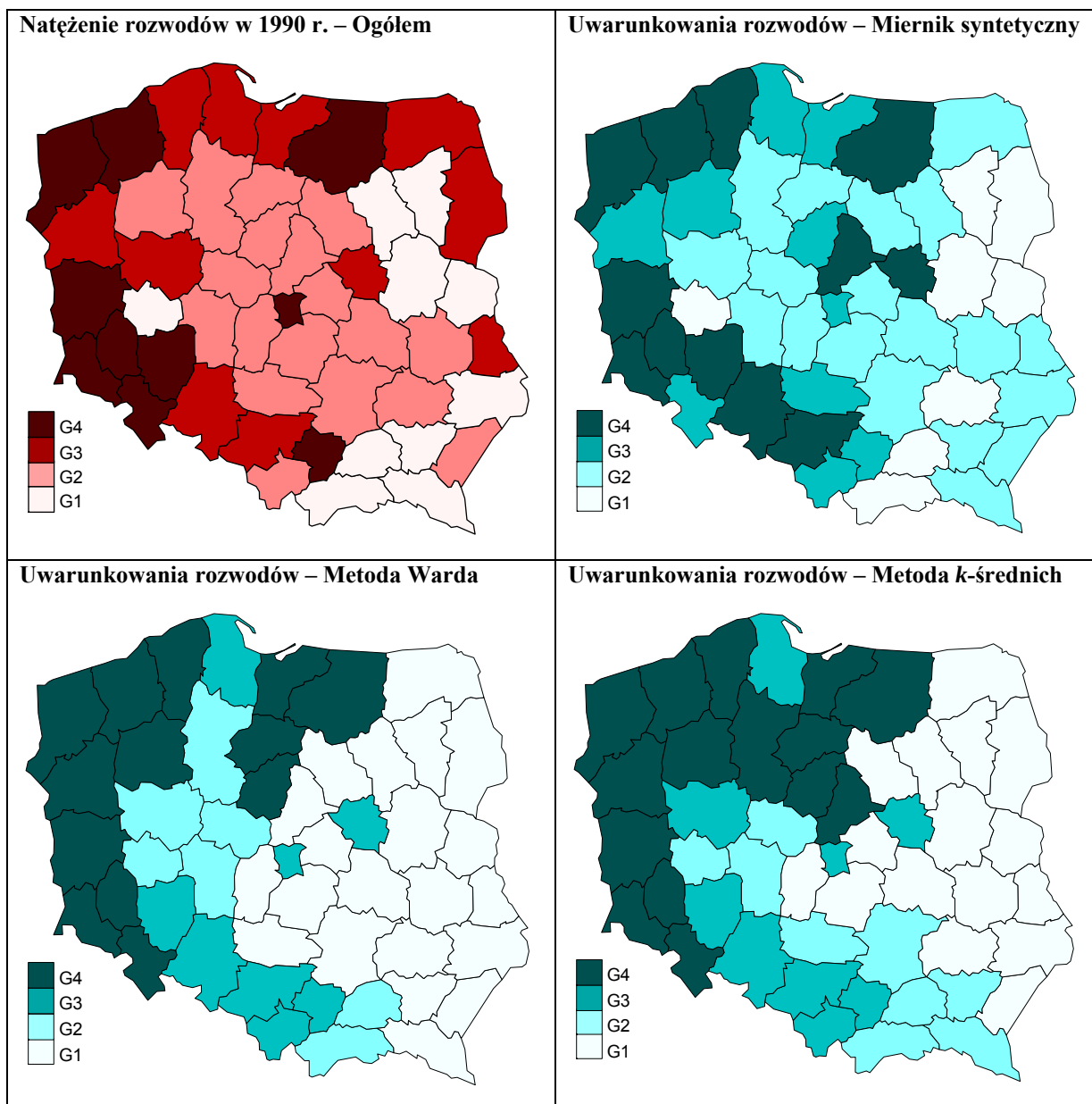
wewnętrznych do miast (X_4), saldo migracji zagranicznych (X_5) oraz wskaźnik przestępstw znechania się nad rodziną (X_{17}).

Jednostki terytorialne zakwalifikowane do grupy G2 (głównie region południowy i nieliczne województwa północno-zachodniego) wyróżniały się, średnio biorąc, najwyższym odsetkiem praktykujących wiernych Kościoła Katolickiego (X_{11}), przy jednocześnie najniższym odsetku urodzeń pozamałżeńskich (X_{12}) oraz najniższymi wskaźnikami płodności dziewcząt w wieku 15-19 lat (X_{13}). Taki układ wyróżnionych zmiennych wskazuje na silne oddziaływanie religii na życie mieszkańców tych województw, co hipotetycznie ogranicza ich skłonność do kohabitacji i podejmowania współżycia seksualnego przez osoby niepełnoletnie.

Wśród województw znajdujących się w trzecim skupieniu G3 na uwagę zasługuje relatywnie najwyższy odsetek mieszkańców wsi pracujących w sektorze pozarolniczym (X_2), wysoki poziom industrializacji (X_3) oraz duży udział kobiet z wykształceniem wyższym (X_7) – co wskazuje na odwrotny układ wartości tych trzech zmiennych w porównaniu ze skupieniem G1. Grupa województw G3 charakteryzowała się także względnie niskim saldem migracji do miast i migracji zagranicznych (X_4 i X_5), niskim poziomem zaspokojenia potrzeb mieszkaniowych (X_9) oraz niską stopą przestępstw przeciwko rodzinie (X_{17}). Jest to grupa dość niejednorodna w sensie położenia geograficznego: obejmuje województwa zarówno południowej, centralnej, jak i północnej części kraju. Wydaje się, że wspólnym mianownikiem, który wpłynął na podobny poziom wyróżnionych zmiennych w tych województwach, było istnienie na ich obszarze dużych, rozwiniętych i ważnych ośrodków miejskich oraz wynikające z tego faktu konsekwencje. W istocie, Warszawa, Kraków, Łódź, Wrocław, Poznań i Gdańsk od lat należą do czołówki największych miast w Polsce, odgrywając przy tym kluczową rolę w danym regionie. Poza ważnymi funkcjami gospodarczymi miasta te pełnią także rolę największych ośrodków akademickich i kulturalnych w kraju.

W skład ostatniego skupienia G4 weszło 15 województw zlokalizowanych głównie w południowo-zachodniej, zachodniej i północnej części kraju. Średnie wartości cech diagnostycznych obliczone dla tego skupienia wskazały na relatywnie najniższy wskaźnik religijności mieszkańców (X_{11}), wysoki udział urodzeń pozamałżeńskich (X_{12}) oraz wysoki wskaźnika płodności nastolatków (X_{13}). Taki układ tych trzech czynników pozwala wnioskować o najsilniejszej erozji tradycyjnego systemu wartości wśród mieszkańców tych regionów, wynikającej głównie z imigracyjnej genezy tej populacji⁵⁷.

⁵⁷ E. Rosset, Demografia Polski. Reprodukcyjność ludności, op. cit., s. 142, 144.

Rys. 4.7. Wyniki klasyfikacji województw według natężenia rozwodów i uwarunkowań rozwodów według trzech wariantów (stary podział terytorialny)
– Polska, przełom lat 80-tych i 90-tych

Źródło: Opracowanie własne przy pomocy pakietu *STATISTICA 8.0*.

W rezultacie przeprowadzonego procesu badawczego uzyskano dużą zbieżność wyników klasyfikacji w zakresie stosowanych metod (rys. 4.7). Współczynnik korelacji rang Spearmana potwierdził ponadto szczególnie wysoką zgodność uporządkowania województw według stopy rozwodów oraz miernika syntetycznego. Pozostałe dwie metody, Warda i *k-średnich*, wprawdzie nie pozwoliły na uporządkowanie (rangowanie) obiektów, ale umożliwiły pogrupowanie ich w możliwie jednorodne skupienia (klastry). Wyniki grupowania województw tymi dwoma metodami przy założeniu docelowej liczby czterech skupień przedstawiono na mapkach (rys. 4.7). Ocena rezultatów klasyfikacji uzyskanych

metodą Warda i metodą k -średnich, wykazała, iż dały one bardzo zbliżone rezultaty, wskazując na wyjątkowo silne na przełomie lat 80-tych i 90-tych zeszłego stulecia zróżnicowanie uwarunkowań rozwodów pomiędzy województwami wschodniej i północno-zachodniej części kraju.

W dalszym toku postępowania badawczego przeprowadzono analogiczną analizę demospołecznych i ekonomicznych uwarunkowań procesów dezintegracji rodzin w latach 2002-2006. Wyjściowy zbiór potencjalnych zmiennych do tej analizy składał się z 14 stymulant oraz 6 destymulant (tab. 4.14), tj.:

$$S: \{X_1, X_2, X_3, X_4, X_6, X_7, X_8, X_9, X_{13}, X_{14}, X_{15}, X_{16}, X_{19}, X_{20}\},$$

$$D: \{X_5, X_{10}, X_{11}, X_{12}, X_{17}, X_{18}\}.$$

Zmienne te zostały poddane selekcji według przyjętych kryteriów. Kryterium zmienności przestrzennej nie zostało spełnione przez cztery cechy: X_9 , X_{11} , X_{17} i X_{18} , w przypadku których współczynnik zmienności nie osiągnął wartości większej od zadanej arbitralnie (10%). Dlatego zostały one wyeliminowane ze zbioru zmiennych wyjaśniających badane zjawisko na pierwszym etapie selekcji (tab. 4.19).

Tab. 4.19. Wskaźniki zmienności przestrzennej (NTS2) potencjalnych zmiennych diagnostycznych – Polska, 2002-2006 r.

Zmienna X_j	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	X_6	X_7	X_8	X_9	X_{10}
Wskaźnik zmienności v_j [w %]	16,8	16,4	22,1	56,8*	30,6*	65,0	14,2	13,4	4,9	37,6

Zmienna X_j (dok.)	X_{11}	X_{12}	X_{13}	X_{14}	X_{15}	X_{16}	X_{17}	X_{18}	X_{19}	X_{20}
Wskaźnik zmienności v_j [w %]	4,5	16,3	27,7	44,6	43,3	20,9	1,5	1,6	11,5	24,1

* wyznaczono na podstawie znormalizowanych wartości zmiennych.

Źródło: Jak w tab. 4.14.

Drugim etapem doboru zmiennych było ograniczenie nadmiernego skorelowania cech. W tym celu wyznaczono macierz korelacji pomiędzy poszczególnymi zmiennymi (tab. 4.20). W wyniku zastosowania metody Z. Hellwiga wyróżniono trzy skupiska silnie skorelowanych zmiennych: pierwsze zawierające predykaty X_{13} (centralna), X_1 , X_{14} , X_{15} ; drugie – X_4 (centralna), X_7 , X_{10} , X_{19} ; trzecie – X_6 (centralna), X_5 . W tym przypadku zaakceptowano rezultat zastosowanej procedury bez dalszych jej modyfikacji i podjęto decyzję o usunięciu ze zbioru zmiennych diagnostycznych następujących siedmiu cech (zmiennym satelitarnych): X_1 , X_5 , X_7 , X_{10} , X_{14} , X_{15} , X_{19} (np. zatrzymanie w finalnym zbiorze zmiennej X_{14} – wskaźnik kohabitacji, byłoby możliwe jedynie kosztem eliminacji dwóch innych cech: X_{13} i X_{16}).

Tab. 4.20. Macierz korelacji zmiennych diagnostycznych – Polska, 2002-2006 r.

	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	X_6	X_7	X_8	X_{10}	X_{12}	X_{13}	X_{14}	X_{15}	X_{16}	X_{19}	X_{20}
X_1	1,00	0,26	0,55	0,44	-0,05	-0,23	0,24	0,11	0,31	-0,52	0,86	0,71	0,61	0,45	0,44	0,07
X_2		1,00	0,66	0,33	-0,29	0,34	0,16	-0,01	0,28	0,05	0,28	0,22	0,21	0,07	0,34	-0,31
X_3			1,00	0,29	-0,14	-0,08	0,07	-0,06	0,11	-0,14	0,35	0,19	0,17	0,01	0,37	-0,02
X_4				1,00	0,19	-0,23	0,78	0,68	0,87	-0,16	0,37	0,28	0,11	-0,03	0,80	-0,29
X_5					1,00	-0,81	0,43	0,50	0,36	-0,46	-0,13	-0,08	-0,13	-0,17	0,09	-0,08
X_6						1,00	-0,43	-0,47	-0,28	0,40	-0,03	-0,01	0,09	0,19	-0,26	-0,12
X_7							1,00	0,98	0,81	-0,10	0,22	0,08	-0,12	-0,20	0,87	-0,16
X_8								1,00	0,72	-0,05	0,07	-0,06	-0,26	-0,31	0,79	-0,10
X_{10}									1,00	-0,13	0,30	0,32	0,20	0,15	0,68	-0,26
X_{12}										1,00	-0,56	-0,60	-0,54	-0,40	-0,06	-0,02
X_{13}											1,00	0,92	0,84	0,67	0,34	-0,10
X_{14}												1,00	0,96	0,84	0,13	-0,08
X_{15}													1,00	0,93	-0,08	-0,12
X_{16}														1,00	-0,18	0,06
X_{19}															1,00	-0,01
X_{20}																1,00

Źródło: Jak w tab. 4.14.

Zastosowane metody selekcji pozwoliły na zakwalifikowanie do finalnego zbioru dziewięciu zmiennych, dzięki czemu spełnione zostało założenie analizy taksonomicznej, określające że, liczba zmiennych nie może być większa od liczby obiektów ($k < m$). Skład *finalnego zbioru* był następujący:

X_2 – Odsetek gospodarstw domowych utrzymujących się głównie z pozarolniczych źródeł na wsi (S),

X_3 – Przeciętne zatrudnienie w przemyśle na 1000 ludności – wskaźnik industrializacji (S),

X_4 – Saldo migracji wewnętrznych na pobyt stały w miastach na 1000 ludności (S),

X_6 – Ludność czasowo nieobecna w związku z wyjazdem za granicę na okres ponad trzy miesiące na 1000 ludności (S),

X_8 – Odsetek kobiet z wykształceniem wyższym wśród ogólnej liczby kobiet w wieku 15 lat i więcej (S),

X_{12} – Wskaźnik religijności *Communicantes* wiernych Kościoła Katolickiego (D),

X_{13} – Odsetek rozwiedzionych wstępujących w ponowne związki małżeńskie wśród ogólnej liczby nowożeńców (S),

X_{16} – Urodzenia żywe na 1000 kobiet w wieku 15-19 lat – jako wskaźnik płodności nastolatek (S),

X_{20} – Przestępstwa przeciwko rodzinie i opiece stwierdzone w zakończonych postępowaniach przygotowawczych na 1000 ludności (S).

W celu przystąpienia do procedury porządkowania liniowego obiektów zmienne diagnostyczne poddano uprzedniej stymulacji i normalizacji. Destymulanta X_{12} została odpowiednio przekształcona we wskaźnik wyrażający odsetek wiernych Kościoła Katolickiego nie dopełniających odpowiednich praktyk religijnych – co doprowadziło do ujednolicenia kierunku oddziaływania wszystkich dziewięciu cech na badane zjawisko. Natomiast operacja normalizacji zmiennych diagnostycznych zapewniła ich porównywalność oraz umożliwiła wykonywanie na nich odpowiednich działań arytmetycznych.

Wartości *zmiennych syntetycznych* z_i dla poszczególnych województw obliczono, dokonując uśrednienia odpowiednio znormalizowanych wartości cech. Wynikiem końcowym zastosowanej procedury obliczeniowej był ranking województw według wartości miernika syntetycznego (tab. 4.21). W celu oceny zbieżności otrzymanego rankingu z uszeregowaniem województw według rzeczywistej stopy rozwodów obliczono współczynnik korelacji rang Spearmana. Wysoka wartość liczbowa tego wskaźnika ($\rho_{wz}=0,82$) potwierdziła duży stopień zbieżności porównywanych rankingów.

Tab. 4.21. Wartości mierników syntetycznych według województw – Polska, 2002-2006 r.

Województwa	z_i
dolnośląskie	0,56
kujawsko-pomorskie	0,39
lubelskie	0,26
lubuskie	0,49
łódzkie	0,40
małopolskie	0,34
mazowieckie	0,54
opolskie	0,39
podkarpackie	0,32
podlaskie	0,22
pomorskie	0,53
śląskie	0,58
świętokrzyskie	0,29
warmińsko-mazurskie	0,53
wielkopolskie	0,40
zachodniopomorskie	0,55

Źródło: Jak w tab. 4.14.

Tab. 4.22. Klasyfikacja województw według syntetycznego miernika uwarunkowań rozwodów – Polska, 2002-2006 r.

Wartość miernika	Województwa
Bardzo niska $0,22 \leq z_{i_{2006}} < 0,31$	lubelskie, podlaskie, świętokrzyskie
Niska $0,31 \leq z_{i_{2006}} < 0,43$	kujawsko-pomorskie, łódzkie, małopolskie, opolskie, podkarpackie, wielkopolskie
Umiarkowana $0,43 \leq z_{i_{2006}} < 0,54$	lubuskie, pomorskie, warmińsko-mazurskie
Wysoka $0,54 \leq z_{i_{2006}} \leq 0,58$	dolnośląskie, mazowieckie, śląskie, zachodniopomorskie

Źródło: Jak w tab. 4.14.

W oparciu o wartości miar syntetycznych przeprowadzono procedurę grupowania, czyli przyporządkowania badanych jednostek terytorialnych do czterech grup typologicznych według założonych wcześniej kryteriów (tab. 4.22). W rezultacie grupowania do klasy o najniższym poziomie czynników dezintegracji małżeństw zakwalifikowały się trzy województwa regionu wschodniego. Najbardziej liczebna druga grupa skupiała województwa głównie centralnej i południowej Polski. Natomiast jednostki terytorialne zlokalizowane w zachodniej i północnej części kraju tradycyjnie zostały przyporządkowane do grup charakteryzujących się umiarkowanym bądź wysokim poziomem miernika syntetycznego. Jednocześnie w grupie czwartej znalazły się również województwa mazowieckie i śląskie, na obszarze których znajdują się silnie rozwinięte, duże aglomeracje miejskie.

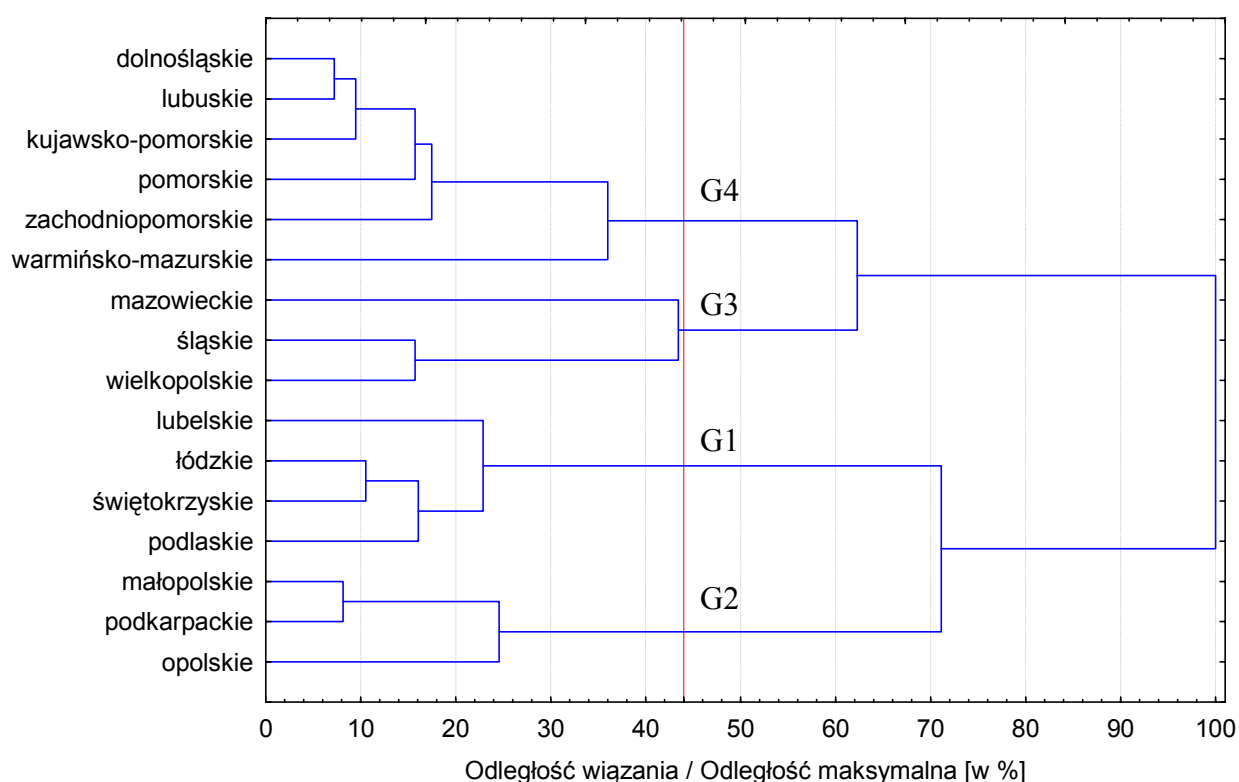
W celu przeprowadzenia analizy porównawczej uzyskanych wyników w zakresie zastosowania metody bezwzorcowej porządkowania liniowego, jak również zbadania, jakie zmiany w uwarunkowaniach rozwodów wystąpiły w okresie od początku lat 90-tych do 2006 r., wyznaczono ważniejsze charakterystyki (parametry opisowe) zmiennych syntetycznych (tab. 4.23). Na podstawie wartości średnich arytmetycznych można wysunąć wniosek, że w 2006 r. nastąpiło, średnio biorąc, nasilenie występowania czynników wpływających negatywnie na trwałość związków małżeńskich. Ponadto nieznacznie zwiększyła się w 2006 r. dyspersja rozkładu, co wskazuje na wzrost zróżnicowania województw pod kątem uwarunkowań rozwodów w porównaniu z sytuacją na przełomie lat 80-tych i 90-tych (choć rozstęp pomiędzy maksymalną i minimalną wartością zmiennej syntetycznej pozostał taki sam w obydwu okresach). Warto ponadto zwrócić uwagę na skośność rozkładów zmiennych syntetycznych. W obu okresach asymetria była ujemna (lewostronna): bardzo słaba (na granicy błędu statystycznego) na przełomie lat 80-tych i 90-tych, a silniejsza w latach 2002-2006 r. Oznacza to, że dominowały województwa

(szczególnie w końcowym okresie analizy) charakteryzujące się wyższym od przeciętnego nasileniem czynników rozwodów.

Tab. 4.23. Podstawowe charakterystyki opisowe syntetycznych mierników natężenia czynników rozwodów dla województw w Polsce w początkowym i końcowym okresie badania

Wyszczególnienie	1980/1990	2002-2006
Maksimum $\max_i\{z_i\}$	0,58	0,58
Minimum $\min_i\{z_i\}$	0,22	0,22
Średnia $\bar{z}$	0,39	0,43
Odchylenie s_z	0,09	0,11
Zmienność v_z [w %]	22,4	26,9
$\bar{z} - s_z$	0,31	0,31
$\bar{z} + s_z$	0,48	0,54
Asymetria $\alpha_{3,z}$	-0,06	-0,23

Źródło: Opracowanie własne.

Rys. 4.8. Wyniki analizy skupień metodą Warda dla kwadratowej odległości euklidesowej – Polska, 2002-2006 r.

Źródło: Opracowanie własne przy pomocy pakietu *STATISTICA 8.0*.

W kolejnym etapie postępowania badawczego przeprowadzono analizę skupień. Rezultaty grupowania województw metodą Warda zostały zilustrowane na poziomym

hierarchicznym wykresie drzewa (rys. 4.8). Okazało się, że odległości nawet pomiędzy najbardziej podobnymi obiektami (np. dolnośląskie i lubuskie, małopolskie i podkarpackie) były znacznie większe, aniżeli w przypadku analizy przeprowadzonej dla 49 jednostek podziału terytorialnego na początku okresu transformacji. Wyodrębnienie czterech skupień było możliwe dopiero przy kryterium odległości wiązania na poziomie 44% odległości maksymalnej. Natomiast wzmocnienie kryterium podobieństwa obiektów i przesunięcie granicy odległości do poziomu 26% (jak w poprzednim badaniu) dałoby w efekcie sześć mniejszych skupień, w tym dwa obiekty odbiegające: województwo warmińsko-mazurskie i mazowieckie. Ostatecznie podjęto decyzję o zaakceptowaniu rozwiązania dla docelowej liczby czterech skupień, aby ułatwić późniejsze porównanie rezultatów klastrowania z wynikami procedury bazującej na zmiennej syntetycznej.

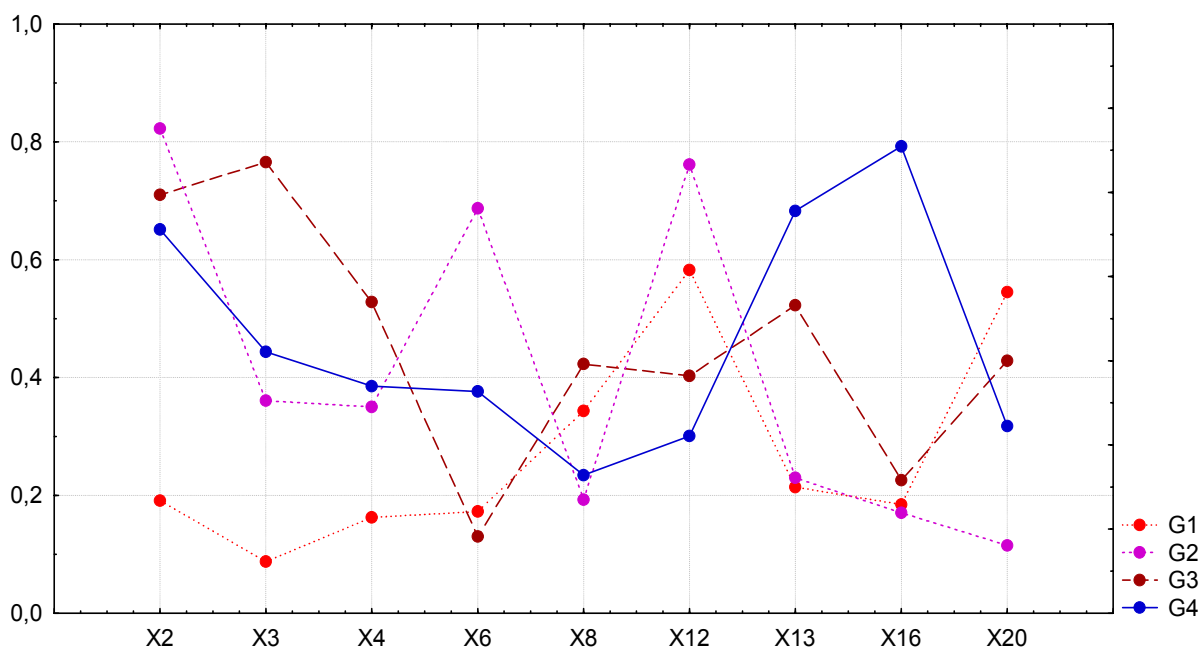
Do grupowania województw metodą k -średnich przystąpiono, wybierając na początkowe centra skupień obiekty przy stałych interwałach odległości między nimi oraz zakładając docelową liczbę czterech skupień. Grupowanie to przyniosło następujący rezultat:

G1: {lubelskie, świętokrzyskie, podlaskie},

G2: {małopolskie, opolskie, podkarpackie},

G3: {łódzkie, mazowieckie, śląskie, wielkopolskie},

G4: {dolnośląskie, kujawsko-pomorskie, lubuskie, pomorskie, warmińsko-mazurskie, zachodniopomorskie}.

Rys. 4.9. Wyniki analizy skupień metodą k -średnich – średnie wartości znormalizowanych zmiennych – Polska, 2002-2006 r.

Źródło: Opracowanie własne przy pomocy pakietu *STATISTICA 8.0*.

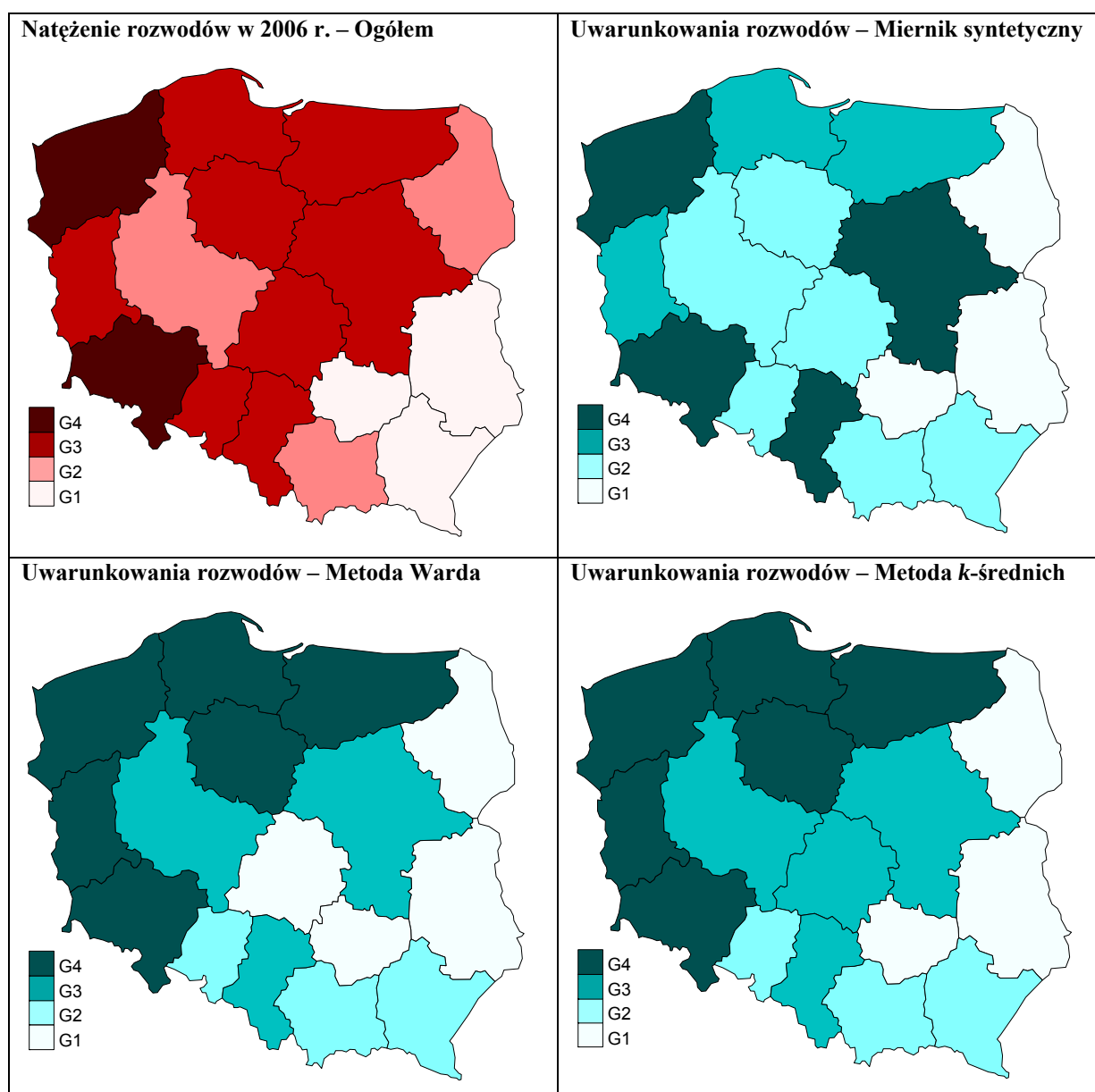
Porównując wyniki klasyfikacji uzyskane metodą Warda oraz metodą k -średnich, łatwo zauważyć, iż metody te dały bardzo zbliżone rozwiązania (rys. 4.10). Skład grup G2 i G4 jest identyczny, natomiast pomiędzy dwoma pozostałymi nastąpiło przesunięcie tylko jednego obiektu. Było nim województwo łódzkie, które w pierwszym przypadku znalazło się w skupieniu G1, w drugim zaś – w G3 (to drugie rozwiązanie wydaje się bardziej trafne).

W oparciu o wyniki klastrowania metodą k -średnich wyznaczono średnie wartości zmiennych cechujących obiekty poszczególnych czterech skupień (rys. 4.9). Grupa pierwsza G1, skupiająca trzy województwa wschodniej części kraju, na tle pozostałych skupień wyróżniała się najniższymi średnimi wartościami zmiennych X_2 , X_3 , X_4 oraz X_{13} , określających odpowiednio: odsetek gospodarstw domowych na wsi utrzymujących się głównie z pozarolniczych źródeł, przeciętne zatrudnienie w przemyśle na 1000 ludności, saldo migracji w miastach oraz odsetek rozwiedzionych wstępujących w ponowne związki małżeńskie wśród ogólnej liczby nowożeńców. Jednocześnie zaobserwowano relatywnie wysoki wskaźnik przestępstw przeciwko rodzinie i opiece stwierdzonych w zakończonych postępowaniach przygotowawczych (X_{20}). Tak wyróżniony zestaw cech jest charakterystyczny dla regionów mało zurbanizowanych, zamieszkałych przez ludność o tradycyjnym systemie wartości oraz radykalnych poglądach w kwestiach dotyczących małżeństwa i rodziny.

Analizując średnie wartości zmiennych diagnostycznych opisujących elementy drugiego skupienia G2 (zlokalizowanych na południu kraju) należy zwrócić uwagę na relatywnie wysoki odsetek gospodarstw domowych na wsi czerpiących dochody ze źródeł pozarolniczych (X_2), wysoki wskaźnik osób wyjeżdżających na pobyt czasowy za granicę (X_6), wysoką religijność mieszkańców (X_{12}), a przy tym najniższy odsetek kobiet z wykształceniem wyższym (X_8), najmniejszy wskaźnik płodności młodych kobiet w wieku 15-19 lat (X_{16}) oraz niewielką częstość występowania przestępstw przeciwko rodzinie (X_{20}).

W trzecim skupieniu G3 znalazły się województwa położone w centralnej i południowej części kraju, które wyróżniały się z uwagi na względnie bardzo wysoki poziom następujących zmiennych: przeciętne zatrudnienie w przemyśle (X_3), migracje do miast (X_4), odsetek kobiet legitymujących się wykształceniem wyższym (X_8). Najmniejszy natomiast na tle innych skupień był w tej grupie województw wskaźnik wyjazdów czasowych ludności za granicę (X_6). Można zatem wnioskować, że województwa łódzkie, mazowieckie, śląskie i wielkopolskie utworzyły skupienie o relatywnie najwyższym poziomie uprzemysłowienia stymulując tym samym inne procesy społeczne, jak napływ ludności do miast, czy wzrost poziomu wykształcenia i aktywności zawodowej kobiet.

Do czwartej grupy zakwalifikowanych zostało sześć województw cechujących się relatywnie najmniejszą religijnością mieszkańców (X_{12}) a także największą częstością małżeństw powtórnych osób rozwiedzionych (X_{13}) oraz największym wskaźnikiem płodności młodych kobiet (X_{16}). Zaobserwowane średnie wartości wyżej wymienionych zmiennych jednoznacznie wskazują na pewne przemiany obyczajowe zachodzące na obszarze województw grupy G4, polegające m.in. na liberalizacji postaw wobec różnych form życia rodzinnego. Szczególnie wysoki poziom cechy X_{13} pozwala wnioskować o dużej tolerancji na „rynku matrymonialnym” wobec osób rozwiedzionych.

Rys. 4.10. Wyniki klasyfikacji województw według natężenia rozwodów i uwarunkowań rozwodów według trzech wariantów – Polska, 2002-2006 r.

Źródło: Opracowanie własne przy pomocy pakietu *STATISTICA 8.0*.

Graficznym obrazem uzyskanych wyników grupowania województw przy wykorzystaniu trzech różnych narzędzi analizy taksonomicznej są mapki (na rys. 4.10). Zbieżność wyników analizy wykorzystującej zmienne syntetyczne oraz analizy skupień, które umożliwiły pogrupowanie województw ze względu na różnorodne demo-społeczne i gospodarcze uwarunkowania zachowań sprzyjających rozpadowi małżeństw, z faktyczną stopą rozwodów w poszczególnych regionach kraju w danym okresie była uderzająca. Praktyczne zastosowanie metod taksonomicznych pozwoliło zatem na potwierdzenie hipotezy *o wyraźnym przestrzennym zróżnicowaniu stopnia destabilizacji małżeństw z uwagi na specyficzne regionalne uwarunkowania tych procesów*. W tym kontekście należy podkreślić szczególne znaczenie procesów urbanizacyjnych i coraz większy zasięg oddziaływania nowoczesnej kultury miejskiej, kreującej liberalne poglądy i zachowania w kwestiach dotyczących życia małżeńskiego i rodziny. Wpływ postępu cywilizacyjnego na przeobrażenia w rodzinach polskich dokonuje się przede wszystkim poprzez przemiany w szeroko pojmowanym systemie wartości.

Należy również zwrócić uwagę na wyraźne dysproporcje pomiędzy województwami północno-zachodniej i południowo-wschodniej części kraju, które w dużej mierze wynikają ze stopnia zurbanizowania tych regionów. Nie bez znaczenia w tym względzie jest także czynnik historyczny związany z przesunięciem na zachód granic Polski po drugiej wojnie światowej oraz ruchem imigracyjnym ludności na obszar Ziemi Odzyskanych. Przemieszczenie kultur, obyczajów i zanik rodzimych tradycji są przyczyną większej podatności ludności zamieszkującej obecnie północno-zachodni region kraju na procesy dezintegracji małżeństw⁵⁸.

Terytorialne zróżnicowanie stopy rozwodów wskazuje na różnorodne uwarunkowania procesu rozpadu małżeństw i rodzin, tkwiące w zachodzących przeobrażeniach społeczno-ekonomicznych i ich konsekwencjach. Przeprowadzona analiza z pewnością nie wyczerpała tematu, a jedynie zasygnalizowała istotę problemu i w sposób ilościowy potwierdziła pewne hipotezy dotyczące oddziaływania makrootoczenia na procesy dezintegracji. Rezultaty badania postaw społecznych wobec rozwodów ukazane w kolejnych rozdziałach pracy rzucają pewne światło na stopień społecznej akceptacji rozwodów w różnych regionach, kształtowanej m.in. pod wpływem czynników o charakterze środowiskowym i światopoglądowym.

⁵⁸ E. Rosset, Demografia Polski. Reprodukacja ludności, op. cit., s. 142, 144.

Rozdział V

Identyfikacja społecznej percepcji rozwodów w Polsce

Obserwowane w Polsce przemiany społeczno-demograficzne polegające na osłabieniu więzi rodzinnych, dezintegracji małżeństw i dywersyfikacji form rodzin są wynikiem m.in. liberalizacji postaw społeczeństwa w kwestii małżeństwa i rodziny. W obliczu tychże przemian szczególnie ważne wydaje się monitorowanie opinii społecznej na ten temat.

W procesie badania podjęto próbę identyfikacji postaw ludności Polski wobec procesu rosnącej liczby rozwodów oraz rozpoznania czynników wpływających na zróżnicowanie tychże postaw. Rezultaty analizy zmian postaw społeczeństwa polskiego w czasie były przyczynkiem do weryfikacji hipotezy o *pogłębiającej się unifikacji postaw w skali kraju*. W celu realizacji powyższych założeń wykorzystano dane sondażowe pochodzące z badań PPA2 (*Population Policy Acceptance Study*) i PGSS (Polski Generalny Sondaż Społeczny), jak również narzędzia analizy wielowymiarowej i wnioskowania w zakresie cech jakościowych.

1. Charakterystyka socjo-demograficzna respondentów

Zgodnie z założeniami postępowania badawczego, wielowymiarowa analiza danych została poprzedzona ogólną charakterystyką socjo-demograficzną osób ankietowanych. Oceny struktury badanych zbiorowości dokonano uwzględniając cechy: płeć, wiek, miejsce zamieszkania, stan cywilny, typ zajmowanego gospodarstwa domowego, wykształcenie.

Analiza struktury osób, które w listopadzie i grudniu 2001 r. wzięły udział w tzw. „Badaniu ankietowym dotyczącym poglądów na zagadnienia ludnościowe oraz politykę ludnościową”¹ (tj. PPA2 w Polsce), wykazała, że wśród ankietowanych było 47% mężczyzn oraz 53% kobiet (tab. 5.1). W odniesieniu do populacji generalnej oznacza to niewielką nadreprezentację kobiet w próbie, bowiem według danych GUS² wśród osób w wieku 18-65 było 49% mężczyzn oraz 51% kobiet.

Mieszkańcami miast było 2611 respondentów, tj. 58%, co wobec odsetka ludności miejskiej w wieku 18-65 lata w całej populacji na poziomie 64% dało nieznaczną

¹ Por. paragraf 2 w rozdziale II.

² Stan ludności na 31.12.2001; Internetowa baza danych demograficznych, <http://www.stat.gov.pl/demografia/index.html> [dostęp 31.01.2009].

nadrepzentację mieszkańców wsi w próbie. W miastach liczących powyżej 100 tys. mieszkało 26% respondentów³ (analogicznie 29% ludności ogółem w populacji generalnej).

Osoby w wieku 18-34 lata, istotnym z punktu widzenia formowania rodziny, stanowiły 39% populacji, przy czym udział młodzieży w wieku poniżej 20 lat nie przekraczał 6% w skali całego kraju. Respondenci będący w wieku 35-54 lata stanowili 46% badanej zbiorowości, zaś najstarsi (55-65 lat) – 15%. Rozkład próby PPA2 ze względu na wiek w wyróżnionych subpopulacjach był zgodny z rozkładem w populacji generalnej⁴

Tab. 5.1. Respondenci według stanu cywilnego a płeć, wiek i miejsce zamieszkania – Polska, 2001 r.

Wyszczególnienie	Stan cywilny										Razem	
	kawaler panna		żonaty zameżna		w separacji		wdowiec wdowa		rozwiedziony rozwiedziona			
	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%
Ogółem	1038	23,0	3166	70,3	18	0,4	164	3,6	118	2,6	4504	100,0
Płeć												
mężczyźni	578	27,5	1464	69,7	7	0,3	24	1,1	28	1,3	2101	100,0
kobiety	460	19,1	1702	70,8	11	0,5	140	5,8	90	3,7	2403	100,0
Wiek w latach												
<20	257	98,5	4	1,5	-	-	-	-	-	-	261	100,0
20-34	619	42,0	827	56,1	4	0,3	2	0,1	21	1,4	1473	100,0
35-54	143	6,8	1796	86,0	11	0,5	62	3,0	77	3,7	2089	100,0
55+	19	2,8	537	79,1	3	0,4	100	14,7	20	2,9	679	100,0
brak danych	-	-	2	100,0	-	-	-	-	-	-	2	100,0
Miejsca zamieszkania												
miasto	586	22,4	1814	69,5	11	0,4	103	3,9	97	3,7	2611	100,0
wieś	452	23,9	1352	71,4	7	0,4	61	3,2	21	1,1	1893	100,0

Źródło: Obliczenia własne na podstawie międzynarodowej bazy danych PPA2 (przekodowane zmienne CQ3, CQ2, CQ19, RCCQ1-4).

Nieco ponad 23% respondentów stanowiły osoby w stanie cywilnym kawaler/panna, a ponad 70% – osoby żonate/zameżne (tab. 5.1). Niemal co piąta kobieta była panną, a częściej niż co czwarty mężczyzna pozostawał kawalerem. Wśród respondentów pozostających w związku małżeńskim nieznacznie dominowały kobiety (54%). Natomiast wyraźna dominacja kobiet występowała w subpopulacjach osób, które żyły w separacji (61%), były po rozwodzie (85%) lub straciły małżonka na skutek jego śmierci (76%). W całej badanej próbie było 118 osób rozwiedzionych, co stanowiło ok. 3% liczebności próby. W miastach stosunkowo większy był udział respondentów rozwiedzionych, a mniejszy – udział osób żonatych/zameżnych (w porównaniu ze strukturą badanych na wsi). W kohorcie respondentów w wieku poniżej 20 lat życia dominowały osoby stanu wolnego, natomiast

³ I.E. Kotowska, Charakterystyka próby, w: Polityka ludnościowa – cele, rozwiązania, opinie, red. I.E. Kotowska, op. cit., s. 18.

⁴ Por. paragraf 3 w rozdziale II.

w starszych kohortach – żonaci mężczyźni i zamężne kobiety. Spośród rozwiedzionych, najwięcej było osób w wieku średnim, tj. 35-54 lata.

Blisko 70% respondentów obu płci mieszkało ze swoim partnerem lub małżonkiem, a około 30% badanych mężczyzn i 28% kobiet nie miało stałego partnera (tab. 5.2). Stosunkowo znikoma część badanych (1,4%) zadeklarowała życie w związku typu LAT (ang. *living apart together*). Porównanie struktur w przekroju miasto-wieś wykazało, że wśród respondentów z miast relatywnie większy był udział osób nie współzamieszkujących z partnerem lub deklarujących życie w związku LAT niż udział takich osób w strukturze mieszkańców wsi. Również wśród osób młodych, w wieku 20-34 lata, stosunkowo wysoki był udział osób pozostających w związkach typu LAT (1,8%) oraz osób nie żyjących w stałym związku partnerskim (43,1%). Świadczy to o tym, że mieszkańcy miast oraz osoby w wieku poniżej 35 lat częściej wybierali alternatywne w stosunku do małżeństwa oraz kohabitacji formy współżycia z partnerem lub życie samotne.

Tab. 5.2. Respondenci według formy zamieszkania z partnerem a płeć, wiek i miejsce zamieszkania – Polska, 2001 r.

Wyszczególnienie	Forma zamieszkania								Razem	
	bez partnera		związek typu LAT		z partnerem / małżonkiem		brak danych			
	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%
Ogółem	1306	29,0	65	1,4	3128	69,4	5	0,1	4504	100,0
Płeć										
mężczyźni	623	29,7	26	1,2	1449	69,0	3	0,1	2101	100,0
kobiety	683	28,4	39	1,6	1679	69,9	2	0,1	2403	100,0
Wiek w latach										
<20	253	96,9	2	0,8	4	1,5	2	0,8	261	100,0
20-34	635	43,1	27	1,8	809	54,9	2	0,1	1473	100,0
35-54	279	13,4	29	1,4	1780	85,2	1	0,0	2089	100,0
55+	139	20,5	7	1,0	533	78,5	-	-	679	100,0
brak danych	-	-	-	-	2	100,0	-	-	2	100,0
Miejsca zamieszkania										
miasto	775	29,7	43	1,6	1789	68,5	4	0,2	2611	100,0
wieś	531	28,1	22	1,2	1339	70,7	1	0,1	1893	100,0

Źródło: Obliczenia własne na podstawie międzynarodowej bazy danych PPA2 (przekodowane zmienne RCCQ4B, CQ2, CQ19, RCCQ1-4).

W strukturze respondentów według typu gospodarstwa domowego najmniejszy udział miały osoby tworzące gospodarstwa jednoosobowe⁵ (tab. 5.3). Kobiety dwukrotnie częściej

⁵ Wśród zbadanych gospodarstw domowych silnie niedoreprezentowane były gospodarstwa jednoosobowe (Mikrospis z 1995 r. – 21%). Niski udział gospodarstw jednoosobowych wynikał głównie z faktu, iż nieobecność jedyne go członka w czasie wizyty ankietera powodowała „wypadnięcie” gospodarstwa z badania. Także niższy do ustalonego na podstawie Mikrospisu był udział gospodarstw tworzonych przez rodziny niepełne – 11% w próbie wobec 17% w Mikrospisie. Por.: I.E. Kotowska, Charakterystyka próby, w: Polityka ludnościowa – cele, rozwiązania, opinie, red. I.E. Kotowska, op. cit., s. 18.

niż mężczyźni tworzyły takie gospodarstwa i częściej były głowami rodzin niepełnych. W miastach, stosunkowo większy niż na wsi, był odsetek respondentów samotnie wychowujących dzieci, a także respondentów tworzących gospodarstwa jednoosobowe. Najbardziej liczną grupę stanowili respondenci mieszkający razem ze swoim partnerem i dziećmi – blisko 60% ogółu badanych.

Tab. 5.3. Respondenci według typu gospodarstwa domowego¹⁾ a płeć, wiek i miejsce zamieszkania – Polska, 2001 r.

Wyszczególnienie	Typ gospodarstwa domowego ¹⁾										Razem	
	jednoosobowe gospodarstwo		para bez dzieci ²⁾		para z dziećmi ²⁾		samotny rodzic z dziećmi ²⁾		inne			
	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%
Ogółem	173	3,8	611	13,6	2687	59,7	370	8,2	663	14,7	4504	100,0
Płeć												
mężczyźni	60	2,9	275	13,1	1319	62,8	146	6,9	301	14,3	2101	100,0
kobiety	113	4,7	336	14,0	1368	56,9	224	9,3	362	15,1	2403	100,0
Wiek w latach												
<20	2	0,8	-	-	201	77,0	31	11,9	27	10,3	261	100,0
20-34	34	2,3	106	7,2	889	60,4	133	9,0	311	21,1	1473	100,0
35-54	79	3,8	229	11,0	1413	67,6	154	7,4	214	10,2	2089	100,0
55+	58	8,5	274	40,4	184	27,1	52	7,7	111	16,3	679	100,0
brak danych	-	-	2	100,0	-	-	-	-	-	-	2	100,0
Miejsca zamieszkania												
miasto	140	5,4	413	15,8	1552	59,4	244	9,3	262	10,0	2611	100,0
wieś	33	1,7	198	10,5	1135	60,0	126	6,7	401	21,2	1893	100,0

¹⁾ Zgodnie z klasyfikacją typów gospodarstw domowych zastosowaną w polskiej wersji kwestionariusza PPA2.

²⁾ Włączając przypadki, gdzie we wspólnym gospodarstwie domowym zamieszkiwali także inni członkowie rodziny lub osoby niespokrewnione.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie międzynarodowej bazy danych PPA2 (przekodowane zmienne P_RCCQ6, CQ2, CQ19, RCCQ1-4).

W gospodarstwach jednorodzinnych (pomijając nierodzinne gospodarstwa jednoosobowe, a także gospodarstwa, w których występowały inni członkowie rodziny, np. dziadkowie, teściowie, rodzeństwo, dalsi krewni, lub osoby spoza rodziny) zamieszkiwało około 44% respondentów (tab. 5.4). Wśród nich największy udział miały osoby mieszkające wyłącznie ze swoim partnerem i dziećmi. Osoby samotnie wychowujące dzieci stanowiły nieco ponad 2% wielkości próby. Rodziny niepełne częściej tworzyli respondenci płci żeńskiej, a także respondenci mieszkający w miastach. Udział osób w wieku 55-65 lat był wysoki wśród gospodarstw jednoosobowych i gospodarstw tworzonych przez parę bez dzieci.

Tab. 5.4. Respondenci według typu gospodarstwa domowego¹⁾ a płeć, wiek i miejsce zamieszkania – Polska, 2001 r.

Wyszczególnienie	Typ gospodarstwa domowego ¹⁾										Razem	
	jednoosobowe gospodarstwo		para bez dzieci		para z dziećmi		samotny rodzic z dziećmi		inne ²⁾			
	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%
Ogółem	170	3,8	525	11,7	1372	30,5	94	2,1	2343	52,0	4504	100,0
Płeć												
mężczyźni	59	2,8	237	11,3	645	30,7	11	0,5	1149	54,7	2101	100,0
kobiety	111	4,6	288	12,0	727	30,3	83	3,5	1194	49,7	2403	100,0
Wiek w latach												
<20	2	0,8	-	-	3	1,1	-	-	256	98,1	261	100,0
20-34	32	2,2	88	6,0	405	27,5	17	1,2	931	63,2	1473	100,0
35-54	77	3,7	179	8,6	923	44,2	69	3,3	841	40,3	2089	100,0
55+	59	8,7	256	37,7	41	6,0	8	1,2	315	46,4	679	100,0
brak danych	-	-	2	100,0	-	-	-	-	-	-	2	100,0
Miejsca zamieszkania												
miasto	134	5,1	348	13,3	832	31,9	69	2,6	1228	47,0	2611	100,0
wieś	36	1,9	177	9,4	540	28,5	25	1,3	1115	58,9	1893	100,0

¹⁾ Zgodnie z klasyfikacją typów gospodarstw domowych zastosowaną w międzynarodowej bazie danych PPA2.

²⁾ Do kategorii „Inne” włączono także gospodarstwa, które zostałyby zaliczone do jednej z pozostałych czterech kategorii, gdyby nie zamieszkiwali ich także inni członkowie rodziny (np. dziadkowie, teściowie, rodzeństwo, dalsi krewni) lub osoby spoza rodziny. Por. International Population Policy Acceptance Survey (IPPAS) Codebook (corrected), DIALOG, Workpackage 2, Deliverable 6, Brussel, May 2005, s. 142.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie międzynarodowej bazy danych PPA2 (przekodowane zmienne RCCQ6, CQ2, CQ19, RCCQ1-4).

Tab. 5.5. Respondenci według poziomu wykształcenia a płeć, wiek i miejsce zamieszkania – Polska, 2001 r.

Wyszczególnienie	Poziom wykształcenia						Razem	
	podstawowe, niepełne podstawowe		zawodowe, średnie ¹⁾ , policealne		wyższe			
	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%
Ogółem	1038	23,0	3054	67,8	412	9,1	4504	100,0
Płeć								
mężczyźni	463	22,0	1480	70,4	158	7,5	2101	100,0
kobiety	575	23,9	1574	65,5	254	10,6	2403	100,0
Wiek w latach								
<20	153	58,6	108	41,4	-	-	261	100,0
20-34	150	10,2	1141	77,5	182	12,4	1473	100,0
35-54	413	19,8	1500	71,8	176	8,4	2089	100,0
55+	322	47,4	303	44,6	54	8,0	679	100,0
brak danych	-	-	2	100,0	-	-	2	100,0
Miejsca zamieszkania								
miasto	454	17,4	1840	70,5	317	12,1	2611	100,0
wieś	584	30,9	1214	64,1	95	5,0	1893	100,0

¹⁾ Lower and upper secondary education [ang.]. W międzynarodowej bazie danych PPA2 nie wyróżniono osobno wykształcenia zawodowego i średniego.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie międzynarodowej bazy danych PPA2 (przekodowane zmienne CQ21A, CQ2, CQ19, RCCQ1-4).

Czynnikiem mogącym mieć duży wpływ zarówno na społeczną jak i ekonomiczną sytuację badanych, jak założono we wstępnej fazie procesu badania, jest ich poziom wykształcenia. Rezultaty analizy struktury badanej zbiorowości (tab. 5.5) wykazały, że respondentki miały relatywnie wyższy poziom wykształcenia niż respondenci płci męskiej. Wykształceniem wyższym legitymowało się tylko 8% mężczyzn i 11% kobiet. Pewne dysproporcje występowały również w strukturze respondentów ze względu na poziom wykształcenia w przekroju miasto-wieś, na niekorzyść mieszkańców wsi. Respondenci z najwyższą kategorią wykształcenia stanowili 12% w miastach i tylko 5% na wsi.

W celu identyfikacji struktury 1609 respondentów, którzy w maju i czerwcu 1994 r. wzięli udział w badaniu pt. *„Rodzina i społeczne role kobiet”* w ramach Polskiego Generalnego Sondażu Społecznego (PGSS)⁶, uwzględniono takie cechy jak płeć, miejsce zamieszkania, wiek, stan cywilny i wykształcenie.

Struktura respondentów według płci i miejsca zamieszkania w próbie była wysoce zbieżna ze strukturą ludności w wieku 18 lat i więcej w całym kraju⁷. W badanej próbie znalazło się bowiem 45% mężczyzn oraz 55% kobiet (tab. 5.6). Oznaczało to niewielką nadreprezentację respondentów płci żeńskiej w próbie w odniesieniu do populacji generalnej, w której udział kobiet był niższy o 3 pp. Natomiast udział mieszkańców miast w badanej próbie wynosił 64% i był jedynie o 1 pp. wyższy od odsetka ludności dorosłej zamieszkałej w miastach w całej populacji. Również rozkład próby PGSS ze względu na wiek w wyróżnionych subpopulacjach był zgodny ze strukturą ludności według tej cechy w populacji generalnej⁸.

Stan cywilny zbiorowości poddanej obserwacji w PGSS w 1994 r. był zróżnicowany (tab. 5.6). Stwierdzono, że 17% respondentów było stanu wolnego, a 65% żyło w związku małżeńskim lub konkubinacie. Znacznie niższy był udział osób owdowiałych (12%), rozwiedzionych (niespełna 5%) oraz żyjących w separacji ze swoim współmałżonkiem (1%). Wśród osób stanu wolnego nieznacznie przeważali kawalerowie. Natomiast w pozostałych subpopulacjach wyróżnionych ze względu na stan cywilny dominujący był udział kobiet (największy w subpopulacji osób owdowiałych, co jest naturalnym skutkiem większego udziału kobiet w najstarszych kohortach wiekowych w populacji generalnej). W subpopulacji osób rozwiedzionych było dziesięciokrotnie więcej mieszkańców miast niż wsi, chociaż ludność miejska stanowiła tylko dwie trzecie liczebności całej próby. Stwierdzono natomiast

⁶ Por. paragraf 2 w rozdziale II.

⁷ Stan ludności na 31.12.1994; por.: Rocznik Demograficzny, GUS, Warszawa 1995.

⁸ Por. paragraf 3 w rozdziale II.

relatywnie mniejszy udział respondentów żonatych/zamężnych na wsi niż w mieście (a zatem odwrotnie niż w próbie PPA2 z 2001 r.). Wszyscy respondenci poniżej 20 roku życia byli stanu wolnego, a tylko czworo respondentów rozwiedzionych nie miało ukończonych 35 lat życia.

Tab. 5.6. Respondenci według stanu cywilnego a płeć, wiek i miejsce zamieszkania – Polska, 1994 r.

Wyszczególnienie	Stan cywilny										Razem	
	kawaler panna		żonaty zameżna konkubinat		w separacji		wdowiec wdowa		rozwiedziony rozwiedziona			
	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%
Ogółem	278	17,3	1049	65,2	17	1,1	188	11,7	77	4,8	1609	100,0
Płeć												
mężczyźni	152	20,8	524	71,7	4	0,5	26	3,6	25	3,4	731	100,0
kobiety	126	14,4	525	59,8	13	1,5	162	18,5	52	5,9	878	100,0
Wiek w latach												
<20	38	100,0	-	-	-	-	-	-	-	-	38	100,0
20-34	164	38,5	255	59,9	2	0,5	1	0,2	4	0,9	426	100,0
35-54	59	9,2	502	78,0	9	1,4	28	4,3	46	7,1	644	100,0
55+	17	3,4	292	58,3	6	1,2	159	31,7	27	5,4	501	100,0
Miejsca zamieszkania												
miasto	151	14,6	681	66,1	12	1,2	117	11,3	70	6,8	1031	100,0
wieś	127	22,0	368	63,7	5	0,9	71	12,3	7	1,2	578	100,0

Źródło: Obliczenia własne na podstawie bazy danych PGSS (przekodowane zmienne Q41A, Q8, SIZE, Q9AGE).

Tab. 5.7. Respondenci według poziomu wykształcenia a płeć, wiek i miejsce zamieszkania – Polska, 1994 r.

Wyszczególnienie	Poziom wykształcenia										Razem	
	podstawowe, niepełne podstawowe		zasadnicze zawodowe		średnie, policealne		wyższe		trudno powiedzieć			
	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%
Ogółem	499	31,0	452	28,1	488	30,3	168	10,4	2		1609	100,0
Płeć												
mężczyźni	191	26,1	263	36,0	193	26,4	84	11,5	-	-	731	100,0
kobiety	308	35,1	189	21,5	295	33,6	84	9,6	2	0,2	878	100,0
Wiek w latach												
<20	12	31,6	12	31,6	14	36,8	-	-	-	-	38	100,0
20-34	54	12,7	184	43,2	157	36,9	31	7,3	-	-	426	100,0
35-54	142	22,0	197	30,6	214	33,2	91	14,1	-	-	644	100,0
55+	291	58,1	59	11,8	103	20,6	46	9,2	2	0,4	501	100,0
Miejsca zamieszkania												
miasto	225	21,8	271	26,3	383	37,1	152	14,7	-	-	1031	100,0
wieś	274	47,4	181	31,3	105	18,2	16	2,8	2	0,3	578	100,0

Źródło: Obliczenia własne na podstawie bazy danych PGSS (przekodowane zmienne Q131A, Q8, SIZE, Q9AGE).

Wśród respondentów poddanych badaniu ankietowemu PGSS w 1994 r. znalazło się stosunkowo dużo, bo 31%, osób z wykształceniem podstawowym lub niepełnym

podstawowym (tab. 5.7). Podobny był udział osób z wykształceniem średnim i policealnym (30%), a nieco niższy – udział osób o wykształceniu zasadniczym zawodowym (28%). Respondenci o uniwersyteckim cenzusie wykształcenia stanowili nieco ponad 10% liczebności próby. Wśród mężczyzn stosunkowo większa niż wśród kobiet była frakcja respondentów legitymujących się wykształceniem wyższym lub zawodowym. Kobiety miały relatywnie większy udział w pozostałych dwóch grupach według poziomu wykształcenia. Blisko połowa respondentów mieszkających na wsi (47%) posiadała co najwyżej wykształcenie podstawowe, a tylko niespełna 3% – wykształcenie wyższe. Znaczny na wsi był także udział badanych posiadających wykształcenie zasadnicze zawodowe (31%). Odminną strukturą według poziomu wykształcenia charakteryzowali się respondenci mieszkający w miastach. Tylko co piąty z nich posiadał co najwyżej wykształcenie podstawowe, co czwarty – zawodowe, a już co trzeci – średnie lub policealne. Wykształcenie wyższe posiadało prawie 15% badanych mieszkańców miast. Większość osób w wieku 55 lat i więcej posiadała wykształcenie na poziomie zaledwie podstawowym (58%). Równocześnie, w najstarszej grupie wiekowej nieznacznie większy był udział osób z wykształceniem uniwersyteckim (9%) aniżeli w grupie respondentów w wieku 20-34 lata (zaledwie 7%).

W toku postępowania badawczego analizie poddano także strukturę respondentów, którzy wzięli udział w Polskim Generalnym Sondażu Społecznym w kwietniu 2002 r. realizującym suplement tematyczny pt. *„Rodzina i społeczne role kobiet”* (balot A)⁹. Szczególną uwagę skupiono na kilku cechach demograficzno-społecznych osób badanych, takich jak płeć, miejsca zamieszkania, wiek, stan cywilny i poziom wykształcenia.

Badaniu poddano 1252 dorosłych respondentów. Analiza ich struktury według płci wykazała, że wśród zbadanych było 42% mężczyzn oraz 58% kobiet (tab. 5.8). W odniesieniu do populacji generalnej oznacza to pewną nadreprezentację kobiet w próbie, bowiem według danych GUS wśród osób dorosłych (tj. w wieku 18 lat i więcej) w Polsce było wówczas 48% mężczyzn oraz 52% kobiet¹⁰. W miastach mieszkało 65% respondentów, co wobec odsetka dorosłej ludności miejskiej w całej populacji na poziomie 63% dało nieznaczną nadreprezentację mieszkańców miast w próbie. Osoby w wieku 18-34 lata, istotnym z punktu widzenia formowania rodziny, stanowiły 26% badanej zbiorowości. Natomiast respondenci będący w wieku średnim, tj. 35-54 lata, stanowili 41% ogólnej liczebności próby. Wykazano

⁹ Por. paragraf 2 w rozdziale II.

¹⁰ Stan ludności na 31.12.2002; Internetowa baza danych demograficznych, <http://www.stat.gov.pl/demografia/index.html> [dostęp 31.01.2009].

ponadto, że rozkład próby PGSS z 2002 r. ze względu na wiek w wyróżnionych subpopulacjach był zgodny z odpowiednimi rozkładami w populacji generalnej¹¹.

Tab. 5.8. Respondenci według stanu cywilnego a płeć, wiek i miejsce zamieszkania – Polska, 2002 r.

Wyszczególnienie	Stan cywilny										Razem	
	kawaler panna		żonaty zameżna konkubinat		w separacji		wdowiec wdowa		rozwiedziony rozwiedziona			
	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%
Ogółem	231	18,5	752	60,1	20	1,6	179	14,3	70	5,6	1252	100,0
Płeć												
mężczyźni	118	22,3	345	65,2	12	2,3	28	5,3	26	4,9	529	100,0
kobiety	113	15,6	407	56,3	8	1,1	151	20,9	44	6,1	723	100,0
Wiek w latach												
<20	20	100,0	-	-	-	-	-	-	-	-	20	100,0
20-34	141	47,0	151	50,3	1	0,3	2	0,7	5	1,7	300	100,0
35-54	40	7,8	398	77,1	14	2,7	21	4,1	43	8,3	516	100,0
55+	30	7,2	203	48,8	5	1,2	156	37,5	22	5,3	416	100,0
Miejsca zamieszkania												
miasto	139	17,1	479	59,0	13	1,6	123	15,1	58	7,1	812	100,0
wieś	92	20,9	273	62,0	7	1,6	56	12,7	12	2,7	440	100,0

Źródło: Obliczenia własne na podstawie bazy danych PGSS (przekodowane zmienne Q41A, Q8, SIZE, Q9AGE).

W badanej próbie znajdowało się około 19% respondentów stanu wolnego, 14% wdowców i wdów, 6% rozwiedzionych i niespełna 2% osób żyjących w separacji (tab. 5.8). Pozostałą część stanowiły osoby żonate/zameżne lub mieszkające ze stałym partnerem w nieformalnym związku. Życie w konkubinacie¹² zadeklarowało 27 respondentów, tj. 2% wszystkich badanych. Należy zauważyć, iż odsetek respondentów żyjących w stałym związku partnerskim (małżeństwo lub konkubinat) w próbie PGSS z 2002 r. (60%) był mniejszy niż udział tej kategorii badanych w próbie z 1994 r. (65%) oraz w próbie PPA2 z 2001 r. (70%). Jednocześnie frakcja rozwiedzionych respondentów w próbie z 2002 r. była zbliżona do frakcji w próbie z 1994 r. (5%), ale dwa razy większa od tej odnotowanej w próbie PPA2 (3%).

W badaniu z 2002 r. odnotowano relatywnie większy udział mężczyzn stanu wolnego oraz żonaty lub żyjących w konkubinacie w porównaniu do analogicznych wskaźników w strukturze badanych kobiet według stanu cywilnego. Ponadto wśród respondentów

¹¹ Por. paragraf 3 w rozdziale II.

¹² W 2002 r. po raz pierwszy w kwestionariuszu ankietowym PGSS wyodrębniono konkubinat jako osobną kategorię stanu cywilnego (zmienna Q41A1). W badaniach PGSS realizowanych we wcześniejszych latach osoby żyjące w konkubinacie były zaliczane do tej samej kategorii co osoby żonate/zameżne. Por.: B. Cichomski, T. Jerzyński, M. Zieliński, Polskie Generalne Sondáže Społeczne: struktura skumulowanych wyników badań 1992-2008, op. cit., s. 4.

mieszkających w miastach stosunkowo więcej (niż na wsi) było osób rozwiedzionych, a mniej – żonatych/zamężnych (w tym kohabitacji). Podobne wnioski wysunięto z analizy struktury próby z badania PPA2 z 2001 r.

Tab. 5.9. Respondenci według poziomu wykształcenia a płeć, wiek i miejsce zamieszkania – Polska, 2002 r.

Wyszczególnienie	Poziom wykształcenia								Razem	
	podstawowe, niepełne podstawowe		zasadnicze zawodowe		średnie, policealne		wyższe			
	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%	<i>l. b.</i>	%
Ogółem	327	26,1	316	25,2	402	32,1	207	16,5	1252	100,0
Płeć										
mężczyźni	120	22,7	183	34,6	140	26,5	86	16,3	529	100,0
kobiety	207	28,6	133	18,4	262	36,2	121	16,7	723	100,0
Wiek w latach										
<20	7	35,0	2	10,0	11	55,0	-	-	20	100,0
20-34	28	9,3	76	25,3	100	33,3	96	32,0	300	100,0
35-54	77	14,9	178	34,5	193	37,4	68	13,2	516	100,0
55+	215	51,7	60	14,4	98	23,6	43	10,3	416	100,0
Miejsca zamieszkania										
miasto	149	18,3	187	23,0	296	36,5	180	22,2	812	100,0
wieś	178	40,5	129	29,3	106	24,1	27	6,1	440	100,0

Źródło: Obliczenia własne na podstawie bazy danych PGSS (przekodowane zmienne Q131A, Q8, SIZE, Q9AGE).

Identyfikacja poziomu wykształcenia respondentów poddanych badaniu w 2002 r. (tab. 5.9) ukazała mniejszy, w porównaniu ze strukturą próby z 1994 r., udział osób o najniższej kategorii wykształcenia (26% wobec 31% w 1994 r.), a zdecydowanie większy udział respondentów z wykształceniem wyższym (17% wobec 10% w 1994 r.). Wykształceniem na poziomie akademickim relatywnie częściej legitymowały się kobiety – a zatem uległa odwróceniu relacja zaobserwowana w próbie PGSS z 1994 r. Ponadto wzrósł udział osób z wykształceniem wyższym na wsi (6% wobec 3% w 1994 r.). Mimo zaobserwowanych zmian, dysproporcje w poziomie wykształcenia pomiędzy respondentami z miast i wsi były nadal bardzo wyraźne. Utrzymał się nadal wysoki udział osób o wykształceniu zaledwie podstawowym wśród respondentów w wieku 55 lat i więcej (52% wobec 58% w 1994 r.). Wzrosła natomiast do 32% frakcja osób z wykształceniem wyższym wśród respondentów w wieku 20-34 lata. Zaobserwowane zmiany w strukturze przypuszczalnie były rezultatem wzrostu liczby młodzieży kontynuującej edukację na poziomie wyższym na skutek wzrostu popytu na wiedzę i zmian na rynku pracy w okresie transformacji gospodarczej w Polsce¹³. Natomiast struktura respondentów w 2002 r. według wykształcenia, płci, miejsca

¹³ J. Rutkowski, Wykształcenie a perspektywy rynku pracy, „Nauka i Szkolnictwo Wyższe” 1996, nr 7, s. 82.

zamieszkania i wieku była podobna do struktury próby PPA2 z 2001 r. według analogicznych cech (por. tab. 5.5).

2. Uwarunkowania zróżnicowania postaw wobec rozwodów

Podjmując próbę identyfikacji uwarunkowań i zróżnicowania opinii społeczeństwa polskiego wobec zjawisk dezintegracji małżeństw, wykorzystano materiały źródłowe PPA2. Za wskaźnik indywidualnych opinii respondentów przyjęto odpowiedzi na pytanie „*Jak ocenia Pan/Pani trend wzrastającej liczby rozwodów?*”. Indywidualne oceny zostały wyrażone na pięciostopniowej skali Likerta¹⁴ przy następujących wariantach odpowiedzi: 1 – *bardzo pozytywnie*, 2 – *pozytywnie*, 3 – *ani pozytywnie, ani negatywnie*, 4 – *negatywnie*, 5 – *bardzo negatywnie*. Otrzymano w ten sposób zmienną *quasi*-porządkową o wyraźnym kierunku od skrajnego indywidualizmu do konserwatyzmu. W zależności od wyrażonej opinii, respondenci zostali określani odpowiednio jako: 1 – indywidualiści, 2 – liberałowie, 3 – aspołeczni (obojętni), 4 – racjoniści, 5 – konserwatyści (tradycjoniści)¹⁵.

Oceny struktury opinii respondentów wobec rozwodów dokonano w kontekście ich opinii wobec innych zagadnień rozpatrywanych w module CL „*Styl życia*” formularza ankiety. Analiza postaw osób ankietowanych wobec m.in. zasad tworzenia związków matrymonialnych, spadku trwałości związków, zmian relacji w rodzinie pozwoliła rozpoznać, jak były postrzegane zachodzące zmiany w stylu życia ludności. Rozpoznanie postaw respondentów wobec szerszego spektrum zagadnień z dziedziny życia rodzinnego stanowiło próbę identyfikacji ich systemu wartości, który jest czynnikiem integrującym wielorakość postaw jednostki¹⁶. Analizie poddano oceny respondentów uzyskane w pięciostopniowej socjologicznej skali Likerta (tab. 5.10, rys. 5.1).

Istotnym faktem, z punktu widzenia przedmiotu badania, było wyraźne negatywne postrzeganie przez respondentów tendencji wzrastającej liczby rozwodów. Zjawisko to najczęściej było oceniane negatywnie (47%) lub bardzo negatywnie (35%). Natomiast oceny pozytywne były bardzo sporadyczne, a ich udział nie przekraczał 3%. Jednoznacznego stanowiska w tej kwestii nie miało tylko 16% badanych.

¹⁴ Por. paragraf 4.3 w rozdziale II.

¹⁵ I.E. Kotowska, A. Matysiak, A. Domaradzka, Podstawowe informacje o zmianach reprodukcji, polityce ludnościowej w Polsce oraz poglądach Polaków dotyczących tych kwestii, w: *Scenariusze polityki ludnościowej dla Polski. Badanie eksperckie Delphi*, red. I.E. Kotowska, op. cit., s. 31-34.

¹⁶ D. Markowska, Rodzina jako wartość u młodzieży w wieku prematrymonialnym, op. cit., s. 15. Por. paragraf 1 w rozdziale I.

Tab. 5.10. Postawy respondentów wobec wybranych trendów w stylu życia – Polska, 2001 r.

Odpowiedzi	Jak ocenia Pan/Pani następujące trendy?								
	CL1A	CL1B	CL1C	CL1D	CL1E	CL1F	CL1G	CL1H	CL1I
bardzo pozytywnie	153	62	81	62	41	95	43	45	41
pozytywnie	603	254	278	261	134	348	160	163	76
ani pozytywnie, ani negatywnie	1954	1316	1742	985	854	1639	1389	1636	718
negatywnie	1444	2202	1971	2337	2358	1898	2164	1865	2089
bardzo negatywnie	346	659	420	844	1098	507	727	778	1570
brak danych	4	11	12	15	19	17	21	17	10
Razem	4504	4504	4504	4504	4504	4504	4504	4504	4504

CL1A – Wzrasta liczba par zamieszkujących bez formalnego związku małżeńskiego

CL1B – Wzrasta liczba par decydujących się na bezdzietność

CL1C – Spada liczba zawieranych związków małżeńskich

CL1D – Spada liczba urodzeń

CL1E – Wzrasta liczba dzieci, które wychowywane są przez jednego rodzica

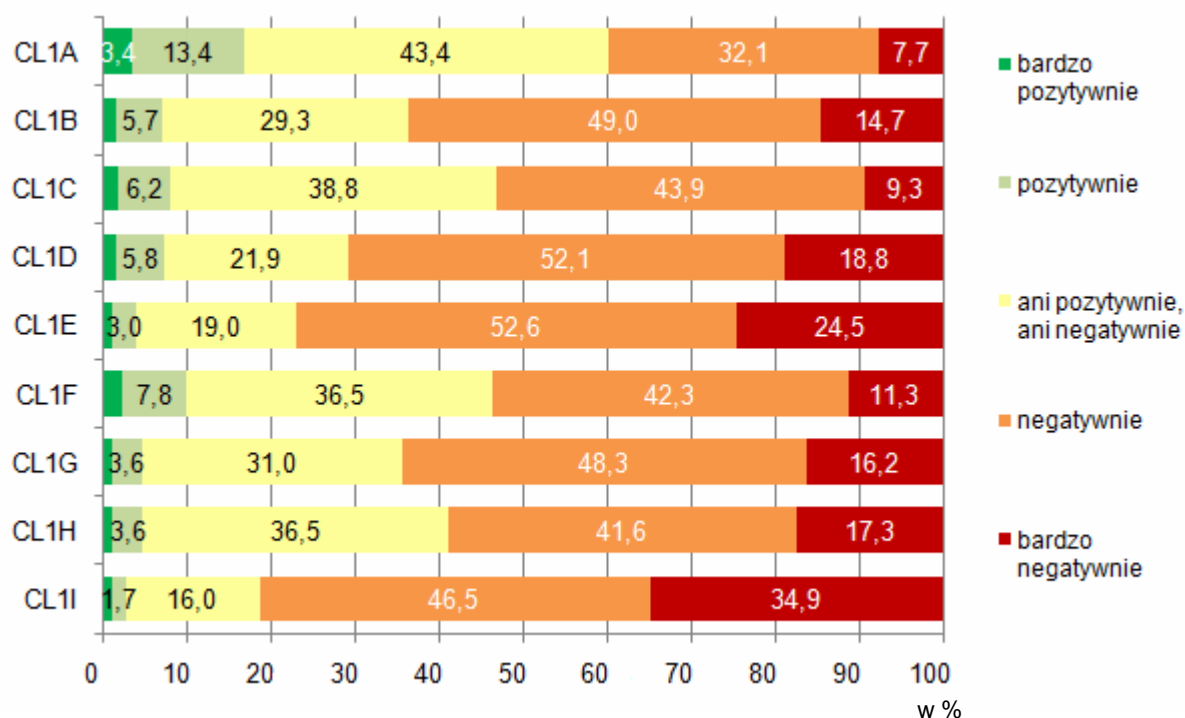
CL1F – Wzrasta liczba jedynaków

CL1G – Wzrasta liczba osób żyjących samotnie

CL1H – Wzrasta liczba urodzeń pozamałżeńskich

CL1I – Wzrasta liczba rozwodów

Źródło: Obliczenia własne na podstawie międzynarodowej bazy danych PPA2 (zmienne CL1A-CL1I).

Rys. 5.1. Postawy respondentów wobec wybranych trendów w stylu życia – Polska, 2001 r.

Źródło: Jak w tab. 5.10.

Postawy wobec rozwodów, których wyrazem były odpowiedzi respondentów na pytanie: „*Jak ocenia Pan/Pani trend wzrastającej liczby rozwodów?*”, były zróżnicowane ze względu na płeć, wiek i miejsce zamieszkania osób badanych (tab. 5.11). Wykazano, iż kobiety relatywnie częściej wyrażały opinię bardzo negatywną (37% wobec 33% wśród mężczyzn),

natomiast mężczyźni częściej przejawiali postawę obojętną. Z kolei poglądy konserwatywne (tradycjonalistyczne) częściej mieli respondenci mieszkający na wsi, a poglądy racjonalistyczne – mieszkańcy miast.

Charakterystyczne, iż we wszystkich kohortach respondentów według wieku odnotowano dominujący udział ocen negatywnych wobec tendencji wzrastającej liczby rozwodów, przy czym największy udział tychże opinii zaobserwowano wśród respondentów w wieku 55 lat i więcej. Istotność powiązań pomiędzy ocenami respondentów a ich cechami demograficzno-społecznymi została zweryfikowana za pomocą nieparametrycznego testu sumy rang, a jego rezultaty scharakteryzowano w dalszej części rozdziału.

Tab. 5.11. Postawy respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a płeć, wiek i miejsca zamieszkania – Polska, 2001 r.

Wyszczególnienie	Ocena trendu wzrastającej liczby rozwodów												Razem	
	bardzo pozytywna		pozytywna		ani pozytywna, ani negatywna		negatywna		bardzo negatywna		brak danych			
	l. b.	%	l. b.	%	l. b.	%	l. b.	%	l. b.	%	l. b.	%	l. b.	%
Ogółem	41	0,9	76	1,7	718	15,9	2089	46,4	1570	34,9	10	0,2	4504	100,0
Płeć														
mężczyźni	25	1,2	45	2,1	362	17,2	981	46,7	686	32,7	2	0,1	2101	100,0
kobiety	16	0,7	31	1,3	356	14,8	1108	46,1	884	36,8	8	0,3	2403	100,0
Wiek w latach														
<20	5	1,9	6	2,3	48	18,4	112	42,9	90	34,5	-	-	261	100,0
20-34	11	0,7	21	1,4	270	18,3	671	45,6	498	33,8	2	0,1	1473	100,0
35-54	16	0,8	34	1,6	334	16,0	979	46,9	721	34,5	5	0,2	2089	100,0
55+	9	1,3	15	2,2	64	9,4	327	48,2	261	38,4	3	0,4	679	100,0
brak danych	-	-	-	-	2	100,0	-	-	-	-	-	-	2	100,0
Miejsce zamieszkania														
miasto	20	0,8	37	1,4	438	16,8	1232	47,2	876	33,6	8	0,3	2611	100,0
wieś	21	1,1	39	2,1	280	14,8	857	45,3	694	36,7	2	0,1	1893	100,0

Źródło: Obliczenia własne na podstawie międzynarodowej bazy danych PPA2 (przekodowane zmienne CL11, CQ2, CQ19, RCCQ1-4).

Zaobserwowany dominujący udział postaw negatywnych w stosunku do rozwodów świadczy w znacznym stopniu o istnieniu w świadomości społeczeństwa polskiego głęboko zakorzenionego przekonania, że małżeństwo powinno być nierozzerwalne. Jednakże tego typu poglądy, deklarowane przez znakomitą większość społeczeństwa, w rzeczywistości nie wpływają na zahamowanie liczby rozwodów, a raczej przekładają się na odkładanie decyzji matrymonialnych w czasie, w poczuciu decyzji wiążącej na całe życie¹⁷.

Spadek liczby zawieranych związków małżeńskich negatywnie oceniła ponad połowa badanych, przy czym ocen bardzo negatywnych było około 9% (tab. 5.10, rys. 5.1). Alternatywą dla małżeństwa może być życie samotne lub też życie z partnerem bez

¹⁷ W. Wróblewska, Styl życia i wartości, w: Polityka ludnościowa – cele, rozwiązania, opinie, red. I.E. Kotowska, op. cit., s. 55.

formalnego związku. Pytania CL1A oraz CL1G pozwoliły na poznanie ocen respondentów dotyczących takiego sposobu i stylu życia. Uzyskane wyniki okazały się interesujące i zaskakujące zarazem. Zdecydowanie więcej ocen negatywnych, a szczególnie bardzo negatywnych, zyskało życie jako osoba samotna niż fakt współzamieszkiwania bez formalnego związku, co można ocenić jako jeden z symptomów erozji systemu wartości. Wzrastającą liczbę osób żyjących samotnie oceniło bardzo negatywnie 16% respondentów, a 48% wskazało ocenę negatywną (przy czym udział negatywnych ocen zjawiska kohabitacji wynosił odpowiednio 8% i 32%). Mniej więcej co dwudziesta osoba z badanych pozytywnie oceniła rosnącą liczbę tzw. singli. Jednocześnie co trzeci respondent nie miał określonego stanowiska w tej kwestii. Znaczny udział ocen bardzo negatywnych wskazywać może z jednej strony na aktualność pejoratywnego patrzenia na osoby decydujące się na życie samotne i stereotyp „starej panny” czy też „starego kawalera”. Z drugiej strony, przy bardzo małym procencie ocen pozytywnych, można przypuszczać, iż pozostawanie osobą żyjącą samotnie rzadko jest stylem życia z wyboru¹⁸.

Poza wysokim udziałem ocen pozytywnych dla zjawiska kohabitacji, na uwagę zasługuje również duży odsetek ocen neutralnych (ani pozytywnych, ani negatywnych) wynoszący ponad 43%. Tego rodzaju zdystansowanie się i przyjęcie roli obojętnego obserwatora zachodzących zmian może być uznane jako brak sprzeciwu. Powyższe fakty nie oznaczają jednak powszechnej akceptacji dla takiego kierunku przeobrażeń w formie wspólnego zamieszkiwania.

Konsekwencją trwania w związkach nieformalnych i utrzymywania więzi seksualnych poza małżeństwem jest obserwowany w Polsce wzrost udziału urodzeń pozamałżeńskich. Zjawisko to częściej jednak niż kohabitacja było oceniane negatywnie i bardzo negatywnie, przy bardzo rzadkich ocenach pozytywnych. Wzrost liczby urodzeń pozamałżeńskich był źle postrzegany przez blisko 60% respondentów, a tylko 5% wyraziło opinię pozytywną.

W ocenie przeważającej liczby badanych, większym problemem niż urodzenia pozamałżeńskie była wzrastająca liczba dzieci wychowywanych przez jednego rodzica. Prawie co czwarty respondent ocenił to zjawisko bardzo negatywnie (24%), a ponad połowa negatywnie (52%). Opinie pozytywne były sporadyczne. Tak duży udział negatywnych ocen może stanowić odzwierciedlenie świadomości większych trudności wychowawczych w rodzinach niepełnych. Wychowywanie dziecka przez jednego rodzica jest najczęściej spowodowane nie podjęciem obowiązków rodzicielskich i odejściem drugiego z nich.

¹⁸ Ibidem, s. 56.

Negatywna ocena zjawiska samotnego rodzicielstwa może także świadczyć o istnieniu pewnych granic w akceptacji społecznej dla wolnych związków, a przede wszystkim oczekiwanie odpowiedzialności obojga partnerów za dziecko, które może się narodzić z takiego związku¹⁹.

Przedstawione powyżej rezultaty z dokonanej analizy ukazują strukturę próby PPA2 z 2001 r. w zakresie podstawowych cech demospołecznych oraz rozkład ocen respondentów dotyczących wybranych zagadnień aksjologicznych i przemian w sferze życia małżeńsko-rodzinnego. Powyższy opis statystyczny stanowił tło dla pogłębionego badania postaw społeczeństwa polskiego wobec rozwodów z zastosowaniem wielowymiarowych technik eksploracji danych.

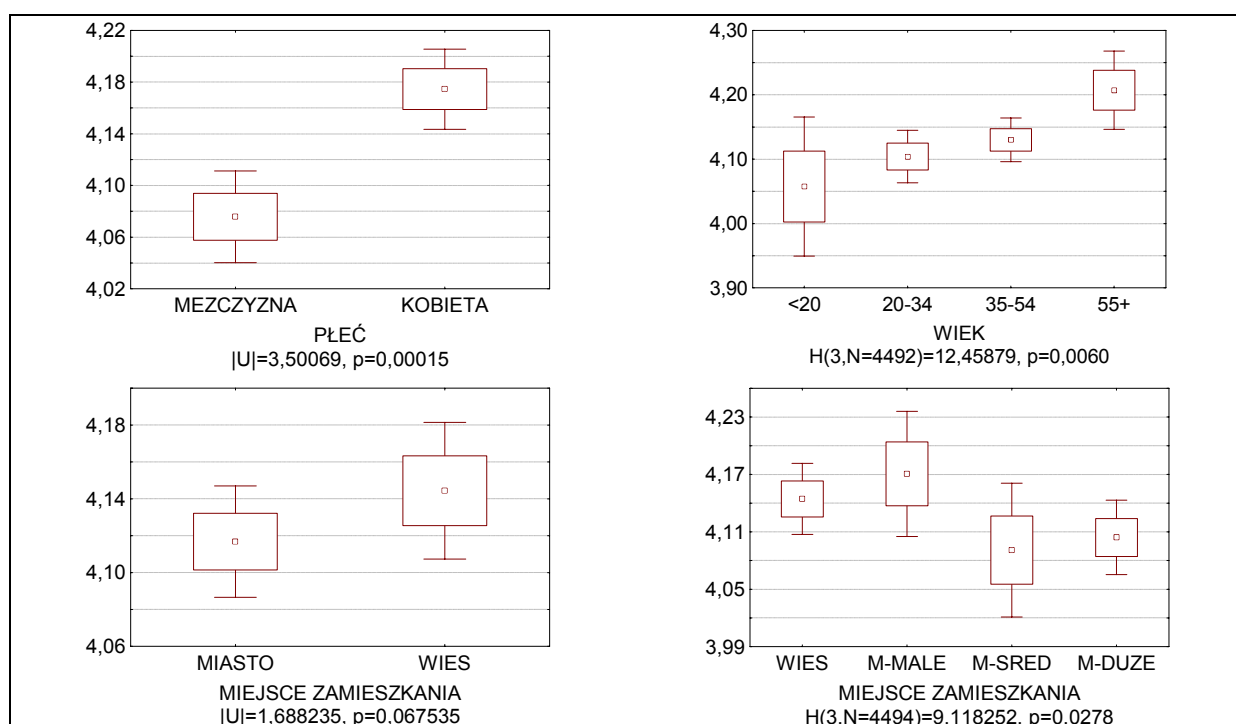
W celu wyboru zmiennych (predyktorów) objaśniających postawy społeczne przeprowadzono test sumy rang Kruskala-Wallisa. Został on wykorzystany do zbadania istotności różnic między średnimi ocenami respondentów na skutek oddziaływania poszczególnych czynników. Kierując się głównie przesłankami natury merytorycznej, z bazy danych PPA2 wybrano ogółem 31 predyktorów, a następnie zweryfikowano istotność ich wpływu na indywidualne postawy respondentów wobec tendencji rosnącej liczby rozwodów. Wśród wybranych czynników znalazły się zmienne o charakterze *demo-społecznym*, *aksjologicznym* oraz *ekonomicznym*.

W wyniku zastosowania nieparametrycznego testu sumy rang dla danych PPA2 z 2001 r. okazało się, że spośród badanych czynników ***demo-społecznych*** aż dziewięć było istotnych (rys. 5.2 i 5.3). Tylko w przypadku zmiennej *miejsce zamieszkania* o dwóch kategoriach (*MIASTO*, *WIEŚ*) wynik testu był odmienny i nie dał podstaw do odrzucenia hipotezy zerowej ($p=0,067$), że rozkłady w obu subpopulacjach były takie same. Można zatem wnioskować, że postawy respondentów wobec rozwodów wśród badanych mieszkańców miast i wsi nie różniły się istotnie. Zaobserwowano ponadto, że w obu kategoriach wyróżnionych ze względu na miejsce zamieszkania mediany i kwartyle ocen były jednakowe. Połowa respondentów mieszkających w miastach i połowa respondentów mieszkających na wsi oceniła zjawisko wzrastającej liczby rozwodów co najmniej negatywnie ($Q_1=Q_2=4$). Jednocześnie trzy czwarte badanych w miastach i na wsi wystawiło oceny bardzo negatywne ($Q_3=5$).

Natomiast w stosunku do pozostałych cech demograficzno-społecznych wyselekcjonowanych ze zbioru danych PPA2 można wnioskować, że istotnie wpływały one na zróżnicowanie ocen respondentów dotyczących rozwodów. Były to następujące cechy:

¹⁹ Ibidem, s. 57.

pleć, wiek, miejsce zamieszkania (o czterech wariantach, tj. wieś, małe, średnie i duże miasto, według subiektywnej oceny respondenta), stan cywilny, liczba osób w gospodarstwie domowym, liczba dzieci, typ gospodarstwa domowego (pięć kategorii, jak w tab. 5.3), forma zamieszkania z partnerem (trzy kategorie, jak w tab. 5.2), czas trwania małżeństwa lub związku partnerskiego. W przypadku tych dziewięciu zmiennych wartość krytycznego prawdopodobieństwa p otrzymania zaobserwowanej wartości statystyki H (względnie statystyki $|U|$ w przypadku zmiennej o dwóch kategoriach, tj. płci) była mniejsza od założonego poziomu istotności $\alpha=0,05$.

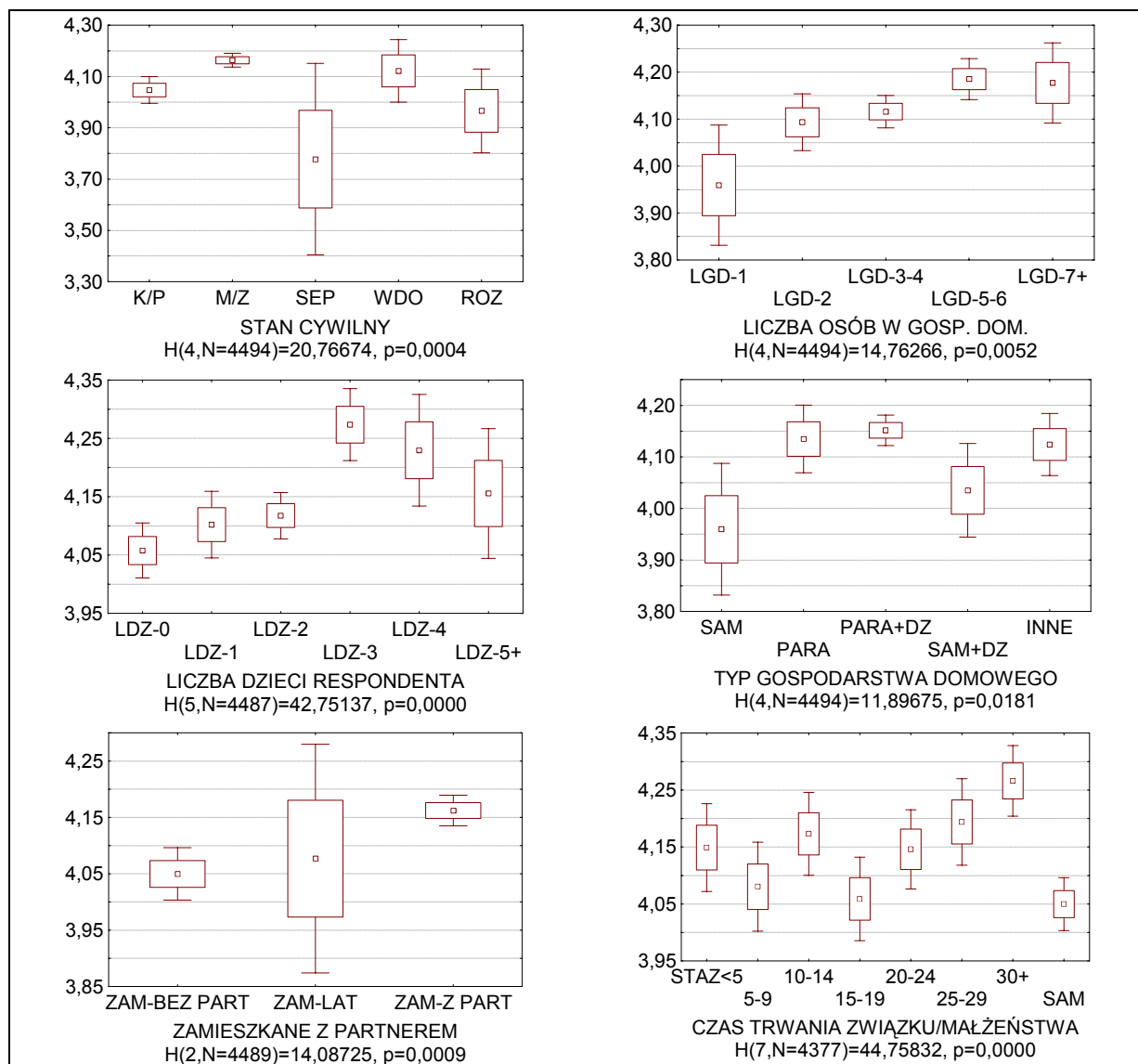

Uwaga: Wykres ramka-wąsy przedstawia średnią wartość ocen respondentów (reprezentowaną przez znacznik punktu) oraz przedziały: $\text{średnia} \pm \text{błąd standardowy}$ (prostokąt) i $\text{średnia} \pm 1,96 * \text{błąd standardowy}$ (wąsy). Jeżeli dane mają rozkład normalny, to wartość oczekiwana średniej arytmetycznej w populacji generalnej mieści się w przedziale: $\text{średnia (w próbie)} \pm 1,96 * \text{błąd standardowy}$ z prawdopodobieństwem 95% (jest to przedział ufności 95%).

Oceny respondentów odpowiadają następującym wartościom liczbowym: 1 – bardzo pozytywne (indywidualiści), 2 – pozytywne (liberałowie), 3 – ani pozytywne, ani negatywne (aspołeczni, obojętni), 4 – negatywne (racjonalisci), 5 – bardzo negatywne (konserwatyści, tradycjoniści).

Rys. 5.2. Średnie oceny respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów dla kategorii zmiennych: *pleć, wiek, miejsce zamieszkania* – Polska, 2001 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie międzynarodowej bazy danych PPA2 (przekodowane zmienne CQ2, RCCQ1-4, CQ19) za pomocą pakietu *Statistica 8.0*.

Rys. 5.3. Średnie oceny respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów dla kategorii zmiennych: *stan cywilny, liczba osób w gospodarstwie domowym, liczba dzieci respondenta, typ gospodarstwa domowego, stosunki mieszkaniowe z partnerem, czas trwania związku/małżeństwa* – Polska, 2001 r.

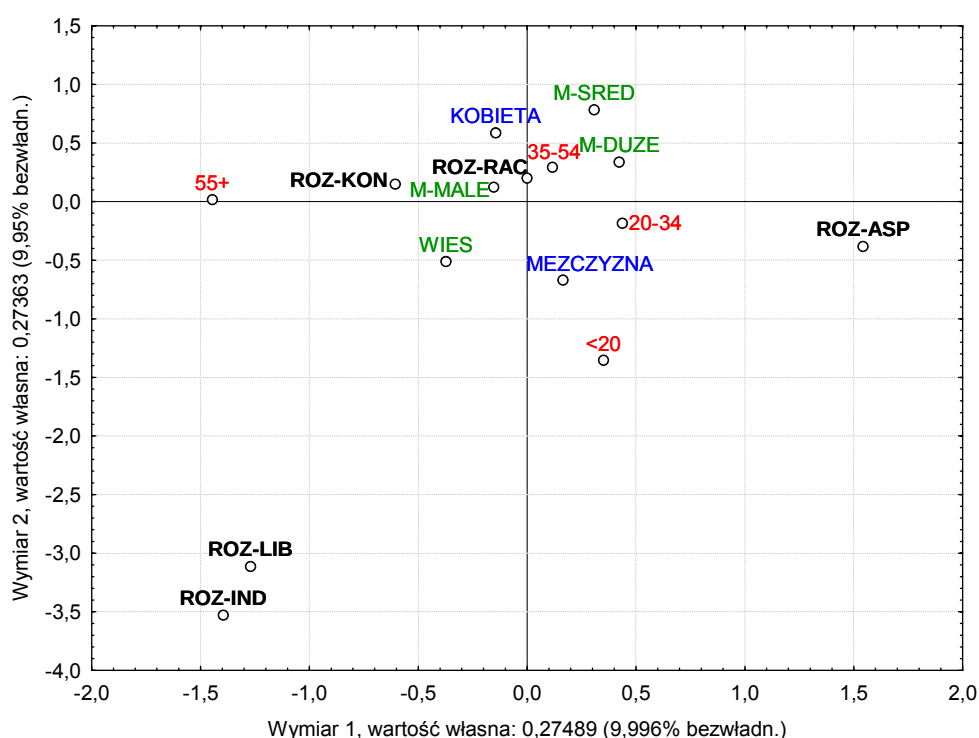
Źródło: Opracowanie własne na podstawie międzynarodowej bazy danych PPA2 (przekodowane zmienne CQ3, CQ7, RCCQ9A, P_RCCQ6, RCCQ4B, RCCQ342) za pomocą pakietu *Statistica 8.0*.

Potwierdza to również interpretacja graficzna wyników w postaci tzw. „skrzynek z wąsami” (rys. 5.2 i 5.3). Prezentowane wykresy „ramka-wąsy” przedstawiają średnią oraz przedziały: $\text{średnia} \pm \text{błąd standardowy}$ i $\text{średnia} \pm 1,96 * \text{błąd standardowy}$. Wykresy tego typu doskonale nadają się do wizualnej oceny, czy wartości średnie zmiennej objaśnianej dla poszczególnych kategorii zmiennej grupującej istotnie różnią się od siebie²⁰.

Cechy, które miały istotny wpływ na zróżnicowanie średnich ocen respondentów dotyczących rozwodów, zostały zakwalifikowane do kolejnego etapu badania, którym była

²⁰ Elektroniczny Podręcznik *STATISTICA PL*, op. cit. [dostęp 01.09.2008].

wielowymiarowa analiza korespondencji MCA (*Multiple Correspondence Analysis*). Analiza ta została wykorzystana do identyfikacji zależności deklarowanych postaw od wybranych czynników społeczno-demograficznych oraz uchwycenia powiązań między zmiennymi. W celu ilustracji graficznej powiązań między profilami, zredukowano przestrzeń wielowymiarową do płaszczyzny, co ułatwiło interpretację rezultatów analizy²¹. Dla zachowania czytelnej ilustracji graficznej powiązania zachodzące pomiędzy opinią respondentów o rozwodach a badanymi cechami demograficznymi i społecznymi przedstawiono na trzech wykresach dwuwymiarowych (rys. 5.4-5.6).

Rys. 5.4. Powiązanie kategorii zmiennych: *postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a płeć, wiek, miejsce zamieszkania – Polska, 2001 r.*

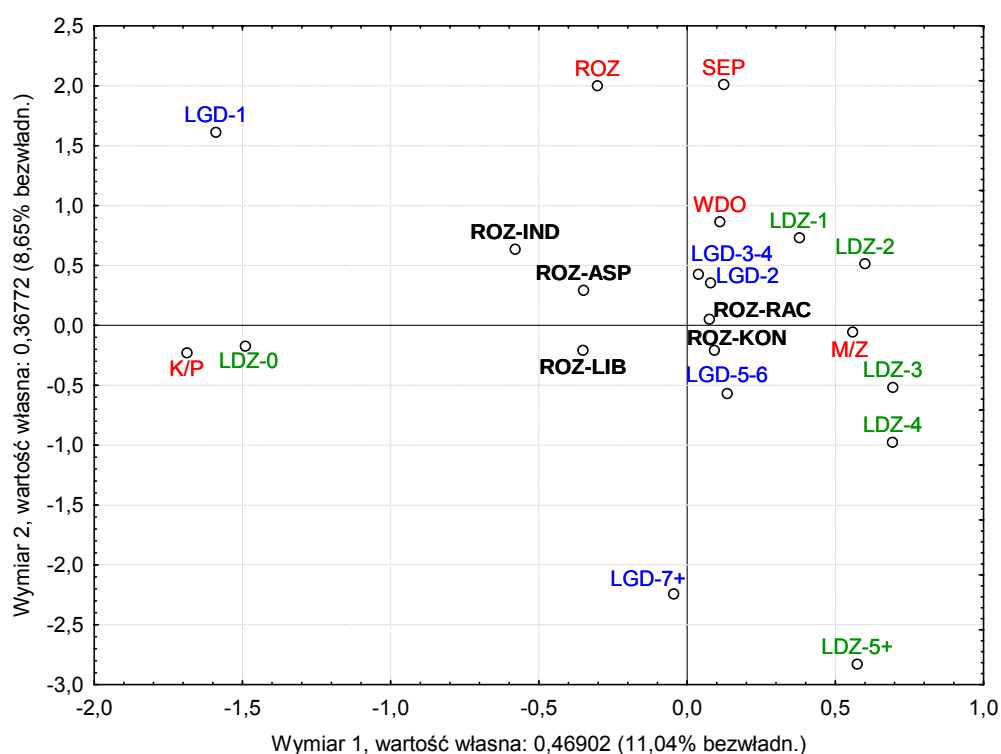
Źródło: Jak przy rys. 5.2.

Ze wstępnej oceny rezultatów analizy korespondencji wysuwa się ogólny wniosek, iż największe różnice (tj. odległości między punktami na wykresach) występowały pomiędzy profilami respondentów wyrażających postawy liberalne (kategoria *ROZ-LIB* na wykresach) i respondentów uchodzących za indywidualistów (*ROZ-IND*) a profilami konserwatystów (*ROZ-KON*) i racjonalistów (*ROZ-RAC*). Natomiast profil respondentów obojętnych (*ROZ-*

²¹ Por. paragraf 4.5 w rozdziale II. Z uwagi na objętość pracy ukazano w niej jedynie końcowe rezultaty wielowymiarowej analizy korespondencji w postaci map punktów, rezygnując z prezentacji tablic szczegółowych, zawierających np.: liczebności empiryczne (tablice Burta), wartości własne, współrzędne kolumn, wkład do bezwładności.

ASP) był relatywnie bardziej zbliżony do profilu osób odnoszących się z aprobatą w stosunku do zjawiska rosnącej liczby rozwodów.

Pogłębiona analiza wyników analizy korespondencji pozwoliła na wysunięcie bardziej szczegółowych i równie interesujących wniosków. Wymiar pierwszy na wykresie (rys. 5.4) rozdzielił grupę respondentów deklarujących konserwatywne lub racjonalistyczne podejście do kwestii rozwodów, wśród których stosunkowo więcej było kobiet, mieszkańców wsi lub małych miast, a także osób starszych w wieku 55 lat i więcej, od grupy respondentów wyrażających postawy aspołeczne. W tej drugiej grupie relatywnie więcej było mężczyzn, mieszkańców średnich i dużych miast oraz osób młodszych.

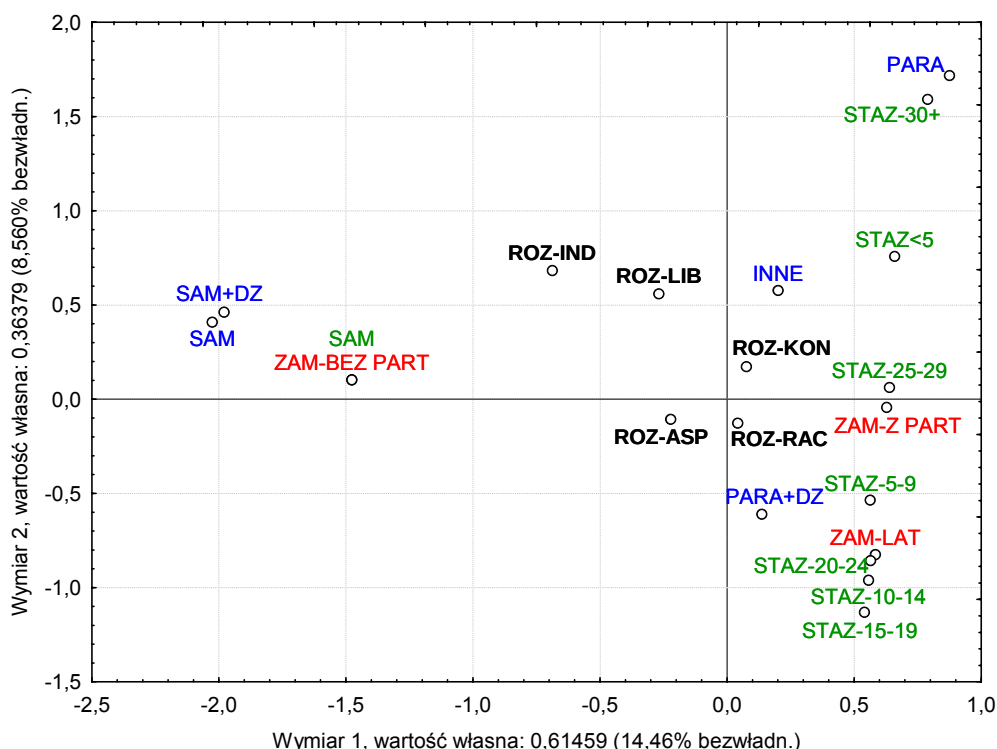

Rys. 5.5. Powiązanie kategorii zmiennych: *postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a stan cywilny, liczba osób w gospodarstwie domowym (LGD), liczba dzieci respondenta (LDZ) – Polska, 2001 r.*

Źródło: Jak przy rys. 5.3.

Respondenci stanu wolnego, bezdzietni, tworzący jednoosobowe gospodarstwa domowe relatywnie częściej wyrażali liberalne poglądy w kwestii rozwodów (rys. 5.5, wymiar 1). Co ciekawe, taka postawa była także stosunkowo bardziej popularna wśród respondentów rozwiedzionych. Natomiast respondenci posiadający potomstwo, zamieszkujący kilkuosobowe gospodarstwa domowe, a także owdowiali, żyjący w związku małżeńskim lub separacji stosunkowo częściej wyrażali niezadowolenie wobec kwestii rosnącej liczby rozwodów. Negatywne opinie o rozwodach mieli częściej także respondenci pozostający

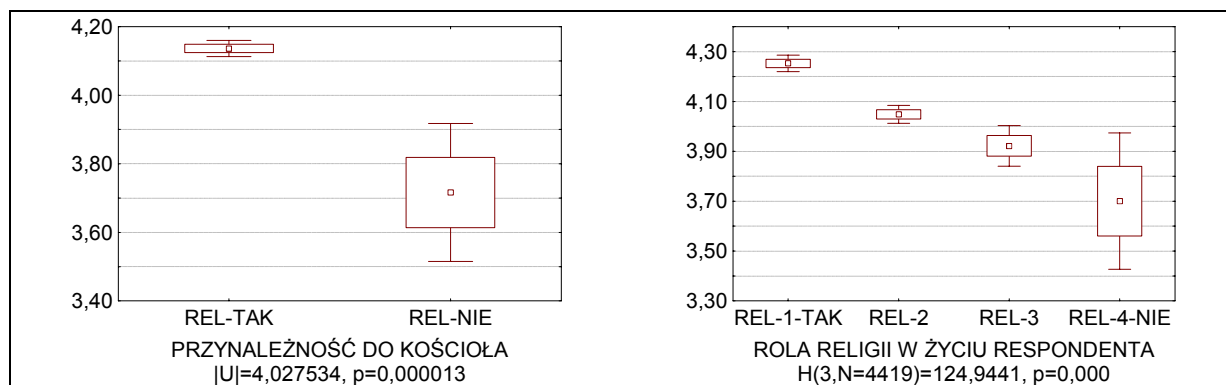
w związkach typu LAT (rys. 5.6, wymiar 1). Wśród osób samotnych lub samotnie wychowujących dzieci stosunkowo więcej było indywidualistów, liberalistów lub obojętnych wobec kwestii wzrastającej liczby rozwodów.

Rys. 5.6. Powiązanie kategorii zmiennych: *postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a typ gospodarstwa domowego, stosunki mieszkaniowe z partnerem (ZAM), czas trwania związku/małżeństwa (STAZ) – Polska, 2001 r.*

Źródło: Jak przy rys. 5.3.

W kolejnej fazie postępowania badawczego weryfikacji poddano hipotezę mówiącą o braku wpływu predyktorów o charakterze *światopoglądowym (aksjologicznym)* na zmienność postaw osób ankietowanych wobec rozwodów. Rezultaty testu Manna-Whitneya wykazały, iż różnica w zakresie opinii o rozwodach między osobami deklarującymi przynależność do kościoła lub ruchu religijnego (*REL-TAK*) a osobami, które takiej przynależności zaprzeczyły (*REL-NIE*), była wysoce istotna (rys. 5.7). Wartość krytycznego prawdopodobieństwa *p-value* ($p=0,00$) otrzymania zaobserwowanej wartości statystyki $|U|$ była bowiem mniejsza od założonego poziomu istotności $\alpha=0,05$, co skutkowało odrzuceniem hipotezy H_0 , że rozkłady w wyróżnionych subpopulacjach były jednakowe.

Rys. 5.7. Średnie oceny respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów dla kategorii zmiennych: *przynależność do kościoła lub ruchu religijnego, rola religii w życiu respondenta* – Polska, 2001 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie międzynarodowej bazy danych PPA2 (przekodowane zmienne CQ10, CQ11) za pomocą pakietu *Statistica 8.0*.

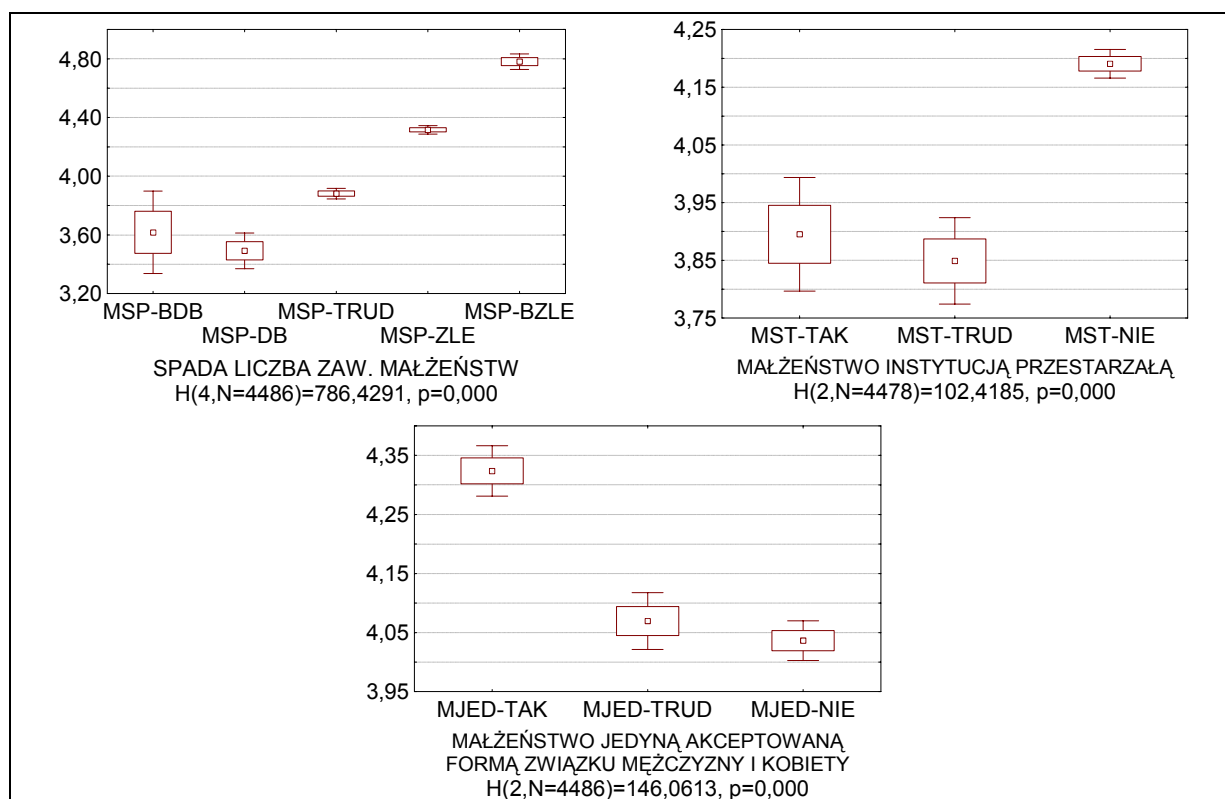
Podobny rezultat dał nieparametryczny test istotności w stosunku do zmiennej określającej rolę religii w życiu respondenta. Zaobserwowano wyraźną zależność polegającą na tym, iż w gronie respondentów, którzy twierdzili, że religia odgrywa w ich życiu bardzo ważną rolę (kategoria *REL-1-TAK*), poglądy na zagadnienia rozpadu małżeństw na skutek rozwodów były relatywnie bardziej konserwatywne (rys. 5.7). Z drugiej strony, poglądy respondentów, w życiu których religia nie miała żadnego znaczenia (kategoria *REL-4-NIE*), znacznie częściej były liberalne.

Indywidualna percepcja rozwodów hipotetycznie kształtowana była pod wpływem oddziaływania wielu czynników światopoglądowych i szeroko pojętego systemu wartości jednostki. Dlatego kolejnym krokiem w badaniu była weryfikacja relacji zachodzących pomiędzy postawami respondentów wobec rozwodów a ich poglądami na temat instytucji małżeństwa oraz różnych współczesnych przeobrażeń w życiu rodziny.

Spadek liczby zawieranych związków małżeńskich negatywnie oceniła ponad połowa badanych (por. tab. 5.10, pytanie CL1C). Rezultaty testu Kruskala-Wallisa pozwoliły wnioskować, że stosunek do instytucji małżeństwa istotnie wpływał na zróżnicowanie średnich ocen respondentów dotyczących rozwodów (rys. 5.8). Respondenci, którzy bardzo źle oceniali zjawisko spadającej liczby małżeństw (kategoria *MSP-BZLE*), najczęściej wyrażali również głębokie niezadowolenie z faktu rosnącej liczby rozwodów.

Swoje opinie na temat małżeństwa respondenci mogli formułować także poprzez ustosunkowanie się wobec następujących stwierdzeń: „*Małżeństwo jest przestarzałą instytucją*”, „*Małżeństwo jest jedyną dopuszczalną formą wspólnego życia mężczyzny i kobiety*” (rys. 5.8), „*Osoby żyjące w związku małżeńskim są szczęśliwsze niż osoby stanu wolnego*”, „*Lepsze nieudane małżeństwo niż stan wolny*” (rys. 5.9). Ankietowani wybierali

jeden spośród trzech wariantów odpowiedzi: „zgadzam się” (-TAK), „trudno powiedzieć” (-TRUD) lub „nie zgadzam się” (-NIE). Zweryfikowano, iż różnice poglądów na temat instytucji rozvodu w grupach o pozytywnym, neutralnym i negatywnym nastawieniu do instytucji małżeństwa (w przypadku wszystkich analizowanych w tym zakresie zmiennych) były statystycznie istotne ($p=0,00$). Potwierdziła to interpretacja graficzna w postaci wykresów „skrzynek z wąsami”.

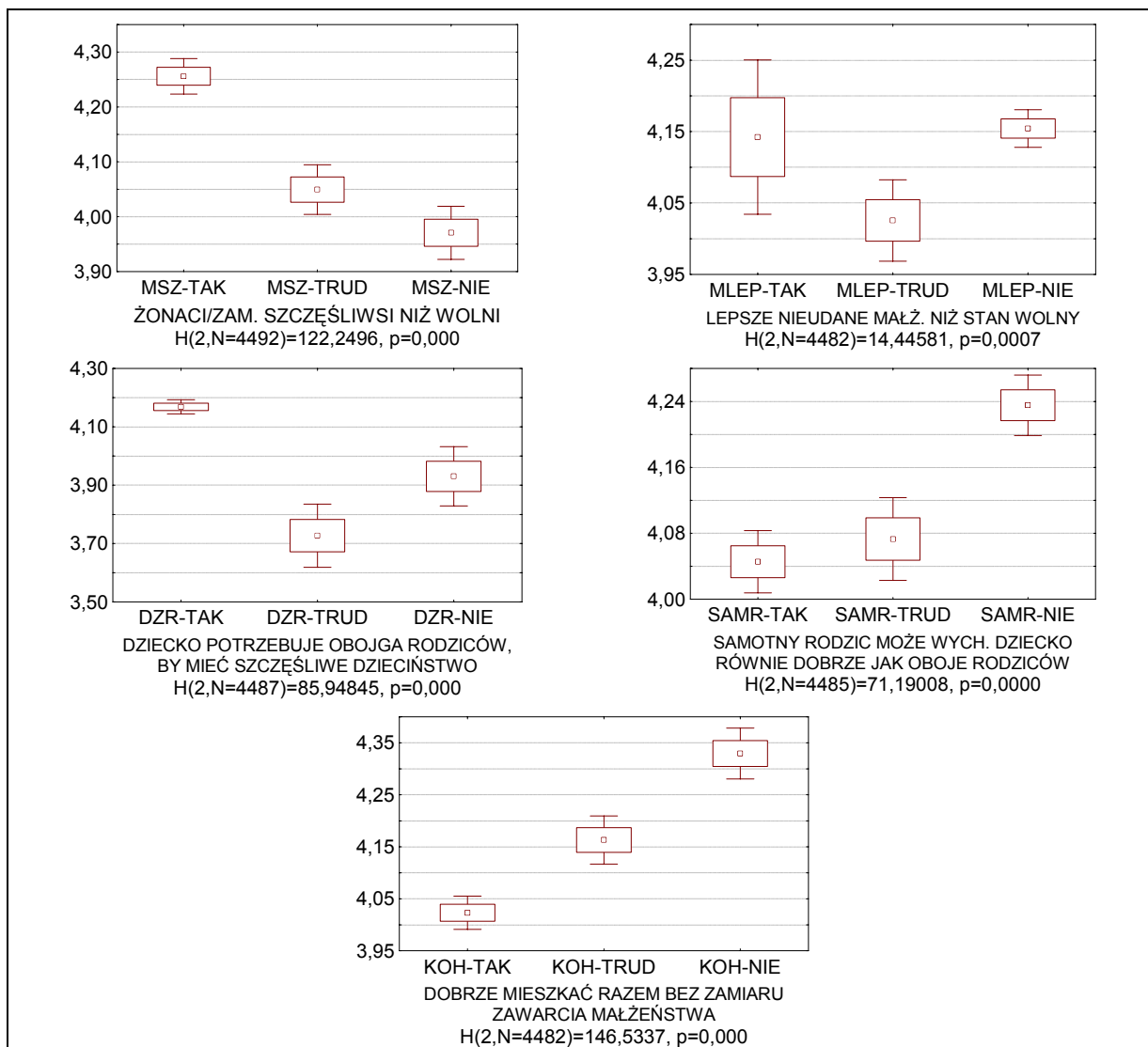

Rys. 5.8. Średnie oceny respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów dla kategorii zmiennych: *opinia nt. spadającej liczby zawieranych małżeństw, stosunek wobec stwierdzeń: „Małżeństwo jest przestarzałą instytucją”, „Małżeństwo jest jedyną dopuszczalną formą wspólnego życia mężczyzny i kobiety” – Polska, 2001 r.*

Źródło: Opracowanie własne na podstawie międzynarodowej bazy danych PPA2 (przekodowane zmienne CL1C, RCCL4A, RCCL4J) za pomocą pakietu *Statistica 8.0*.

Weryfikacji poddano także wpływ na opinie o rozwodach takich zmiennych jak stosunek ankietowanych do kwestii samotnego rodzicielstwa oraz kohabitacji, tj. nieformalnych związków partnerskich (rys. 5.9). Statystyki testowe H dla tych zmiennych w teście sumy rang były wysoce istotne (tzn. wartość krytycznego prawdopodobieństwa p otrzymania zaobserwowanej wartości statystyki H była znacznie mniejsza od założonego poziomu istotności α). W związku z tym można wyciągnąć wniosek, iż inne postawy wobec rozwodów, przeciętnie rzecz biorąc, deklarowali respondenci, zdaniem których samotny rodzic może dobrze wychować dziecko, a inne ci, którzy mieli odmienne zdanie na temat

samotnego rodzicielstwa. Zróznicowane były także przeciętne oceny na temat rozwodów w grupach respondentów o różnym (pozytywnym, neutralnym i negatywnym) stosunku do związków konkubenckich.

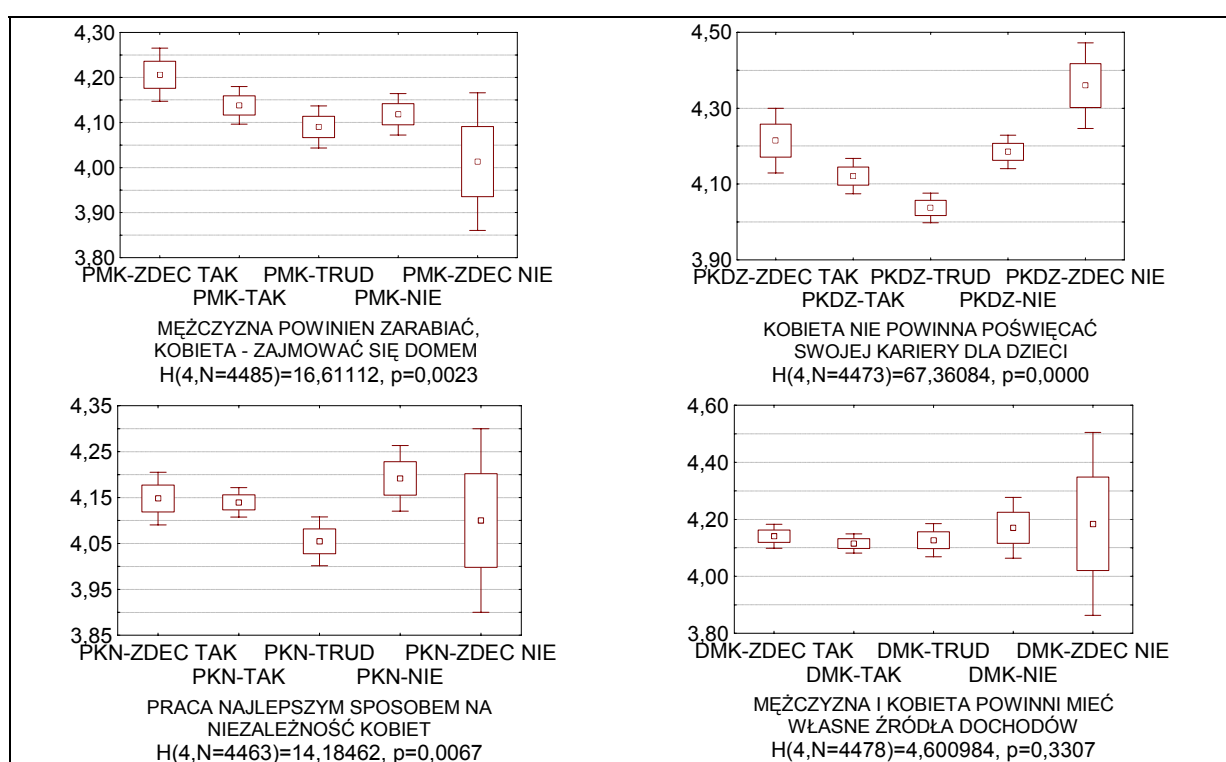

Rys. 5.9. Średnie oceny respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów dla kategorii zmiennych: *stosunek wobec stwierdzeń: „Osoby żyjące w związku małżeńskim są szczęśliwsze niż osoby stanu wolnego”, „Lepsze nieudane małżeństwo niż stan wolny”, „Dziecko potrzebuje obojga rodziców, aby mieć szczęśliwe dzieciństwo”, „Samotny rodzic może tak samo dobrze wychować dziecko jak oboje rodziców”, „Dobrze mieszkać razem bez zamiaru zawarcia małżeństwa” – Polska, 2001 r.*

Źródło: Opracowanie własne na podstawie międzynarodowej bazy danych PPA2 (przekodowane zmienne RCCL4E, RCCL4I, RCCL4D, RCCL4G, RCCL4H) za pomocą pakietu *Statistica 8.0*.

Hipotetycznie przyjęto, iż pewne zróznicowanie opinii o rozwodach występowało wśród respondentów o różnych poglądach na temat ról społecznych i kariery zawodowej mężczyzn i kobiet, a w szczególności matek z dziećmi. Rezultaty testu Kruskala-Wallisa potwierdziły, iż takie zróznicowanie występowało w przypadku trzech zmiennych (rys. 5.10), tj. postaw

respondentów wobec stwierdzeń: „Mężczyzna powinien zarabiać, kobieta – zajmować się domem” ($p=0,00$), „Kobieta nie powinna poświęcać swojej kariery zawodowej dla dobra swoich dzieci” ($p=0,00$), „Praca jest najlepszym sposobem na niezależność kobiet” ($p=0,01$). Czwarta z uwzględnionych w tej grupie zmiennych, tj. opinia respondentów na temat: „Małżonkowie powinni mieć własne odrębne źródła dochodów”, nie miała istotnego wpływu na zróżnicowanie postaw respondentów wobec rozwodów ($p=0,33$). Mierniki pozycyjne w grupach respondentów, którzy odpowiedzieli na to pytanie „zdecydowanie się zgadzam” (-ZDEC TAK), „zgadzam się” (-TAK), „trudno powiedzieć” (-TRUD) lub „nie zgadzam się” (-NIE), były takie same i wynosiły: $Q_1=Q_2=4$, $Q_3=5$.

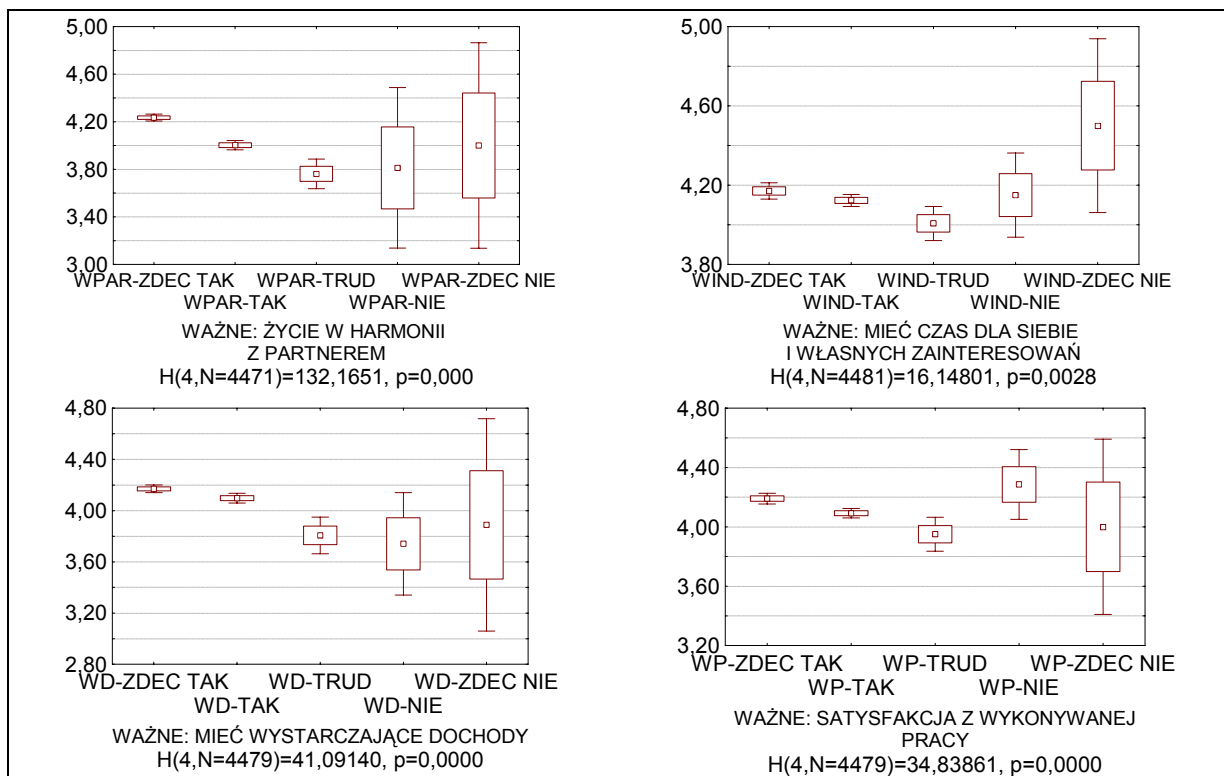

Rys. 5.10. Średnie oceny respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów dla kategorii zmiennych: *stosunek wobec stwierdzeń: „Mężczyzna powinien zarabiać, kobieta – zajmować się domem”, „Kobieta nie powinna poświęcać swojej kariery zawodowej dla dobra swoich dzieci”, „Praca jest najlepszym sposobem na niezależność kobiet”, „Małżonkowie powinni mieć własne odrębne źródła dochodów” – Polska, 2001 r.*

Źródło: Opracowanie własne na podstawie międzynarodowej bazy danych PPA2 (przekodowane zmienne G2B, G6A, G1F, V1J) za pomocą pakietu *Statistica 8.0*.

W ostatniej grupie czynników ideologicznych z badania PPA2, których wpływ na zróżnicowanie opinii o rozwodach poddano weryfikacji statystycznej, znalazły się postawy wobec takich wartości, celów i dążeń życiowych, jak: życie w harmonii z partnerem, samorealizacja, wystarczające dochody i satysfakcja z wykonywanej pracy (rys. 5.11). Wyniki przeprowadzonych testów istotności pozwoliły wnioskować, iż system wartości

respondentów (definiowany w tym przypadku tylko przez cztery ww. wartości) wyraźnie różnicował ich opinie na temat wzrastającej częstości rozwodów ($p=0,00$).

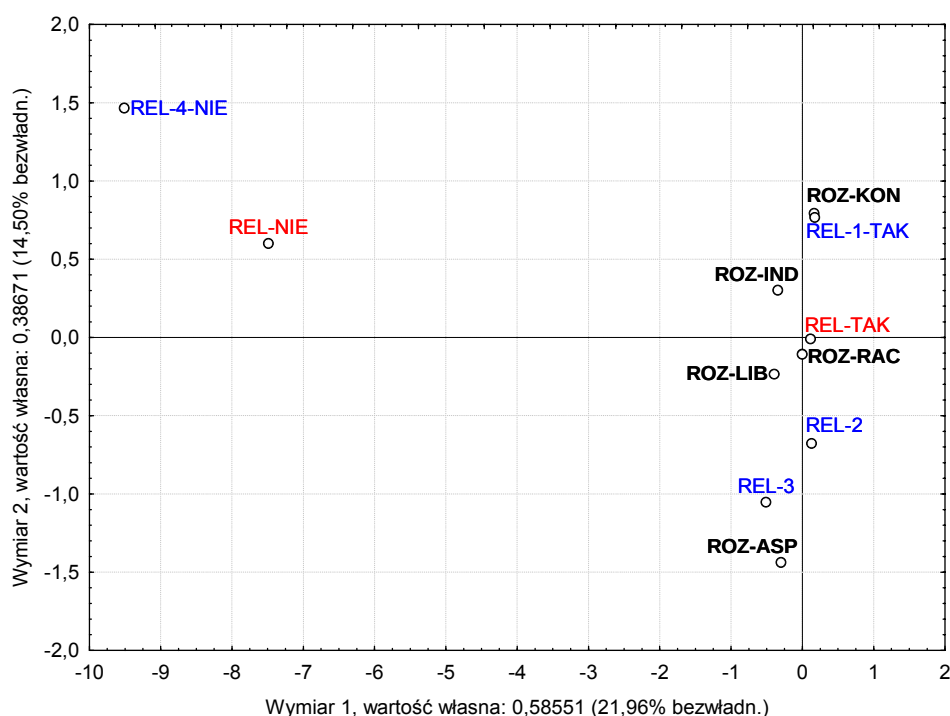
Rys. 5.11. Średnie oceny respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów dla kategorii zmiennych: *stosunek wobec stwierdzeń: „Ważne jest życie w harmonii z partnerem/współmałżonkiem”, „Ważne jest posiadanie wolnego czasu dla siebie i na realizację własnych zainteresowań”, „Ważne jest posiadanie wystarczających dochodów”, „Ważna jest satysfakcja z wykonywanej pracy”* – Polska, 2001 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie międzynarodowej bazy danych PPA2 (przekodowane zmienne V1B, V1A, V1F, V1K) za pomocą pakietu *Statistica 8.0*.

W dalszej procedurze badawczej, uwzględniając wyłącznie te czynniki aksjologiczne, które istotnie różnicowały postawy osób badanych wobec instytucji rozwodu, przeprowadzono analizę korespondencji. Graficzna prezentacja wyników analizy MCA w postaci tzw. mapy punktów pozwoliła na identyfikację występujących skupień kategorii zmiennych oraz intuicyjne wnioskowanie o powiązaniach zachodzących pomiędzy nimi (rys. 5.12-5.16).

Wśród respondentów deklarujących pozytywny stosunek do rozwodów występowało relatywnie dużo osób nie wierzących (rys. 5.12, wymiar 1). Indywidualiści oraz liberałowie częściej oceniali trend spadającej liczby związków małżeńskich pozytywnie (rys. 5.13, wymiary 1 i 2, kategorie *MSP-BDB* i *MSP-DB*). Nierzadko twierdzili oni również, iż małżeństwo jest instytucją przestarzałą (*MST-TAK*). Respondenci wypowiadający się z aprobatą o rozwodach byli często pozytywnie ustosunkowani również wobec kohabitacji

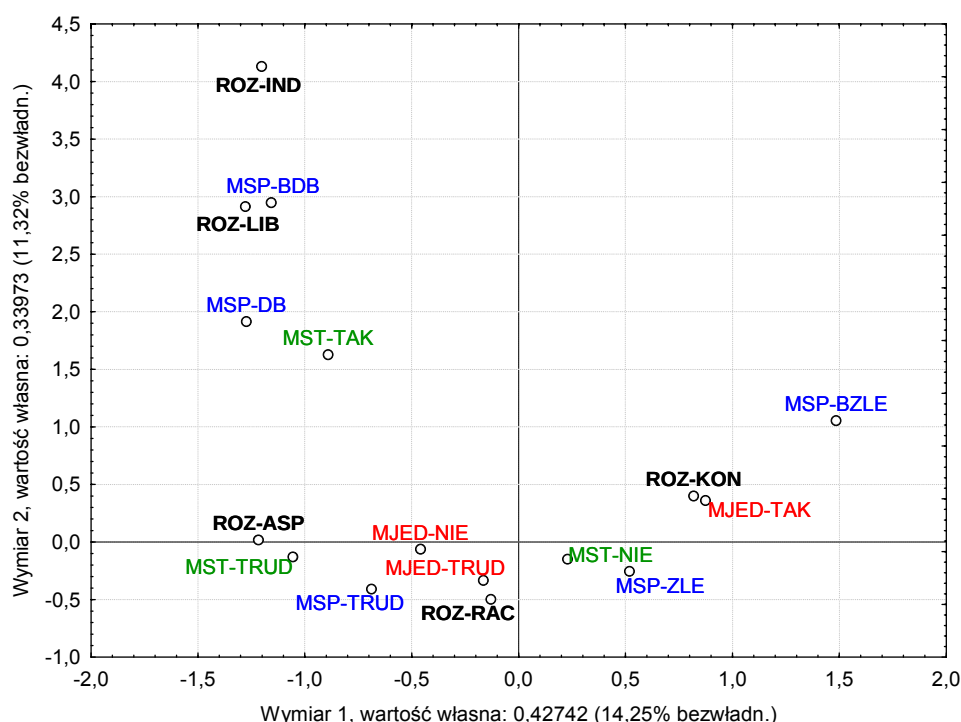
i samotnego rodzicielstwa (Rys. 5.14, wymiar 2, kategorie *KOH-TAK* i *SAMR-TAK*). Opinie, iż „*Samotny rodzic może tak samo dobrze wychować dziecko jak oboje rodziców*”, mogły w efekcie wpłynąć na dość niejednorodny stosunek indywidualistów do pracy kobiet i duży udział skrajnych opinii na temat poświęcenia kariery zawodowej dla dobra dzieci (rys. 5.15, wymiary 1 i 2, kategorie *PKDZ-ZDEC TAK* i *PKDZ-ZDEC NIE*). Zdaniem znacznej części indywidualistów i liberałów, elementy systemu wartości, o które zapytano w kwestionariuszu ankiety, a wśród nich przede wszystkim życie w harmonii z partnerem (lub współmałżonkiem), nie odgrywają w życiu większej roli (rys. 5.16, wymiary 1 i 2, kategorie *WPAR-ZDEC NIE* i inne).

Rys. 5.12. Powiązanie kategorii zmiennych: *postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a przynależność do kościoła lub ruchu religijnego, rola religii w życiu respondenta* – Polska, 2001 r.

Źródło: Jak przy rys. 5.7.

Wśród ankietowanych dominowali racjonałiści (46%, tab. 5.11), czyli osoby, które na pytanie: „*Jak ocenia Pan/Pani trend wzrastającej liczby rozwodów?*”, odpowiedziały „*negatywnie*” (kategoria *ROZ-RAC*). Stosunkowo duża liczebność tej grupy badanych miała wpływ na usytuowanie punktu *ROZ-RAC* na wszystkich wykresach blisko profilu przeciętnego (rys. 5.12-5.16). Skupienie wielu kategorii innych zmiennych wokół centrum rzutowania upoważnia do wysunięcia pewnych wniosków.

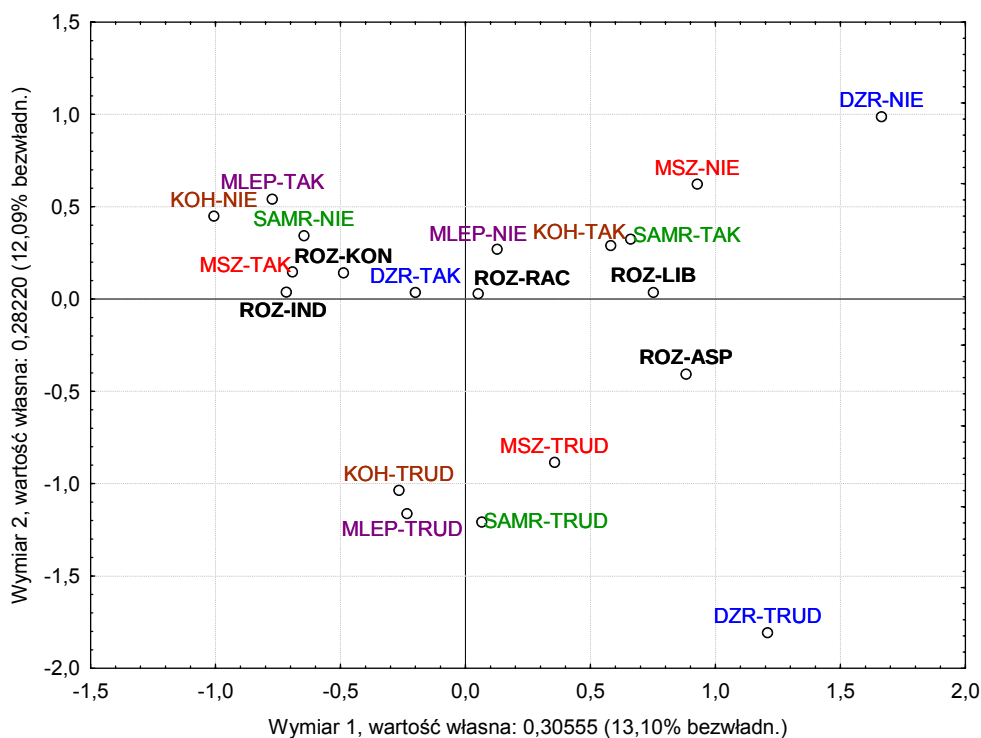

Rys. 5.13. Powiązanie kategorii zmiennych: *postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a opinia nt. spadającej liczby zawieranych małżeństw (MSP), stosunek wobec stwierdzeń: „Małżeństwo jest przestarzałą instytucją” (MST), „Małżeństwo jest jedyną dopuszczalną formą wspólnego życia mężczyzny i kobiety” (MJED)* – Polska, 2001 r.

Źródło: Jak przy rys. 5.8.

Bardzo silne wydaje się powiązanie postaw racjonalistycznych z religijnością respondentów (rys. 5.12, kategoria *REL-TAK*). Jednocześnie w odpowiedzi na pytania dotyczące instytucji małżeństwa racjoniści często podkreślali, iż nie jest to instytucja przestarzała. W tym kontekście stosunkowo często wyrażali też negatywne opinie na temat trendu spadającej liczby zawieranych związków małżeńskich (rys. 5.13, wymiar 2, kategorie *MST-NIE*, *MSP-ZLE*). Mniej zdecydowane były postawy racjonalistów wobec stwierdzenia, iż „Małżeństwo jest jedyną dopuszczalną formą wspólnego życia mężczyzny i kobiety” (kategoria *MJED-TRUD*). Jednocześnie przeważająca większość zgadzała się z twierdzeniem, że „Dziecko potrzebuje obojga rodziców, aby mieć szczęśliwe dzieciństwo” (rys. 5.14, wymiar 2, kategoria *DZR-TAK*). Racjonalne podejście do kwestii rozwodów było dość silnie powiązane z racjonalnym stosunkiem do pracy kobiet. Wyrażone zostało to poprzez duży udział opinii, że „Praca jest najlepszym sposobem na niezależność kobiet” (rys. 5.15, wymiary 1 i 2, kategoria *PKN-TAK*). Natomiast większa różnica zdań wśród racjonalistów wystąpiła w przypadku kwestii dotyczącej podziału obowiązków mężczyzn i kobiet w rodzinie (kategorie *PMK-TAK*, *PMK-NIE*, *PKDZ-TAK*, *PKDZ-NIE*). Zdaniem

racjonalistów ważne w życiu są zarówno wartości duchowe, jak możliwość realizacji własnych zainteresowań i życie w harmonii z partnerem, ale również wartości ekonomiczne, jak praca zapewniająca wystarczające dochody i satysfakcję (rys. 5.16, wymiary 1 i 2, kategorie *WPAR-TAK*, *WIND-TAK*, *WP-TAK*, *WD-TAK*).

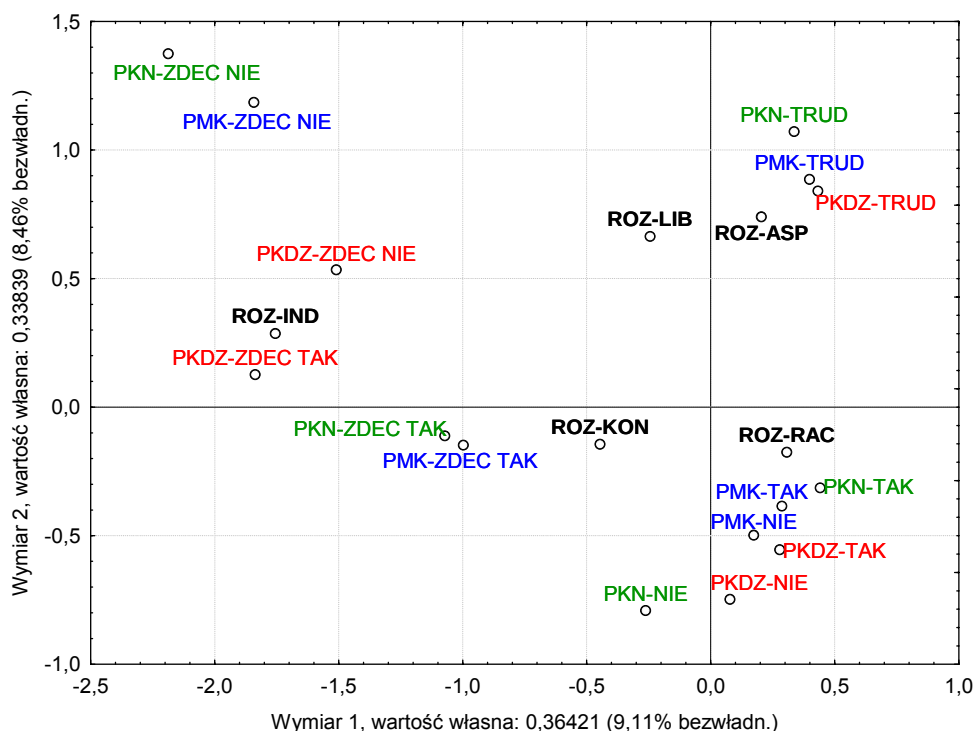
Rys. 5.14. Powiązanie kategorii zmiennych: *postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a stosunek wobec stwierdzeń:*

„Osoby żyjące w związku małżeńskim są szczęśliwsze niż osoby stanu wolnego” (MSZ),
 „Lepsze nieudane małżeństwo niż stan wolny” (MLEP),
 „Dziecko potrzebuje obojga rodziców, aby mieć szczęśliwe dzieciństwo” (DZR),
 „Samotny rodzic może tak samo dobrze wychować dziecko jak oboje rodziców” (SAMR),
 „Dobrze mieszkać razem bez zamiaru zawarcia małżeństwa” (KOH) – Polska, 2001 r.

Źródło: Jak przy rys. 5.9.

Skrajnie konserwatywny stosunek ankietowanych do rozwodów najczęściej był powiązany z równie rygorystycznym podejściem do instytucji małżeństwa oraz różnych kwestii obyczajowych. Można przypuszczać, iż ważny wpływ na światopogląd tej grupy respondentów miały przekonania religijne, o czym świadczyło silne powiązanie z kategorią respondentów głęboko wierzących, w życiu których religia odgrywała bardzo ważną rolę (rys. 5.12, wymiary 1 i 2, kategoria *REL-I-TAK*). Charakterystyczne w tej grupie respondentów było stosunkowo duże niezadowolenie z faktu spadającej liczby zawartych małżeństw. Relatywnie często wyrażano natomiast opinie, iż „małżeństwo jest jedyną dopuszczalną formą wspólnego życia mężczyzny i kobiety” (rys. 5.13, wymiary 1 i 2, kategorie *MSP-BZLE*, *MJED-TAK*), zapewniającą szczęście nie tylko małżonkom, ale również dzieciom

wychowywanym w takim związku, w pełnej rodzinie. Dlatego też konserwatyści przeważnie z dezaprobatą odnosili się do kohabitacji (rys. 5.14, wymiary 1 i 2, kategorie *MLEP-TAK*, *MSZ-TAK*, *DZR-TAK*, *KOH-NIE*). Zdaniem tej kategorii badanych, to raczej mężczyzna powinien zarabiać, a kobieta powinna zajmować się domem i wychowaniem dzieci (rys. 5.15, wymiar 1 kategoria *PMK-ZDEC TAK*). Te same wartości, które racjoniści uznali za ważne w życiu, dla konserwatystów miały znaczenie jeszcze większe (rys. 5.16, wymiary 1 i 2, kategorie *WPAR-ZDEC TAK*, *WIND-ZDEC TAK*, *WP-ZDEC TAK*, *WD-ZDEC TAK*).

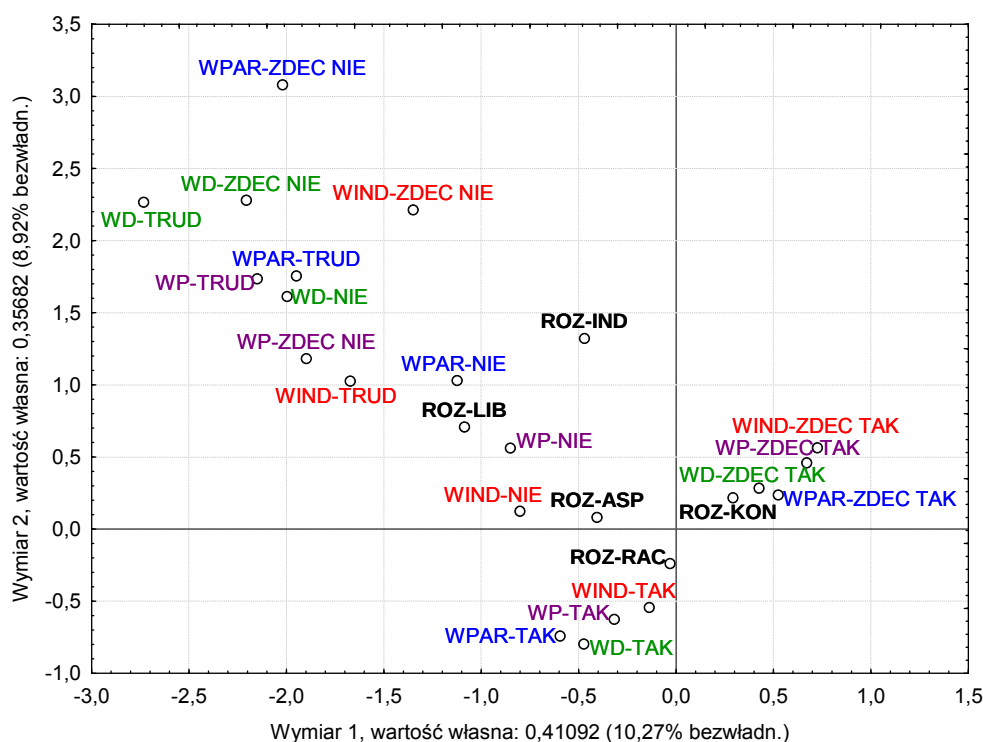

Rys. 5.15. Powiązanie kategorii zmiennych: *postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a stosunek wobec stwierdzeń:*

„Mężczyzna powinien zarabiać, kobieta – zajmować się domem” (*PMK*), „Kobieta nie powinna poświęcać swojej kariery zawodowej dla dobra swoich dzieci” (*PKDZ*), „Praca jest najlepszym sposobem na niezależność kobiet” (*PKN*) – Polska, 2001 r.

Źródło: Jak przy rys. 5.10.

Rezultaty przeprowadzonych analiz pozwoliły sformułować także kilka uwag w odniesieniu do grupy respondentów deklarujących neutralny lub obojętny stosunek wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów. W życiu osób o postawach społecznych (*ROZ-ASP*) religia raczej nie odgrywała ważnej roli (rys. 5.12, wymiary 1 i 2, kategoria *REL-3*), a zapytani o swój stosunek do instytucji małżeństwa, kohabitacji, rodziców samotnie wychowujących dzieci lub pracy zawodowej kobiet najczęściej udzielali odpowiedzi „*trudno powiedzieć*” (rys. 5.13-5.15, wymiary 1 i/lub 2, kategorie *MST-TRUD*, *MSZ-TRUD*, *MLEP-TRUD*, *KOH-TRUD*, *SAMR-TRUD*, *DZR-TRUD*, *PKN-TRUD*, *PMK-TRUD*, *PKDZ-TRUD*).

Rys. 5.16. Powiązanie kategorii zmiennych: *postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a stosunek wobec stwierdzeń:*

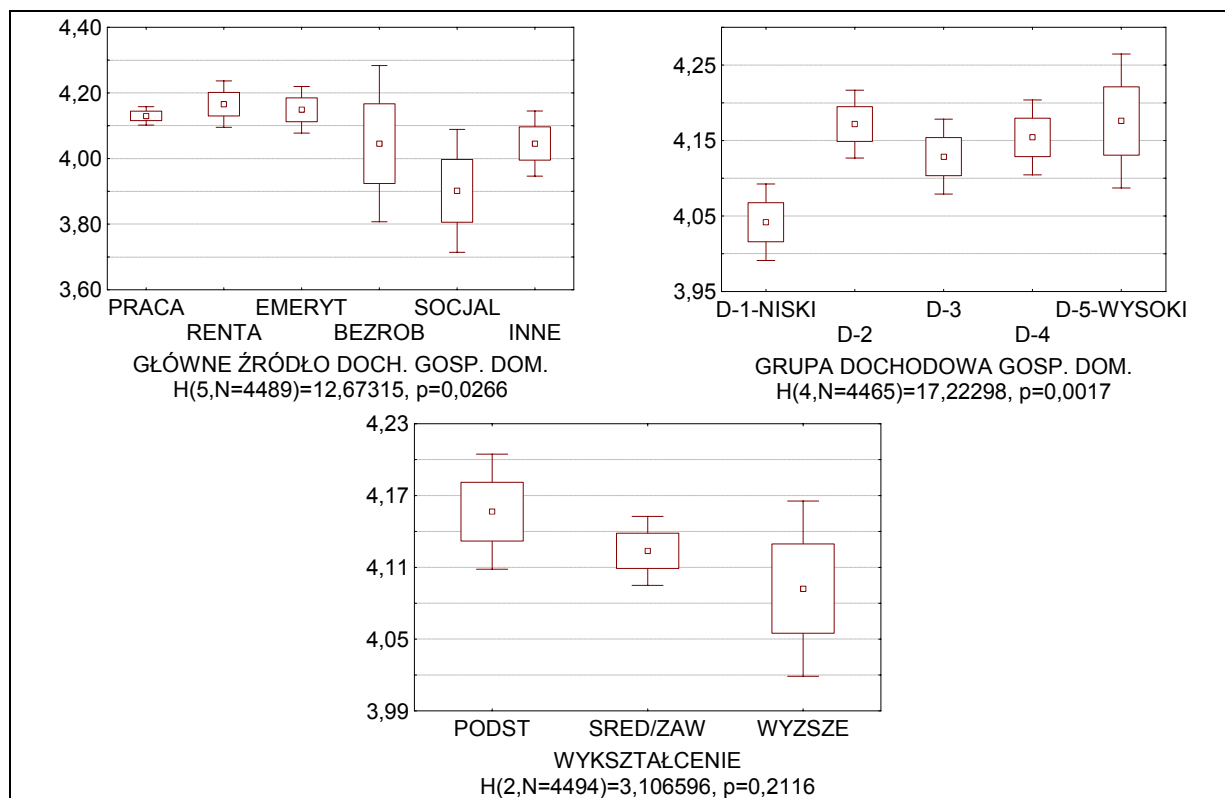
„Ważne jest życie w harmonii z partnerem/współmałżonkiem” (WPAR),
 „Ważne jest posiadanie wolnego czasu dla siebie i na realizację własnych zainteresowań” (WIND), „Ważne jest posiadanie wystarczających dochodów” (WD),
 „Ważna jest satysfakcja z wykonywanej pracy” (WP) – Polska, 2001 r.

Źródło: Jak przy rys. 5.11.

W toku postępowania badawczego weryfikacji poddano także czynniki o charakterze **ekonomicznym** uwzględnione w ankiecie PPA2. Jak wykazano na podstawie wyników testu Kruskala-Wallisa, dwie spośród trzech zbadanych w tej grupie zmiennych, tj. główne źródło dochodów ($p=0,03$) oraz poziom dochodów gospodarstwa domowego respondenta ($p=0,00$), wywierały istotny wpływ na zróżnicowanie ocen respondentów dotyczących rozwodów (rys. 5.17).

Z kolei mało istotne w zakresie postaw wobec zjawiska rozwodów były różnice w poszczególnych grupach respondentów według poziomu wykształcenia. Wykształcenie, choć zaliczane jest z reguły do grupy czynników społecznych, to wiąże się pośrednio z pozycją zawodową i niezależnością ekonomiczną ludności. Dlatego dla potrzeb tego etapu badania zakwalifikowane zostało do grupy czynników ekonomicznych.

Wartość środkowa we wszystkich kategoriach rozpatrywanych zmiennych ekonomicznych wynosiła $Q_2=4$, co oznaczało, że połowa respondentów w każdej kategorii oceniła zjawisko wzrastającej liczby rozwodów negatywnie bądź bardzo negatywnie.

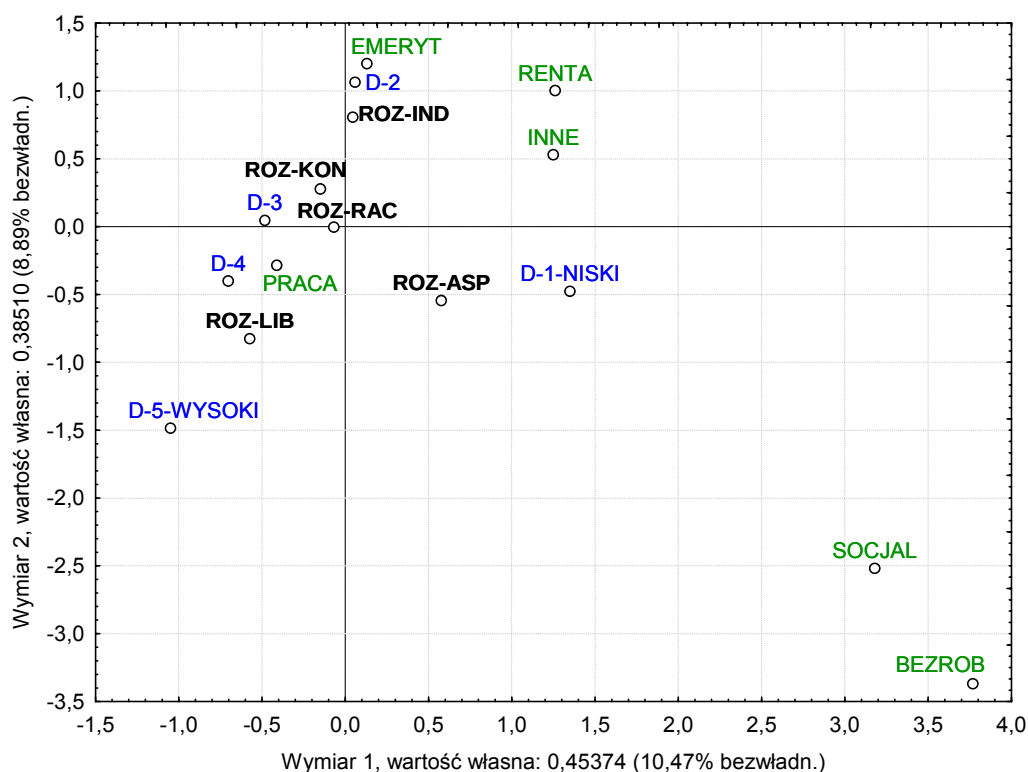

Uwaga: Do kategorii PRACA włączono także dochody z rolnictwa, samozatrudnienia; do kategorii INNE włączono m.in. alimenty, stypendia, granty naukowe, dochody otrzymywane od rodziców, opiekunów. Por. International Population Policy Acceptance Survey (IPPAS) Codebook (corrected), wyd. cyt., s. 33.

Rys. 5.17. Średnie oceny respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów dla kategorii zmiennych: *główne źródło dochodów w gospodarstwie domowym, grupa dochodowa gospodarstwa domowego, poziom wykształcenia respondenta* – Polska, 2001 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie międzynarodowej bazy danych PPA2 (przekodowane zmienne CQ12, RCCQ13B, CQ21A) za pomocą pakietu *Statistica 8.0*.

Zmienne ekonomiczne, które wykazały istotny wpływ na kształtowanie postaw wobec instytucji rozvodu (główne źródło dochodów w gospodarstwie domowym oraz grupa dochodowa gospodarstwa domowego), poddano wielowymiarowej analizie korespondencji w celu uchwycenia występujących między nimi powiązań. Całkowita bezwładność układu, otrzymanego w wyniku przeprowadzenia analizy MCA, wynosiła 4,33, a pierwsze dwa wymiary odwzorowały 19% jej wielkości (rys. 5.18). Dopiero uwzględnienie sześciu wymiarów pozwoliłoby na wyjaśnienie ponad połowy bezwładności związanej z analizowaną tablicą danych. W takim jednak przypadku pojawiłby się problem z interpretacją geometryczną. Zatem analogicznie jak we wcześniej analizowanych układach zmiennych, rozważone zostało rozwiązanie dwuwymiarowe.

Rys. 5.18. Powiązanie kategorii zmiennych: *postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a główne źródło dochodów w gospodarstwie domowym, grupa dochodowa gospodarstwa domowego – Polska, 2001 r.*

Źródło: Jak przy rys. 5.17.

Pierwsza pozioma oś (tj. wymiar 1 wyjaśniający największy procent bezwładności) rozdzieliła grupę respondentów utrzymujących się z dochodów z pracy, którzy stosunkowo wysoko ocenili poziom dochodów swojego gospodarstwa domowego, od respondentów utrzymujących się głównie z nisko dochodowych źródeł niezarobkowych (renta, emerytura, zasiłki i inne). Wśród respondentów o najwyższych dochodach częściej pojawiały się liberalne poglądy na temat rozwodów. Do ciekawych wniosków prowadzić może relatywnie duży udział indywidualistów wśród respondentów utrzymujących się z emerytury. Być może багаż doświadczeń życiowych spowodował, iż osoby starsze skłonne były do bardzo pozytywnych opinii w stosunku do zjawiska rosnącej liczby rozwodów. Natomiast profil respondentów o racjonalnym podejściu do kwestii rozwodów niewiele różnił się od odpowiadającego mu profilu przeciętnego (punkt *ROZ-RAC* jest położony bardzo blisko centrum rzutowania, rys. 5.18), w związku z czym nie można formułować daleko idących wniosków na temat powiązań tej kategorii respondentów z analizowanymi kategoriami zmiennych ekonomicznych.

Na podstawie opracowanych i przedstawionych powyżej wyników analiz w oparciu o dane sondażowe PPA2 z 2001 r. można wnioskować, że wstępnie została potwierdzona

hipoteza, iż pewne *czynniki społeczno-demograficzne i ekonomiczne determinują postawy i zachowania sprzyjające dezintegracji małżeństw*. W celu pogłębionej weryfikacji empirycznej tej hipotezy a także dla identyfikacji zmian percepcji rozwodów, jakie hipotetycznie zaszły w okresie przemian społeczno-ustrojowych w Polsce, dokonano wnikliwej analizy danych pozyskanych z innego badania sondażowego realizowanego w kraju cyklicznie od 1992 r.

3. Zmiany w społecznym odbiorze rozwodów

Dla potrzeb badawczych wykorzystano także dane, które zostały uzyskane z realizowanego cyklicznie Polskiego Generalnego Sondażu Społecznego (PGSS). W kwestionariuszu PGSS do tematyki rozwodów bezpośrednio nawiązywały dwa pytania. W pierwszym z nich pytano respondentów: *„Czy uzyskanie rozwodu w Polsce powinno być łatwiejsze, czy powinno być trudniejsze niż to jest obecnie?”*, natomiast w drugim poproszono respondentów o ustosunkowanie się do stwierdzenia: *„Rozwód jest zwykle najlepszym wyjściem, gdy małżonkowie nie potrafią rozwiązać problemów zaistniałych w ich małżeństwie”*. Pierwsze z tych pytań pojawiało się cyklicznie we wszystkich formularzach ankietowych PGSS poczynając od 1992 r., dlatego też udzielone przez respondentów odpowiedzi wykorzystane zostały do wstępnej oceny zmian postaw społecznych w stosunku do prawa rozwodowego w latach 1992-2008. Natomiast większą wartość poznawczą dla celów niniejszego badania miały opinie respondentów na drugie z wyróżnionych zagadnień. Przyjęto bowiem założenie, że opinia respondenta w zakresie, czy rozwód jest dobrym rozwiązaniem w przypadku problemów małżeńskich, była lepszym wskaźnikiem jego postawy wobec instytucji rozwodu (z uwagi m.in. na lepszą porównywalność z wynikami analizy danych PPA2). Pytanie to zadawano ankietowanym jedynie przy okazji realizacji dodatkowego modułu problemowego pt. *„Rodzina i społeczne role kobiet”* w 1994 i 2002 r. Dlatego też dane PGSS z lat 1994 i 2002 były podstawą do pogłębionej analizy zmian w społecznym odbiorze rozwodów w Polsce.

Do wstępnej dynamicznej analizy postaw wobec prawa rozwodowego wykorzystano uzyskane w latach 1992-2008 odpowiedzi respondentów na pytanie: *„Czy uzyskanie rozwodu w Polsce powinno być łatwiejsze, czy powinno być trudniejsze niż to jest obecnie?”*. Respondenci wskazywali na jeden spośród następujących wariantów odpowiedzi: 1 – *powinno być łatwiejsze*, 2 – *powinno być trudniejsze*, 3 – *bez zmian, tak jak jest*, 4 – *trudno powiedzieć*. Zgodnie z klasyfikacją postaw wobec prawa A. Podgóreckiego założono, iż odpowiedź

„powinno być łatwiejsze” była wyrazem postawy liberalistycznej (*PROZ-LIB*), odpowiedź „powinno być trudniejsze” – postawy rygorystycznej (*PROZ-RYG*), odpowiedź „bez zmian, tak jak jest” – postawy legalistycznej (*PROZ-LEG*)²². Natomiast za P. Rydzewskim przyjęto dodatkowe założenie, że odpowiedź „trudno powiedzieć” była wskaźnikiem postawy niezdecydowanej (*PROZ-NIEZD*)²³.

Oceniając strukturę opinii respondentów wobec prawa rozwodowego, stwierdzono, iż przemiany postaw w latach 1992-2008, choć nie były gwałtowne, to jednak wykazywały pewne prawidłowości (tab. 5.12 i rys. 5.19). Stosunkowo najbardziej liczną grupę tworzyły osoby deklarujące postawę liberalistyczną. Ich udział nieznacznie wzrósł na przełomie lat 1992-1993 (z 31,8 do 38,6%), utrzymując się na prawie niezmiennym poziomie aż do 1995 r. W kolejnych latach frakcja postaw liberalistycznych ulegała większym fluktuacjom: spadek w 1997 r., następnie znaczny wzrost w latach 1999-2002 (aż do 42,9%) i ponowny spadek w 2005 r.

Udział opinii rygorystycznych oraz legalistycznych w 2008 r. był mniejszy w stosunku do 1992 r., choć w międzyczasie następowały różnokierunkowe wahania. Wyraźny wzrost udziału postaw rygorystycznych kosztem spadku udziału postaw legalistycznych miał miejsce w latach 1993-1997. Jednocześnie dużym wahaniom ulegała frakcja respondentów niezdecydowanych w kwestii, czy uzyskanie rozwodu w Polsce powinno być łatwiejsze czy trudniejsze (od 22,1% w 1997 r. do 14,6% w 2008 r.). Zwiększony udział opinii rygorystycznych i legalistycznych w 2008 r. mógł być wynikiem deklaracji tej części społeczeństwa, która wcześniej nie miała zdecydowanego stanowiska wobec prawa rozwodowego. Ogólnie rzecz biorąc można stwierdzić, że ewolucja opinii na ten temat w latach 1992-2008 polegała nie tyle na wzroście liberalizmu, co na osłabieniu rygoryzmu. Innymi słowy, spadek udziału opinii, że uzyskanie rozwodu w Polsce powinno być trudniejsze był bardziej znaczący aniżeli popularyzacja poglądu, iż przepisy legislacyjne powinny być łagodniejsze w tej kwestii.

²² A. Podgórecki, Zjawiska prawne w opinii publicznej: rozwody, władza rodzicielska, procesy o zniesławienie wytaczane dziennikarzom, op. cit., s. 67.

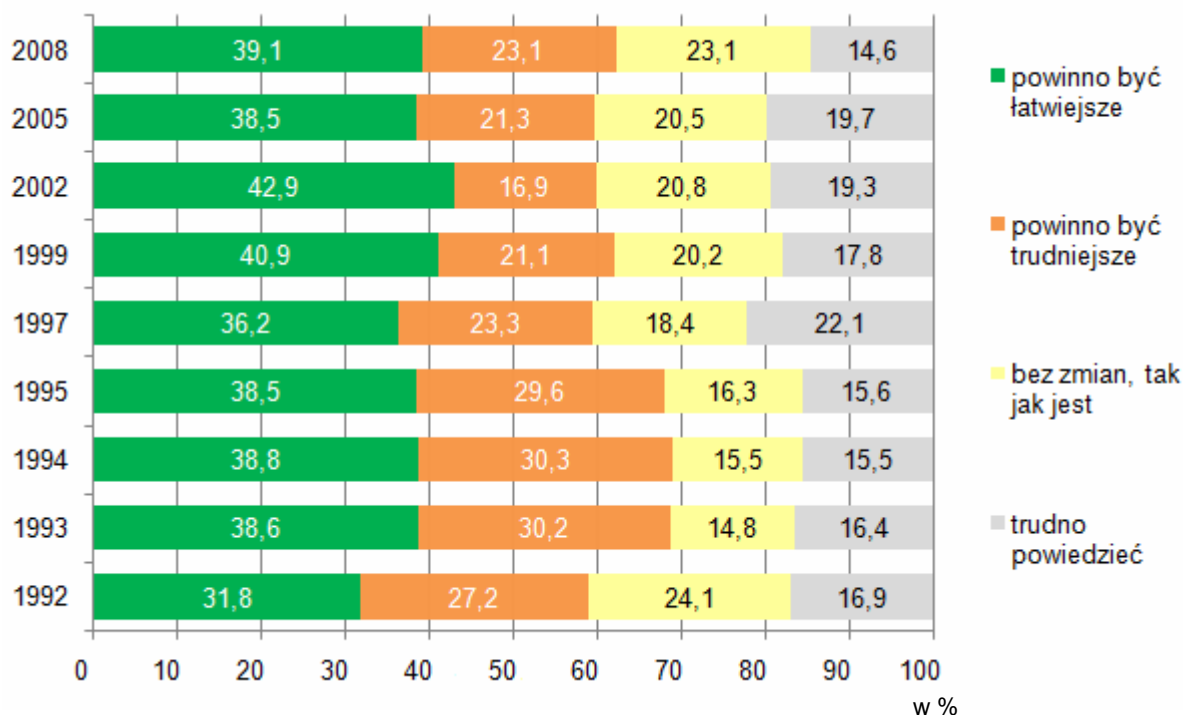
²³ P. Rydzewski, Rozwód w opinii społecznej w latach 1990, op. cit., s. 75; D. Kopczyńska, Zastosowanie wielowymiarowej analizy porównawczej w badaniu postaw społeczeństwa polskiego wobec rozwodów, w: Wpływ procesów demograficznych na kształtowanie stanu i struktury zasobów ludzkich - stan aktualny i perspektywy. Konferencja Naukowa Sekcji Analiz Demograficznych, 26-28 września 2007 r. w Niedzicy, Referaty cz. I, Zeszyt Sekcji Analiz Demograficznych nr 18/2008 [on-line], s. 33-54, <http://www.ae.krakow.pl/~demograf/Publikacje/SAD18.pdf> [dostęp 30.06.2009].

Tab. 5.12. Postawy respondentów wobec prawa rozwodowego – Polska, 1992-2008 r.

Odpowiedzi	Czy uzyskanie rozwodu w Polsce powinno być łatwiejsze, czy powinno być trudniejsze niż to jest obecnie?								
	1992	1993	1994	1995	1997	1999	2002	2005	2008
powinno być łatwiejsze	521	632	621	615	437	459	535	490	504
powinno być trudniejsze	446	495	485	473	282	236	211	271	298
bez zmian, tak jak jest	394	242	248	261	222	226	259	261	298
trudno powiedzieć	277	269	248	250	267	200	241	251	188
brak danych	9	11	7	4	1193	1161	1227	4	5
Razem	1647	1649	1609	1603	2401*	2282*	2473*	1277	1293

* Baloty A i B.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie bazy danych PGSS (zmienne PGSSYEAR, Q101).

Rys. 5.19. Postawy respondentów wobec prawa rozwodowego – Polska, 1992-2008 r.

Źródło: Jak w tab. 5.12.

Mając na względzie przesłanki natury merytorycznej, w celu dokonania pogłębionej analizy zmian w społecznym odbiorze rozwodów w Polsce za wskaźnik indywidualnych opinii o rozwodach przyjęto postawy respondentów wobec stwierdzenia, iż: „**Rozwód jest zwykle najlepszym wyjściem, gdy małżonkowie nie potrafią rozwiązać problemów zaistniałych w ich małżeństwie**”. Respondenci wyrażali swoje postawy poprzez wybór jednego spośród sześciu wariantów odpowiedzi, tj. 1 – zdecydowanie się zgadzam, 2 – zgadzam się, 3 – ani się zgadzam, ani nie zgadzam, 4 – nie zgadzam się, 5 – zdecydowanie się nie zgadzam, 6 – trudno powiedzieć.

Rezultaty analizy zmian poglądów społeczeństwa polskiego wobec instytucji rozwodu, jakie dokonały się pomiędzy 1994 a 2002 r., oraz próbę oceny ich uwarunkowań i zróżnicowania według wybranych cech społeczno-demograficznych i ekonomicznych ukazano w dalszej części opracowania.

Oceniając rozkład opinii osób ankietowanych w 1994 r. w ramach Polskiego Generalnego Sondażu Społecznego, stwierdzono, iż stosunkowo najwięcej badanych (prawie 40%) zgodziło się ze stwierdzeniem, że *„Rozwód jest zwykle najlepszym wyjściem, gdy małżonkowie nie potrafią rozwiązać problemów zaistniałych w ich małżeństwie”* (tab. 5.13). Prawie o połowę mniejsza (ok. 21% liczebności próby) była grupa respondentów, którzy nie zgodzili się z powyższym stwierdzeniem. Znacznie mniejszy był też udział odpowiedzi skrajnych, tj. wyrażających zdecydowaną aprobatę (ok. 9%) lub zdecydowaną dezaprobatę dla rozwodów (4%). Natomiast niezdecydowane stanowisko w stosunku do badanego zagadnienia miała ponad ćwierć ankietowanych, udzielając odpowiedzi: *„ani się zgadzam, ani nie zgadzam”* lub *„trudno powiedzieć”*.

Tab. 5.13. Postawy respondentów wobec rozwodów a płeć, wiek i miejsce zamieszkania – Polska, 1994 r.

Wyszczególnienie	Rozwód jest zwykle najlepszym wyjściem, gdy małżonkowie nie potrafią rozwiązać problemów zaistniałych w ich małżeństwie														Razem	
	zdecydowanie się zgadzam		zgadzam się		ani się zgadzam, ani nie zgadzam		nie zgadzam się		zdecydowanie się nie zgadzam		trudno powiedzieć		brak danych			
	l. b.	%	l. b.	%	l. b.	%	l. b.	%	l.b.	%	l. b.	%	l.b.	%	l. b.	%
Ogółem	152	9,4	633	39,3	190	11,8	333	20,7	64	4,0	220	13,7	17	1,1	1609	100,0
Płeć																
mężczyźni	76	10,4	282	38,6	81	11,1	164	22,4	30	4,1	90	12,3	8	1,1	731	100,0
kobiety	76	8,7	351	40,0	109	12,4	169	19,2	34	3,9	130	14,8	9	1,0	878	100,0
Wiek w latach																
<20	3	7,9	15	39,5	7	18,4	11	28,9	2	5,3	-	-	-	-	38	100,0
20-34	25	5,9	146	34,3	56	13,1	102	23,9	18	4,2	73	17,1	6	1,4	426	100,0
35-54	63	9,8	260	40,4	80	12,4	127	19,7	19	3,0	90	14,0	5	0,8	644	100,0
55+	61	12,2	212	42,3	47	9,4	93	18,6	25	5,0	57	11,4	6	1,2	501	100,0
Miejsce zamieszkania																
miasto	117	11,3	421	40,8	117	11,3	188	18,2	39	3,8	136	13,2	13	1,3	1031	100,0
wieś	35	6,1	212	36,7	73	12,6	145	25,1	25	4,3	84	14,5	4	0,7	578	100,0

Źródło: Obliczenia własne na podstawie bazy danych PGSS (przekodowane zmienne FA4G, Q8, SIZE, Q9AGE).

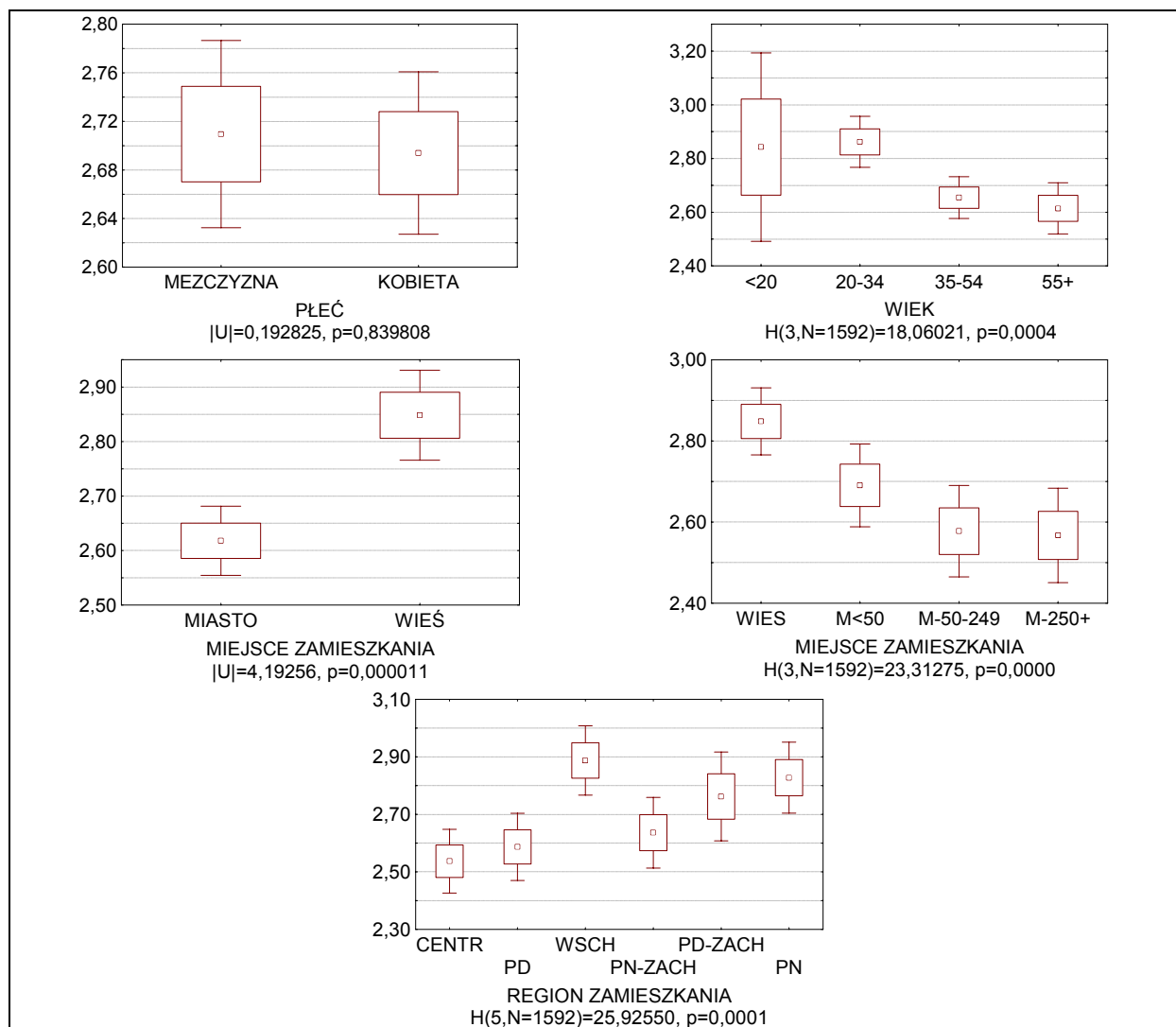
Nie zaobserwowano większych różnic pomiędzy strukturą odpowiedzi udzielonych przez mężczyzn a strukturą opinii kobiet. Wykazano jednak, że wśród mężczyzn było stosunkowo więcej zdecydowanych zwolenników i zdecydowanych przeciwników instytucji rozwodu. Znacznie większe rozbieżności w zakresie postaw wobec rozwodów zaobserwowano między mieszkańcami miast i wsi. Respondenci mieszkający w miastach relatywnie częściej deklarowali postawy pozytywne (52% odpowiedzi *„zdecydowanie się zgadzam”* lub *„zgadzam się”*

w miastach wobec 43% na wsi), mieszkańcy wsi natomiast – opinie negatywne (29% odpowiedzi „*zdecydowanie się nie zgadzam*” lub „*nie zgadzam się*” na wsi wobec 22% w miastach). Charakterystyczne, iż stosunkowo najwięcej zwolenników rozwodu było wśród osób starszych, w wieku 55 lat i więcej, natomiast wśród respondentów młodszych, mających mniej niż 35 lat, względnie większy udział mieli przeciwnicy tej instytucji prawnej.

Dążąc do uzyskania zmiennej *quasi*-porządkowej o wyraźnym kierunku od skrajnego indywidualizmu do konserwatyzmu (w pięciostopniowej skali Likerta) dokonano przekodowania zmiennej określającej postawy respondentów wobec rozwodów. W tym celu osoby, które na pytanie, czy „*Rozwód jest zwykle najlepszym wyjściem, gdy małżonkowie nie potrafią rozwiązać problemów zaistniałych w ich małżeństwie*”, udzieliły odpowiedzi: „*ani się zgadzam, ani nie zgadzam*” lub „*trudno powiedzieć*”, zakwalifikowano do jednej grupy osób niezdecydowanych (obojętnych). Tym sposobem wyróżnionych zostało pięć kategorii respondentów, tj.: 1 – indywidualiści (*ROZ-IND*), 2 – liberałowie (*ROZ-LIB*), 3 – aspołeczni, tj. obojętni (*ROZ-ASP*), 4 – racjonalisci (*ROZ-RAC*), 5 – konserwatyści, czyli tradycjonałisci (*ROZ-KON*)²⁴. Mając na celu próbę zdiagnozowania uwarunkowań i zróżnicowania indywidualnych postaw respondentów wobec zjawiska rozwodów w Polsce w 1994 r. zbadano wpływ 43 zmiennych o charakterze *demograficzno-społecznym*, *aksjologicznym* i *ekonomicznym*, wybranych ze zbioru danych PGSS.

Identyfikacji czynników istotnie kształtujących opinię społeczną na temat rozwodów w 1994 r. dokonano w oparciu o rezultaty wnioskowania za pomocą nieparametrycznych testów sumy rang Manna-Whitneya (dla zmiennych o dwóch kategoriach) i Kruskala-Wallisa (dla zmiennych o co najmniej trzech kategoriach). Spośród zweryfikowanych 10 cech ***demograficzno-społecznych***, osiem miało istotny wpływ na zróżnicowanie postaw respondentów wobec rozwodów ($p=0,00$). Były to następujące cechy: wiek, miejsce (dwie różne klasyfikacje) i region zamieszkania (rys. 5.20), stan cywilny (uwzględniając również fakt, czy respondent był kiedykolwiek w przeszłości rozwiedziony), liczba osób w gospodarstwie domowym oraz liczba dzieci respondenta (rys. 5.21).

²⁴ I.E. Kotowska, A. Matysiak, A. Domaradzka, Podstawowe informacje o zmianach reprodukcji, polityce ludnościowej w Polsce oraz poglądach Polaków dotyczących tych kwestii, op. cit., s. 31-34.

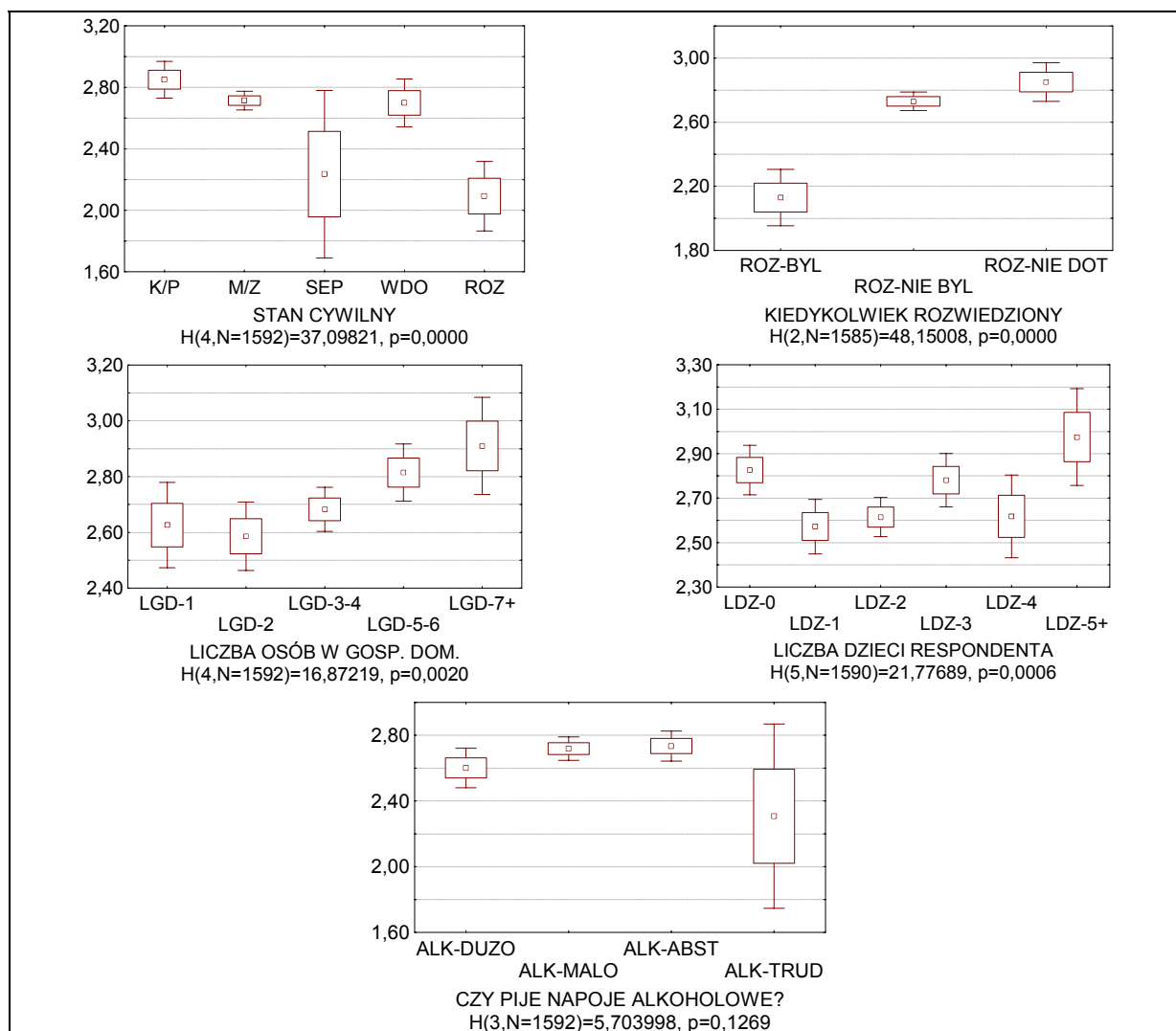

Rys. 5.20. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: *pleć, wiek, miejsce zamieszkania, region zamieszkania* – Polska, 1994 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie bazy danych PGSS (przekodowane zmienne Q8, Q9AGE, SIZE, REGION8) za pomocą pakietu *Statistica 8.0*.

Z analizy wykresów skrzynkowych (rys. 5.20 i 5.21) wynika, iż najniższe średnie ocen na skali porządkowej oznaczające relatywnie większą aprobatę w stosunku do rozwodu zaobserwowano wśród respondentów w wieku średnim (35-54 lata) i podeszłym (55 lat i więcej), wśród mieszkańców średnich (50-249 tys.) i dużych miast (co najmniej 250 tys. mieszkańców), położonych często w centralnym regionie kraju, wśród respondentów rozwiedzionych, a także wśród osób zajmujących jedno- lub dwuosobowe gospodarstwa domowe, posiadających co najwyżej jedno dziecko. Przeciętnie największą dezaprobatę wobec rozwodów charakteryzowały się grupy młodszych respondentów (poniżej 35 roku

życia), mieszkańcy wsi, osoby mieszkające we wschodniej części kraju, kawalerowie i panny²⁵ a także osoby będące członkami gospodarstw domowych o dużej liczebności.

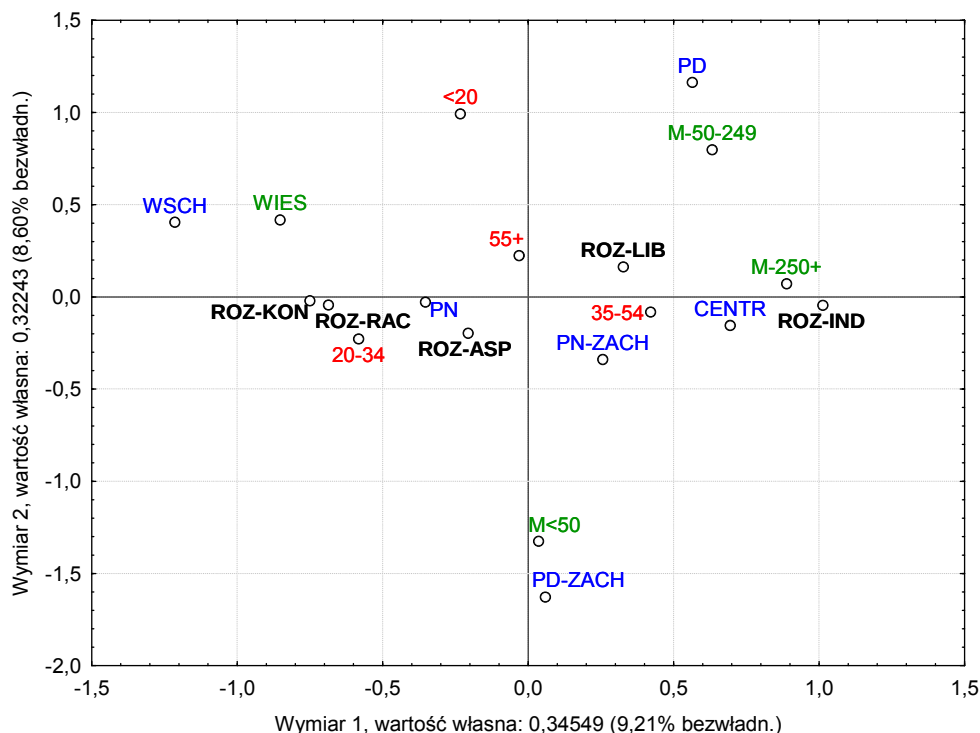
Rys. 5.21. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: *stan cywilny, kiedykolwiek rozwiedziony, liczba osób w gospodarstwie domowym, liczba dzieci respondenta, picie napojów alkoholowych* – Polska, 1994 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie bazy danych PGSS (przekodowane zmienne Q41A, FA28, HOMPOP, Q49A, Q146B) za pomocą pakietu *Statistica 8.0*.

Takie cechy jak płeć ($p=0,84$) lub uzależnienie od napojów alkoholowych ($p=0,13$) nie miały istotnego wpływu na zróżnicowanie postaw respondentów wobec rozwodów. Rezultat testu istotności potwierdził zatem wcześniej sformułowany wniosek, że struktury odpowiedzi udzielonych przez mężczyzn i przez kobiety były podobne (tab. 5.13). Takie same w obu subpopulacjach wyróżnionych ze względu na płeć były wartości mediany ($Q_2=3$), co pozwala

²⁵ Podobne rezultaty wykazało badanie postaw młodzieży stanu wolnego wobec instytucji małżeństwa. Por.: W. Ignatczyk, System wartości rodzinnych młodzieży polskiej końca XX wieku, Centrum Badań nad Rodziną, Wyd. Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 2002, s. 312-313.

twierdzić, że zarówno połowa mężczyzn jak i połowa kobiet deklaruwała pozytywny lub obojętny stosunek do rozwodów (kategorie *ROZ-IND*, *ROZ-LIB*, *ROZ-ASP*). Jednocześnie druga połowa mężczyzn i druga połowa kobiet ustosunkowała się do badanego zagadnienia negatywnie lub obojętnie (kategorie *ROZ-KON*, *ROZ-RAC*, *ROZ-ASP*).

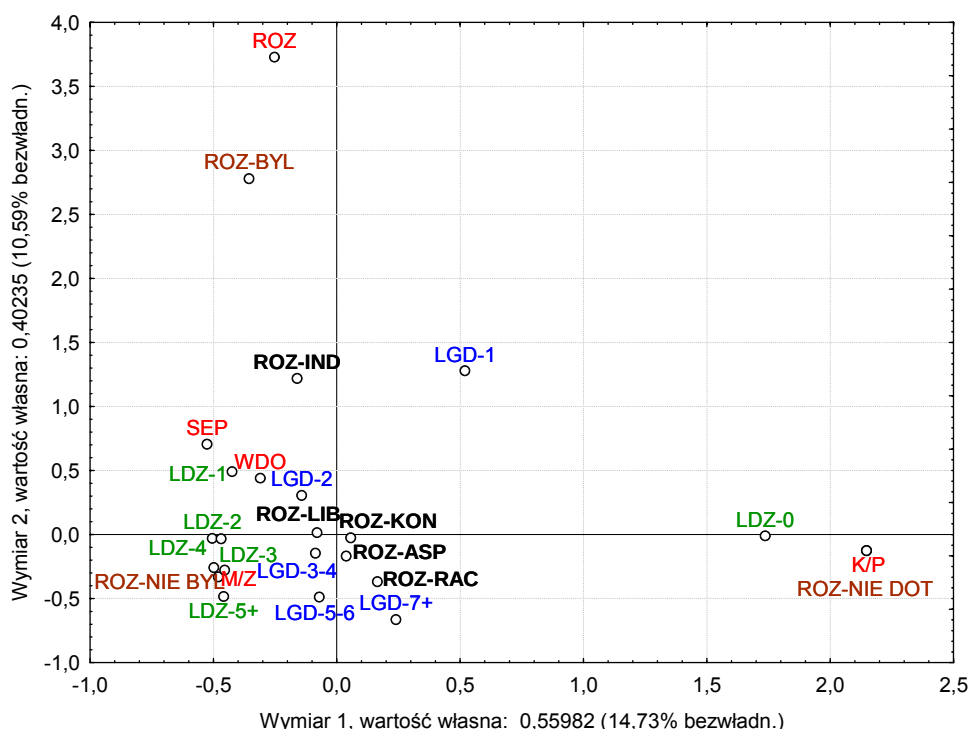

Rys. 5.22. Powiązanie kategorii zmiennych: *postawa wobec rozwodów a wiek, miejsce zamieszkania, region zamieszkania – Polska, 1994 r.*

Źródło: Jak przy rys. 5.20.

Efekty wielowymiarowej analizy MCA postaw respondentów wobec rozwodów w 1994 r. oraz cech demo-społecznych zidentyfikowanych w procesie wnioskowania, przedstawiono na dwóch wykresach (rys. 5.22 i 5.23). Pierwszy wymiar na obu wykresach wyraźnie rozdzielił kategorie respondentów o negatywnym lub obojętnym stosunku do rozwodów od kategorii respondentów o poglądach liberalnych i indywidualistów. Konserwatywne bądź racjonalistyczne opinie o rozwodach relatywnie częściej wyrażali ludzie młodzi, mieszkańcy wsi i wschodniego regionu Polski (kategorie *20-34*, *WIES*, *WSCH*), zajmujący duże pod względem liczebnym gospodarstwa domowe (*LGD-7+*). Postawy aspołeczne częściej deklarowali mieszkańcy północnego regionu kraju (*PN*), a postawy wyrażające zdecydowane poparcie dla instytucji rozwodu – respondenci zamieszkujący region centralny i duże miasta (kategorie *PN*, *CENTR*, *M-250+*). Żonaci i mężatki (*M/Z*) prezentowali raczej racjonalne lub niezdecydowane opinie o rozwodach. Z kolei wysoką aprobatę w stosunku do rozwodu wyrażały osoby, które go w swoim życiu faktycznie doświadczyły (kategorie *ROZ*, *ROZ-*

BYŁ). Ku bardziej liberalnym poglądom w stosunku do rozwodu relatywnie często skłaniały się osoby żyjące w separacji (*SEP*).

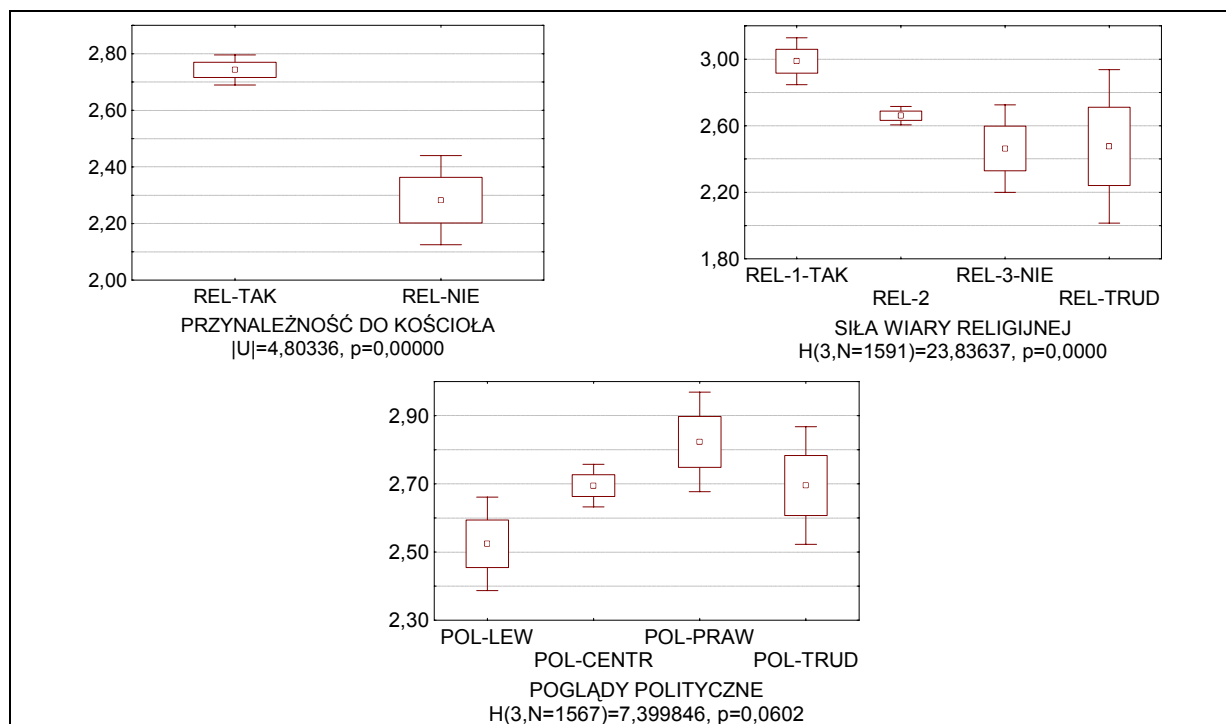
Rys. 5.23. Powiązanie kategorii zmiennych: *postawa wobec rozwodów a stan cywilny, kiedykolwiek rozwiedziony, liczba osób w gospodarstwie domowym (LGD), liczba dzieci respondenta (LDZ)* – Polska, 1994 r.

Źródło: Jak przy rys. 5.21.

W grupie czynników o charakterze **aksjologicznym**, których wpływ na zróżnicowanie opinii o rozwodach poddano statystycznej weryfikacji, znalazły się takie charakterystyki respondentów, jak: religijność, postulowana orientacja polityczna, poczucie szczęścia w wybranych sferach życia, światopogląd wyrażony m.in. opinią na temat instytucji małżeństwa, związków nieformalnych (kohabitacji), homoseksualnych, zdrady małżeńskiej, rodziców samotnie wychowujących dzieci, prawa kobiet do aborcji czy pracy zawodowej kobiet (matek).

Jak wykazały rezultaty testu sumy rang na próbie respondentów z 1994 r., religijność (opisana poprzez dwie zmienne, tj.: przynależność do kościoła i siłę wiary religijnej) miała istotny wpływ na kształtowanie opinii o rozwodach ($p=0,00$, rys. 5.24), podobnie jak w próbie PPA2 z 2001 r. (por. rys. 5.7). W grupie osób, które określiły się jako głęboko wierzące (*REL-1-TAK*), przeciętne oceny były najwyższe, wskazując na bardziej konserwatywne podejście tej kategorii respondentów do kwestii rozwodu. Natomiast zróżnicowanie postaw w stosunku do rozwodów z uwagi na postulowaną orientację polityczną (na skali poglądów lewicowo-prawicowych) nie było wystarczająco istotne. Wartość krytycznego

prawdopodobieństwa p była nieznacznie większa ($p=0,06$) od założonego poziomu istotności α , w związku z czym należało przyjąć za prawdziwą hipotezę H_0 , mówiącą o jednakowym rozkładzie badanej zmiennej w wyróżnionych subpopulacjach. Mediana ocen respondentów o lewicowych poglądach była niższa ($Q_2=2$) od mediany ocen wśród badanych o odmiennych poglądach politycznych ($Q_2=3$).

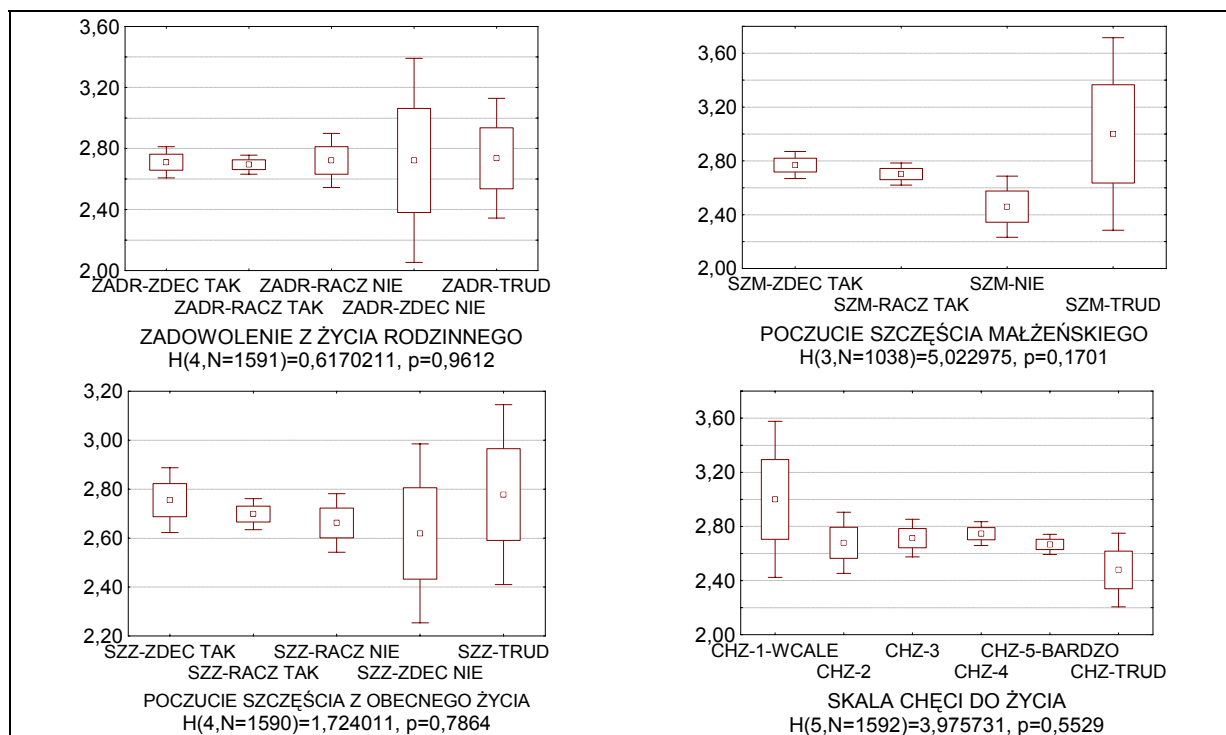

Rys. 5.24. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: przynależność do kościoła lub ruchu religijnego, siła wiary religijnej, poglądy polityczne – Polska, 1994 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie bazy danych PGSS (przekodowane zmienne Q125A, Q128, Q114) za pomocą pakietu *Statistica 8.0*.

Rezultaty testu sumy rang nie wykazały również istotnych powiązań między opinią ankietowanych na temat rozwodów a stopniem ich zadowolenia z życia rodzinnego ($p=0,96$), poczuciem szczęścia małżeńskiego ($p=0,17$), poziomem satysfakcji z obecnego życia ($p=0,786$) czy też skalą chęci do życia ($p=0,55$). Sumy rang dla poszczególnych kategorii tych zmiennych nie różniły się od siebie istotnie. Niewielkie zatem było zróżnicowanie średnich ocen instytucji rozvodu w grupach, co zostało zaprezentowane na wykresach „skrzynek z wąsami” (rys. 5.25).

Podobny wynik dał test Kruskala-Wallisa dla zmiennej jakościowej opisującej zdanie respondentów na temat, czy „Osoby żyjące w związku małżeńskim są szczęśliwsze niż osoby stanu wolnego” ($p=0,48$, rys. 5.26). Zatem rezultat wnioskowania statystycznego był tutaj zgoła inny niż w przypadku podobnej zmiennej w próbie PPA2 z 2001 r. (por. rys. 5.9).

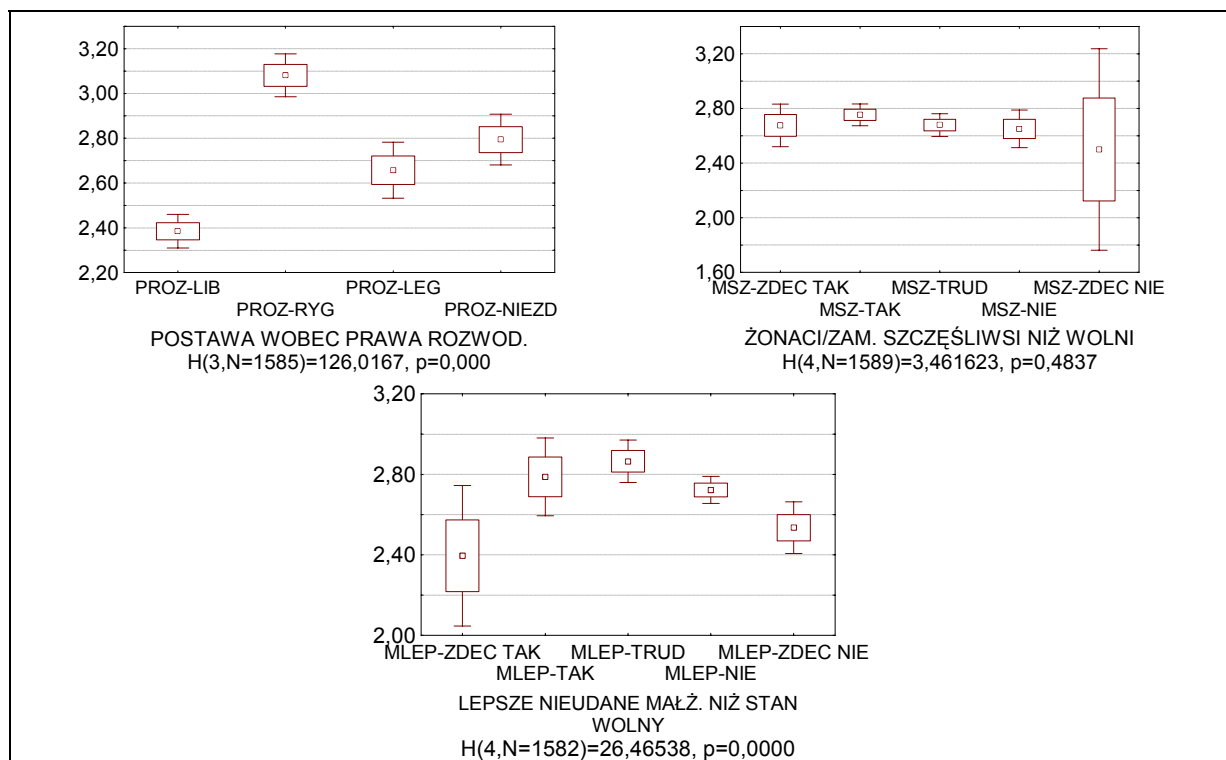

Rys. 5.25. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: *zadowolenie z życia rodzinnego, poczucie szczęścia małżeńskiego, poczucie szczęścia z obecnego życia, skala chęci do życia* – Polska, 1994 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie bazy danych PGSS (przekodowane zmienne Q87C, Q94, Q95, Q90) za pomocą pakietu *Statistica 8.0*.

Silne natomiast było zróżnicowanie postaw wobec rozwodów w zależności od opinii ankietowanych na temat prawa rozwodowego ($p=0,00$, rys. 5.26). Niska średnia ocen w grupie respondentów twierdzących, iż uzyskanie rozwodu w Polsce powinno być łatwiejsze, oznaczała najczęściej, że podzielali oni także pogląd, iż „*Rozwód jest zwykle najlepszym wyjściem, gdy małżonkowie nie potrafią rozwiązać problemów zaistniałych w ich małżeństwie*”.

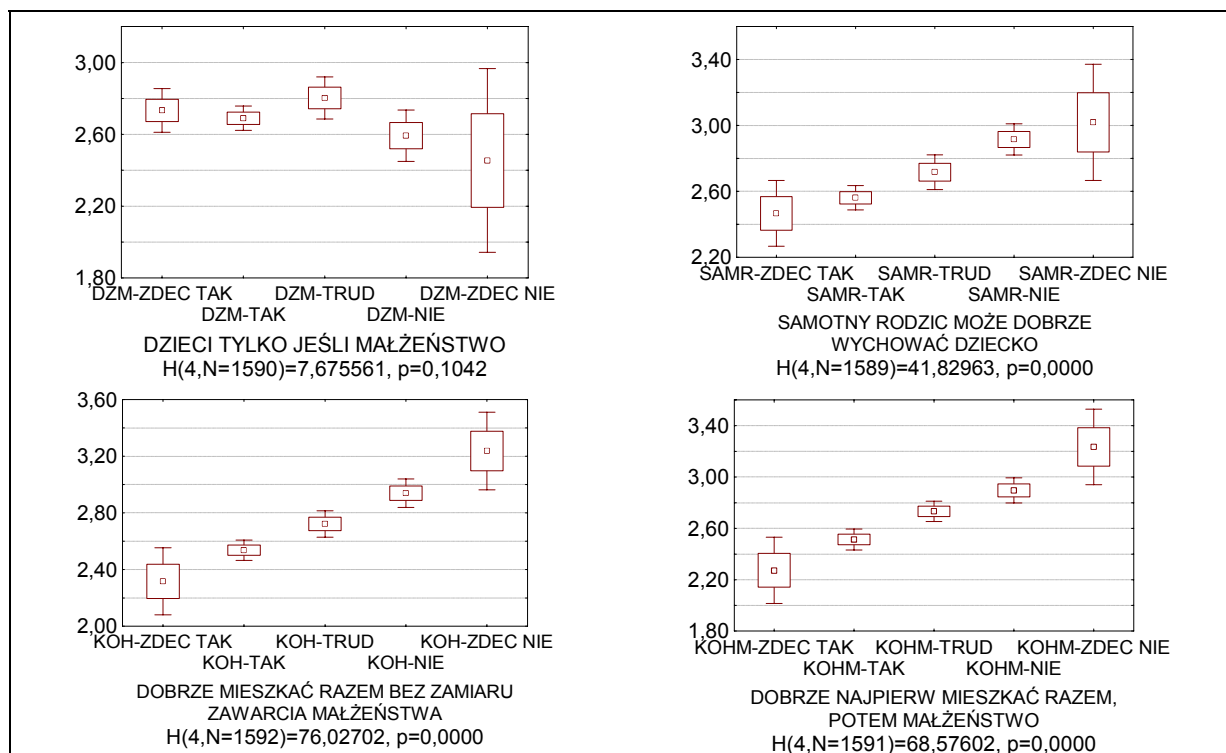
Istotnie zróżnicowane były także rozkłady opinii o rozwodach w poszczególnych kategoriach wyróżnionych ze względu na stosunek respondentów wobec następujących stwierdzeń: „*Lepsze nieudane małżeństwo niż stan wolny*” ($p=0,00$, rys. 5.26), „*Samotny rodzic może dobrze wychować dziecko*” ($p=0,00$, rys. 5.27), „*Dobrze mieszkać razem bez zamiaru zawarcia małżeństwa*” ($p=0,00$), „*Dobrze najpierw mieszkać razem, potem zawrzeć małżeństwo*” ($p=0,00$). Istotność podobnych zmiennych została również potwierdzona w próbie PPA2 z 2001 r. Natomiast wpływ poglądów na temat, czy tylko formalne małżeństwo upoważnia do posiadania dzieci, na postawy respondentów wobec rozwodów okazał się nieistotny ($p=0,10$, rys. 5.27).

Rys. 5.26. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: *postawa wobec prawa rozwodowego, stosunek wobec stwierdzeń: „Osoby żyjące w związku małżeńskim są szczęśliwsze niż osoby stanu wolnego”, „Lepsze nieudane małżeństwo niż stan wolny”* – Polska, 1994 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie bazy danych PGSS (przekodowane zmienne Q101, FA4A, FA4B) za pomocą pakietu *Statistica 8.0*.

Weryfikacji poddano także opinie respondentów dotyczące stosunków seksualnych przed ślubem, stosunków homoseksualnych i zdrady małżeńskiej (rys. 5.28). Kafeterię dla tej grupy pytań w formularzu ankietowym stanowiło pięć wariantów odpowiedzi: 1 – *zawsze niewłaściwe*, 2 – *prawie zawsze niewłaściwe*, 3 – *tylko czasem niewłaściwe*, 4 – *nie ma w tym nic złego*, 5 – *trudno powiedzieć*. Jak wykazały rezultaty wnioskowania statystycznego, poglądy respondentów dotyczące powyższych kwestii obyczajowych istotnie różnicowały postawy wobec rozwodów. Średnie oceny respondentów uznających pozamałżeńskie stosunki seksualne za niewłaściwe były istotnie wyższe niż oceny osób, zdaniem których kohabitacja, zdrada małżeńska lub związki homoseksualne są dopuszczalne. Oznacza to, iż w pierwszej z tych kategorii relatywnie więcej było konserwatywnych postaw wobec rozwodów, w drugiej natomiast – postaw liberalnych. Opinie o rozwodach w badanej próbie z 1994 r. były także zróżnicowane z uwagi na stosunek ankietowanych do aborcji ($p=0,00$, rys. 5.28). Stosunkowo więcej przeciwników rozwodu było wśród przeciwników aborcji, a zwolenników rozwodu – wśród zwolenników aborcji, przy czym różnice te były statystycznie istotne.

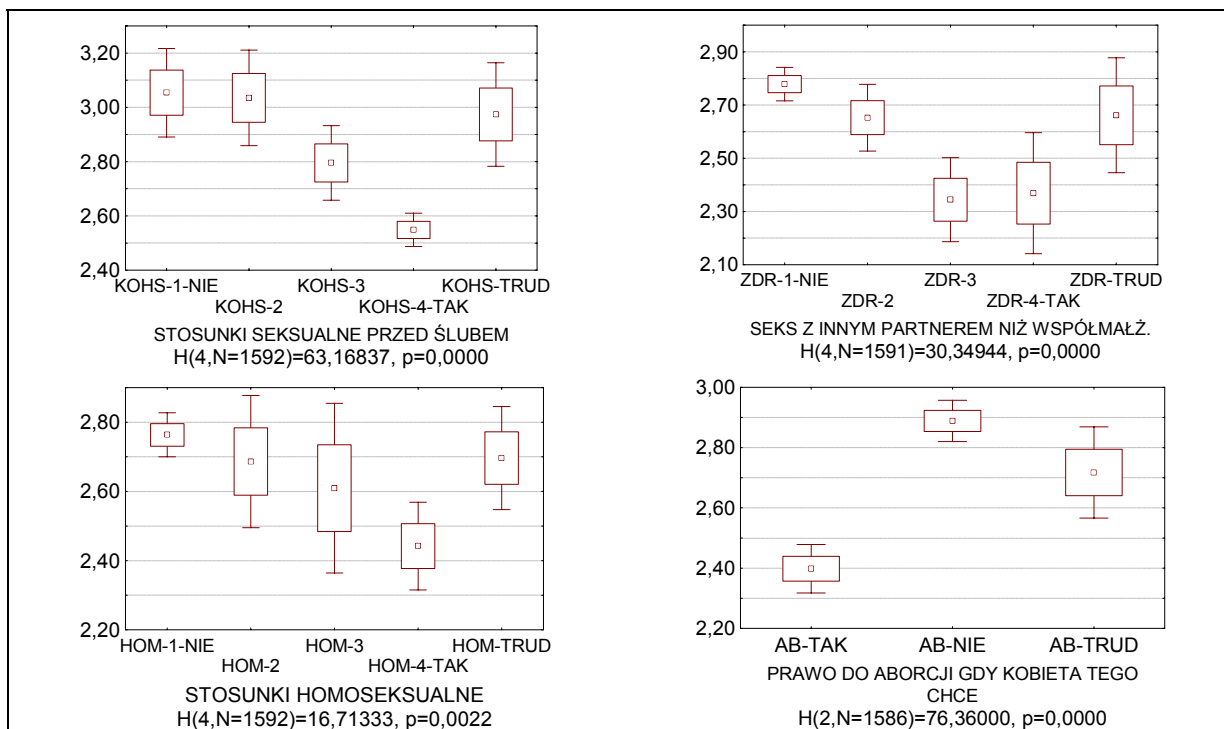

Rys. 5.27. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: *stosunek wobec stwierdzeń: „Dzieci tylko jeśli jest małżeństwo”, „Samotny rodzic może dobrze wychować dziecko”, „Dobrze mieszkać razem bez zamiaru zawarcia małżeństwa”, „Dobrze najpierw mieszkać razem, potem zawrzeć małżeństwo”* – Polska, 1994 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie bazy danych PGSS (przekodowane zmienne FA4C, FA4D, FA4E, FA4F) za pomocą pakietu *Statistica 8.0*.

Podobnie jak w próbie PPA2 z 2001 r. (rys. 5.10), również w badaniu PGSS podjęta została problematyka ról społecznych mężczyzn i kobiet oraz podziału obowiązków związanych z utrzymaniem rodziny i wychowaniem dzieci. Ankietowani swoje poglądy na te zagadnienia wyrażali poprzez ustosunkowanie się wobec stwierdzeń: „Mężczyzna powinien zarabiać, kobieta – zajmować się domem” ($p=0,01$, rys. 5.29), „Pracująca matka może zapewnić ciepło rodzinne” ($p=0,00$), „Praca jest najlepszym sposobem na niezależność kobiet” ($p=0,00$), „Mężczyzna i kobieta powinni zarabiać” ($p=0,00$). Zweryfikowano, iż różnice poglądów na temat instytucji rozvodu dla poszczególnych kategorii tych zmiennych aksjologicznych były statystycznie istotne. Z ilustracji graficznej w postaci wykresów „skrzynek z wąsami” wynika, iż przeciętne oceny wobec rozwodów były najniższe (co, zgodnie z przyjętym wcześniej założeniem, wskazywało na stosunkowo bardziej liberalne podejście do rozwodów) wśród tych kategorii respondentów, którzy postulowali za niezależnością ekonomiczną kobiet i uważali, iż nie powinny one rezygnować ze swojej kariery zawodowej dla dobra rodziny. Natomiast ankietowani, którzy kategorycznie stwierdzili, iż „Mężczyzna powinien zarabiać, kobieta – zajmować się domem”, wyróżniali

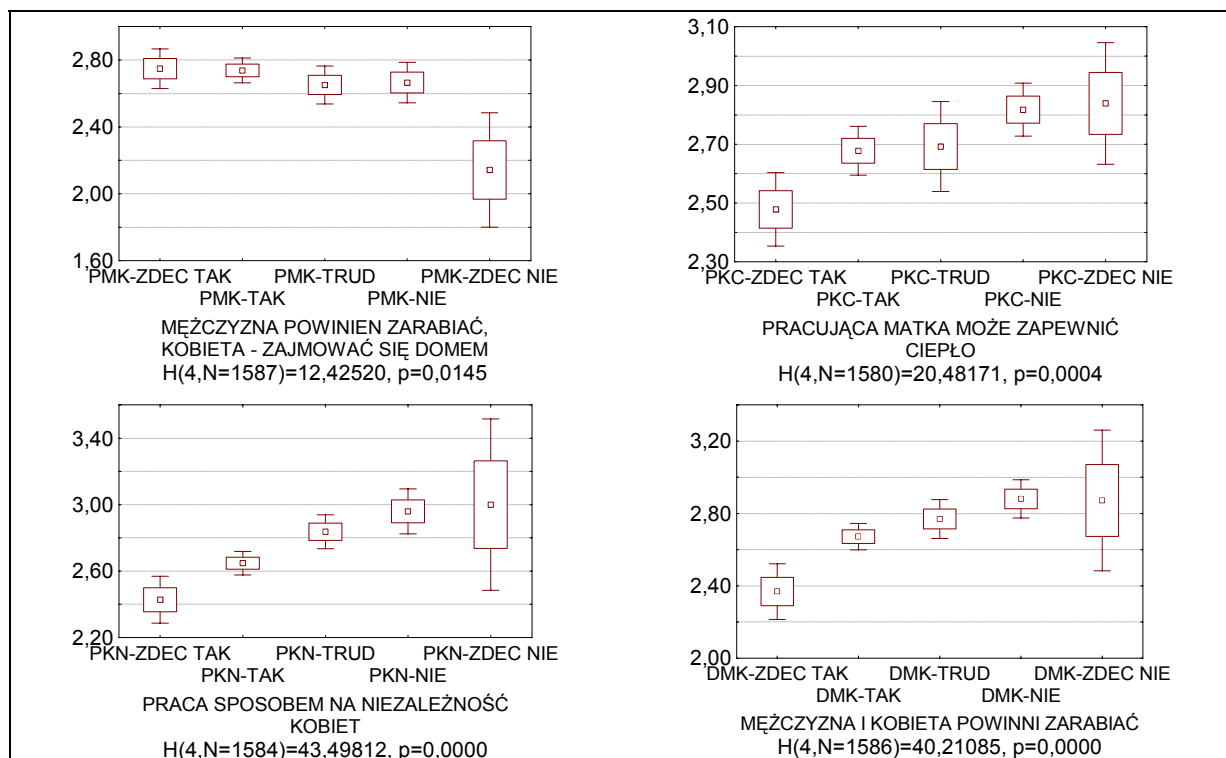
się wysoką średnią na skali ocen, oznaczającą relatywnie wysoki udział konserwatywnych postaw wobec rozwodów.

Rys. 5.28. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: *postawa wobec kwestii: stosunki seksualne przed ślubem, seks z innym partnerem niż współmałżonek, stosunki homoseksualne, prawo kobiet do aborcji* – Polska, 1994 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie bazy danych PGSS (przekodowane zmienne Q104, Q105, Q106, Q102G) za pomocą pakietu *Statistica 8.0*.

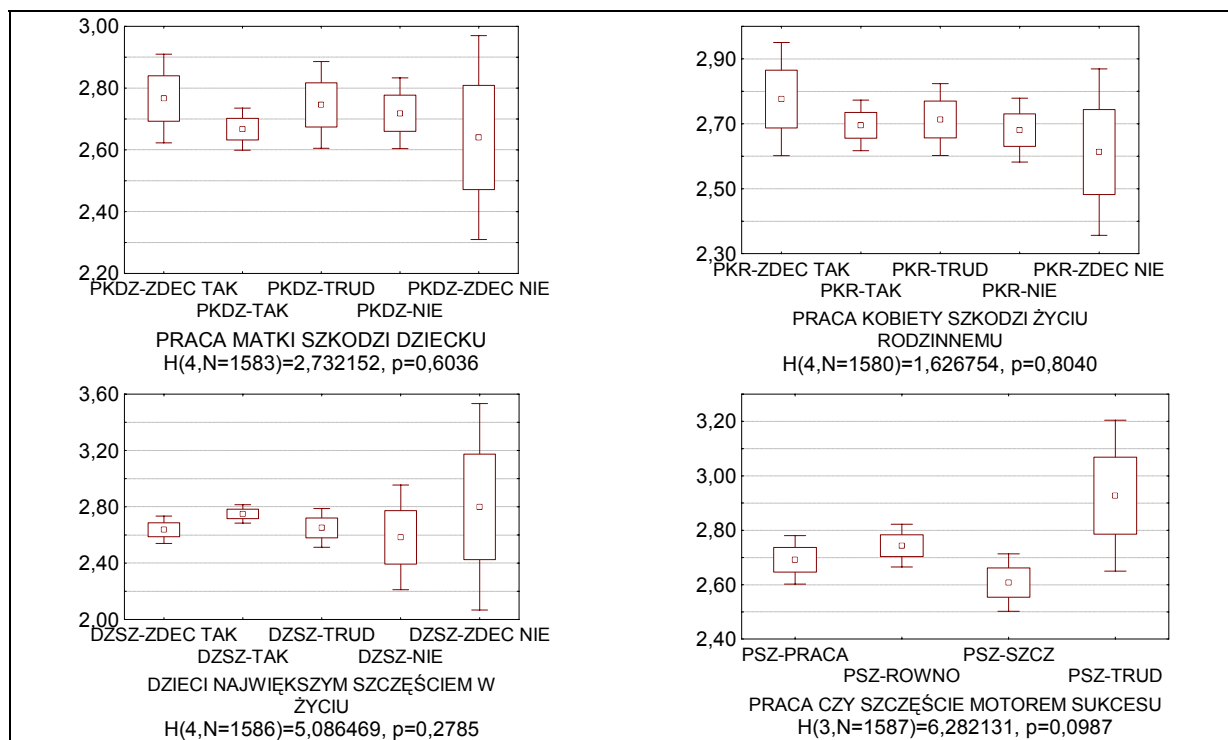
W grupie czynników o zabarwieniu aksjologicznym weryfikacji poddano także zmienne wyrażające opinie ankietowanych na temat stwierdzeń: „Praca matki szkodzi dziecku” ($p=0,60$, rys. 5.30), „Praca matki szkodzi życiu rodzinnemu” ($p=0,80$), „Dzieci są największym szczęściem w życiu” ($p=0,28$), „Praca czy szczęście motorem sukcesu?” ($p=0,10$). Kafeterię dla ostatniego z tych pytań stanowiło pięć wariantów odpowiedzi: 1 – *wyteżona praca najważniejsza*, 2 – *praca i szczęście równie ważne*, 3 – *szczęście lub pomoc najważniejsze*, 4 – *trudno powiedzieć*. Wykazano, iż postawy wobec rozwodów w wyróżnionych kategoriach nie różniły się istotnie, ponieważ wartości krytycznego prawdopodobieństwa p otrzymania zaobserwowanej wartości statystyki H były większe od $\alpha=0,05$. Dla większości tych kategorii mediana ocen dotyczących rozwodów wyrażonych na pięciostopniowej skali Likerta wynosiła $Q_2=2$ (rzadziej $Q_2=3$, np. dla kategorii *PKDZ-ZDEC TAK*, *PKDZ-TRUD*, *PKR- ZDEC TAK*, *PKR-TRUD*, *DZSZ- TAK*, *DZSZ-TRUD*, *DZSZ-NIE*, *PSZ-ROWNO*, *PSZ-TRUD*).

Rys. 5.29. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: *stosunek wobec stwierdzeń: „Mężczyzna powinien zarabiać, kobieta – zajmować się domem”, „Pracująca matka może zapewnić ciepło rodzinne”, „Praca jest najlepszym sposobem na niezależność kobiet”, „Mężczyzna i kobieta powinni zarabiać”* – Polska, 1994 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie bazy danych PGSS (przekodowane zmienne FA2B, FA1A, FA1F, FA2A) za pomocą pakietu *Statistica 8.0*.

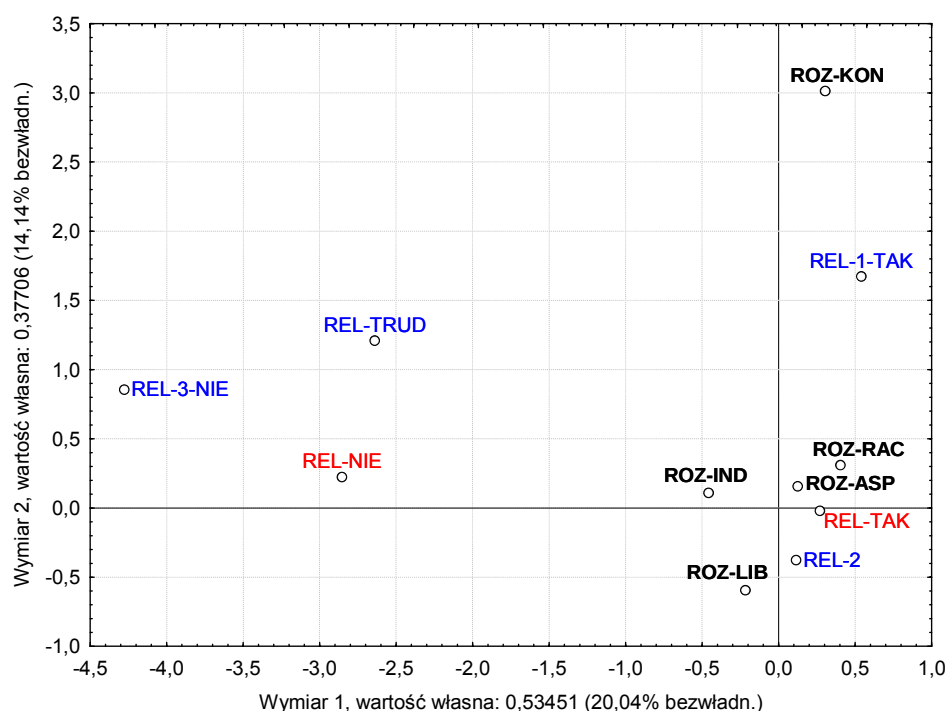
Rezultaty analizy korespondencji MCA potwierdziły pewne zależności zaobserwowane w wyniku zastosowania metod wnioskowania statystycznego, a także pozwoliły na wysunięcie dodatkowych wniosków. Na tym etapie badania rozpoznano, iż profil respondentów o postawach społecznych był bardziej zbliżony do profili konserwatystów i racjonalistów niż do profili liberałów i indywidualistów (co z kolei miało miejsce w próbie PPA2 z 2001 r.). W związku z tym w wyniku analizy danych PGSS z 1994 r. wyłonił się nieco inny obraz tej kategorii badanych. Respondenci deklarujący obojętny stosunek do problematyki rozvodu byli relatywnie często osobami religijnymi, choć ich zaangażowanie religijne było raczej przeciętne (rys. 5.31, wymiar 1, kategorie *REL-TAK*, *REL-2*). Z kolei na kolejnym wykresie punkt reprezentujący kategorię respondentów społecznych (*ROZ-ASP*) znajduje się bardzo blisko centrum rzutowania, dlatego bardzo ostrożnie należałoby interpretować jego powiązanie ze znajdującymi się w jego pobliżu punktami kategorii oznaczających brak zdania w kwestiach samotnego rodzicielstwa czy prawa rozwodowego (rys. 5.32, wymiar 1, kategorie *SAMR-TRUD*, *PROZ-TRUD*).

Rys. 5.30. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: *stosunek wobec stwierdzeń: „Praca matki szkodzi dziecku”, „Praca matki szkodzi życiu rodzinnemu”, „Dzieci są największym szczęściem w życiu”, „Praca czy szczęście motorem sukcesu?”* – Polska, 1994 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie bazy danych PGSS (przekodowane zmienne FA1B, FA1C, FA5A, Q74) za pomocą pakietu *Statistica 8.0*.

Nieco więcej informacji o kategorii respondentów aspołecznych uzyskano na podstawie analizy pozostałych dwóch wykresów MCA otrzymanych na tym etapie postępowania badawczego (rys. 5.33 i 5.34). Brak zdania wobec problematyki rozwodów relatywnie często korespondował z niezdecydowanym stanowiskiem w stosunku do kwestii aborcji, związków homoseksualnych, współżycia seksualnego przed ślubem czy też zdrady małżeńskiej (rys. 5.33, wymiar 1, kategorie *AB-TRUD*, *HOM-TRUD*, *KOHS-TRUD*, *ZDR-TRUD*). Jednakże analiza drugiego wymiaru tego wykresu pozwoliła zauważyć, iż wśród respondentów obojętnych w stosunku do rozvodu znaczny był udział głosów konserwatywnych wobec pozamałżeńskich stosunków seksualnych (rys. 5.33, wymiar 2, kategoria *ZDR-I-NIE*). Bardziej liberalne były natomiast poglądy tej kategorii respondentów w odniesieniu do zagadnień związanych z pracą zawodową kobiet. Względnie duża część spośród nich uważała, iż praca jest najlepszym sposobem na niezależność kobiet, ale jednocześnie poddawano wątpliwości twierdzenie, że pracująca matka może zapewnić ciepło rodzinne (rys. 5.34, wymiary 1 i 2, kategorie *PKN-TAK*, *PKC-TRUD*).

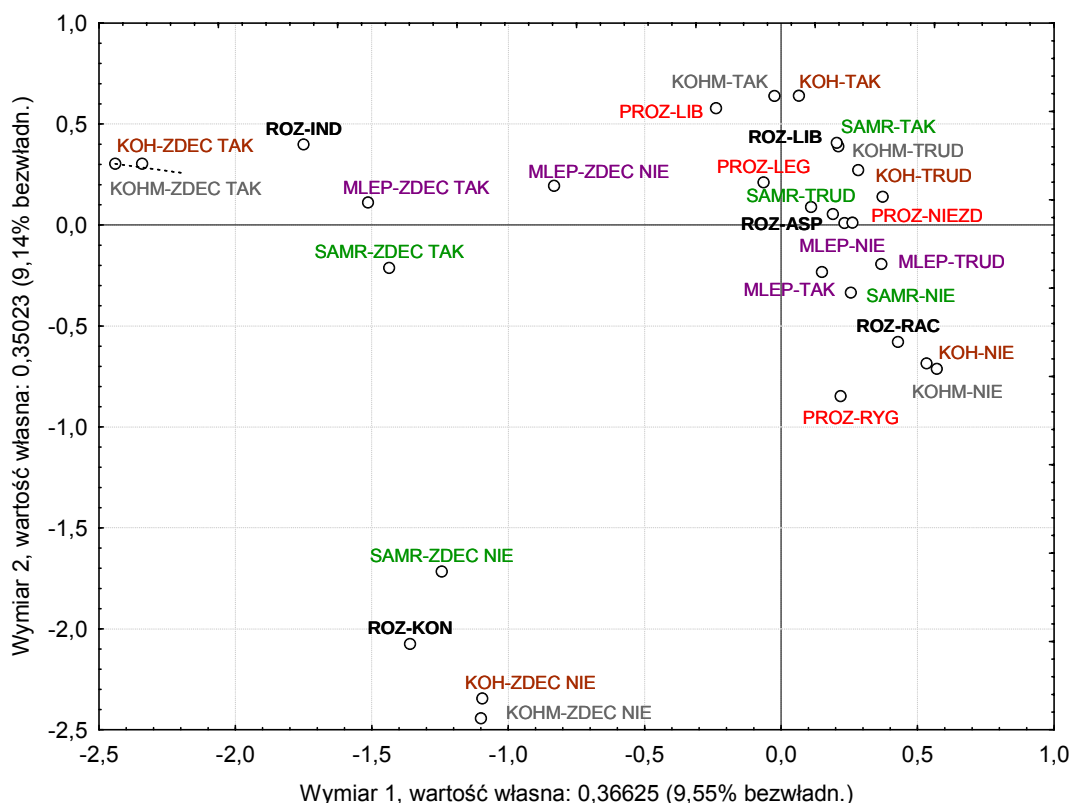
Rys. 5.31. Powiązanie kategorii zmiennych: *postawa wobec rozwodów a przynależność do kościoła lub ruchu religijnego, siła wiary religijnej* – Polska, 1994 r.

Źródło: Jak przy rys. 5.24.

Odmiernym światopoglądem charakteryzowali się indywidualiści, zdaniem których rozwód jest najlepszym wyjściem w przypadku nieporozumień między małżonkami. Wśród indywidualistów stosunkowo dużo było osób niewierzących lub niezdecydowanych co do swojej przynależności do kościoła lub wyznania religijnego (rys. 5.31, wymiary 1 i 2, kategorie *REL-NIE*, *REL-3-NIE*, *REL-TRUD*). Stosunkowo często jawili się oni jako zdecydowani zwolennicy swobody seksualnej, prawa kobiet do aborcji (rys. 5.33, wymiary 1 i 2, kategorie *ZDR-4-TAK*, *HOM-4-TAK*, *AB-TAK*), a także równego podziału między małżonkami obowiązków związanych z utrzymaniem rodziny i wychowaniem potomstwa (rys. 5.34, wymiary 1 i 2, kategorie *DMK-ZDEC TAK*, *PKN-ZDEC TAK*, *PKC-ZDEC TAK*). W kwestii prawa rozwodowego względnie często wyrażali pogląd, iż uzyskanie rozwodu w Polsce powinno być łatwiejsze (rys. 5.32, wymiary 1 i 2, kategoria *PROZ-LIB*).

Poddając ocenie profil respondentów o liberalnym podejściu do rozwodów, stwierdzono, że ich system wartości i poglądy w stosunku do rozpatrywanych kwestii, chociaż mniej radykalne, to jednak były bardzo podobne do poglądów postulowanych przez indywidualistów. Liberalowie odnosili się ze względnie dużą aprobatą wobec zachodzących zmian obyczajowych w sferze życia małżeńskiego i rodzinnego (rys. 5.33, wymiary 1 i 2, kategorie *ZDR-2*, *HOM-2*, *KOHS-4-TAK*) oraz znaczną akceptacją dla kohabitacji (zarówno w przypadku par planujących zawarcie związku małżeńskiego, jak również w przypadku par

mieszkających razem i współżyjących ze sobą bez zamiaru zawarcia małżeństwa). W kwestii prawa rozwodowego popularne wśród liberałów były zarówno opinie, że uzyskanie rozwodu powinno być łatwiejsze, jak również zdania, że aktualnie obowiązujące regulacje w tym zakresie nie wymagają zmian legislacyjnych (rys. 5.32, wymiar 2, kategorie *KOH-TAK*, *KOHM-TAK*, *PROZ-LIB*, *PROZ-LEG*).

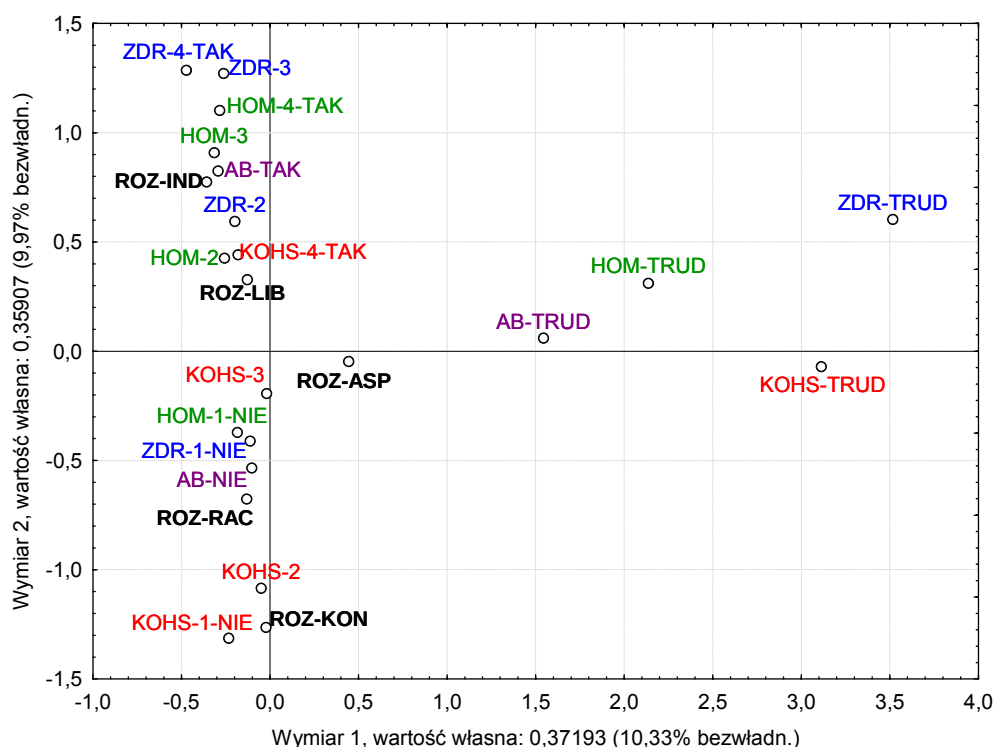

Rys. 5.32. Powiązanie kategorii zmiennych: *postawa wobec rozwodów a postawa wobec prawa rozwodowego (PROZ), stosunek wobec stwierdzeń:*
„Lepsze nieudane małżeństwo niż stan wolny” (MLEP),
„Samotny rodzic może dobrze wychować dziecko” (SAMR),
„Dobrze mieszkać razem bez zamiaru zawarcia małżeństwa” (KOH),
„Dobrze najpierw mieszkać razem, potem zawrzeć małżeństwo” (KOHM) – Polska, 1994 r.

Źródło: Jak przy rys. 5.26 i 5.27.

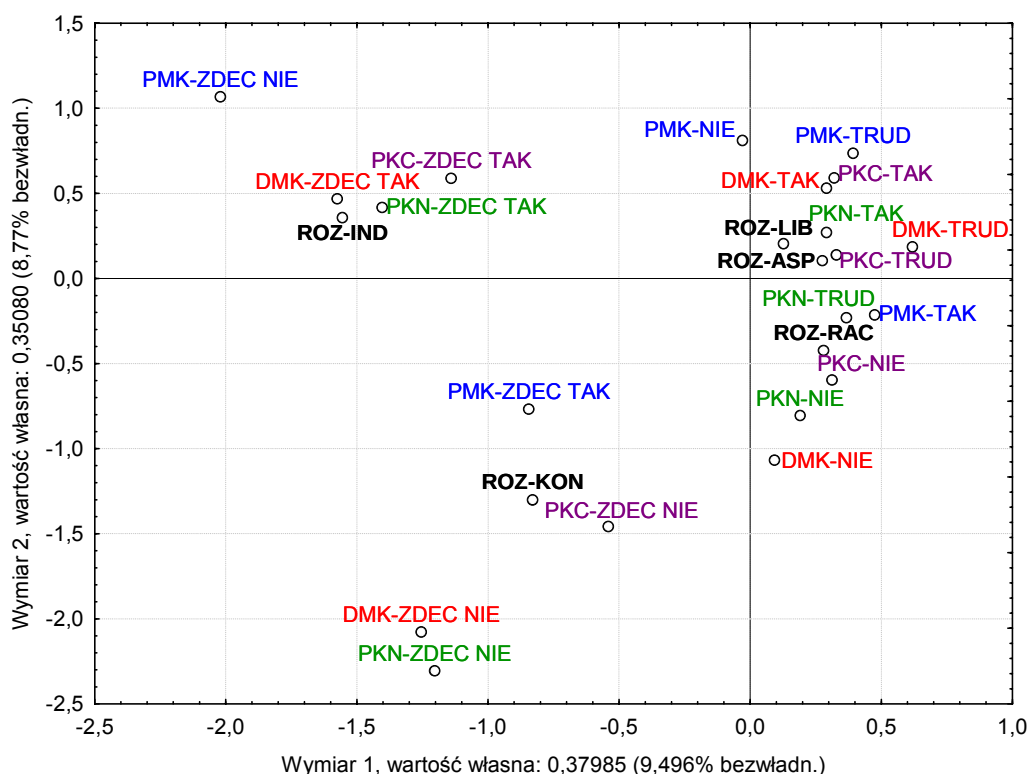
Respondentów negatywnie nastawionych w stosunku do rozwodów cechowała relatywnie głęboka religijność (rys. 5.31, wymiar 1, kategorie *REL-TAK*, *REL-1-TAK*). Konserwatyści często wyrażali silne przekonanie, iż samotny rodzic nie jest w stanie dobrze wychować dziecka, oraz zdecydowanie negowali dopuszczalność kohabitacji (rys. 5.32, wymiary 1 i 2, kategorie *SAMR-ZDEC NIE*, *KOH-ZDEC NIE*, *KOHM-ZDEC NIE*) i jakichkolwiek form pozamałżeńskich kontaktów seksualnych (rys. 5.33, wymiar 2, kategorie *KOHS-1-NIE*, *ZDR-1-NIE*). Racjonałści byli w swych osądach stosunkowo mniej radykalni, niemniej jednak nie aprobowali pożycia w kohabitacji, nawet w sytuacji gdyby partnerzy zamierzali

wkrótce zawrzeć związek formalny (rys. 5.32, wymiary 1 i 2, kategoria *KOHM-NIE*). Konserwatyści często opowiadali się za zdecydowanym podziałem ról społecznych w takim sensie, że mężczyźni powinni zarabiać i łożyć na utrzymanie rodziny, natomiast kobiety powinny zajmować się wyłącznie domem i dziećmi (rys. 5.34, wymiary 1 i 2, kategoria *PMK-ZDEC TAK*). Racjonalisci natomiast, choć raczej stronili od radykalnych osądów, to również twierdzili, że pracująca matka nie jest w stanie odpowiednio zadbać o rodzinę, dlatego nie powinna pracować (kategorie *PKC-NIE*, *PMK-TAK*). Jednocześnie wykazano, że zarówno jedni jak i drudzy przeważnie wyrażali pogląd, że uzyskanie rozwodu w Polsce powinno być trudniejsze (rys. 5.32, wymiar 2, kategoria *PROZ-RYG*).

Rys. 5.33. Powiązanie kategorii zmiennych: *postawa wobec rozwodów a postawa wobec kwestii: stosunki seksualne przed ślubem (KOHS), seks z innym partnerem niż współmałżonek (ZDR), stosunki homoseksualne (HOM), prawo kobiet do aborcji (AB)* – Polska, 1994 r.

Źródło: Jak przy rys. 5.28.

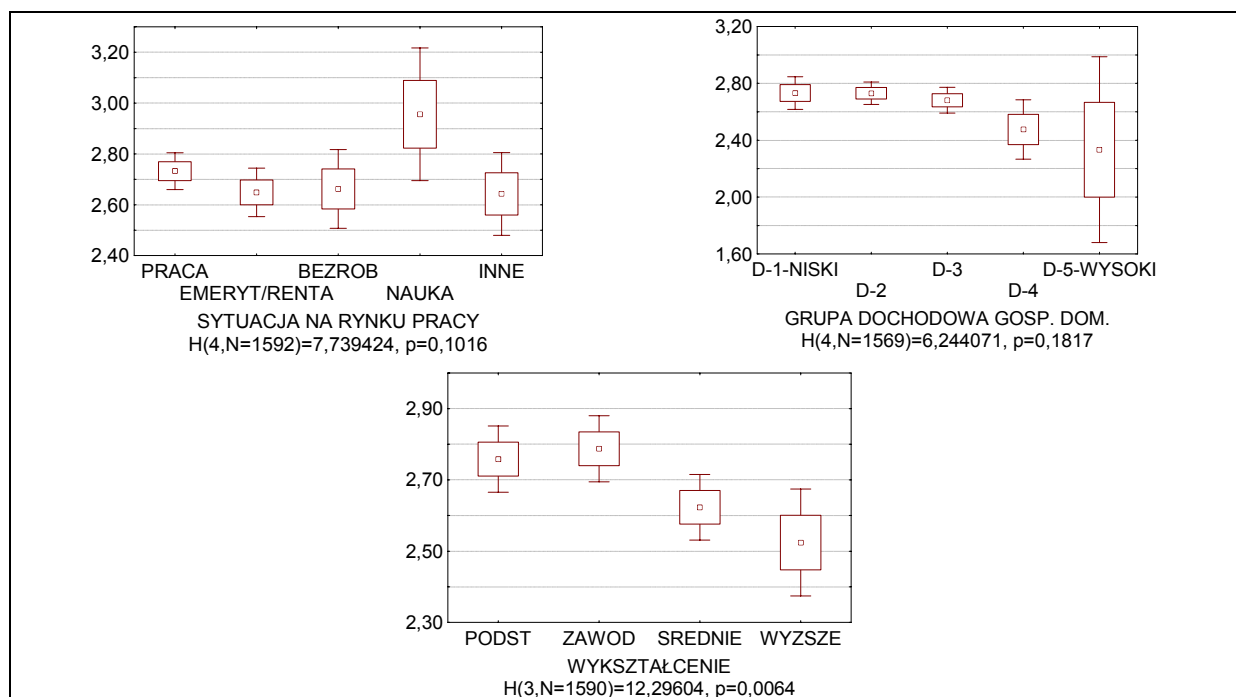
Rys. 5.34. Powiązanie kategorii zmiennych: *postawa wobec rozwodów a stosunek wobec stwierdzeń*: „Mężczyzna powinien zarabiać, kobieta – zajmować się domem” (PMK), „Pracująca matka może zapewnić ciepło rodzinne” (PKC), „Praca jest najlepszym sposobem na niezależność kobiet” (PKN), „Mężczyzna i kobieta powinni zarabiać” (DMK) – Polska, 1994 r.

Źródło: Jak przy rys. 5.29.

W kolejnym etapie postępowania badawczego podjęto próbę weryfikacji, czy rozkład opinii respondentów o rozwodach w 1994 r. był zróżnicowany z uwagi na oddziaływanie pewnych czynników *ekonomicznych*. Ogółem zweryfikowano wpływ siedmiu czynników (rys. 5.35 i 5.36), przy czym statystyka testowa nie była istotna dla zmiennych: stan aktywności zawodowej respondenta ($p=0,10$), poziom dochodów ($p=0,18$), zadowolenie z wykonywanej pracy ($p=0,35$) oraz zadowolenie z własnej sytuacji finansowej ($p=0,58$). Wartość krytycznego prawdopodobieństwa p w przypadku tych zmiennych przekroczyła założoną wartość dopuszczalną ($\alpha=0,05$).

Istotnie zróżnicowane były z kolei rozkłady opinii o rozwodach wśród respondentów o różnym poziomie wykształcenia, o różnej sytuacji mieszkaniowej, a także wśród osób różnie rozporządzających swoimi dochodami. Ta ostatnia zmienna odnosiła się do pytania o to, jak respondenci zamieszkujący wspólnie z małżonkiem bądź partnerem rozporządzają pieniędzmi (tj. kto decyduje o ich podziale). Możliwe warianty odpowiedzi na to pytanie były

następujące: 1 – *ja decyduję*, 2 – *mąż/żona/partner decyduje*, 3 – *wspólna kasa*, 4 – *część wspólna, część oddzielna*, 5 – *oddzielna kasa*.

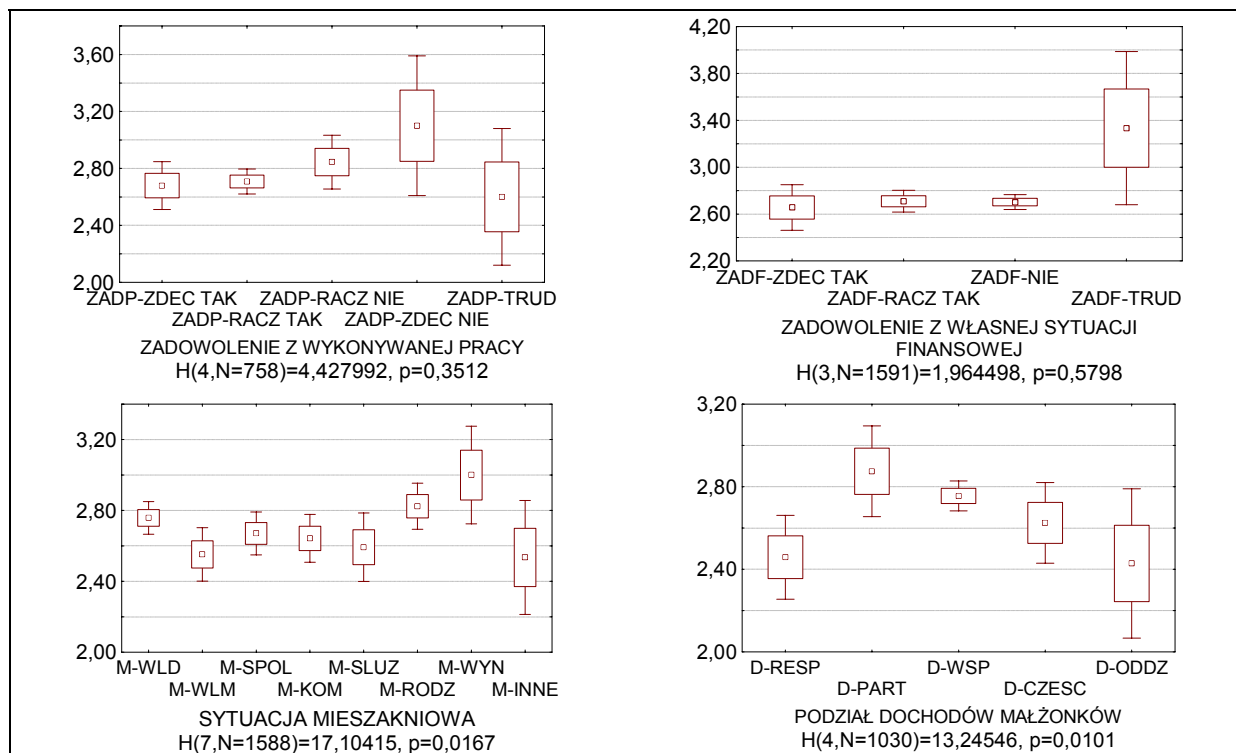

Rys. 5.35. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: *sytuacja respondenta na rynku pracy, grupa dochodowa gospodarstwa domowego, poziom wykształcenia respondenta* – Polska, 1994 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie bazy danych PGSS (przekodowane zmienne Q18ST, Q135, Q131A) za pomocą pakietu *Statistica 8.0*.

Analiza wyników wielowymiarowej analizy korespondencji ukazała, iż drugi wymiar (pionowa oś) wyraźnie rozdzielił indywidualistów od konserwatystów. Ci pierwsi relatywnie częściej samodzielnie decydowali o wydatkowaniu pieniędzy, ponadto legitymowali się często wyższym, czasem podstawowym wykształceniem, często też posiadali własne lub służbowe mieszkania (rys. 5.37, wymiar 2, kategorie *D-RESP*, *D-ODDZ*, *WYKSZE*, *PODST*, *M-WLM*, *M-SLUZ*). Z drugiej strony, konserwatyści (podobnie zresztą jak respondenci o obojętnym stosunku do kwestii rozwodów) częściej mieszkali razem z rodzicami lub w wynajmowanym lokalu, ponadto legitymowali się co najwyżej średnim lub zawodowym wykształceniem, zarobione pieniądze trzymali natomiast we wspólnej kasie i rozporządzali nimi wspólnie z partnerem (kategorie *M-RODZ*, *M-WYN*, *SRED*, *ZAWOD*, *D-WSP*). Na podstawie tych kilku charakterystyk można wysunąć uogólnione spostrzeżenie, iż indywidualiści cieszyli się stosunkowo lepszą pozycją ekonomiczną aniżeli konserwatyści. Względnie duże rozproszenie pozostałych punktów na wykresach świadczy o słabych

powiązaniach pozostałych kategorii ankietowanych z analizowanymi korelatami o charakterze ekonomicznym.

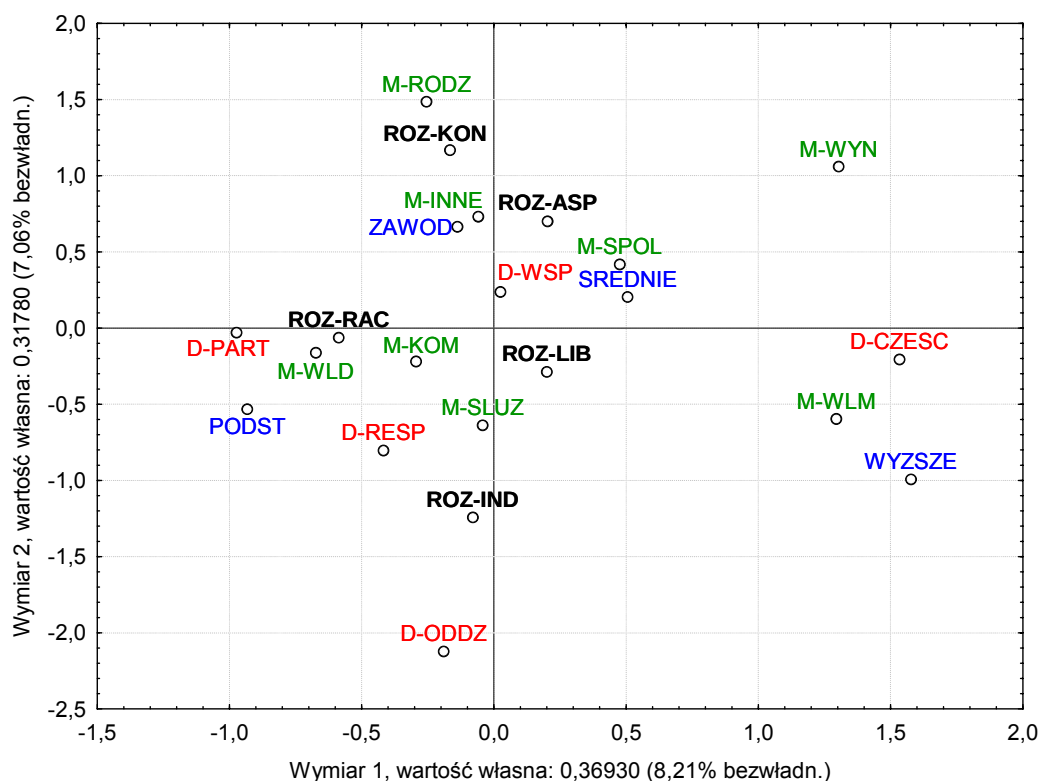

Rys. 5.36. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: *zadowolenie z wykonywanej pracy, zadowolenie z własnej sytuacji finansowej, sytuacja mieszkaniowa, decydowanie o podziale dochodów małżonków* – Polska, 1994 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie bazy danych PGSS (przekodowane zmienne Q38, Q67, Q141A, FA7) za pomocą pakietu *Statistica 8.0*.

W ostatniej fazie postępowania badawczego podjęto próbę identyfikacji struktury postaw wobec instytucji rozvodu, a także rozpoznania czynników kształtujących opinię społeczną w badanym zakresie w 2002 r. w celu porównania otrzymanych wyników z rezultatami analizy danych PGSS z 1994 r.

Analiza struktury odpowiedzi respondentów, którzy wzięli udział w sondażu PGSS w 2002 r., na pytanie związane z ich stosunkiem wobec stwierdzenia, że „*rozwód jest zwykle najlepszym wyjściem, gdy małżonkowie nie potrafią rozwiązać problemów zaistniałych w ich małżeństwie*” (tab. 5.14), wykazała, iż w próbie z 2002 r. znacznie większy był udział odpowiedzi „*zdecydowanie się zgadzam*” (14%) i „*zgadzam się*” (43%) w porównaniu z częstością tychże odpowiedzi wśród ankietowanych w 1994 r. (odpowiednio 10% i 40%, por. tab. 5.13). Podobny w obu próbach był udział odpowiedzi neutralnych (ok. 25%). Niższy natomiast w 2002 r. był odsetek postaw negatywnych wobec rozvodu (17% wobec 25% w 1994 r.).

Rys. 5.37. Powiązanie kategorii zmiennych: *postawa wobec rozwodów a poziom wykształcenia respondenta, sytuacja mieszkaniowa, decydowanie o podziale dochodów małżonków* – Polska, 1994 r.

Źródło: przy rys. 5.35 i 5.36.

Tab. 5.14. Postawy respondentów wobec rozwodów a płeć, wiek i miejsce zamieszkania – Polska, 2002 r.

Wyszczególnienie	Rozwód jest zwykle najlepszym wyjściem, gdy małżonkowie nie potrafią rozwiązać problemów zaistniałych w ich małżeństwie														Razem	
	zdecydowanie się zgadzam		zgadzam się		ani się zgadzam, ani nie zgadzam		nie zgadzam się		zdecydowanie się nie zgadzam		trudno powiedzieć		brak danych			
	l. b.	%	l. b.	%	l. b.	%	l. b.	%	l.b.	%	l. b.	%	l.b.	%	l. b.	%
Ogółem	177	14,1	539	43,1	192	15,3	173	13,8	40	3,2	125	10,0	6	0,5	1252*	100,0
Płeć																
mężczyźni	63	11,9	228	43,1	85	16,1	83	15,7	14	2,6	53	10,0	3	0,6	529	100,0
kobiety	114	15,8	311	43,0	107	14,8	90	12,4	26	3,6	72	10,0	3	0,4	723	100,0
Wiek w latach																
<20	2	10,0	7	35,0	5	25,0	4	20,0	1	5,0	1	5,0	-	-	20	100,0
20-34	27	9,0	113	37,7	57	19,0	66	22,0	12	4,0	25	8,3	-	-	300	100,0
35-54	83	16,1	233	45,2	72	14,0	72	14,0	11	2,1	42	8,1	3	0,6	516	100,0
55+	65	15,6	186	44,7	58	13,9	31	7,5	16	3,8	57	13,7	3	0,7	416	100,0
Miejsce zamieszkania																
miasto	118	14,5	352	43,3	127	15,6	111	13,7	30	3,7	68	8,4	6	0,7	812	100,0
wieś	59	13,4	187	42,5	65	14,8	62	14,1	10	2,3	57	13,0	-	-	440	100,0

* Pytanie FA4G występowało jedynie w jednym z dwóch balotów (A) badania PGSS w 2002 r. Por. paragraf 2 w rozdziale II.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie bazy danych PGSS (przekodowane zmienne FA4G, Q8, SIZE, Q9AGE).

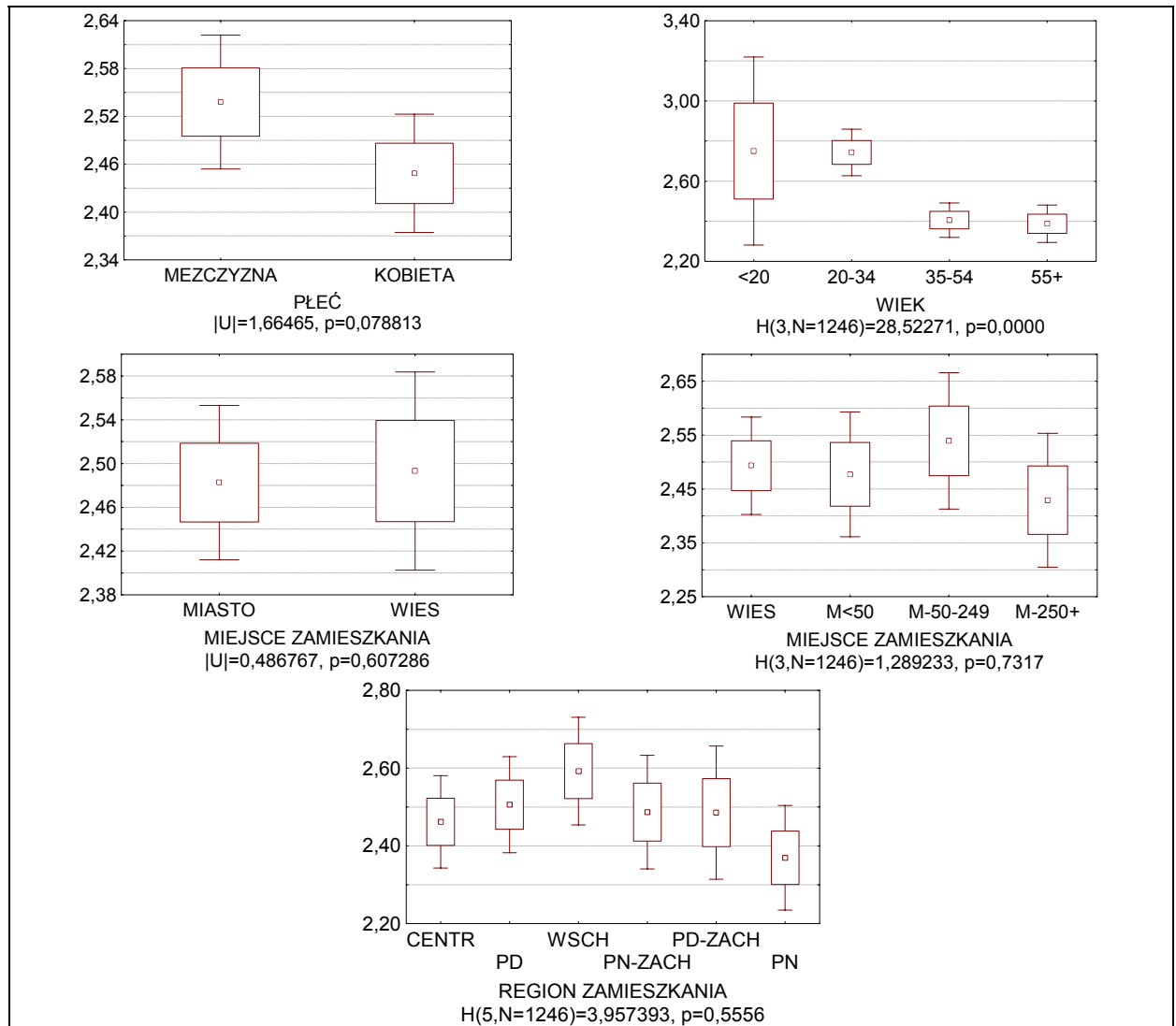
Nie zaobserwowano wyraźnych różnic pomiędzy strukturą odpowiedzi udzielonych w 2002 r. przez mężczyzn i kobiety (co potwierdzono później także testem istotności Manna-Whitneya), choć kobiety wykazały się nieznacznie większą aprobatą dla rozwodów aniżeli mężczyźni. Mniej wyraźnie, w stosunku do 1994 r., zarysowały się różnice w rozkładzie odpowiedzi udzielonych przez mieszkańców miast i mieszkańców wsi. Różnice pomiędzy frakcją postaw negatywnych w miastach i na wsi były na poziomie zaledwie 1-2 pp., przy czym w 1994 r. różnice te sięgały nawet 5 pp. i były statystycznie istotne (por. rys. 5.20). Również podobny w miastach i na wsi w 2002 r. był udział respondentów akceptujących rozwody. Taka zmiana w stosunku do 1994 r. może świadczyć o pewnej unifikacji postaw w przekroju miasto-wieś. Rozpatrując z kolei rozkład odpowiedzi respondentów w różnych kohortach wyróżnionych ze względu na wiek, stwierdzono, że stosunkowo więcej zwolenników rozwodu było wśród osób w wieku 35-54 lata oraz 55 lat i więcej aniżeli wśród osób młodszych. Podobną prawidłowość zaobserwowano w 1994 r.

Dla potrzeb dalszych analiz respondentów, którzy na pytanie o ich stosunek wobec stwierdzenia, że *„Rozwód jest zwykle najlepszym wyjściem, gdy małżonkowie nie potrafią rozwiązać problemów zaistniałych w ich małżeństwie”*, udzielili odpowiedzi *„ani się zgadzam, ani nie zgadzam”* lub *„trudno powiedzieć”*, zakwalifikowano do jednej grupy osób społecznych (obojętnych lub niezdecydowanych). W badanej próbie wyróżniono zatem pięć kategorii badanych (analogicznie jak w próbie PGSS z 1994 r. i PPA2 z 2001 r.), tj.: 1 – indywidualistów (*ROZ-IND*), 2 – liberałów (*ROZ-LIB*), 3 – społecznych (*ROZ-ASP*), 4 – racjonalistów (*ROZ-RAC*), 5 – konserwatystów (*ROZ-KON*).

Wszystkie wnioski sformułowane na etapie analizy struktury w stosunku do cechy płeć, potwierdziły efekty wnioskowania statystycznego. W pierwszej grupie cech *demo-społecznych* (rys. 5.38) tylko wiek okazał się czynnikiem istotnie różnicującym postawy ankietowanych w 2002 r. wobec rozwodów ($p=0,00$). Natomiast, we wszystkich subpopulacjach wyróżnionych ze względu na płeć ($p=0,08$), miejsce zamieszkania ($p=0,61$, $p=0,73$) i region zamieszkania ($p=0,56$) przeciętne miary pozycyjne były takie same ($Q_1=Q_2=2$, $Q_3=3$), co również świadczyło o niewielkim stopniu zróżnicowaniu średnich ocen dotyczących rozwodów między tymi subpopulacjami.

Otrzymana wartość statystyki testowej dla zmiennej region pozwala wnioskować, że różnice między postawami wobec rozwodów w badanych sześciu regionach Polski nie były statystycznie istotne ($p=0,56$). Na tej podstawie oraz w oparciu o wyniki analiz

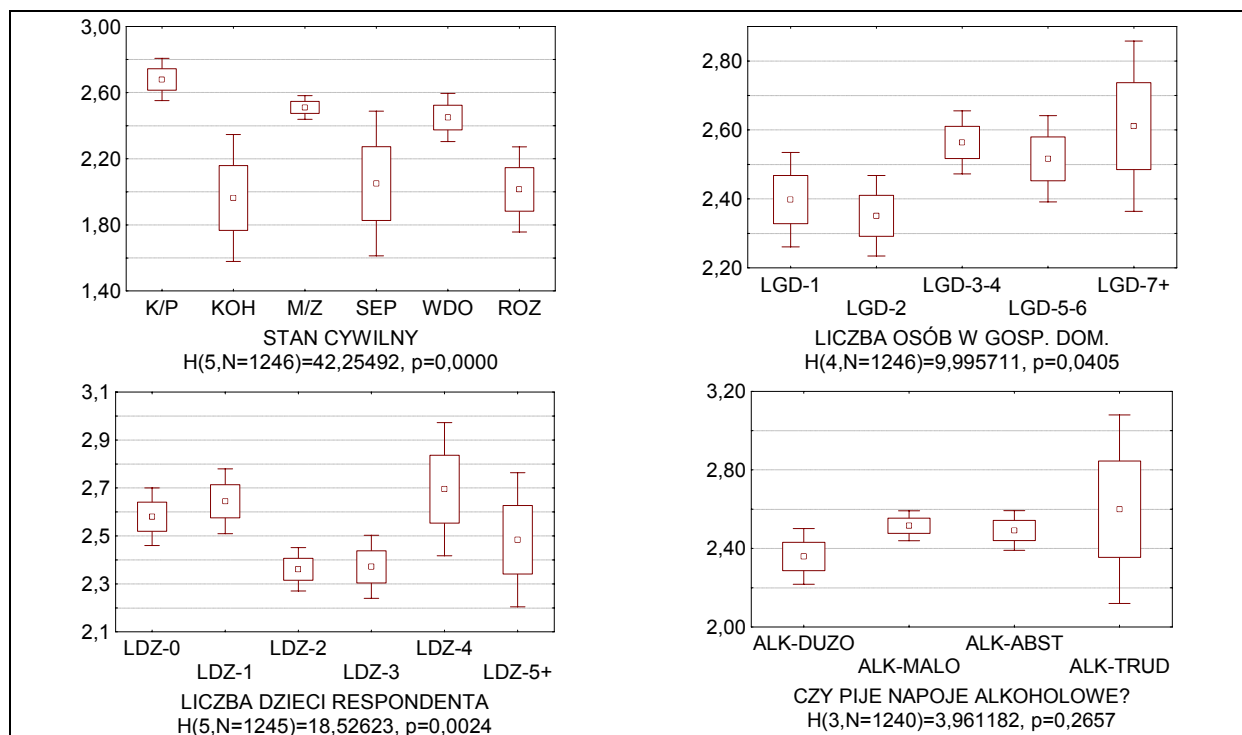
taksonomicznych²⁶ (zakładając że zmiany rzeczywistego natężenia rozwodów są efektem m.in. zmian światopoglądowych) można wnioskować, że potwierdzona została hipoteza o pogłębiającej się unifikacji postaw społecznych wobec rozwodów w skali regionalnej. Świadczyć to może o silnym wpływie i przenikaniu na obszary mniej zurbanizowane (np. regiony wschodni i południowy) nowych postaw i wzorców zachowań, typowych dla nowoczesnej kultury regionów bardziej uprzemysłowionych, rozwiniętych społecznie i gospodarczo.

Rys. 5.38. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: *płeć*, *wiek*, *miejsce zamieszkania*, *region zamieszkania* – Polska, 2002 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie bazy danych PGSS (przekodowane zmienne Q8, Q9AGE, SIZE, REGION6) za pomocą pakietu *Statistica 8.0*.

²⁶ Por. rozdział IV.

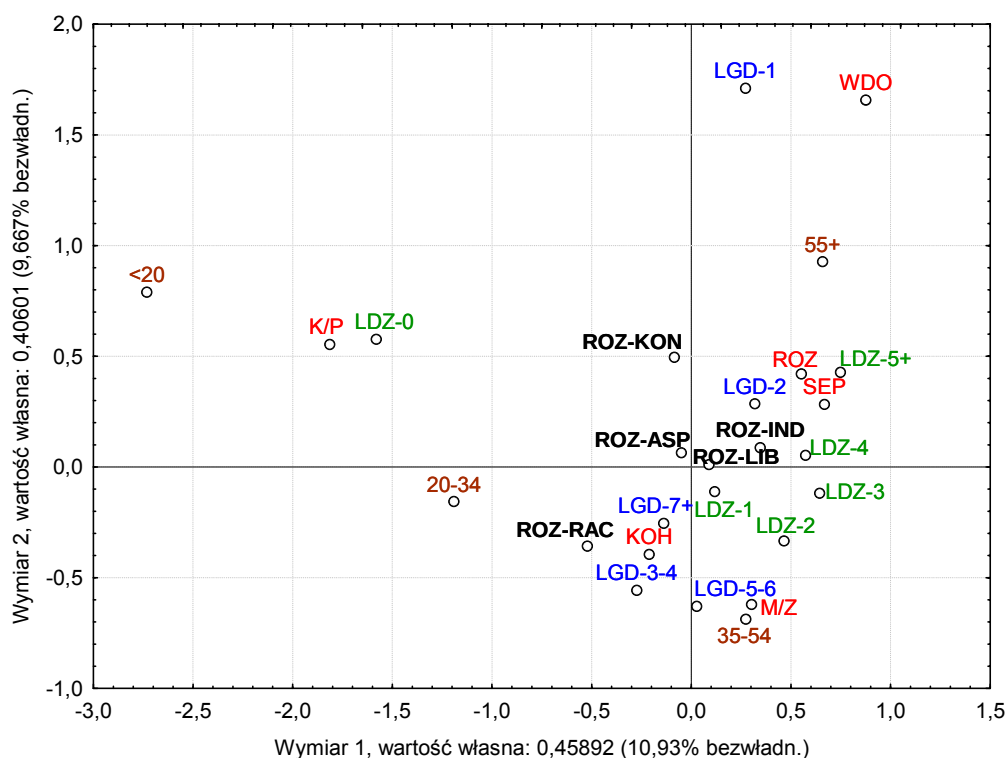
Rys. 5.39. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: *stan cywilny, liczba osób w gospodarstwie domowym, liczba dzieci respondenta, picie napojów alkoholowych* – Polska, 2002 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie bazy danych PGSS (przekodowane zmienne Q41A1, HOMPOP, Q49A, Q146B) za pomocą pakietu *Statistica 8.0*.

Druga grupa analizowanych zmiennych demo-społecznych obejmowała takie cechy jak: stan cywilny ($p=0,00$, rys. 5.39), liczba osób w gospodarstwie domowym ($p=0,04$), liczba dzieci respondenta ($p=0,00$), spożycie napojów alkoholowych ($p=0,27$). W przypadku tych zmiennych efekty wnioskowania statystycznego przyniosły podobne rezultaty jak w próbie PGSS z 1994 r. Jedynie spożycie napojów alkoholowych nie miało istotnego wpływu na zróżnicowanie opinii respondentów na temat rozwodów ($p=0,27$).

Demograficzne i społeczne cechy o istotnym oddziaływaniu na poglądy respondentów o rozwodach wykorzystano do analizy wielowymiarowej (rys. 5.40). Z ilustracji graficznej efektów tej analizy wynika, iż pierwszy wymiar (wyjaśniający 11% bezwładności układu) odseparował kategorie respondentów o negatywnym lub obojętnym stosunku do rozwodów od kategorii respondentów o poglądach liberalnych i indywidualistów. Podobny podział miał miejsce w próbie PGSS z 1994 r., jednakże tam odległości pomiędzy skrajnymi kategoriami respondentów były relatywnie większe (por. rys. 5.22). Względnie duża część respondentów wyrażających zdecydowane poparcie dla instytucji rozvodu była w wieku średnim lub podeszłym (kategorie 35-54 i 55+) i posiadała liczne potomstwo (*LDZ-4*, *LDZ-5+*). Były to bardzo często osoby rozwiedzione lub żyjące w separacji z byłym partnerem (*ROZ* i *SEP*).

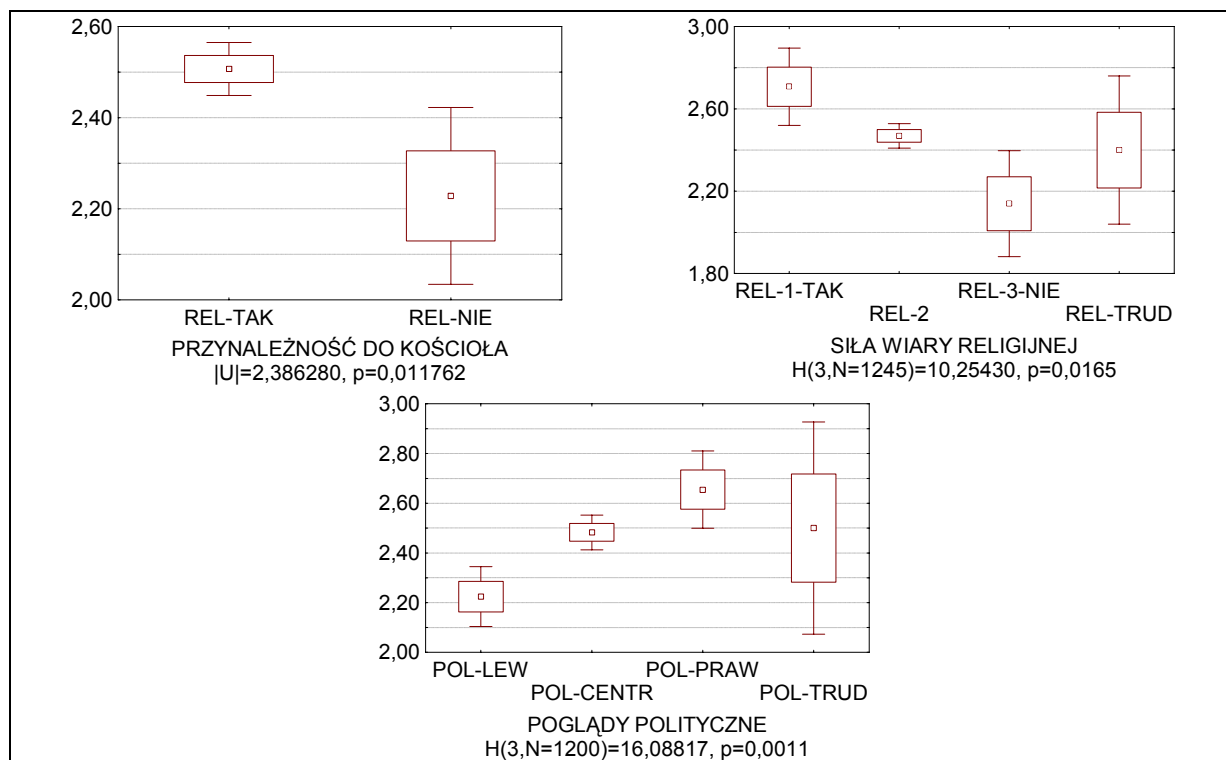
Natomiast respondenci młodszy (<20, 20-34), bezdzietni (LDZ-0), stanu wolnego (K/P) relatywnie częściej głosili poglądy konserwatywne na temat rozwodu. Wymiar drugi tego wykresu pozwolił dodatkowo zauważyć, iż stosunkowo często poglądy racjonalistyczne deklarowali respondenci żyjący w związkach małżeńskich lub konkubenckich, zajmujących wieloosobowe gospodarstwa domowe (kategorie M/Z, KOH, LGD-3-4, LGD-5-6).

Rys. 5.40. Powiązanie kategorii zmiennych: *postawa wobec rozwodów a wiek, stan cywilny, liczba osób w gospodarstwie domowym, liczba dzieci respondenta* – Polska, 2002 r.

Źródło: Jak przy rys. 5.38 i 5.39.

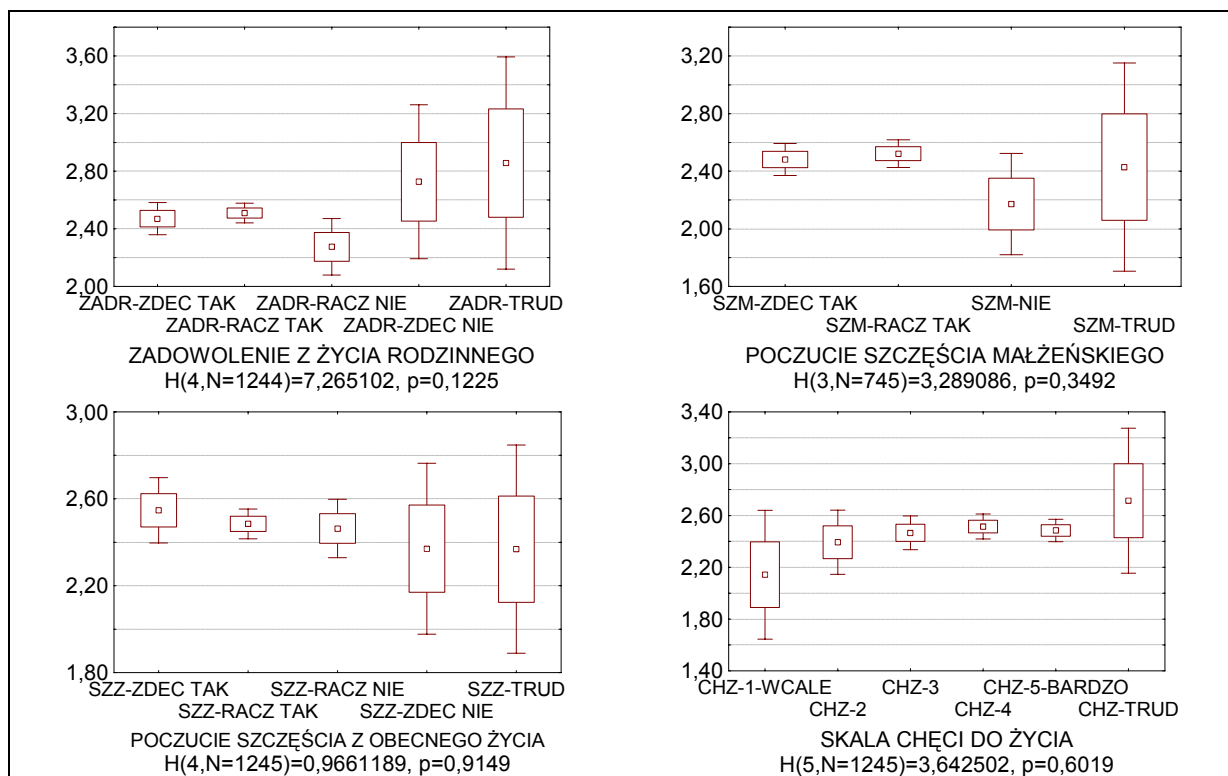
Przynależność do kościoła ($p=0,01$) oraz siła przekonań religijnych ($p=0,02$), jedne z analizowanych zmiennych *aksjologicznych*, były w 2002 r. nadal czynnikami istotnie różnicującymi poglądy respondentów na temat rozwodów (rys. 5.41). Istotne w tym zakresie okazały się również przekonania polityczne ($p=0,00$), czego nie wykazał z kolei test Kruskala-Wallisa dla danych z 1994 r. (por. rys. 5.24). Respondenci o lewicowej orientacji politycznej odnosili się w stosunku do rozwodów z istotnie większą aprobatą w porównaniu do respondentów o poglądach centrowych bądź prawicowych.

Rys. 5.41. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: przynależność do kościoła lub ruchu religijnego, siła wiary religijnej, poglądy polityczne – Polska, 2002 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie bazy danych PGSS (przekodowane zmienne Q125A, Q128, Q114) za pomocą pakietu *Statistica 8.0*.

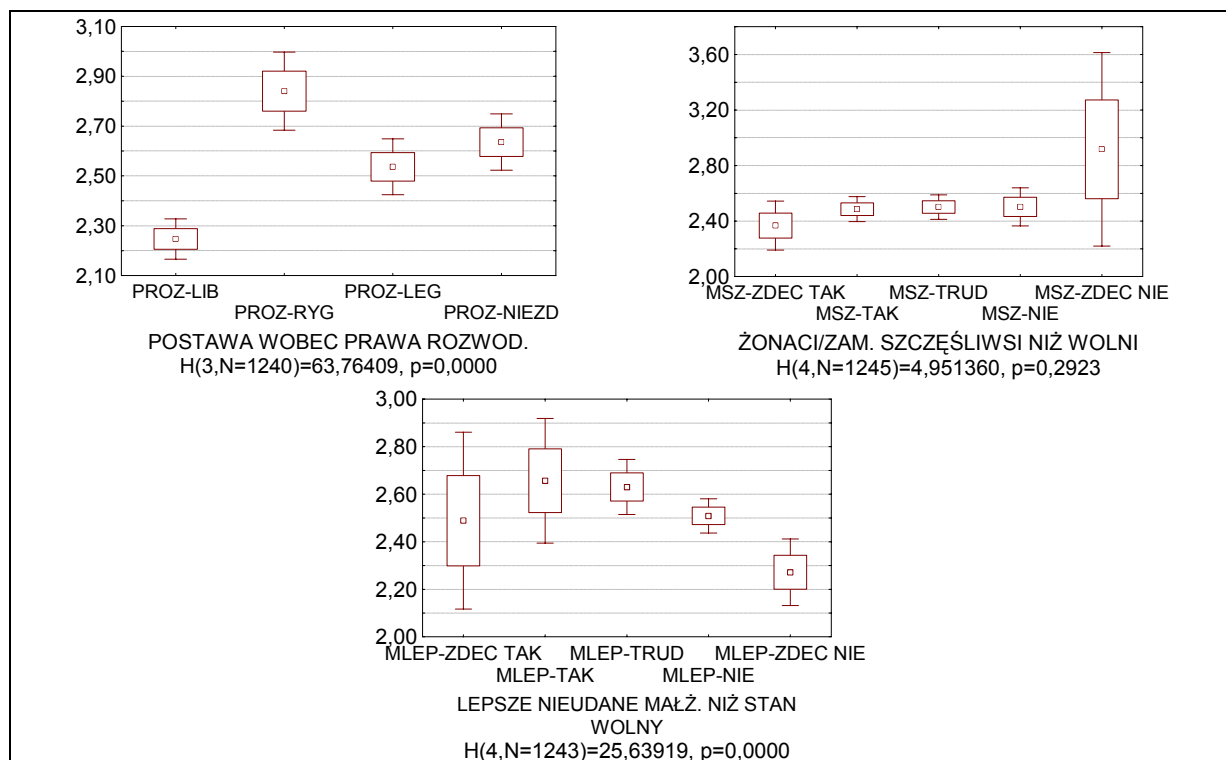
Podobnie jak w próbie z 1994 r., również w przypadku danych z 2002 r. (por. rys. 5.25 i 5.42) rezultaty testu sumy rang nie wykazały istotnych powiązań między opinią ankietowanych na temat rozwodów a stopniem ich zadowolenia z życia rodzinnego ($p=0,12$), poczuciem szczęścia małżeńskiego ($p=0,35$), poziomem satysfakcji z obecnego życia ($p=0,91$) a także skalą chęci do życia ($p=0,60$). Niewielkie zatem było zróżnicowanie średnich ocen dotyczących rozwodów pomiędzy osobami zadowolonymi ze swojego życia małżeńskiego a osobami nie odczuwającymi takiego zadowolenia. Wartość mediany dla niemal wszystkich kategorii tych zmiennych (oprócz *ZADR-TRUD*, gdzie $Q2=3$ oraz *CHZ-TRUD*, gdzie $Q2=2,5$) wynosiła $Q2=2$ wskazując, że poziom przeciętny (środkowy) wyznaczały postawy liberalne.

Rys. 5.42. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: *zadowolenie z życia rodzinnego, poczucie szczęścia małżeńskiego, poczucie szczęścia z obecnego życia, skala chęci do życia* – Polska, 2002 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie bazy danych PGSS (przekodowane zmienne Q87C, Q94, Q95, Q90) za pomocą pakietu *Statistica 8.0*.

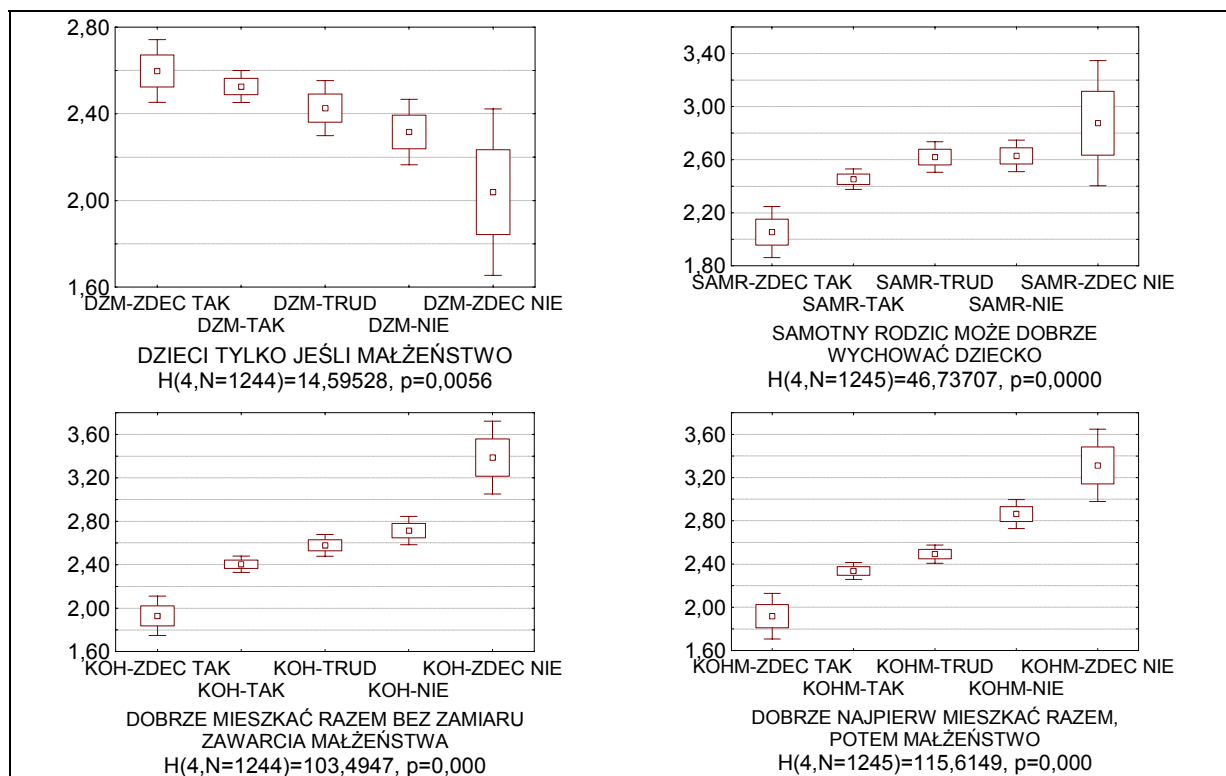
W 2002 r. nadal silnie było zróżnicowanie opinii ankietowanych o rozwodach ze względu na ich stosunek do prawa rozwodowego (por. rys. 5.26 i 5.43, $p=0,00$). Dlatego też respondenci postulujący, iż uzyskanie rozwodu w Polsce powinno być trudniejsze, stosunkowo częściej zaprzeczali, jakoby rozwód był najlepszym wyjściem w przypadku problemów zaistniałych w związku małżeńskim. Podobny wynik dał test Kruskala-Wallisa dla zmiennej jakościowej opisującej opinie respondentów na temat, czy nieudane małżeństwo jest lepsze niż stan wolny (rys. 5.43, $p=0,00$). Różnice zdań w badanym zakresie pomiędzy osobami, które uznały, iż lepsze jest nieudane małżeństwo, a osobami, które zamiast nieudanego związku preferowały stan wolny, były statystycznie istotne. Nieparametryczny test sumy rang nie potwierdził natomiast takiej istotności w przypadku zmiennej dotyczącej stosunku respondentów wobec stwierdzenia, iż „osoby żyjące w związku małżeńskim są szczęśliwsze niż osoby stanu wolnego” ($p=0,29$). Zatem wyniki wnioskowania statystycznego w przypadku wszystkich trzech powyżej opisanych zmiennych aksjologicznych były podobne jak w próbie PGSS z 1994 r. (por. rys. 5.26).

Rys. 5.43. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: *postawa wobec prawa rozwodowego, stosunek wobec stwierdzeń: „Osoby żyjące w związku małżeńskim są szczęśliwsze niż osoby stanu wolnego”, „Lepsze nieudane małżeństwo niż stan wolny”* – Polska, 2002 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie bazy danych PGSS (przekodowane zmienne Q101, FA4A, FA4B) za pomocą pakietu *Statistica 8.0*.

Próba identyfikacji zróżnicowania opinii respondentów o rozwodach ze względu na ich stosunek wobec zagadnień związanych z urodzeniami pozamałżeńskimi („*Dzieci tylko jeśli jest małżeństwo*”), wychowaniem dzieci w rodzinach niepełnych („*Samotny rodzic może dobrze wychować dziecko*”) i kohabitacją („*Dobrze mieszkać razem bez zamiaru zawarcia małżeństwa*”, „*Dobrze najpierw mieszkać razem, potem zawrzeć małżeństwo*”), wykazała, iż badane powiązania były istotne (rys. 5.44). Podstawą takiego wnioskowania były rezultaty testu sumy rang. Należało odrzucić hipotezę H_0 , mówiącą, że wyróżnione subpopulacje miały takie same rozkłady, ponieważ wartości krytycznego prawdopodobieństwa p otrzymania zaobserwowanej wartości statystyki H były mniejsza od założonego poziomu istotności α . Z kolei w próbie PGSS z 1994 r. wpływ zmiennej opisującej opinie respondentów na temat „*Dzieci tylko jeśli jest małżeństwo*” nie był istotny (rys. 5.27).

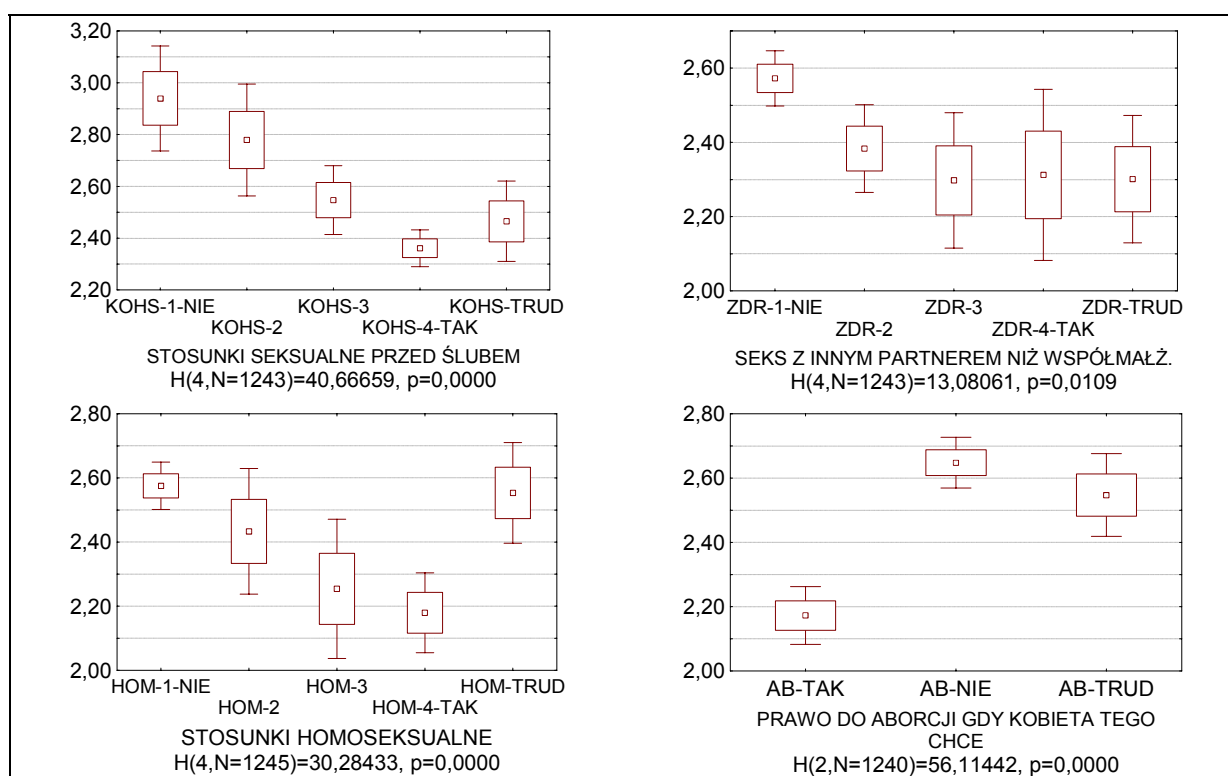
Rys. 5.44. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: *stosunek wobec stwierdzeń: „Dzieci tylko jeśli jest małżeństwo”, „Samotny rodzic może dobrze wychować dziecko”, „Dobrze mieszkać razem bez zamiaru zawarcia małżeństwa”, „Dobrze najpierw mieszkać razem, potem zawrzeć małżeństwo” – Polska, 2002 r.*

Źródło: Opracowanie własne na podstawie bazy danych PGSS (przekodowane zmienne FA4C, FA4D, FA4E, FA4F) za pomocą pakietu *Statistica 8.0*.

Poglądy respondentów dotyczące kontaktów seksualnych przed ślubem ($p=0,00$), stosunków homoseksualnych ($p=0,00$), zdrady małżeńskiej ($p=0,01$) i aborcji ($p=0,00$) istotnie różnicowały ich postawy wobec rozwodów (podobnie jak w 1994 r., por. rys. 5.28 i 5.45). Można zatem wnioskować, iż wśród respondentów kategorycznie negujących pozamałżeńskie kontakty seksualne (w tym zdradę małżeńską i współżycie przez ślubem) a także prawo kobiet do aborcji, relatywnie większy był udział konserwatywnych i rygorystycznych opinii o rozwodach.

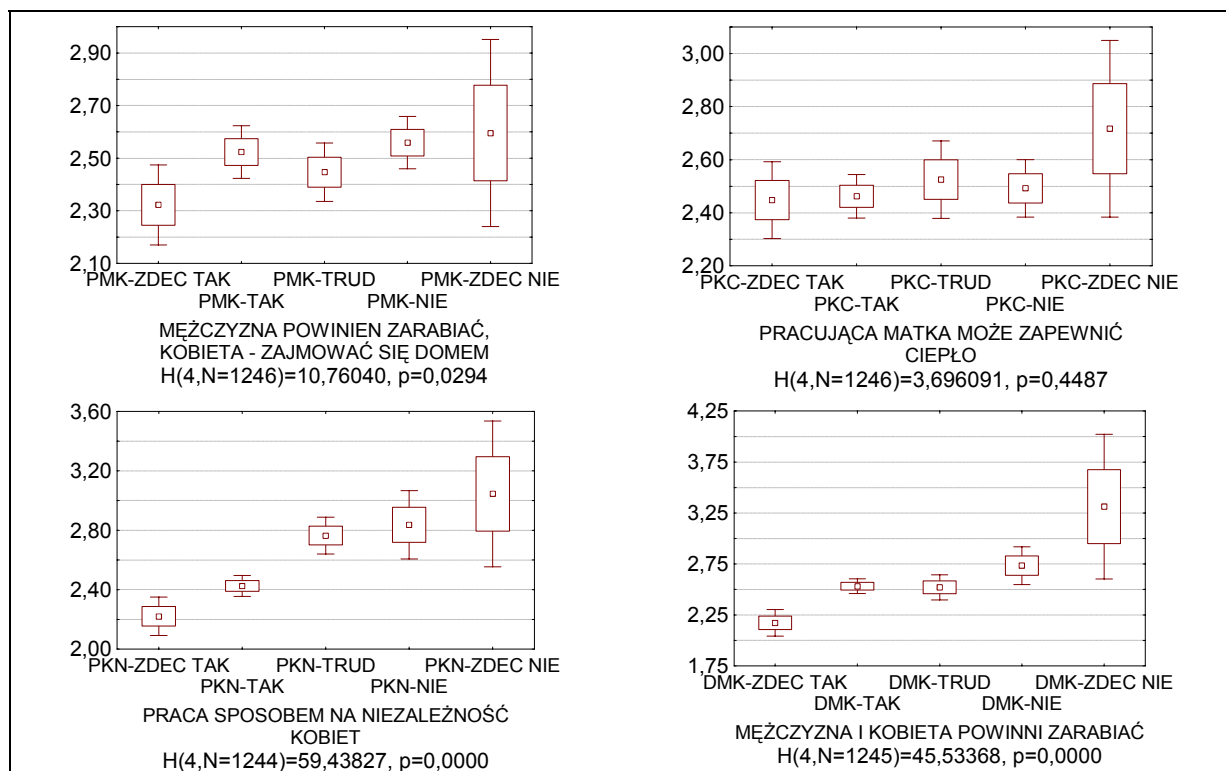
Ostatnia grupa analizowanych czynników światopoglądowych obejmowała kilka zmiennych charakteryzujących opinie osób ankietowanych na temat aktywności zawodowej kobiet oraz obowiązków kobiet i mężczyzn związanych z utrzymaniem rodziny i wychowaniem potomstwa (rys. 5.46 i 5.47). Uzyskane wartości statystyki testowej w teście Kruskala-Wallisa pozwoliły wnioskować, że rozkłady opinii o rozwodach były istotnie zróżnicowane w podgrupach respondentów deklarujących różny stosunek wobec stwierdzeń: „Mężczyzna powinien zarabiać, kobieta – zajmować się domem” ($p=0,03$), „Praca jest najlepszym sposobem na niezależność kobiet” ($p=0,00$), „Mężczyzna i kobieta powinni

zarabiać” ($p=0,00$) oraz „Praca matki szkodzi życiu rodzinnemu” ($p=0,03$). Taka istotność nie została potwierdzona w stosunku do zmiennych charakteryzujących opinie ankietowanych na następujące tematy: „Pracująca matka może zapewnić ciepło rodzinne” ($p=0,45$), „Praca matki szkodzi dziecku” ($p=0,24$), „Dzieci są największym szczęściem w życiu” ($p=0,38$), „Praca czy szczęście motorem sukcesu?” ($p=0,10$). Rezultaty wnioskowania statystycznego w tym zakresie dla danych PGSS z 1994 r. były bardzo podobne (por. rys. 5.29 i 5.30), a zaobserwowane różnice miały niewielkie znaczenie merytoryczne (zmienna „Pracująca matka może zapewnić ciepło rodzinne” miała istotny, a zmienna „Praca matki szkodzi życiu rodzinnemu” – nieistotny wpływ na zmienną zależną w 1994 r.).

Rys. 5.45. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: *postawa wobec kwestii: stosunki seksualne przed ślubem, seks z innym partnerem niż współmałżonek, stosunki homoseksualne, prawo kobiet do aborcji* – Polska, 2002 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie bazy danych PGSS (przekodowane zmienne Q104, Q105, Q106, Q102G) za pomocą pakietu *Statistica 8.0*.

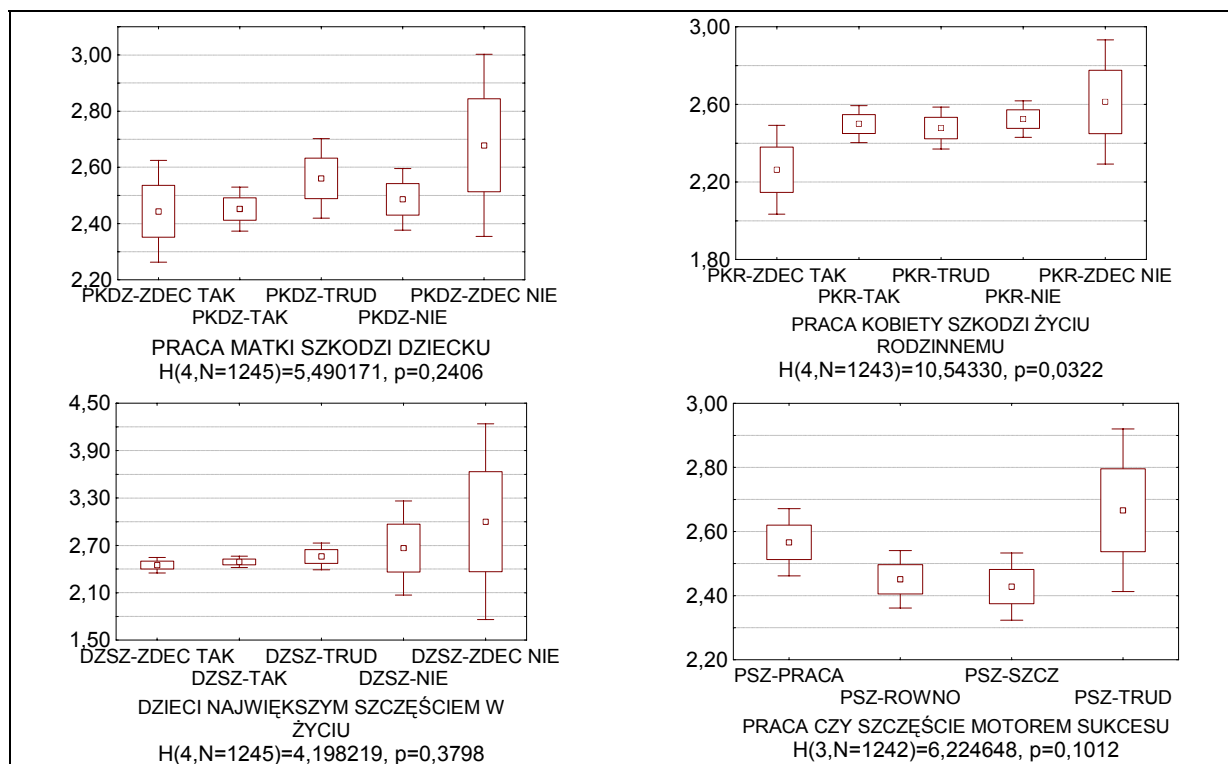
Rys. 5.46. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: *stosunek wobec stwierdzeń: „Mężczyzna powinien zarabiać, kobieta – zajmować się domem”, „Pracująca matka może zapewnić ciepło rodzinne”, „Praca jest najlepszym sposobem na niezależność kobiet”, „Mężczyzna i kobieta powinni zarabiać” – Polska, 2002 r.*

Źródło: Opracowanie własne na podstawie bazy danych PGSS (przekodowane zmienne FA2B, FA1A, FA1F, FA2A) za pomocą pakietu *Statistica 8.0*.

Na wykresach przedstawiających rezultaty analizy korespondencji dla czynników aksjologicznych w próbie PGSS z 1994 r. profil respondentów o postawach społecznych był bardziej zbliżony do profili konserwatystów i racjonalistów (por. rys. 5.31-5.34). Natomiast w przypadku próby PGSS z 2002 r. położenie punktu reprezentującego osoby społeczne na wykresach MCA było mniej jednoznaczne. Ponadto wykazano, iż odległości, a tym samym różnice światopoglądowe, pomiędzy profilami racjonalistów i liberałów były mniejsze.

Osoby deklarujące, iż rozwód jest najlepszym wyjściem, gdy małżonkowie nie potrafią rozwiązać problemów zaistniałych w małżeństwie, często były niereligijne lub niezdecydowane co do swojej przynależności do kościoła lub wyznania religijnego, i wyrażały silnie lewicowe poglądy polityczne (rys. 5.48, wymiar 1, kategorie *REL-NIE*, *REL-TRUD*, *POL-LEW*). W przeciwieństwie do nich, respondenci o skrajnie konserwatywnym podejściu do rozwodu byli z reguły głęboko wierzący i optowali za prawicowymi ugrupowaniami politycznymi (wymiar 1 i 2, kategorie *REL-I-TAK*, *POL-PRAW*). Podobne przekonania religijne i polityczne, chociaż z mniejszą determinacją, głosili racjonaści. Ponieważ liberalne opinie o rozwodach deklarowała stosunkowo największa część

ankietowanych, punkt reprezentujący tę kategorię był zlokalizowany blisko profilu przeciętnego. Były to osoby raczej religijne, ale o lewicowych bądź centrowych poglądach politycznych (wymiar 2, kategorie *REL-2*, *POL-CENTR*, *POL-LEW*). Poglądy centrowych ugrupowań politycznych były też bliskie stosunkowo dużej grupie respondentów obojętnych wobec kwestii rozwodu.

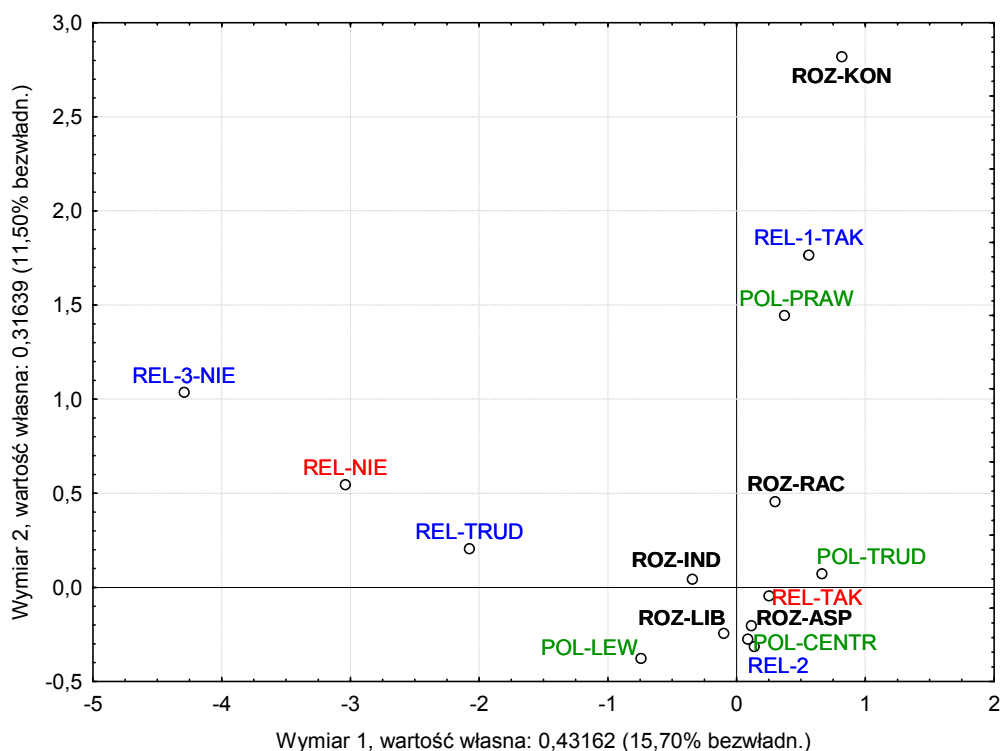

Rys. 5.47. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: *stosunek wobec stwierdzeń: „Praca matki szkodzi dziecku”, „Praca matki szkodzi życiu rodzinnemu”, „Dzieci są największym szczęściem w życiu”, „Praca czy szczęście motorem sukcesu?”* – Polska, 2002 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie bazy danych PGSS (przekodowane zmienne FA1B, FA1C, FA5A, Q74) za pomocą pakietu *Statistica 8.0*.

Respondenci zdecydowanie popierający rozwody często z równie silną aprobatą odnosili się do kohabitacji i stosunków seksualnych przed ślubem (rys. 5.49, wymiar 1, kategorie *KOH-ZDEC TAK*, *KOHM-ZDEC TAK*, *DZM-ZDEC NIE*). Liberalne było także ich podejście wobec prawa rozwodowego, postulujące, że uzyskanie rozwodu powinno być łatwiejsze (wymiar 1 i 2, kategoria *PROZ-LIB*). Zupełnie odmienny punkt widzenia reprezentowały osoby o konserwatywnym stosunku do rozwodów (wymiar 1 i 2, kategorie *KOH-ZDEC NIE*, *KOHM-ZDEC NIE*, *DZM-ZDEC TAK*, *PROZ-RYG*). Natomiast racjoniści i aspołeczni najczęściej uważali, że np. partnerzy nie powinni mieszkać razem przed ślubem, że nieudane małżeństwo jest raczej lepsze niż pozostanie singlem, a uzyskanie rozwodu powinno być trudniejsze (*KOH-NIE*, *MLEP-TAK*, *PROZ-RYG*). Stosunkowo często ankietowani

wyrażający racjonalne lub obojętne postawy wobec instytucji rozwodu deklarowali także brak zdania lub niezdecydowanie wobec zagadnień z dziedziny życia rodzinnego i prawa rozwodowego (*MLEP-TRUD*, *PROZ-NIEZD*).

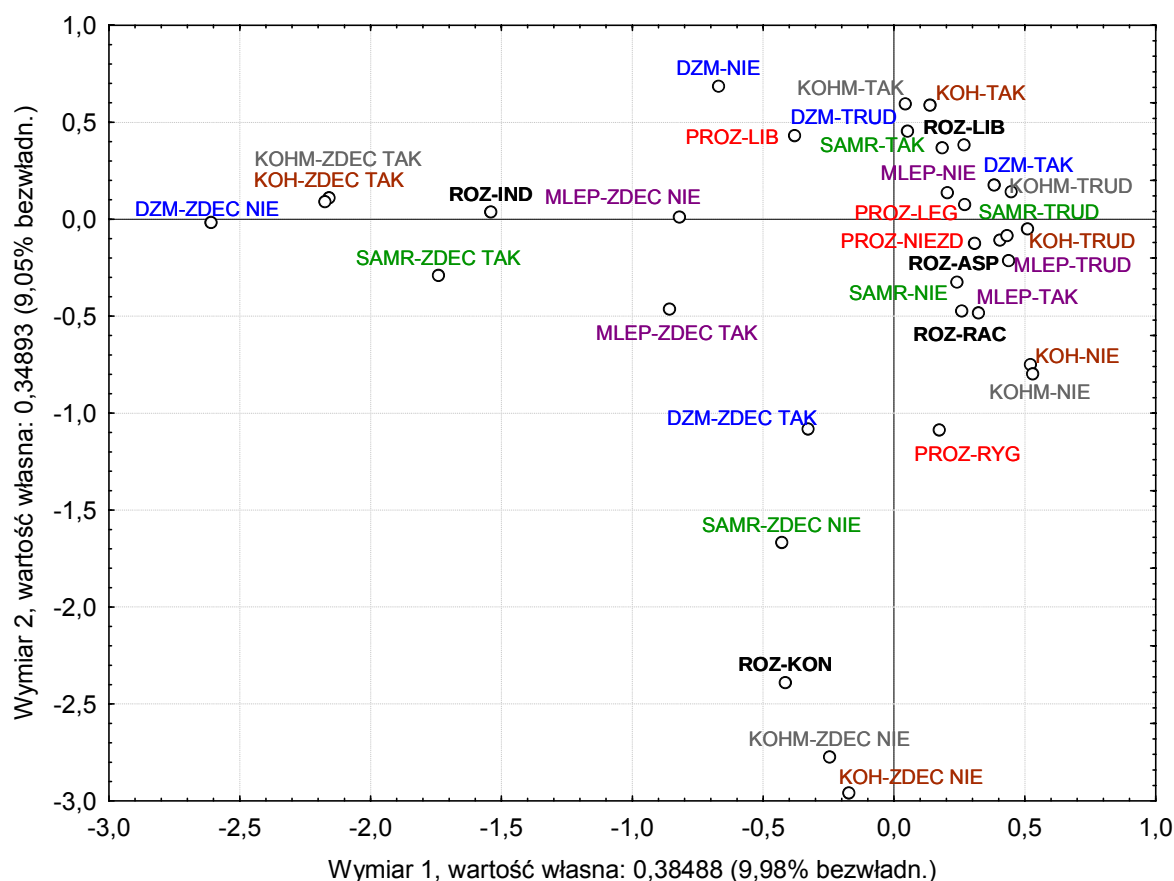
Rys. 5.48. Powiązanie kategorii zmiennych: *postawa wobec rozwodów a przynależność do kościoła lub ruchu religijnego, siła wiary religijnej, poglądy polityczne* – Polska, 2002 r.

Źródło: Jak przy rys. 5.41.

Liberałowie i indywidualiści mieli bardzo podobne poglądy wobec kwestii związanych ze zdradą małżeńską, aborcją czy stosunkami homoseksualnymi, nie oceniając ich negatywnie (rys. 5.50, wymiary 1 i 2, kategorie *ZDR-4-TAK*, *AB-TAK*, *HOM-3*). Konserwatyści uważali z kolei za niewłaściwe tego typu zachowania, a relatywnie najwięcej było wśród nich przeciwników kontaktów seksualnych przed ślubem (*KOHS-1-NIE*). Racjonalisci współżycie w związkach kohabitacyjnych oceniali jako „prawie zawsze niewłaściwe” (*KOHS-2*). Natomiast respondenci aspołeczni stosunkowo często powstrzymywali się od jakichkolwiek osądów, udzielając odpowiedzi „trudno powiedzieć” (*ZDR-TRUD*, *HOM-TRUD*, *KOHS-TRUD*, *AB-TRUD*), a ich profil był bardzo zbliżony do przeciętnego.

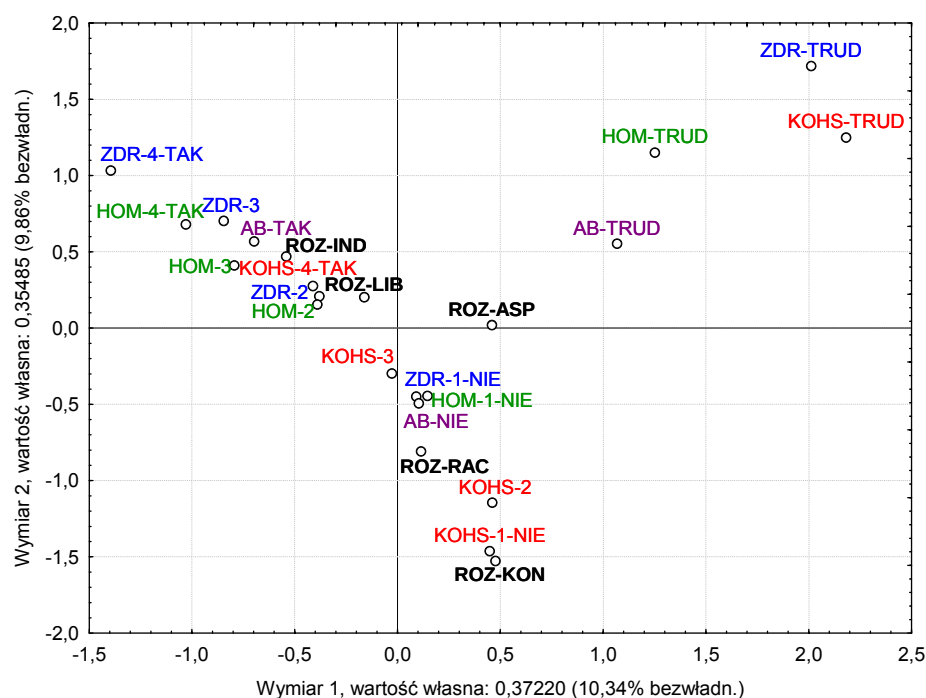
Analiza powiązań postaw respondentów wobec rozwodów z kategoriami ostatniej grupy zmiennych aksjologicznych wykazała, iż indywidualiści zdecydowanie, relatywnie rzecz ujmując, popierali pracę kobiet będącą podstawą ich niezależności ekonomicznej oraz bronili poglądu, że zarówno mężczyzna jak i kobieta powinni zarabiać (rys. 5.51, wymiar 1, kategorie *PKN-ZDEC TAK*, *DMK-ZDEC TAK*). Poglądy liberałów na pracę kobiet były

relatywnie bardziej podobne do poglądów respondentów o racjonalnym podejściu do kwestii rozvodu. Uważali oni, że zarówno mężczyzna jak i kobieta powinni zarabiać, choć nie wyrażali jednoznacznego przekonania, że praca matki nie szkodzi życiu rodzinnemu (*DMK-TAK*, *PKR-TRUD*, *PKM-TRUD*). Respondenci aspołeczni relatywnie rzadko udzielali odpowiedzi wskazujących na ich wyraźną aprobatę bądź dezaprobatę w stosunku do pracy kobiet, dlatego trudno zdefiniować ich światopogląd w tym zakresie (*PKN-TRUD*, *DMK-TRUD*).

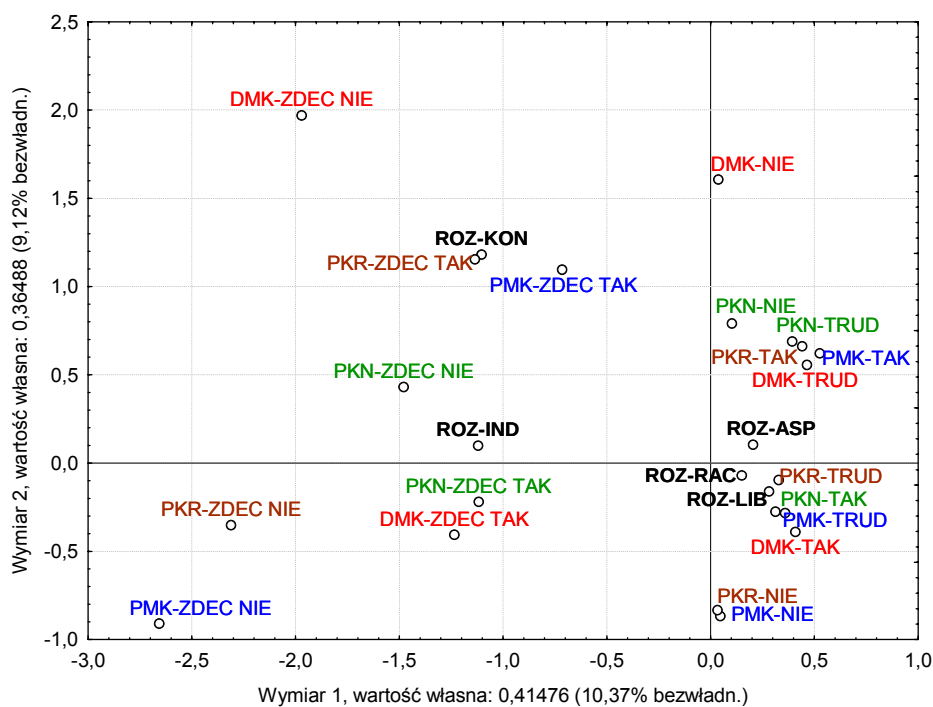
Rys. 5.49. Powiązanie kategorii zmiennych: *postawa wobec rozwodów a postawa wobec prawa rozwodowego, stosunek wobec stwierdzeń:*
„Lepsze nieudane małżeństwo niż stan wolny” (MLEP), „Dzieci tylko jeśli jest małżeństwo” (DZM), „Samotny rodzic może dobrze wychować dziecko” (DZR),
„Dobrze mieszkać razem bez zamiaru zawarcia małżeństwa” (KOH),
„Dobrze najpierw mieszkać razem, potem zawrzeć małżeństwo” (KOHM) – Polska, 2002 r.

Źródło: Jak przy rys. 5.43 i 5.44.

Rys. 5.50. Powiązanie kategorii zmiennych: *postawa wobec rozwodów a postawa wobec kwestii: stosunki seksualne przed ślubem (KOHS), seks z innym partnerem niż współmałżonek (ZDR), stosunki homoseksualne (HOM), prawo kobiet do aborcji (AB)* – Polska, 2002 r.

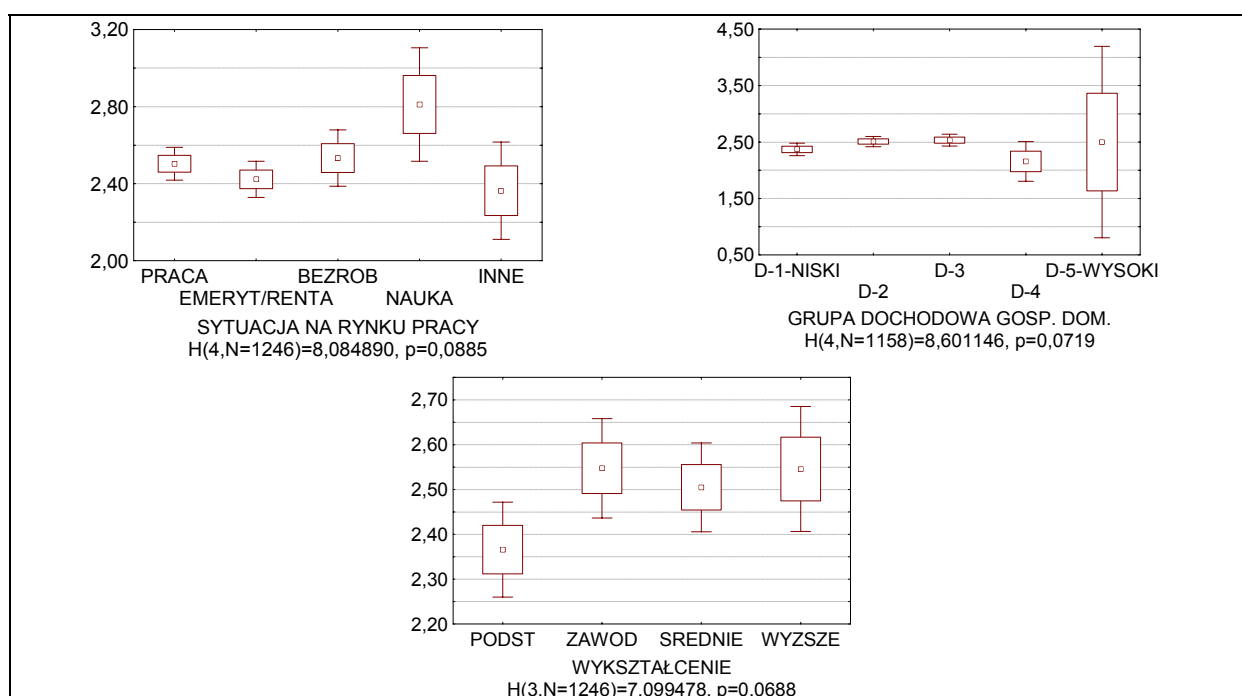
Źródło: Jak przy rys. 5.45.

Rys. 5.51. Powiązanie kategorii zmiennych: *postawa wobec rozwodów a stosunek wobec stwierdzeń: „Mężczyzna powinien zarabiać, kobieta – zajmować się domem” (PMK), „Praca jest najlepszym sposobem na niezależność kobiet” (PKN), „Mężczyzna i kobieta powinni zarabiać” (DMK), „Praca matki szkodzi życiu rodzinnemu” (PKR)* – Polska, 2002 r.

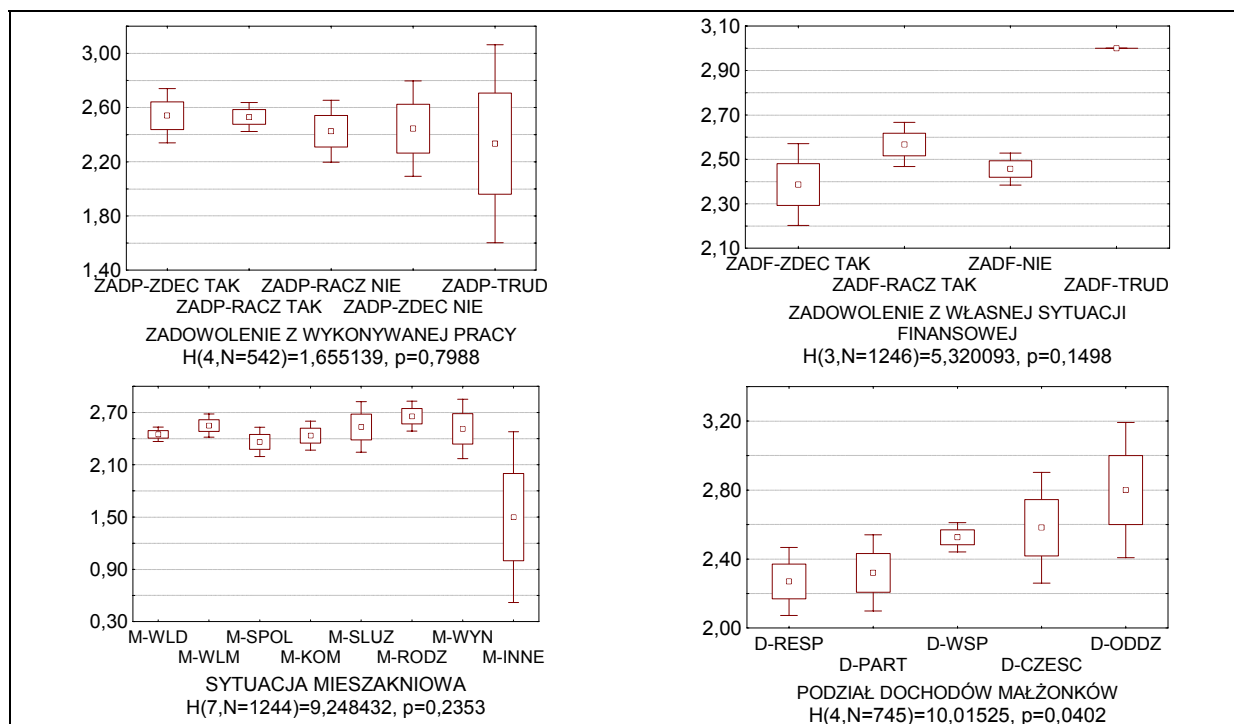
Źródło: Jak przy rys. 5.46 i 5.47.

O pewnym spadku znaczenia czynników *ekonomicznych* w kształtowaniu indywidualnych poglądów wobec takich kwestii jak dopuszczalność rozwodu może świadczyć fakt, iż spośród siedmiu weryfikowanych w próbie z 2002 r. zmiennych o charakterze ekonomicznym tylko jedna miała istotne znaczenie dla różnicowania postaw respondentów (rys. 5.52 i 5.53). Zmienną tą był sposób rozporządzania dochodami małżonków lub partnerów (w sensie kto decyduje o ich podziale, $p=0,04$). W 1994 r. istotnie różnicowane były także rozkłady opinii o rozwodach wśród respondentów o różnym poziomie wykształcenia a także o różnej sytuacji mieszkaniowej (por. rys. 5.35 i 5.36). Istotność wpływu tych czynników w 2002 r. nie została potwierdzona (wartości p -value wynosiły, odpowiednio: $p=0,07$ i $p=0,24$).

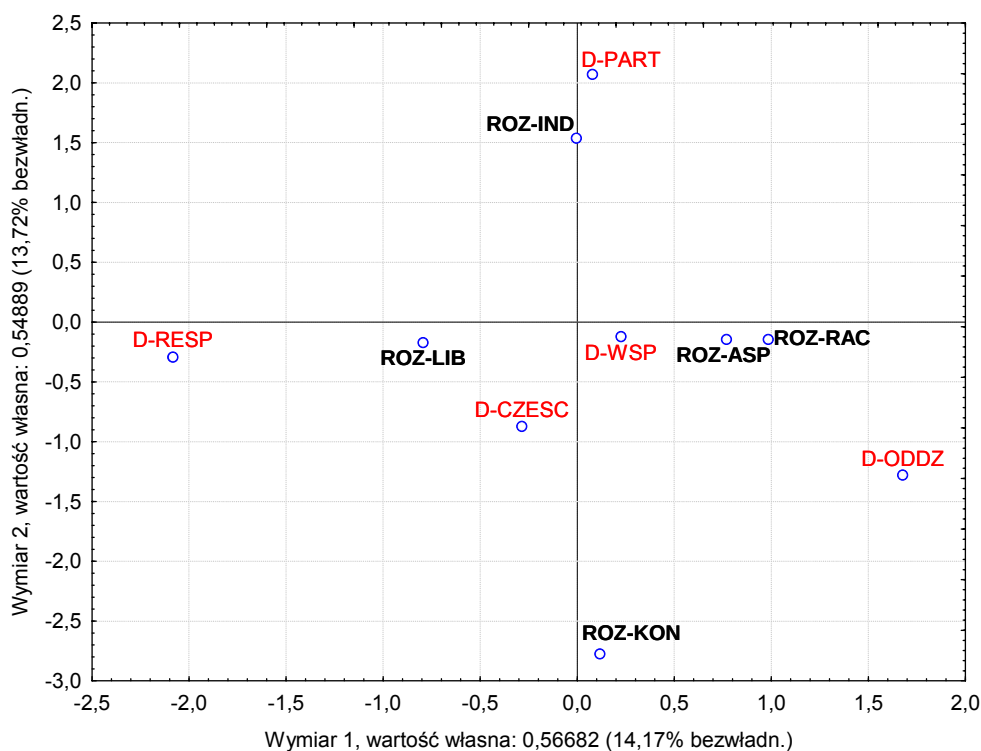
Rys. 5.52. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: *sytuacja respondenta na rynku pracy, grupa dochodowa gospodarstwa domowego, poziom wykształcenia respondenta* – Polska, 2002 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie bazy danych PGSS (przekodowane zmienne Q18ST, Q135, Q131A) za pomocą pakietu *Statistica 8.0*.

Rys. 5.53. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: *zadowolenie z wykonywanej pracy, zadowolenie z własnej sytuacji finansowej, sytuacja mieszkaniowa, decydowanie o podziale dochodów małżonków* – Polska, 2002 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie bazy danych PGSS (przekodowane zmienne Q38, Q67, Q141A, FA7) za pomocą pakietu *Statistica 8.0*.

Rys. 5.54. Powiązanie kategorii zmiennych: *postawa wobec rozwodów a decydowanie o podziale dochodów małżonków* – Polska, 2002 r.

Źródło: przy rys. 5.53.

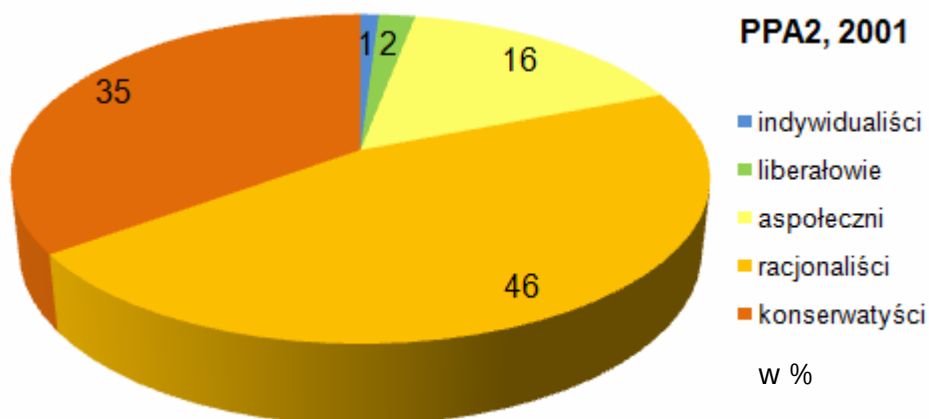
Dla oceny powiązań postaw wobec rozwodów oraz jednej zmiennej ekonomicznej wykorzystano dwuwymiarową analizę korespondencji (rys. 5.54). Pierwszy wymiar wykresu, wyjaśniający ponad 14% bezwładności całkowitej, pozwolił na rozdzielenie indywidualistów, którzy stosunkowo często samodzielnie rozporządzali i decydowali o podziale wspólnych pieniędzy (wydzielając odpowiednią część partnerowi) lub też w stosunku do części tych pieniędzy decydowali wspólnie z partnerem (wymiar 1, kategorie *D-RESP*, *D-CZESC*), od racjonalistów, którzy nie trzymali pieniędzy we wspólnej kasie, ale dysponowali nimi oddzielnie (*D-ODDZ*).

Konstatując, należy stwierdzić, iż rezultaty analizy upoważniają do zaakceptowania hipotezy o wyraźnym *wpływie czynników społeczno-demograficznych i ekonomicznych na postawy sprzyjające dezintegracji małżeństw* w Polsce, przy czym siła oddziaływania poszczególnych determinant jest różna i zmienna. Wykazano np. malejący wpływ poziomu wykształcenia respondentów na ich postawy wobec rozwodów, co prawdopodobnie jest konsekwencją zmian w dostępie do edukacji w okresie przemian gospodarczo-ustrojowych w Polsce, a zwłaszcza wzrostu liczby ludności z wykształceniem wyższym, niezależnie od jej statusu społecznego czy ekonomicznego. Szczególne znaczenie w procesie kształtowania opinii o dopuszczalności rozwodów zdają się odgrywać czynniki o charakterze światopoglądowym, tj. szeroko pojęty system wartości respondentów. Czynnikiem istotnie modyfikującym postawy wobec rozwodów był stosunek do religii. Spośród korelat demograficznych na uwagę zasługuje wiek respondentów. Charakterystyczne, iż wśród najstarszych ankietowanych było stosunkowo więcej zwolenników rozwodu niż w pozostałych subpopulacjach wyróżnionych ze względu na wiek. Wydaje się, iż percepcja rozwodów jest w dużej mierze kształtowana przez pryzmat własnych doświadczeń życiowych i poziomu satysfakcji z życia. Ocena tych doświadczeń zależy od przyjętych punktów odniesienia i różnicy pomiędzy tymi punktami a stanem aktualnym²⁷. Dlatego stosunek do instytucji rozwodu zmienia się pod wpływem subiektywnej oceny własnych przeżyć dokonanej z perspektywy czasu.

Uzyskane efekty analizy nie pozwoliły natomiast na tym etapie badania na jednoznaczne potwierdzenie hipotezy o *pogłębiającej się unifikacji postaw społecznych wobec rozwodów w skali krajowej*. Do takiego wniosku skłania kilka faktów. Choć wykazano spadek istotności wpływu czynnika środowiskowego na zróżnicowanie postaw wobec rozwodów w okresie 1994-2002 (w próbach PGSS), to jednak profil respondentów pozytywnie oceniających trend

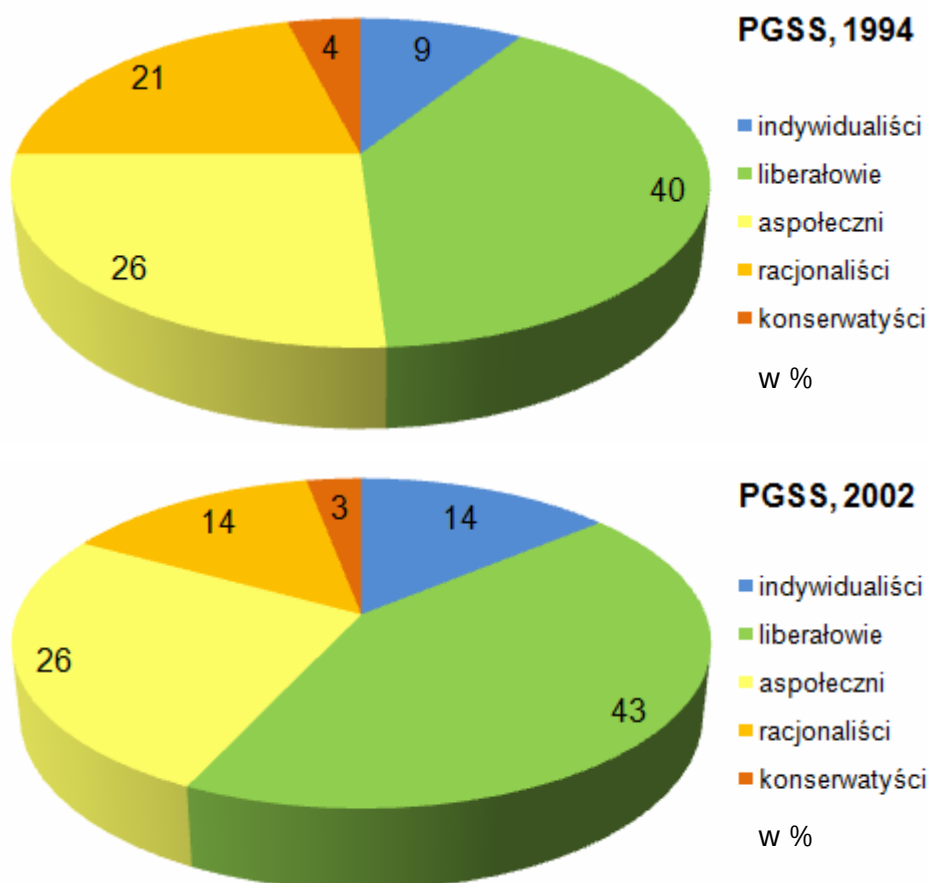
²⁷ A. Campbell, P.E. Converse, W.L. Rodgers, *The quality of American life: Perceptions, evaluations, and satisfactions*, Russell Sage Foundation, New York 1976.

wzrastającej liczby rozwodów wyróżniał się względnie dużym udziałem ludności ze środowisk wielkomiejskich (w próbie PPA2).

Rys. 5.55. Postawy respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów – Polska, 2001 r.

Źródło: Jak w tab. 5.10.

Rys. 5.56. Postawy respondentów wobec rozwodów – Polska, 1994, 2002 r.

Źródło: Jak w tab. 5.13 i 5.14.

Ponadto udział liberalistów w próbie PPA2 z 2001 r. był bardzo mały, a zdecydowana większość respondentów postrzegała tendencję wzrastającej liczby rozwodów negatywnie

(rys. 5.55). Natomiast zdecydowanie mniejszy był udział opinii negatywnych, a większy – ocen pozytywnych, w próbach PGSS (rys. 5.56). Efekty analizy danych PGSS ukazały ponadto wzrost udziału postaw liberalnych wobec rozwodów w latach 1994-2002.

Porównanie wyników uzyskanych z analizy różnych prób prowadzi do interesujących wniosków. Tak duża rozbieżność postaw może wynikać z nieco odmiennego charakteru pytań, jakie zadano osobom ankietowanym. Pytanie o ocenę trendu wzrastającej liczby rozwodów ma bardziej ogólny wymiar niż pytanie o dopuszczalność rozwodu w konkretnej sytuacji, tj. w przypadku, „*gdy małżonkowie nie potrafią rozwiązać problemów zaistniałych w ich małżeństwie*”. Ukazana dwoistość postaw wydaje się potwierdzać koncepcję „społecznej skóry”²⁸, zgodnie z którą ludzie inaczej wypowiadają się ogólnikowo, w spawach funkcjonujących jako stereotyp, jeżeli nie mają poczucia indywidualnej odpowiedzialności za wypowiedzianą deklarację. Ich postawy wyrażają wówczas tzw. globalny stosunek do rozwodu, a zatem są najczęściej zgodne z uproszczonym, stereotypowym obrazem danego zjawiska funkcjonującym w świadomości społeczeństwa. W opinii społecznej w Polsce nadal dominuje pogląd, iż tendencja wzrastającej częstości rozwodów jest zjawiskiem negatywnym i niepożądanym. Natomiast w odniesieniu do indywidualnego, konkretnego przypadku postawy ludzi mogą być odmienne. Wynika stąd większa tolerancja Polaków wobec rozwodu jako formy rozwiązania małżeństwa znajdującego się w stanie głębokiego i permanentnego rozkładu.

²⁸ Por. paragraf 1 w rozdziale I.

Rozdział VI

Rozwody i ich percepcja w Unii Europejskiej

Europa należy do tych nielicznych kontynentów świata, które charakteryzują się znacznym przyspieszeniem przeobrażeń procesów ludnościowych. Dzieje się tak dlatego, iż od wieków kontynent ten przoduje w dziedzinie kultury, cywilizacji i postępu myśli ludzkiej, co nie pozostaje bez wpływu na postawy i zachowania demograficzne jego mieszkańców. W Europie najwcześniej rozpoczęły się procesy modernizacji społecznej, na które składają się przemiany wszystkich sfer życia człowieka, obejmujące jego biosferę, socjosferę i technosferę, spowodowane powstaniem i rozwojem cywilizacji przemysłowej¹, która dała początek procesom transformacji demograficznej.

Według doniesień IPF² (*Institute for Family Policies*) w ciągu ostatniego ćwierćwiecza (tj. w okresie 1980-2005) panorama rodziny w Europie pogorszyła się w sposób wysoce niepokojący. Wszystkie wskaźniki dotyczące zaludnienia, płodności, małżeństw i rozbitcia rodzin uległy istotnemu pogorszeniu. Szczególnej intensyfikacji uległy procesy dezintegracji rodzin na skutek rozwodów. Zmiany demograficzne w europejskich krajach o rozwiniętej gospodarce rynkowej trwają już od lat 60-tych XX wieku. Opis, interpretacja i wyjaśnienie tych zmian stanowią treść teorii drugiego przejścia demograficznego³.

Procesy przemian w sferze życia rodzinnego są w Europie przestrzennie zróżnicowane. Zróżnicowanie częstości rozwodów oraz stopnia społecznej akceptacji tych procesów w różnych regionach Europy jest uwarunkowane czynnikami o charakterze społeczno-kulturowym i historycznym. Zmienne natężenie oraz różnokierunkowe oddziaływanie powyższych czynników zdeterminowały przebieg i skalę procesów modernizacji socjo-ekonomicznej oraz transformacji demograficznej w różnych częściach kontynentu⁴.

W procesie badania podjęto próbę identyfikacji:

- zmian częstości i struktury rozwodów w krajach UE-27⁵,

¹ Ch. Höhn, Overview, The changing relationship between socio-economic characteristics and demographic behaviour, JUSSP International Population Conference, Florence 1985, t. 4, Liege 1985.

² Report on the evolution of the family in Europe 2007 [on line], Institute for Family Policies IPF, Madrid 2007, <http://www.ipfe.org> [dostęp 31.12.2007]; Report on the evolution of the family in Europe 2009, op. cit.

³ D.J. van de Kaa, Europe's second demographic transition, op. cit., s. 4 i n.

⁴ S. Wierzbowski, Przeobrażenia demograficzne współczesnej Europy i perspektywy jej rozwoju, op. cit., s. 99-104.

⁵ Analizą objęto 27 krajów członkowskich (UE-27), według stanu na 31.12.2009. Wprawdzie Unia Europejska formalnie powstała dopiero 01.11.1993 (na mocy traktatu z Maastricht z 07.02.1992), jednak proces integracji rozpoczął się już w latach 50. XX w. Załącznikiem Unii Europejskiej była Europejska Wspólnota Węgla i Stali

- uwarunkowań i zróżnicowania opinii o rosnącej liczbie rozwodów w wybranych krajach europejskich.

Analizy społecznej percepcji rozwodów dokonano z uwzględnieniem podstawowych cech demograficzno-społecznych i ekonomicznych respondentów oraz wybranych korelat aksjologicznych (w świetle danych PPA2). Uwaga badawcza została skupiona na różnicach w przebiegu i natężeniu badanego zjawiska w Polsce na tle innych krajów Unii Europejskiej.

1. Zmiany częstości i struktury rozwodów

Według raportu IPF, w ciągu 15 lat (tj. w latach 1990-2005) w krajach UE-27 na skutek rozwodu zostało rozbitych łącznie 13,8 milionów małżeństw, powodując zniszczenie ognisk domowych dla ponad 21 milionów dzieci⁶. W skali całej Unii Europejskiej (UE-27) liczba rozwodów w 2005 r. przekroczyła milion (tab. 6.1, rys. 6.1). Oznaczało to wzrost o 15,3% w stosunku do liczby rozwodów orzeczonych w 2000 r., w stosunku do 1990 r. – wzrost o 30,4%, a w stosunku do 1980 r. – wzrost aż o 50,4%. Natomiast w porównaniu z 1965 r., w którym rozwód uzyskało około 325 tys. par małżeńskich, w 2005 r. ilość orzeczonych rozwodów była ponad trzykrotnie wyższa.

Wykazano, iż największe średnioroczne tempo wzrostu liczby rozwodów w krajach UE-27 (10,7%) wystąpiło w okresie 1967-1972 (tab. 6.1). Natomiast w latach 90-tych XX w. (od 1993 r.) oraz w pierwszym pięcioleciu XXI w. liczba rozwodów przyrastała w tempie odpowiednio o 2,5% i 2,6% rocznie. Z większą dynamiką, począwszy od lat 80-tych, zjawisko to zachodziło w grupie 12 krajów najbardziej rozwiniętych gospodarczo, należących do strefy Euro (UE-12).

Wzrost liczby rozwodów w okresie 1965-2005 w UE-27 nie był systematyczny. Wyraźne fluktuacje i spadek liczby rozwodów odnotowano w latach 1977-1978 oraz 1986-1992 (rys. 6.1). Istotny wpływ na nieregularne wahania liczby rozwodów na przełomie lat 80-tych i 90-tych XX w. prawdopodobnie miały czynniki pozademograficzne i zmiany legislacyjne będące następstwem transformacji społeczno-ustrojowej w wielu krajach Europy Wschodniej (również w Polsce).

(EWWiS) powołana na mocy traktatu paryskiego z 18.04.1951. Następnie na mocy dwóch traktatów rzymskich podpisanych 25.03.1957 ustanowiono Europejską Wspólnotę Gospodarczą (EWG) oraz Europejską Wspólnotę Energii Atomowej (EURATOM). Traktaty weszły w życie 01.01.1958. Wspólnoty Europejskie stanowiły pierwszy filar współczesnej Unii Europejskiej. Obecnie Unia Europejska liczy 27 krajów członkowskich (po przystąpieniu Bułgarii i Rumunii 01.01.2007). Por.: http://pl.wikipedia.org/wiki/Unia_Europejska [dostęp 31.12.2009].

⁶ Report on the evolution of the family in Europe 2007, op. cit., s. 25.

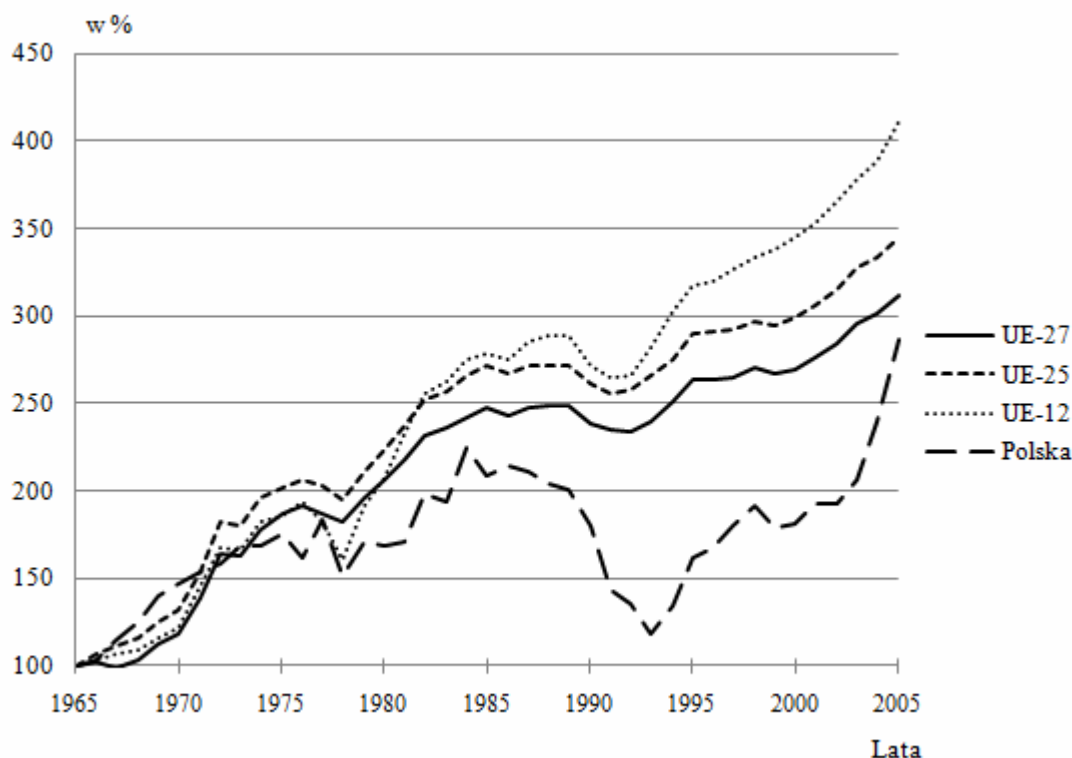
Tab. 6.1. Rozwody w krajach UE w latach 1965-2005

Lata	UE-27				UE-12			
	Rozwody	Indeksy dynamiki			Rozwody	Indeksy dynamiki		
		1946=100	r.p.=100	$\bar{i}_{t/t-1}$		1946=100	r.p.=100	$\bar{i}_{t/t-1}$
	w tys.		w %		w tys.		w %	
1965	325,2	100,0	.		149,3	100,0	.	
1966	331,9	102,1	102,1		153,8	103,0	103,0	
1967	319,9	98,4	96,4		160,1	107,3	104,1	
1968	336,5	103,5	105,2	110,7	163,5	109,6	102,1	107,7
1969	364,8	112,2	108,4		173,9	116,5	106,4	
1970	386,3	118,8	105,9		181,3	121,4	104,2	
1971	450,1	138,4	116,5		217,4	145,6	119,9	
1972	532,2	163,6	118,2		250,3	167,7	115,2	
1973	529,2	162,7	99,4		248,3	166,3	99,2	
1974	576,5	177,3	108,9	105,7	271,7	182,0	109,4	105,3
1975	609,4	187,4	105,7		277,2	185,7	102,0	
1976	624,4	192,0	102,5		289,6	194,0	104,5	
1977	606,8	186,6	97,2	97,4	272,3	182,4	94,0	91,1
1978	592,4	182,2	97,6		240,5	161,1	88,3	
1979	639,3	196,6	107,9	104,5	286,3	191,8	119,0	108,1
1980	672,9	206,9	105,3		310,1	207,8	108,3	
1981	709,5	218,2	105,4		348,2	233,3	112,3	
1982	752,0	231,2	106,0		382,2	256,1	109,8	
1983	767,4	236,0	102,0	100,7	391,3	262,1	102,4	102,5
1984	788,5	242,4	102,7		411,4	275,6	105,1	
1985	805,1	247,6	102,1		415,0	278,1	100,9	
1986	792,0	243,5	98,4		410,3	274,9	98,9	
1987	805,8	247,8	101,7	97,9	426,0	285,4	103,8	97,1
1988	807,5	248,3	100,2		431,4	289,0	101,3	
1989	808,0	248,4	100,1		430,7	288,5	99,8	
1990	776,3	238,7	96,1	102,5	405,7	271,8	94,2	103,2
1991	764,4	235,1	98,5		395,1	264,7	97,4	
1992	758,9	233,4	99,3		397,1	266,0	100,5	
1993	780,8	240,1	102,9		421,6	282,5	106,2	
1994	815,5	250,8	104,4	102,6	451,6	302,5	107,1	
1995	856,2	263,3	105,0		474,2	317,7	105,0	
1996	858,8	264,1	100,3		477,0	319,5	100,6	
1997	861,8	265,0	100,4		488,1	327,0	102,3	
1998	879,5	270,4	102,1		497,1	333,0	101,9	
1999	867,4	266,7	98,6		503,8	337,5	101,3	
2000	877,7	269,9	101,2		515,6	345,4	102,3	
2001	896,5	275,7	102,1		527,0	353,0	102,2	
2002	922,9	283,8	102,9		545,6	365,5	103,5	
2003	959,9	295,2	104,0		564,7	378,3	103,5	
2004	982,0	302,0	102,3		579,7	388,4	102,7	
2005	1012,3	311,3	103,1		613,2	410,8	105,8	

Uwaga: Wartości średnich indeksów łańcuchowych $\bar{i}_{t/t-1}$ wyznaczono dla szeregu indeksów dynamiki wyrażających jednokierunkowe zmiany w czasie.

W grupie UE-12 uwzględniono kraje strefy Euro: Austria AT, Belgia BE, Finlandia FI, Francja FR, Hiszpania ES, Holandia NL, Irlandia IE, Luksemburg LU, Niemcy DE, Portugalia PT, Włochy IT (pierwotni członkowie strefy Euro, od 1.01.1999), Grecja GR (od 1.01.2001).

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Eurostat, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/> [dostęp 31.12.2009].

Rys. 6.1. Rozwody w krajach UE w latach 1965-2005
(indeksy dynamiki o podstawie stałej 1965=100)

Źródło: Jak w tab. 6.1.

Adekwatnie do zmian absolutnej liczby rozwodów w krajach UE-27 w analizowanym okresie następowały zmiany względnych miar częstości (natężenia) rozwodów. Jak wynika z wartości ogólnego (surowego) współczynnika rozwodów, w 1965 r. na każde 1000 ludności przypadało przeciętnie 0,8 rozwodów (tab. 6.2). W kolejnych latach częstość rozwodów była większa i odpowiednio równa: 1,5‰ w 1980 r., 1,6‰ w 1990 r., 1,8‰ w 2000 r. i 2,0‰ w 2005 r. W krótkich międzyokresach notowane były niewielkie spadki wartości surowego współczynnika rozwodów (różnice te nie przekraczały jednak 0,1‰). Nieznacznie większa była wartość tego miernika w grupie krajów UE-25 (np. 2,1‰ w 2005 r.), w skład której nie wchodzi najmłodszy członkowie Wspólnoty Europejskiej – Bułgaria i Rumunia. Z kolei grupa krajów pierwotnej strefy Euro (UE-12) charakteryzowała się mniejszym natężeniem rozwodów, ponieważ nie należą do niej kraje, w których częstość rozwodów była największa.

Skala oraz tempo opisywanych przemian były bardzo zróżnicowane w poszczególnych krajach Unii Europejskiej (tab. 6.2 i rys. 6.2). Analiza porównawcza wykazała, że w latach 2005-2007 kraje położone w północno-wschodniej części kontynentu (jak Litwa, Łotwa i Estonia) a także Czechy i Belgia charakteryzowały się najwyższym natężeniem rozwodów (co najmniej 3,0‰). W największym dystansie od tych krajów znalazła się Irlandia oraz kraje

Europy Południowej, a w szczególności Włochy (0,8‰). Polska, ze współczynnikiem równym 1,8‰ w 2005 r. uplasowała się na siódmym miejscu wśród krajów o najniższym natężeniu rozwodów. Jedynym krajem członkowskim Unii, w którym rozwody do tej pory nie zostały zalegalizowane, jest Malta.

Tab. 6.2. Rozwody na 1000 ludności w krajach UE w latach 1965-2007

Kraje	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
	na 1000 ludności														
UE-27	0,8	0,9	1,4	1,5	1,7	1,6	1,8	1,8	1,9	1,9	2,0	2,0	2,0	·	·
UE-25	0,7	0,9	1,3	1,5	1,8	1,7	1,8	1,9	1,9	2,0	2,0	2,0	2,1	·	·
UE-12	0,6	0,7	1,0	1,1	1,4	1,4	1,6	1,7	1,8	1,8	1,8	1,9	1,9	·	·
Austria	1,2	1,4	1,4	1,8	2,0	2,1	2,3	2,4	2,6	2,4	2,3	2,4	2,4	2,5	2,5
Belgia	0,6	0,7	1,1	1,5	1,9	2,0	3,5	2,6	2,8	3,0	3,0	3,0	2,9	2,8	2,8
Bułgaria	1,1	1,2	1,3	1,5	1,6	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,5	1,9	1,9	1,9	2,1
Cypr	0,2	0,2	0,2	0,3	0,5	0,6	1,2	1,7	1,7	1,9	2,0	2,2	2,0	2,3	2,1
Czechy	1,7	2,2	2,6	2,6	2,9	3,1	3,0	2,9	3,1	3,1	3,8	3,2	3,1	3,1	3,0
Dania	1,4	1,9	2,6	2,7	2,8	2,7	2,5	2,7	2,7	2,8	2,9	2,9	2,8	2,6	2,6
Estonia	2,3	3,2	3,4	4,1	4,0	3,7	5,2	3,1	3,2	3,0	2,9	3,1	3,0	2,8	2,8
Finlandia	1,0	1,3	2,0	2,0	1,8	2,6	2,7	2,7	2,6	2,6	2,6	2,5	2,6	2,5	2,5
Francja	·	·	·	·	·	·	2,1	1,9	1,9	1,9	2,1	2,2	2,5	2,2	·
Grecja	0,4	0,4	0,4	0,7	0,8	0,6	1,0	1,0	1,1	1,0	1,1	1,1	1,2	1,3	1,2
Hiszpania	0,0	0,0	0,0	0,0	0,5	0,6	0,8	0,9	1,0	1,0	1,1	1,2	1,7	·	2,8
Holandia	0,5	0,8	1,5	1,8	2,3	1,9	2,2	2,2	2,3	2,1	1,9	1,9	2,0	1,9	2,0
Irlandia	0,0	0,0	0,0	·	·	·	0,0	0,7	0,7	0,7	0,7	0,8	0,8	0,9	0,8
Litwa	0,9	2,2	2,7	3,2	3,2	3,4	2,8	3,1	3,2	3,0	3,1	3,2	3,3	3,3	3,4
Luksemburg	0,4	0,6	0,6	1,6	1,8	2,0	1,8	2,4	2,3	2,4	2,3	2,3	2,3	2,5	2,3
Łotwa	2,8	4,6	4,8	5,0	4,5	4,0	3,1	2,6	2,4	2,5	2,1	2,3	2,8	3,2	3,3
Malta	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Niemcy	1,1	1,3	1,9	1,8	2,3	1,9	2,1	2,4	2,4	2,5	2,6	2,6	2,4	2,3	2,3
Polska	0,7	1,1	1,2	1,1	1,3	1,1	1,0	1,1	1,2	1,2	1,3	1,5	1,8	1,9	1,7
Portugalia	0,1	0,1	0,2	0,6	0,9	0,9	1,2	1,9	1,8	2,7	2,2	2,2	2,2	2,3	2,4
Rumunia	1,9	0,4	1,6	1,5	1,4	1,4	1,6	1,4	1,4	1,5	1,5	1,6	1,5	1,5	1,7
Słowacja	0,6	0,8	1,3	1,3	1,5	1,7	1,7	1,7	1,8	2,0	2,0	2,0	2,1	2,4	2,3
Słowenia	1,1	1,1	1,2	1,2	1,3	0,9	0,8	1,1	1,1	1,2	1,2	1,2	1,3	1,2	1,3
Szwecja	1,2	1,6	3,1	2,4	2,4	2,3	2,6	2,4	2,4	2,4	2,4	2,2	2,2	2,2	2,3
Węgry	2,0	2,2	2,5	2,6	2,8	2,4	2,4	2,3	2,4	2,5	2,5	2,4	2,5	2,5	2,5
Wielka Brytania	0,7	1,0	2,1	2,6	2,8	2,7	2,9	2,6	2,7	2,7	2,8	2,8	2,6	2,4	2,4*
Włochy	0,0	0,0	0,2	0,2	0,3	0,5	0,5	0,7	0,7	0,7	0,8	0,8	0,8	0,8	0,9

* wartość szacunkowa

Źródło: Jak w tab. 6.1.

Natężenie rozwodów w Polsce w latach 60-tych i 70-tych XX w. było zbliżone do średniej europejskiej UE-27 i tylko nieznacznie się od niej odchylało *in plus, in minus*. W kolejnych latach tempo wzrostu częstości rozwodów w Polsce było niższe aniżeli w skali całej Europy, a różnica wartości współczynników natężenia sięgała nawet 1,1‰ w 1994 r.⁷ Jednakże

⁷ Dane Eurostat, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/> [dostęp 31.12.2009].

w drugiej połowie lat 90-tych XX w. dystans ten zaczął się zmniejszać i w 2005 r. wartość ogólnego współczynnika rozwodów dla Polski była tylko o 0,2% mniejsza od jego wartości dla wszystkich krajów UE-27.

Tab. 6.3. Rozwody na 10 zawartych małżeństw w krajach UE w latach 1965-2007

Kraje	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
	na 10 zawartych małżeństw														
UE-27	1,0	1,1	1,8	2,2	2,8	2,6	3,4	3,5	3,8	3,9	4,1	4,1	4,2	·	·
UE-25	0,9	1,1	1,8	2,2	2,9	2,7	3,5	3,6	3,9	4,0	4,2	4,2	4,3	·	·
UE-12	0,7	0,9	1,4	1,8	2,6	2,4	3,1	3,3	3,6	3,7	3,9	4,0	4,2	·	·
Austria	1,5	2,0	2,3	2,9	3,4	3,6	4,2	5,0	6,0	5,4	5,0	5,1	5,0	5,5	5,7
Belgia	0,8	0,9	1,5	2,2	3,2	3,1	6,8	6,0	7,0	7,6	7,5	7,3	7,1	6,5	6,6
Bułgaria	1,3	1,4	1,5	1,9	2,2	1,9	2,9	3,0	3,2	3,5	3,9	4,7	4,4	4,5	5,5
Cypr	0,3	0,2	0,2	0,4	0,5	0,6	1,1	1,2	1,1	1,3	2,6	3,0	2,6	3,3	2,8
Czechy	2,0	2,4	2,7	3,5	3,8	3,5	5,7	5,4	6,0	6,0	7,9	6,4	6,0	5,9	5,4
Dania	1,6	2,6	4,2	5,1	4,9	4,4	3,7	3,7	4,0	4,1	4,5	4,2	4,2	3,9	3,8
Estonia	2,8	3,5	3,9	4,7	4,7	4,9	10,6	7,7	7,6	7,0	7,0	6,9	6,6	5,5	5,4
Finlandia	1,3	1,5	3,0	3,2	3,5	5,3	5,9	5,3	5,5	4,9	5,2	4,5	4,6	4,7	4,5
Francja	·	·	·	·	·	·	·	3,8	3,9	4,1	4,5	4,8	5,5	5,1	·
Grecja	0,4	0,5	0,5	1,1	1,2	1,0	1,7	2,3	2,0	1,9	2,0	2,4	2,2	2,4	2,1
Hiszpania	0,0	0,0	0,0	0,0	0,9	1,1	1,6	1,7	1,9	2,0	2,1	2,4	3,5	·	6,3
Holandia	0,6	0,8	2,0	2,9	4,1	3,0	4,2	3,9	4,7	4,0	4,0	4,2	4,3	4,5	4,5
Irlandia	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,4	1,5	1,3	1,3	1,5	1,6	1,7	1,5
Litwa	1,0	2,3	3,0	3,5	3,4	3,5	4,6	6,4	7,0	6,6	6,2	5,7	5,6	5,3	4,9
Luksemburg	0,7	1,0	0,9	2,7	3,4	3,3	3,5	4,8	5,2	5,4	5,1	5,3	5,1	6,1	5,6
Łotwa	3,1	4,5	4,8	5,1	4,9	4,6	7,1	6,7	6,2	6,1	4,8	5,1	5,1	5,0	4,8
Malta	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Niemcy	1,4	1,8	2,8	2,8	3,6	3,0	3,9	4,6	5,1	5,2	5,6	5,4	5,2	5,1	5,1
Polska	1,2	1,2	1,2	1,3	1,8	1,7	1,8	2,0	2,3	2,4	2,5	2,9	3,3	3,2	2,7
Portugalia	0,1	0,1	0,2	0,8	1,3	1,3	1,9	3,0	3,2	4,9	4,2	4,7	4,7	5,0	5,5
Rumunia	2,2	0,5	1,8	1,9	2,0	1,7	2,3	2,3	2,4	2,5	2,5	2,5	2,3	2,2	1,9
Słowacja	0,8	1,0	1,4	1,7	2,0	2,2	3,3	3,6	4,1	4,4	4,1	3,9	4,4	4,9	4,4
Słowenia	1,2	1,3	1,4	1,9	2,4	2,2	1,9	3,0	3,3	3,5	3,6	3,7	4,6	3,7	4,1
Szwecja	1,6	3,0	5,8	5,3	5,2	4,8	6,7	5,4	5,9	5,6	5,4	4,7	4,5	4,5	4,3
Węgry	2,3	2,4	2,5	3,5	4,0	3,7	4,6	5,0	5,6	5,5	5,5	5,6	5,6	5,6	6,2
Wielka Brytania	0,9	1,2	2,8	3,5	4,1	4,1	5,3	5,1	5,5	5,5	5,4	5,4	4,9	·	5,3*
Włochy	0,0	0,0	0,3	0,4	0,5	0,9	0,9	1,3	1,5	1,6	1,7	1,8	1,9	·	2,0

* wartość szacunkowa

Źródło: Jak w tab. 6.1.

W skali Europy najbardziej dynamicznie w latach 1990-2005 procesy wzrostu liczby rozwodów przebiegały na Cyprze. Zarejestrowano w tym kraju największy (ponad trzykrotny) wzrost liczby rozwodów oraz największy absolutny przyrost częstości rozwodów (aż o 1,4%) w ciągu 15 lat. Na kolejnych miejscach pod względem dynamiki natężenia rozwodów znalazły się Portugalia (wzrost o 1,3%), Hiszpania (o 1,1%), Belgia (o 0,9%) i Polska (o 0,7%). Silny spadek natężenia rozwodów w analizowanym piętnastoleciu odnotowano natomiast na Łotwie (spadek o 1,2%) oraz w Estonii (o 0,7%). Współczynniki rozwodów w tych krajach na

początku lat 90-tych XX w. osiągnęły bowiem horrendalne rozmiary przekraczające nawet poziom 5,0‰ (na Łotwie w 1992 r., w Estonii w 1995 r.).

Przyczyn głębokich zmian demograficznych oraz kryzysu instytucji małżeństwa w nadbałtyckich byłych republikach radzieckich (Estonia i Łotwa) należy upatrywać w dużej skali repatriacji, przesiedleń i migracji w okresie okupacji tych krajów przez ZSRR (duże zróżnicowanie etniczne i migracje nie sprzyjały trwałości rodzin), a także w laicyzacji prawa po śmierci J. Stalina i uproszczeniach procedury rozwodowej w okresie transformacji ustrojowej. Ponadto silne wpływy skandynawskie w Estonii (związki kulturowe i historyczne z Danią i Szwecją) przyczyniły się do dywersyfikacji nowych form życia rodzinnego oraz upowszechnienia kohabitacji⁸. Z tych względów, między innymi, Estonia jest określana jako „postsocjalistyczny kraj skandynawski”.

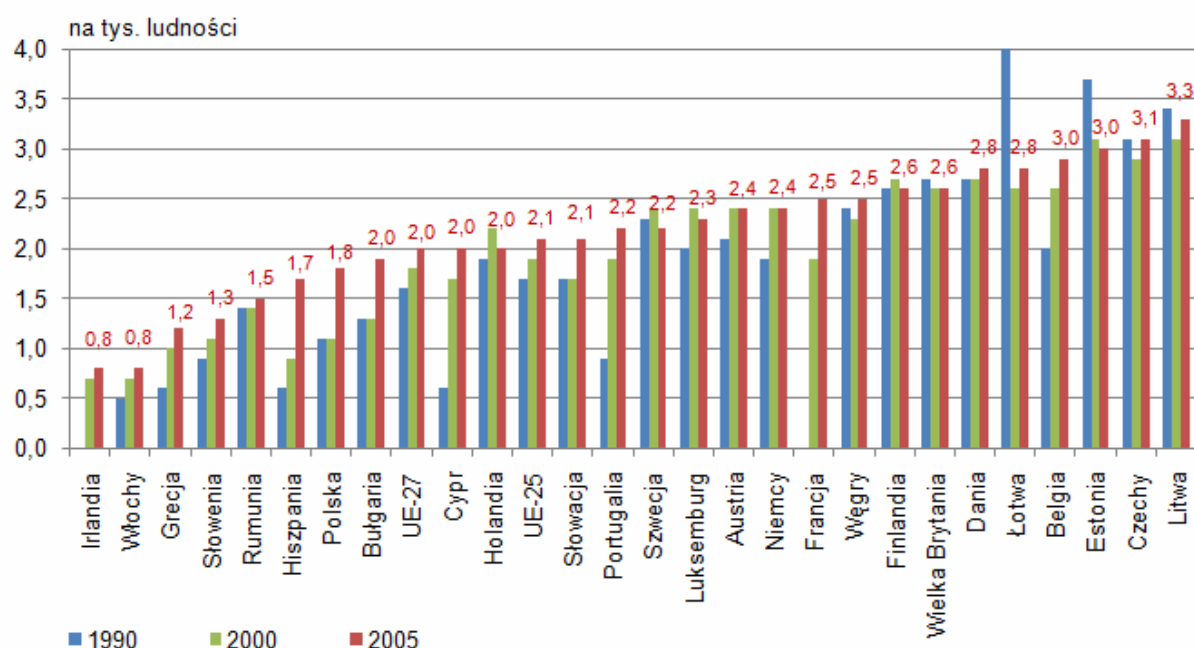
Ocena wskaźnika rozpadu małżeństw ukazała, że w 2005 r. w krajach UE-27 na 100 zawartych małżeństw przypadały około 42 rozwody (tab. 6.3). Hipotetycznie można zatem przyjąć, iż w Europie statystycznie niemal co drugie małżeństwo było obarczone ryzykiem rozpadu na skutek rozwodu. Według raportu IPF, w 2005 r. średnio co 30 sekund rozpadało się jakieś małżeństwo⁹. Od 1965 r. wartość miernika wyrażającego stosunek liczby rozwodów do liczby zawieranych małżeństw w Europie wzrosła ponad czterokrotnie.

Spośród wszystkich krajów Unii Europejskiej najwyższymi wskaźnikami rozpadu małżeństw w latach 2005-2007 charakteryzowały się: Belgia (71%), Estonia (66%), Hiszpania (63%), Węgry (62%), Luksemburg (61%) i Czechy (60%), a najniższymi: Irlandia, Włochy i Rumunia, odpowiednio 16%, 19%, 19% (tab. 6.3, rys. 6.3). Polskie małżeństwa były bardziej trwałe w porównaniu do statystyk europejskich. Jednakże na ryzyko rozwodu w 2005 r. narażona była średnio co trzecia para nowożeńców w Polsce (współczynnik równy 33%, por. także tab. 3.2 w rozdziale III).

Tylko w trzech krajach Wspólnoty dynamika zmian wartości wskaźnika rozpadu małżeństw w latach 1990-2005 była ujemna: w Finlandii, Szwecji oraz Danii. Nie było to bynajmniej przejawem wzrostu trwałości małżeństw w tych krajach. Państwa nordyckie należą do grupy krajów o najbardziej zaawansowanych przemianach demograficznych, które najwcześniej wkroczyły w proces transformacji i jego apogeum prawdopodobnie mają już za

⁸ E. Frątczak, K. Sienkiewicz, A. Ptak-Chmielewska, *Fertility, family formation and dissolution: Comparing Poland and Estonia 1989-2005*, op. cit., s. 23, 30-31, 35.

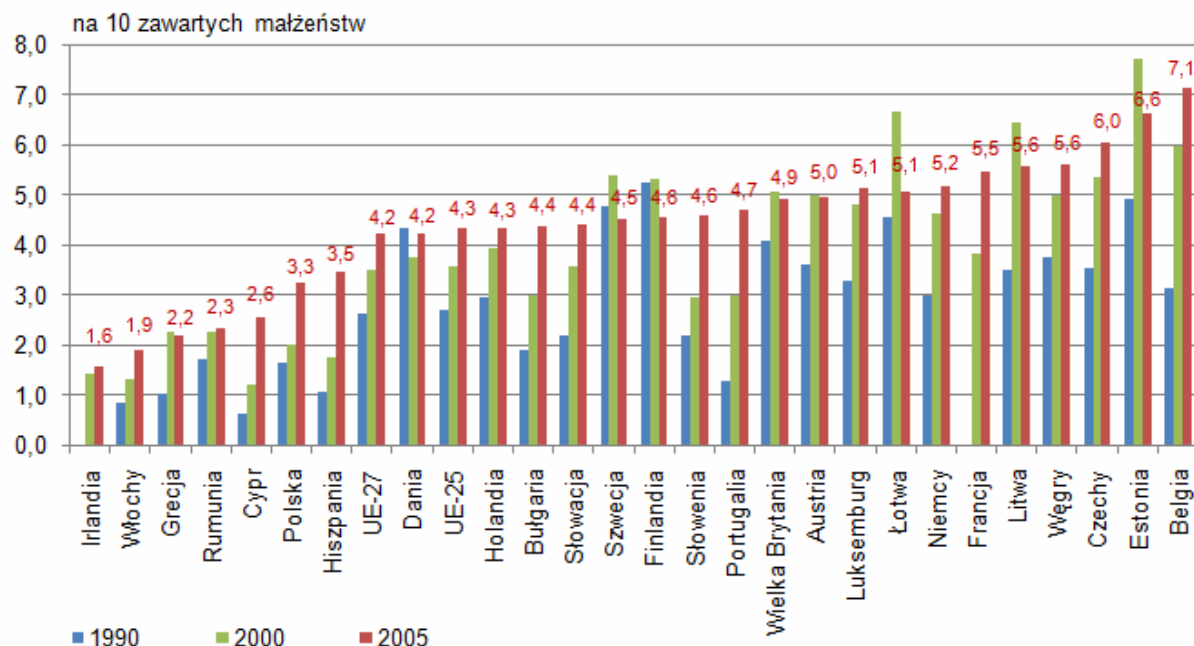
⁹ Report on the evolution of the family in Europe 2007, op. cit., s. 25.

Uwaga: Francja i Irlandia – brak danych z 1990 r.; Rozwody nie występowały w systemie prawnym Malty; Etykiety na histogramie prezentują poziom współczynników w 2005 r.

Rys. 6.2. Rozwody na 1000 ludności w krajach UE w 1990, 2000 i 2005 r.

Źródło: Jak w tab. 6.1.

Uwaga: Francja i Irlandia – brak danych z 1990 r.; Rozwody nie występowały w systemie prawnym Malty; Etykiety na histogramie prezentują poziom wskaźników w 2005 r.

Rys. 6.3. Rozwody na 10 zawartych małżeństw w krajach UE w 1990, 2000 i 2005 r.

Źródło: Jak w tab. 6.1.

sobą¹⁰. Instytucja małżeństwa jest wypierana w tych krajach przez inne nieformalne formy współżycia (kohabitacje). Europejski Instytut Polityki Rodzinnej (IPF) podaje, iż w Szwecji aż 55,4% dzieci urodzonych w 2005 r. miało rodziców żyjących bez ślubu. W Danii przyszło na świat 45,5% nieślubnych dzieci, przy średniej dla krajów UE-27 wynoszącej w 2005 r. 33,1% (a w 2007 r. już 36,5%, podczas gdy w 1980 r. tylko 8,8%). Na tle zaobserwowanych tendencji w krajach europejskich należy stwierdzić, że w Polsce podobne zachowania występują jak na razie z mniejszą intensywnością. Tylko co szóste dziecko urodzone w 2005 r. miało rodziców żyjących w związku nieformalnym¹¹. Polska jest krajem, w którym dominującą formę rodziny nadal stanowi formalne małżeństwo z dziećmi, a zjawisko kohabitacji występuje nieporównywalnie rzadziej niż w innych częściach Europy¹².

Analiza uzyskanego materiału empirycznego wykazała, iż w Europie pogłębia się proces erozji instytucji małżeństwa. Relacja liczby rozwodów do liczby zawieranych małżeństw była z roku na rok większa, pomimo iż liczba samych małżeństw wykazywała poważny spadek przy jednoczesnym wzroście ogólnej liczby ludności w Europie. W 2005 r. w krajach UE-27 zawarto łącznie 2,4 mln małżeństw, tj. o 22,4% mniej aniżeli w 1980 r. oraz o 26,6% mniej niż w 1965 r. Jednocześnie liczba ludności w krajach UE-27 wzrosła w latach 1980-2005 o 7,5%, a w latach 1965-2005 o 16,8%. W konsekwencji tych zmian ogólny (surowy) współczynnik małżeństw spadł z poziomu 6,76 na 1000 ludności w 1980 r. do 4,88 w 2005 r. (w 1965 r. wartość tego współczynnika wynosiła 7,64)¹³ wskazując tym samym na istotny spadek skłonności do zawierania małżeństw. Uzasadnia to hipotezę, iż niezależnie od kraju zamieszkania, małżeństwo traci na znaczeniu jako forma współżycia na rzecz nieformalnych związków. Jednocześnie obserwuje się wzrost częstości rozwodów i postępującą dezintegrację rodzin.

Z kolei analiza struktury małżeństw rozwodzących się według czasu ich trwania¹⁴ w poszczególnych krajach UE-27 (rys. 6.4 i 6.5) ukazała, że relatywnie najmniej rozwodów

¹⁰ S. Wierchosławski, *Przeobrażenia demograficzne współczesnej Europy i perspektywy jej rozwoju*, op. cit., s. 119.

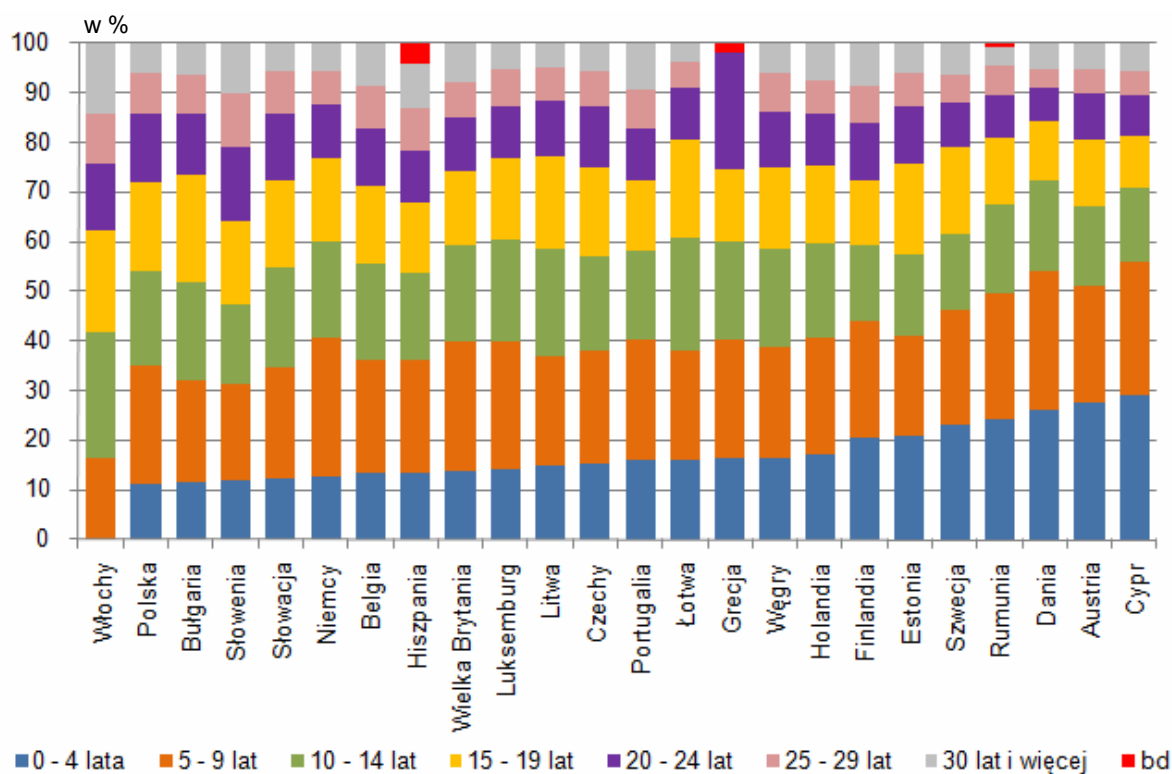
¹¹ Report on the evolution of the family in Europe 2007, op. cit., s. 24, Report on the evolution of the family in Europe 2009, op. cit., s. 42

¹² Z. Strzelecki, *Demograficzne czynniki zmian w modelu rodziny w Polsce*, op. cit., s. 17.

¹³ Dane Eurostat, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/> [dostęp 31.12.2009].

¹⁴ Przez czas trwania małżeństwa rozumie się okres, jaki upływa od momentu zawarcia małżeństwa do momentu wniesienia powództwa. Nie zawsze jest to pojęcie jednoznaczne: najczęściej bowiem małżonkowie rozstają się znacznie wcześniej, zanim wystąpią do sądu z pozwem o rozwód. Z badań wynika, że różnica pomiędzy formalnym (od zawarcia małżeństwa do wniesienia powództwa) a faktycznym (od zawarcia małżeństwa do subiektywnie ocenianego przez powoda momentu rozkładu pożycia) stażem małżeńskim osób rozwodzących się wynosi w Polsce przeciętnie około 2-3 lat. Por. Z. Strzelecki, *Demograficzne czynniki zmian w modelu rodziny w Polsce*, op. cit., s. 21.

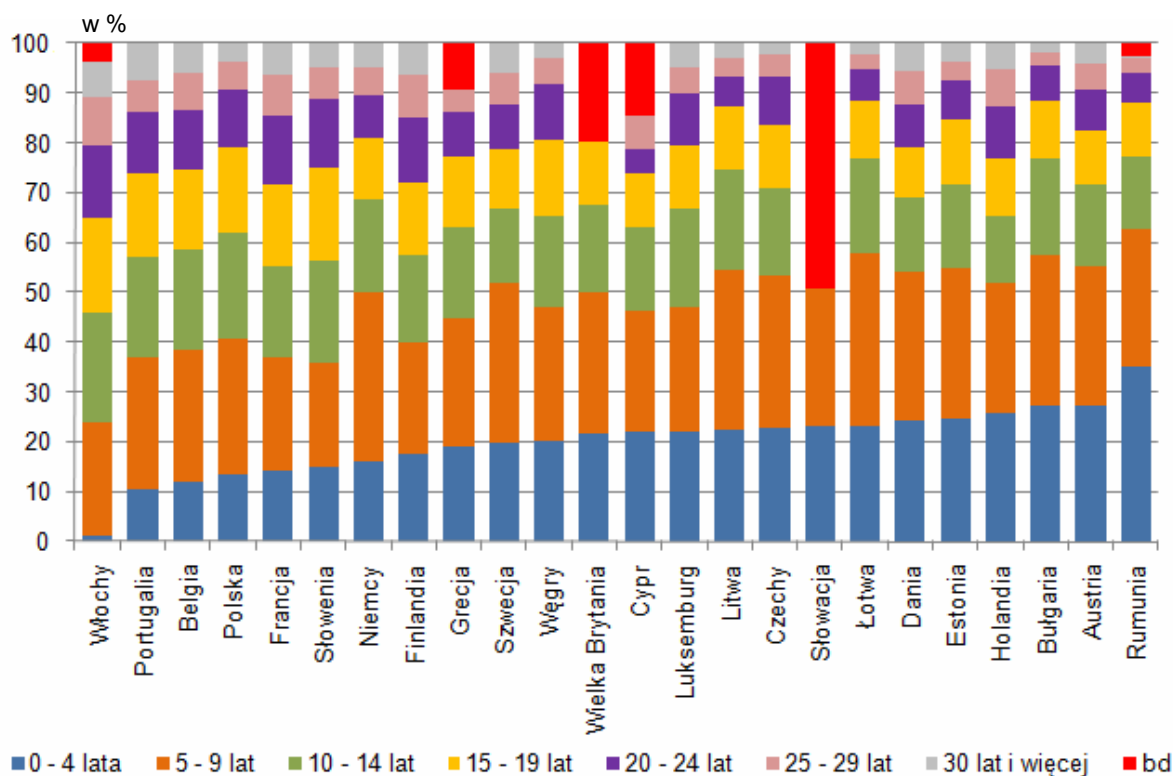
wśród par o najkrótszym stażu małżeńskim występowało we Włoszech (tylko 0,1% w 2005 r. i 1,1% w 1995 r.). Jednocześnie we Włoszech w 2005 r. największy był udział rozwodów wśród małżeństw o najdłuższym, co najmniej trzydziestoletnim stażu (14,3%). Polska znalazła się w grupie krajów o stosunkowo niskiej częstości występowania rozwodów wśród małżeństw o stażu nie przekraczającym 4 lat. Udział takich rozwodów stanowił 11,3% w 2005 r., co uplasowało Polskę na drugim miejscu w rankingu, zaraz za Włochami. Podobną jak w Polsce strukturą rozwodów ze względu na wyróżnioną cechę charakteryzowało się w 2005 r. wiele krajów Europy Środkowo-Wschodniej (m.in. Bułgaria, Słowenia, Słowacja). W większości krajów UE-27, w tym w Polsce, najczęściej rozwodziły się pary, które przeżyły wspólnie 5-9 lat. Jedynie w Rumunii w 1995 r. dominującą subpopulacją wśród ogółu rozwodzących się par były małżeństwa o stażu poniżej 5 lat, a więc najkrótszym (35%). Natomiast w 2005 r. rozwody małżeństw o tak krótkim stażu były typowe na Cyprze, w Austrii, Szwecji i Estonii. Z kolei we Włoszech w 2005 r. najczęściej rozwodziły się pary, które przeżyły w związku małżeńskim 10-14 lat, a w Bułgarii – 15-19 lat.

Uwaga: Francja i Irlandia – brak danych; Rozwody nie występowały w systemie prawnym Malty.

Rys. 6.4. Rozwody według długości trwania małżeństwa w krajach UE w 2005 r.

Źródło: Jak w tab. 6.1.

Uwaga: Hiszpania i Irlandia – brak danych; Rozwody nie występowały w systemie prawnym Malty.

Rys. 6.5. Rozwody według długości trwania małżeństwa w krajach UE w 1995 r.

Źródło: Jak w tab. 6.1.

Przeobrażenia demograficzne w Polsce mają kierunek podobny do tendencji występujących w innych krajach Unii Europejskiej. Jednak zdaniem J. Dronkera, socjologa z EUI (*European University Institute*) we Florencji, pomimo rosnącej liczby rozwodów w Polsce, zjawisko to nie stało się jeszcze powszechnie akceptowalne¹⁵. Mimo dokonujących się przemian kulturowych i światopoglądowych w Polsce, tradycyjny model rodziny opartej na formalnym związku małżeńskim nadal ma relatywnie silną pozycję. Wynika to niewątpliwie z dużej roli Kościoła i religii katolickiej w życiu społeczeństwa. Narody bardziej religijne, szczególnie katolickie, lecz także protestanckie, rozwodzą się rzadziej. Mimo statystycznie mniejszej liczby rozwodów we Włoszech, ludność tego kraju jest coraz mniej religijna, czego wyrazem jest wzrost częstości ślubów cywilnych. Duże znaczenie czynnika religijnego potwierdza także sytuacja w wielu innych krajach Europy. Liczba rozwodów we francuskojęzycznej części Belgii, którą zamieszkuje ludność mniej religijna, jest o wiele wyższa niż w bardziej konserwatywnej części flamandzkiej. Podobnie jest w Niemczech:

¹⁵ Z wywiadu udzielonego przez J. Dronkera: D. Pszczółkowska, Europa się rozwodzi, „Gazeta Wyborcza”, 8.10.2007, nr 235.5543, s. 12; J. Dronkers, J. Härkönen, Stability and change in the educational gradient of divorce. A Comparison of seventeen countries, „European Sociological Review” 2006, vol. 22, nr 5 [on-line], s. 501-517, <http://www.eui.eu/Personal/Dronkers> [dostęp 31.12.2009].

w dawnym NRD liczba rozwodów jest większa niż na terytorium dawnych Niemiec Zachodnich.

Rosnącej liczbie rozwodów w krajach Unii Europejskiej sprzyjają także inne czynniki, m.in. liberalne prawo i wysoka pomoc socjalna dla osób samotnych. Krajem, w którym liczba rozwodów w ciągu ostatnich dziesięciu lat (tj. 1995-2005) zwiększyła się najbardziej, bo ponad dwukrotnie, była Hiszpania. Pogłębieniu procesów laicyzacji i sekularyzacji życia w Hiszpanii sprzyjała liberalizacja prawa wprowadzona przez socjalistyczny rząd.

Decyzje o rozwodzie łatwiej podejmują małżonkowie mieszkający w państwach opiekuńczych, gdzie osobom samotnym łatwiej się żyje. Tzw. socjaldemokratyczny model *welfare state* funkcjonuje w krajach skandynawskich, które oferują swoim obywatelom najwyższe standardy pomocy socjalnej. Jest to jeden z głównych czynników wpływających na niską skłonność do zawierania małżeństw oraz wysoką liczbę kohabitacji i urodzeń pozamałżeńskich w tych krajach. Z drugiej jednak strony, zdaniem J. Dronkersa, związki nieformalne rozpadają się częściej niż małżeństwa. Dlatego, biorąc pod uwagę nie tylko małżeństwa, ale również kohabitacje, wskaźnik rozpadu związków w krajach skandynawskich należy do jednych z najwyższych w Europie¹⁶.

2. Opinia społeczna wobec rozwodów

Dążąc do identyfikacji uwarunkowań i zróżnicowania opinii społecznej na temat rosnącej liczby rozwodów w wybranych krajach Unii Europejskiej, wykorzystano dane ankietowe zebrane w 13¹⁷ krajach UE, które w latach 2000-2003 uczestniczyły w międzynarodowym badaniu *International Population Policy Acceptance Survey* (w skrócie IPPAS lub PPA2), tj.: Austria, Belgia (Flamandia), Cypr, Czechy, Estonia, Finlandia, Holandia, Litwa, Niemcy, Polska, Słowenia, Węgry i Włochy¹⁸. Kraje te były zróżnicowane pod względem natężenia rozwodów (por. rys. 6.2) oraz reprezentowały różne regiony geograficzne Europy.

Analizie poddano oceny respondentów uzyskane na pięciostopniowej skali Likerta¹⁹. Respondenci w odpowiedzi na pytanie „**Jak ocenia Pan/Pani trend wzrastającej liczby rozwodów?**” wybierali jeden z pięciu wariantów: 1 – *bardzo pozytywnie*, 2 – *pozytywnie*, 3 – *ani pozytywnie, ani negatywnie*, 4 – *negatywnie*, 5 – *bardzo negatywnie*. W zależności od

¹⁶ Z wywiadu udzielonego przez J. Dronkersa: D. Pszczółkowska, Europa się rozwodzi, op. cit., s. 12.

¹⁷ W sondażu PPA2 uczestniczyło łącznie 14 krajów, jednak z analizy, której efekty zaprezentowano w niniejszym rozdziale, wyłączona została Rumunia. W Rumunii bowiem postawy wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów nie były badane.

¹⁸ Ch. Höhn, Aim and structure of the DIALOG Project, op. cit., s. 5-6.

¹⁹ Analogiczna procedura badawcza jak w rozdziale V, paragrafy 2 i 3.

wyrażonej oceny, respondenci zostali określani odpowiednio jako: 1 – indywidualiści (*ROZ-IND*), 2 – liberałowie (*ROZ-LIB*), 3 – aspołeczni, obojętni (*ROZ-ASP*), 4 – racjonalisci (*ROZ-RAC*), 5 – konserwatyści, tradycjonałisci (*ROZ-KON*)²⁰.

Wśród ogromnej większości respondentów prawie wszystkich krajów zjawisko wzrastającej liczby rozwodów spotkało się z ocenami negatywnymi bądź bardzo negatywnymi (tab. 6.4, rys. 6.6). Jedyny wyjątek w tym względzie stanowiła Estonia, gdzie tylko jedna trzecia ankietowanych odniosła się krytycznie wobec analizowanego zjawiska. Jednocześnie bardzo wysoki, na tle pozostałych krajów, był w Estonii udział postaw liberalnych wobec rozwodów. W pozostałych krajach, za wyjątkiem Włoch, opinie pozytywnie oceniające wzrost liczby rozwodów były bardzo sporadyczne, a ich udział nie przekraczał 4%. We Włoszech liberalne poglądy wobec zjawiska rozwodów zadeklarowało aż 12,6% ankietowanych. We wszystkich krajach stosunkowo mało było osób, które nie miały jednoznacznego stanowiska w kwestii rosnącej liczby rozwodów. Największy odsetek postaw aspołecznych (obojętnych) odnotowano w Niemczech (22,3%). Polska znalazła się na piątym miejscu w rankingu krajów o największym udziale bardzo negatywnej percepcji rozwodów.

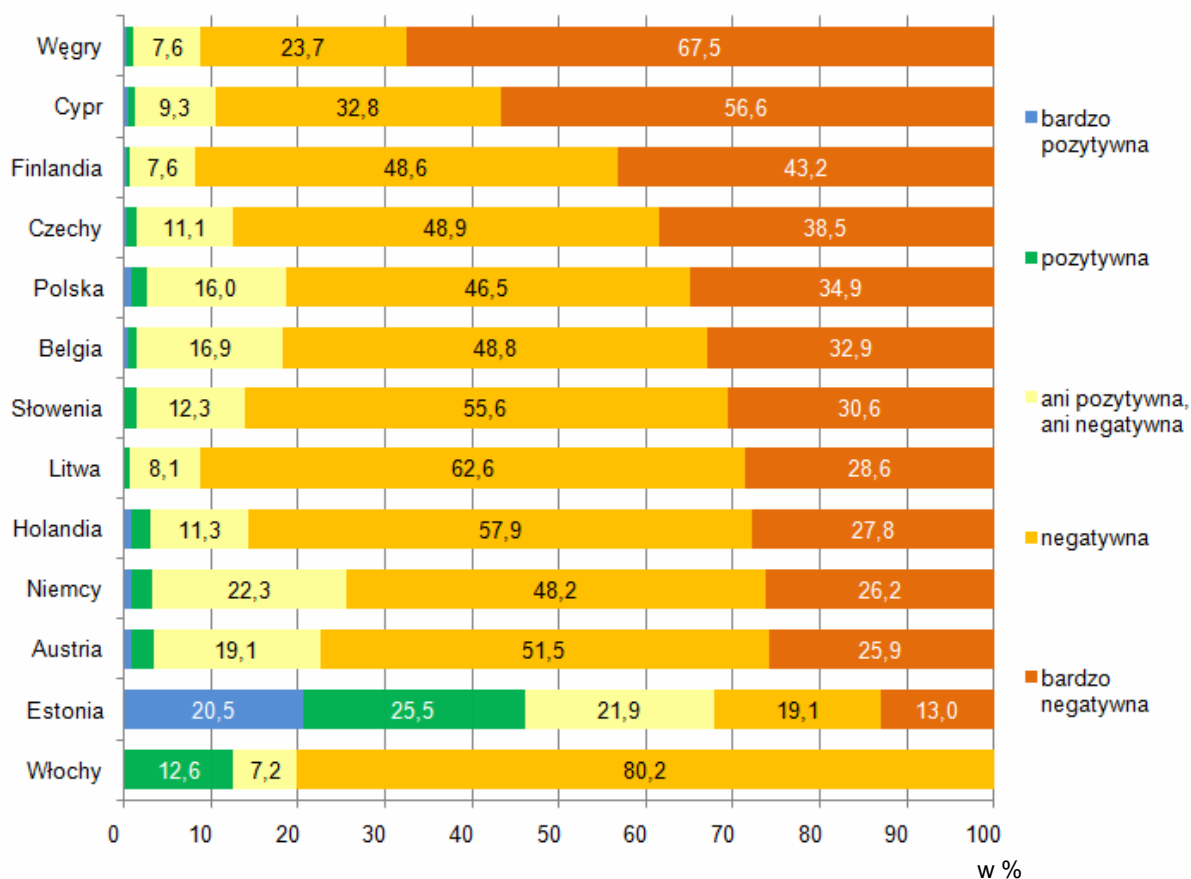
Tab. 6.4. Postawy respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.

Wyszczególnienie	Ocena trendu wzrastającej liczby rozwodów						Razem
	bardzo pozytywna	pozytywna	ani pozytywna, ani negatywna	negatywna	bardzo negatywna	brak danych	
Ogółem	499	1268	4567	16478	10840	169	33821
Austria	16	53	380	1025	515	6	1995
Belgia	19	37	664	1912	1290	35	3957
Cypr	6	8	108	380	656	5	1163
Czechy	3	13	120	531	418	9	1094
Estonia	342	425	364	318	216	16	1681
Finlandia	9	14	285	1835	1629	49	3821
Holandia	17	44	224	1150	552	2	1989
Litwa	2	7	114	877	400	-	1400
Niemcy	34	102	916	1975	1072	11	4110
Polska	41	76	718	2089	1570	10	4504
Słowenia	1	22	191	860	473	3	1550
Węgry	9	25	232	719	2049	23	3057
Włochy	.	442	251	2807	.	-	3500

Uwaga: W Rumunii postawy wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów nie były badane; we Włoszech respondenci wybierali spośród trzech wariantów odpowiedzi – w kwestionariuszu pominięto skrajne warianty odpowiedzi, tj.: 1 – *bardzo pozytywnie* (indywidualiści), 5 – *bardzo negatywnie* (konserwatyści).

Źródło: Obliczenia własne na podstawie międzynarodowej bazy danych PPA2; zmienna CL11.

²⁰ I.E. Kotowska, A. Matysiak, A. Domaradzka, Podstawowe informacje o zmianach reprodukcji, polityce ludnościowej w Polsce oraz poglądach Polaków dotyczących tych kwestii, op. cit., s. 31-34.

Rys. 6.6. Postawy respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.

Źródło: Jak w tab. 6.4.

Analiza danych sondażowych wykazała, iż wysoki odsetek respondentów negatywnie oceniających wzrost liczby rozwodów nie występował wyłącznie w krajach o rzeczywistym niskim natężeniu rozwodów, jak np. Włochy i Słowenia (por. rys. 6.2 i 6.6). Rozwody były negatywnie postrzegane również przez zdecydowaną większość respondentów z krajów, w których od wielu lat notuje się dużą liczbę i częstość rozwodów (np. Belgia, Czechy, Litwa). Zapewne inne czynniki ukształtowały percepcję rozwodów u osób zamieszkujących kraje należące do pierwszej z wyżej wymienionych grup (tradycjonalizm, większa religijność), a inne w drugiej grupie (negatywne konsekwencje społeczne wysokiej liczby rozwodów).

W celu identyfikacji tych czynników za niezbędne uznano przeprowadzenie pogłębionej analizy uwzględniającej wybrane cechy społeczno-demograficzne i ekonomiczne respondentów. W toku badania poddano analizie postawy wobec wzrastającej liczby rozwodów ze względu na płeć, wiek i miejsce zamieszkania osób ankietowanych (tab. 6.5-6.7), przyjmując, iż te cechy demo-społeczne mogły mieć wpływ na zróżnicowanie badanych postaw.

Tab. 6.5. Postawy respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a płeć – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.

Wyszczególnienie	Ocena trendu wzrastającej liczby rozwodów						Razem
	bardzo pozytywna	pozytywna	ani pozytywna, ani negatywna	negatywna	bardzo negatywna	brak danych	
	Mężczyźni w %						
Ogółem	1,4	3,8	14,3	49,8	30,3	0,4	100,0
Austria	0,8	3,0	22,5	52,7	20,8	0,1	100,0
Belgia	0,5	0,7	17,5	47,0	33,4	0,9	100,0
Cypr	0,7	0,7	10,4	34,8	53,0	0,4	100,0
Czechy	0,2	1,9	13,5	49,9	33,6	0,9	100,0
Estonia	19,0	26,1	19,7	18,7	14,9	1,6	100,0
Finlandia	0,6	0,3	8,3	51,4	38,2	1,2	100,0
Holandia	0,9	2,2	10,3	56,0	30,6	-	100,0
Litwa	0,2	0,3	9,8	65,1	24,6	-	100,0
Niemcy	0,8	2,2	22,8	48,9	25,0	0,2	100,0
Polska	1,2	2,1	17,2	46,7	32,7	0,1	100,0
Słowenia	-	1,7	14,3	54,8	29,1	0,1	100,0
Węgry	0,3	1,1	8,1	24,3	65,7	0,4	100,0
Włochy	·	12,6	7,6	79,8	·	-	100,0
	Kobiety w %						
Ogółem	1,6	3,7	12,8	47,8	33,6	0,5	100,0
Austria	0,8	2,4	16,6	50,5	29,3	0,4	100,0
Belgia	0,4	1,2	16,1	49,6	31,9	0,8	100,0
Cypr	0,2	0,7	8,5	30,8	59,6	0,2	100,0
Czechy	0,3	0,7	9,4	47,7	41,1	0,7	100,0
Estonia	21,3	24,8	23,0	19,1	11,5	0,5	100,0
Finlandia	-	0,4	6,8	45,5	46,0	1,4	100,0
Holandia	0,8	2,2	12,4	60,0	24,4	0,2	100,0
Litwa	0,1	0,6	6,9	60,7	31,6	-	100,0
Niemcy	0,8	2,8	21,8	47,2	27,1	0,3	100,0
Polska	0,7	1,3	14,8	46,1	36,8	0,3	100,0
Słowenia	0,1	1,2	10,4	56,2	31,9	0,3	100,0
Węgry	0,3	0,6	7,2	22,9	68,1	1,0	100,0
Włochy	·	12,7	6,7	80,6	·	-	100,0

Źródło: Obliczenia własne na podstawie międzynarodowej bazy danych PPA2; przekodowane zmienne CL11, CQ2.

Badanie wykazało, iż postawy wobec rozwodów nie były wyraźnie zróżnicowane ze względu na płeć respondenta. Kobiety wprawdzie częściej wyrażały opinię bardzo negatywną (kobiety 33,6%, mężczyźni 30,3%), ale odpowiednio mniej było wśród nich ocen negatywnych (kobiety 47,8%, mężczyźni 49,8%). Łączny udział postaw racjonalnych i konserwatywnych był w obu subpopulacjach podobny. Również płeć nie różnicowała wyraźnie postaw liberalnych i skrajnie liberalnych.

Dopiero odrębna analiza struktury postaw respondentów przeprowadzona w poszczególnych krajach ukazała pewne zróżnicowanie opinii ze względu na płeć. W większości krajów, które przystąpiły do badania PPA2, kobiety częściej niż mężczyźni

wyrażały postawy konserwatywne wobec kwestii rozwodów, przy czym w Austrii różnice te były relatywnie największe. Inna pod tym względem była sytuacja w Belgii, Holandii i Estonii, gdzie bardzo negatywne opinie o rozwodach stosunkowo częściej prezentowali mężczyźni. Jednocześnie Holandia i Estonia były jedynymi krajami, w których większy udział postaw obojętnych wobec rosnącego trendu rozwodów zaobserwowano w subpopulacji kobiet. Uwzględniając natomiast łączny udział opinii pozytywnych i bardzo pozytywnych o rozwodach, rozpoznano, iż były one zdecydowanie bardziej popularne wśród mężczyzn mieszkających w Austrii, na Cyprze, w Czechach, Finlandii, Polsce, Słowenii i na Węgrzech.

Tab. 6.6. Postawy respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a wiek – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.

Wyszczególnienie	Ocena trendu wzrastającej liczby rozwodów						Razem
	bardzo pozytywna	pozytywna	ani pozytywna, ani negatywna	negatywna	bardzo negatywna	brak danych	
Wiek <35							
Ogółem	1,7	4,7	14,4	49,6	29,3	0,4	100,0
Austria	1,3	3,6	21,3	52,2	21,2	0,3	100,0
Belgia	0,2	0,7	14,8	49,7	34,0	0,6	100,0
Cypr	0,6	0,6	10,7	31,9	55,9	0,3	100,0
Czechy	0,6	0,9	14,2	49,3	34,2	0,9	100,0
Estonia	22,7	31,1	23,4	14,6	7,4	0,8	100,0
Finlandia	0,2	0,1	8,4	48,2	42,4	0,7	100,0
Holandia	1,4	3,7	11,3	57,4	25,7	0,4	100,0
Litwa	0,2	-	12,4	62,2	25,2	-	100,0
Niemcy	0,9	3,4	24,9	48,1	22,4	0,3	100,0
Polska	0,9	1,6	18,3	45,2	33,9	0,1	100,0
Słowenia	0,2	2,6	14,4	50,3	32,5	-	100,0
Węgry	0,1	1,2	8,9	25,0	63,8	0,9	100,0
Włochy	.	12,0	6,6	81,4	.	-	100,0
Wiek 35+							
Ogółem	1,4	3,3	13,1	48,3	33,4	0,6	100,0
Austria	0,6	2,2	18,1	51,0	27,8	0,3	100,0
Belgia	0,6	1,0	17,7	47,7	32,0	1,0	100,0
Cypr	0,2	0,8	7,5	34,3	56,8	0,4	100,0
Czechy	0,1	1,4	9,5	48,2	40,0	0,8	100,0
Estonia	19,1	22,1	20,7	21,3	15,8	1,0	100,0
Finlandia	0,3	0,5	7,1	48,0	42,7	1,4	100,0
Holandia	0,7	1,7	11,2	58,0	28,4	-	100,0
Litwa	0,1	0,7	6,2	62,9	30,1	-	100,0
Niemcy	0,8	2,1	21,3	48,0	27,5	0,3	100,0
Polska	0,9	1,8	14,4	47,2	35,5	0,3	100,0
Słowenia	-	0,8	11,2	58,3	29,4	0,3	100,0
Węgry	0,4	0,7	7,1	22,9	68,3	0,7	100,0
Włochy	.	13,2	7,7	79,1	.	-	100,0

Źródło: Obliczenia własne na podstawie międzynarodowej bazy danych PPA2; przekodowane zmienne CL11, RCCQ1-4.

Opinia społeczna wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów w badanych krajach UE była zróżnicowana także ze względu na wiek respondentów (tab. 6.6), aczkolwiek jej zróżnicowanie dla ogółu wszystkich respondentów było mniejsze. Wyróżnienie dwóch grup wiekowych (do 35 lat oraz 35 lat i więcej) pozwoliło na rozpoznanie, iż wśród respondentów młodszych nieco większy był udział postaw liberalnych (w tym również skrajnie liberalnych), obojętnych, a także negatywnych w stosunku do rozwodów. Natomiast respondenci w wieku 35 lat i więcej relatywnie częściej wyrażali postawy skrajnie konserwatywne. Jedynie w Belgii i Słowenii udział postaw konserwatywnych był większy wśród ankietowanych w wieku poniżej 35 lat. Choć w większości krajów udział postaw obojętnych wobec kwestii rosnącej liczby rozwodów był większy wśród młodszych respondentów, to w Belgii i Włoszech postawy takie relatywnie częściej reprezentowały osoby w wieku co najmniej 35 lat. W Austrii, na Cyprze, w Estonii, Holandii, Niemczech, Słowenii i na Węgrzech

Tab. 6.7. Postawy respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a miejsce zamieszkania – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.

Wyszczególnienie	Ocena trendu wzrastającej liczby rozwodów						Razem
	bardzo pozytywna	pozytywna	ani pozytywna, ani negatywna	negatywna	bardzo negatywna	brak danych	
	Miasto w %						
Ogółem	1,6	2,7	14,3	45,8	35,0	0,6	100,0
Belgia	0,5	0,9	16,8	48,3	32,6	0,9	100,0
Cypr	0,2	0,4	6,8	32,2	59,9	0,5	100,0
Czechy	0,1	1,2	12,2	50,7	34,6	1,1	100,0
Estonia	20,2	26,9	20,7	18,6	12,2	1,3	100,0
Finlandia	0,2	0,4	7,7	49,3	41,3	1,1	100,0
Holandia	0,9	2,2	11,3	57,8	27,8	0,1	100,0
Litwa	-	0,6	7,6	63,0	28,8	-	100,0
Niemcy	1,0	2,8	23,6	48,6	23,8	0,2	100,0
Polska	0,8	1,4	16,8	47,2	33,6	0,3	100,0
Słowenia	-	1,7	12,6	56,3	29,3	0,1	100,0
Węgry	0,3	0,9	8,2	24,7	65,2	0,8	100,0
	Wieś w %						
Ogółem	2,1	2,8	12,8	41,7	40,1	0,5	100,0
Cypr	1,2	0,8	15,8	33,2	49,0	-	100,0
Czechy	0,7	1,1	7,4	41,3	49,4	-	100,0
Estonia	20,6	22,2	23,4	19,5	14,0	0,3	100,0
Finlandia	0,4	0,2	7,0	45,9	44,8	1,6	100,0
Litwa	0,5	0,2	9,4	61,8	28,1	-	100,0
Niemcy	0,3	1,8	18,8	46,9	31,8	0,4	100,0
Polska	1,1	2,1	14,8	45,3	36,7	0,1	100,0
Słowenia	0,1	1,0	11,7	55,1	31,8	0,2	100,0
Węgry	0,3	0,7	6,5	21,5	70,3	0,7	100,0

Źródło: Obliczenia własne na podstawie międzynarodowej bazy danych PPA2; przekodowane zmienne CL11, CQ19 (brak danych dla Austrii, Holandii i Włoch; w Belgii brak danych dla wsi), NL_CQ19 (w Holandii odrębna klasyfikacja, brak danych dla wsi).

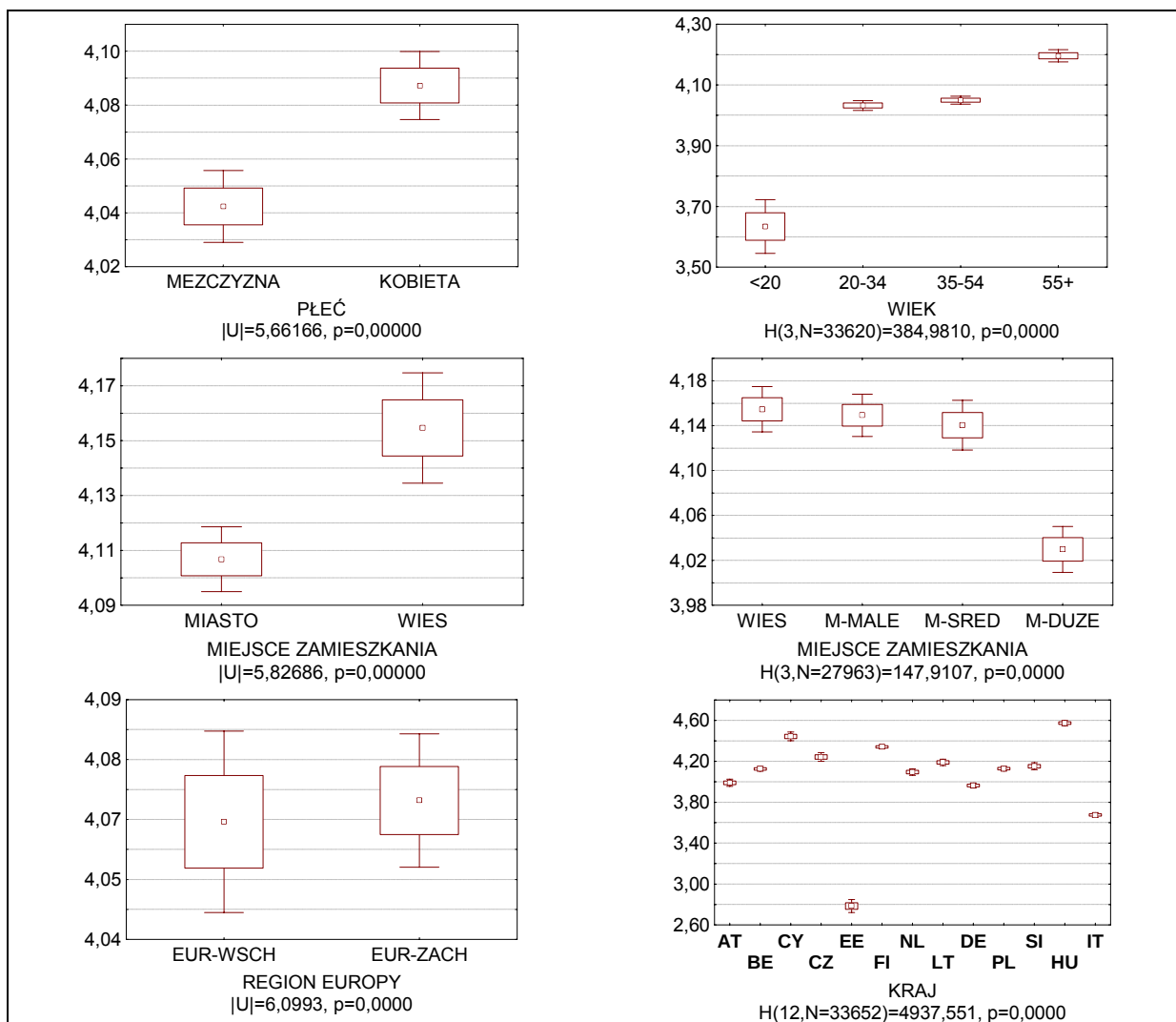
orędownikami postaw liberalnych i skrajnie liberalnych częściej były osoby młodsze, w wieku poniżej 35 lat. Natomiast w pozostałych sześciu krajach objętych badaniem, w tym w Polsce, postawy takie stosunkowo częściej wyrażali starsi respondenci.

Z kolei efekty analizy struktury postaw badanej zbiorowości ze względu na miejsce zamieszkania (tab. 6.7) ukazały zróżnicowanie środowiskowe, gdyż opinie negatywne wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów częściej prezentowane były przez respondentów mieszkających w miastach (za wyjątkiem Cypru i Litwy), a opinie bardzo negatywne – przez mieszkańców wsi (za wyjątkiem Cypru i Estonii). Charakterystyczne, iż respondenci mieszkający w miastach relatywnie częściej prezentowali neutralny stosunek do kwestii rozwodów, udzielając na pytanie *„Jak ocenia Pan/Pani trend wzrastającej liczby rozwodów?”* odpowiedzi *„ani negatywnie, ani pozytywnie”*. Tylko na Cyprze, w Estonii i na Litwie takie opinie częściej padały ze strony mieszkańców wsi. Natomiast postawy liberalne i skrajnie liberalne relatywnie częściej były deklarowane przez mieszkańców miast w takich krajach jak: Estonia, Niemcy, Słowenia i Węgry. W Polsce większy udział pozytywnych i bardzo pozytywnych ocen trendu wzrastającej liczby rozwodów zaobserwowano wśród respondentów mieszkających na wsi, co można uznać za przejaw silniejszych przeobrażeń systemu wartości w środowisku wiejskim w porównaniu z innymi krajami UE.

3. Wielowymiarowa analiza uwarunkowań i zróżnicowania postaw wobec rozwodów

Materiał źródłowy z badania PPA2 w wybranych krajach Unii Europejskiej pozwolił na rozpoznanie opinii respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów z uwzględnieniem wielu czynników o charakterze demograficzno-społecznym, ekonomicznym i światopoglądowym. Istotność powiązań pomiędzy średnimi ocenami respondentów a tymi czynnikami (uwzględniając dane ze wszystkich badanych krajów łącznie) została zweryfikowana za pomocą nieparametrycznych testów sumy rang.

W pierwszym kroku tego etapu postępowania badawczego zweryfikowano hipotezę o braku oddziaływania predyktorów o charakterze *demo-społecznym*, tj.: płeć, wiek, miejsce (w ujęciu miasto-wieś), kraj i region zamieszkania w Europie (rys. 6.7), liczba osób w gospodarstwie domowym, liczba dzieci respondenta, typ gospodarstwa domowego, typ relacji mieszkaniowych z partnerem i czas trwania związku/małżeństwa (rys. 6.8).

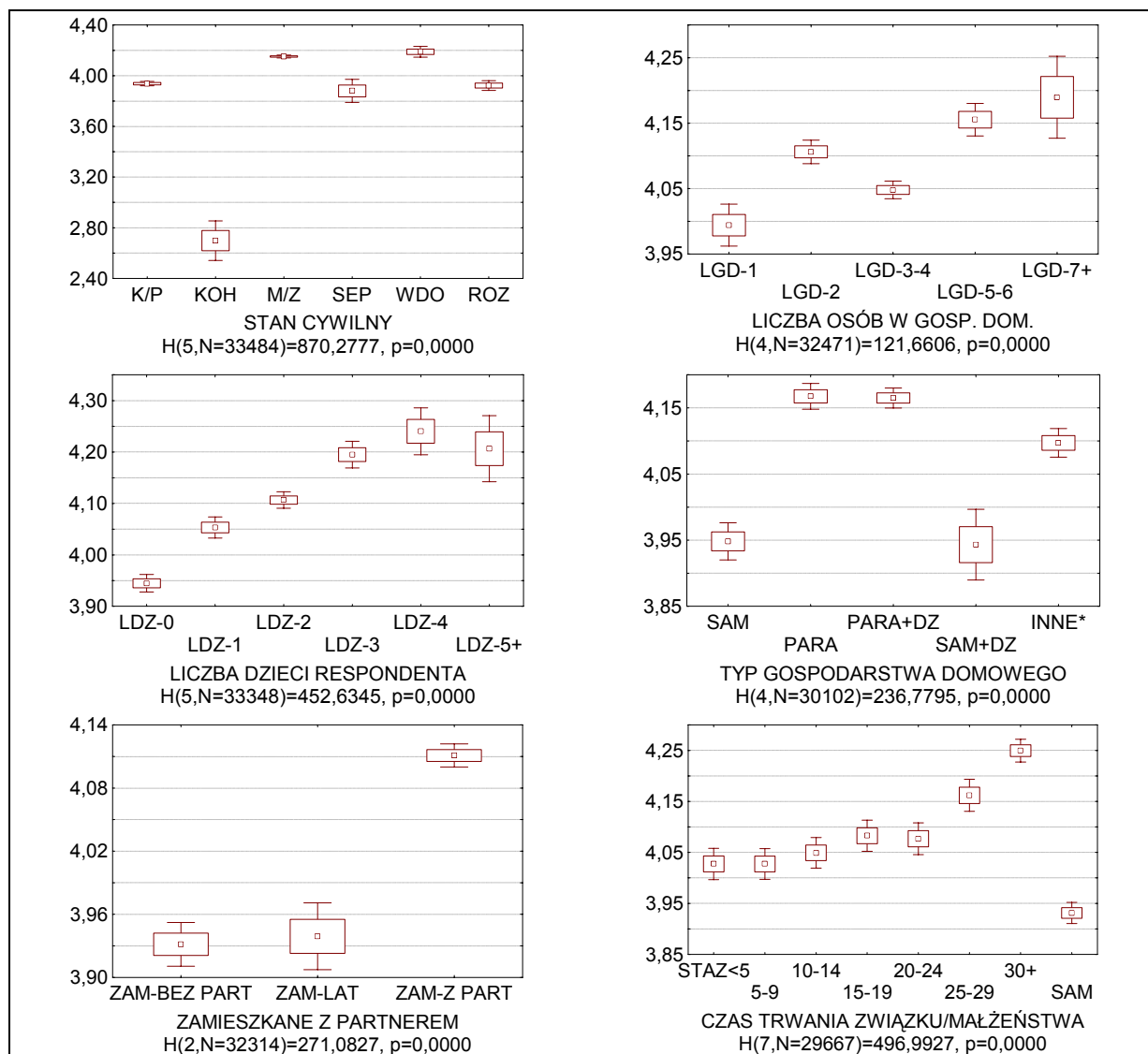
Uwaga: Wykres ramka-wąsy przedstawia średnią wartość ocen respondentów (reprezentowaną przez znacznik punktu) oraz przedziały: $\text{średnia} \pm \text{błąd standardowy}$ (prostokąt) i $\text{średnia} \pm 1,96 * \text{błąd standardowy}$ (wąsy). Jeżeli dane mają rozkład normalny, to wartość oczekiwana średniej arytmetycznej w populacji generalnej mieści się w przedziale: $\text{średnia (w próbie)} \pm 1,96 * \text{błąd standardowy}$ z prawdopodobieństwem 95% (jest to przedział ufności 95%).

Oceny respondentów odpowiadają następującym wartościom liczbowym: 1 – bardzo pozytywne (indywidualiści), 2 – pozytywne (liberałowie), 3 – ani pozytywne, ani negatywne (aspołeczni, obojętni), 4 – negatywne (racjoniści), 5 – bardzo negatywne (konserwatyści, tradycjoniści).

Oznaczenie kategorii zmiennej *kraj*: AT – Austria, BE – Belgia, CY – Cypr, CZ – Czechy, EE – Estonia, FI – Finlandia, NL – Holandia, LT – Litwa, DE – Niemcy, PL – Polska, SI – Słowenia, HU – Węgry, IT – Włochy.

Rys. 6.7. Średnie oceny respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów dla kategorii zmiennych: *pleć, wiek, miejsce zamieszkania, region Europy, kraj* – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie międzynarodowej bazy danych PPA2 za pomocą pakietu *Statistica 8.0*; przekodowane zmienne CQ2, RCCQ1-4, CQ19 (brak danych dla Austrii, Holandii i Włoch; w Belgii brak danych dla wsi), NL_CQ19 (w Holandii odrębna klasyfikacja, brak danych dla wsi), RCEAWE2 (dawny obszar Niemiec Wschodnich zaklasyfikowano do Europy Wschodniej), COUNTRY.

* Do kategorii „Inne” włączono także gospodarstwa, które zostałyby zaliczone do jednej z pozostałych czterech kategorii, gdyby nie zamieszkiwali ich także inni członkowie rodziny (np. dziadkowie, teściowie, rodzeństwo, dalsi krewni) lub osoby spoza rodziny. Por. International Population Policy Acceptance Survey (IPPAS) Codebook (corrected), op. cit., s. 142.

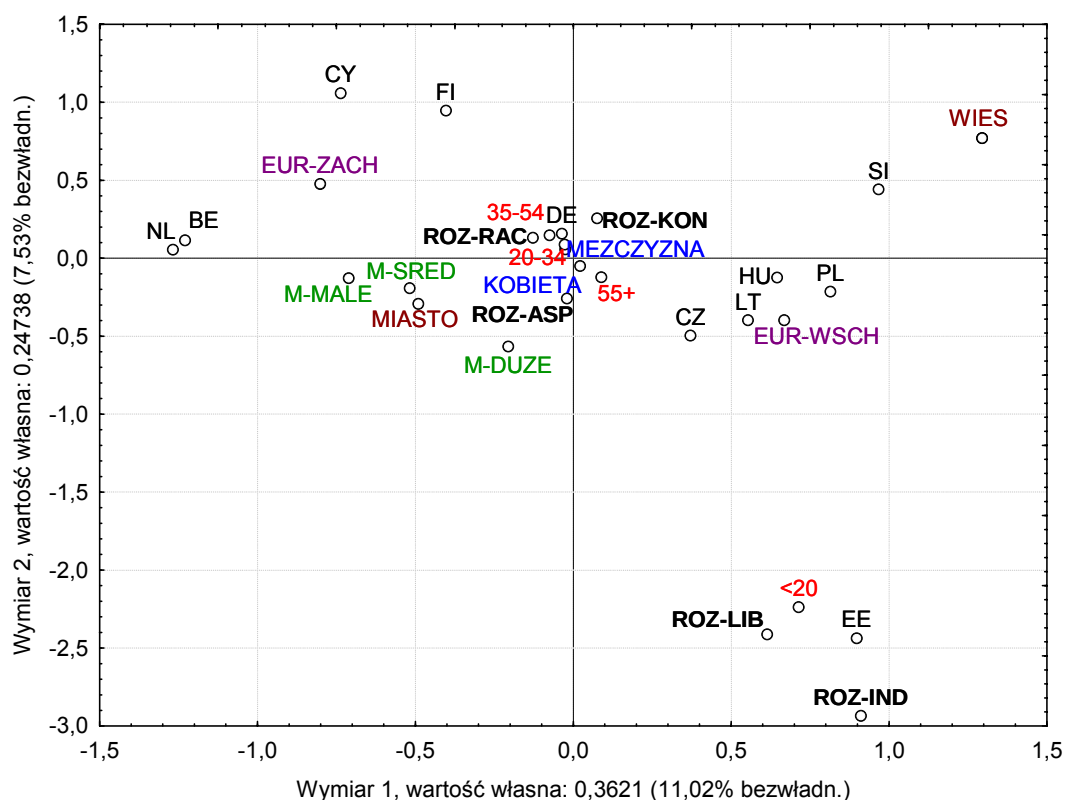
Rys. 6.8. Średnie oceny respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów dla kategorii zmiennych: *stan cywilny, liczba osób w gospodarstwie domowym, liczba dzieci respondenta, typ gospodarstwa domowego, stosunki mieszkaniowe z partnerem, czas trwania związku/małżeństwa* – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie międzynarodowej bazy danych PPA2 za pomocą pakietu *Statistica 8.0*; przekodowane zmienne CQ3 (dane o kohabitacji tylko dla Estonii), CQ7, RCCQ9A, RCCQ6 (brak danych dla Włoch), RCCQ4B (brak danych dla Cypru), RCCQ342 (brak danych dla Cypru).

Dla zmiennych o dwóch kategoriach (jak płeć, miejsce i region zamieszkania) zastosowano test istotności Manna-Whitneya. Rezultaty testowania wykazały, iż różnice w zakresie opinii o rozwodach między kobietami a mężczyznami wszystkich badanych krajów (analizowanych łącznie), między mieszkańcami miast i wsi, a także między obywatelami krajów Europy Zachodniej i Wschodniej były istotne. Wartość krytycznego

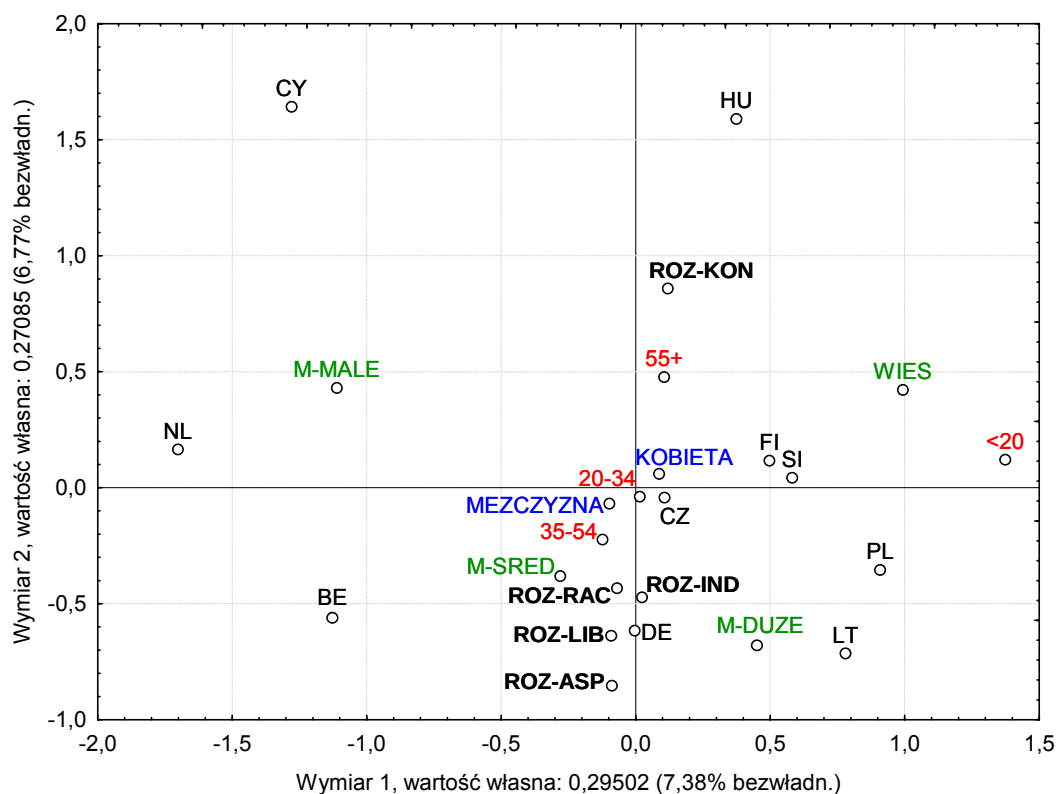
prawdopodobieństwa ($p=0,00$) otrzymania zaobserwowanej wartości statystyki $|U|$ była bowiem mniejsza od założonego poziomu istotności $\alpha=0,05$. Rozrzut punktów na wykresach „skrzynek z wąsami” ukazał, iż średnie oceny respondentów (wyrażone na skali od 1 do 5) były znacznie wyższe wśród respondentów płci żeńskiej oraz wśród mieszkańców wsi, co oznacza, że ich opinie na temat trendu wzrastającej liczby rozwodów były względnie bardziej konserwatywne. Uwzględnienie zmiennej *region Europy* przyniosło rezultat nie pozwalający na jednoznaczną interpretację. Mimo iż średnia ocen dla kategorii *Europa Wschodnia* była nieco mniejsza, to jednak zmienność tych ocen oraz przedział ufności dla średniej były większe niż dla kategorii *Europa Zachodnia*. Świadczy to niewątpliwie o większym zróżnicowaniu postaw wobec rozwodów w krajach Europy Wschodniej, a na obniżenie średniej ocen duży wpływ miał wysoki udział postaw liberalnych w Estonii.

Wynik testu Kruskala-Wallisa, który zastosowano w celu zweryfikowania hipotezy o braku różnic między średnimi ocenami respondentów na skutek oddziaływania pozostałych czynników o charakterze demo-społecznym, wskazał na konieczność odrzucenia hipotezy H_0 ($p=0,00$). Można zatem wnioskować, iż wszystkie rozpatrywane czynniki istotnie różnicowały zmienność postaw respondentów wobec rozwodów (rys. 6.7 i 6.8).

Rys. 6.9. Powiązanie kategorii zmiennych: *postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a kraj, płeć, wiek, miejsce zamieszkania, region Europy*
– wybrane kraje UE, 2000-2003 r.

Źródło: Jak przy rys. 6.7 (brak danych dla Austrii i Włoch).

Rys. 6.10. Powiązanie kategorii zmiennych: *postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a kraj, płeć, wiek, miejsce zamieszkania* – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.

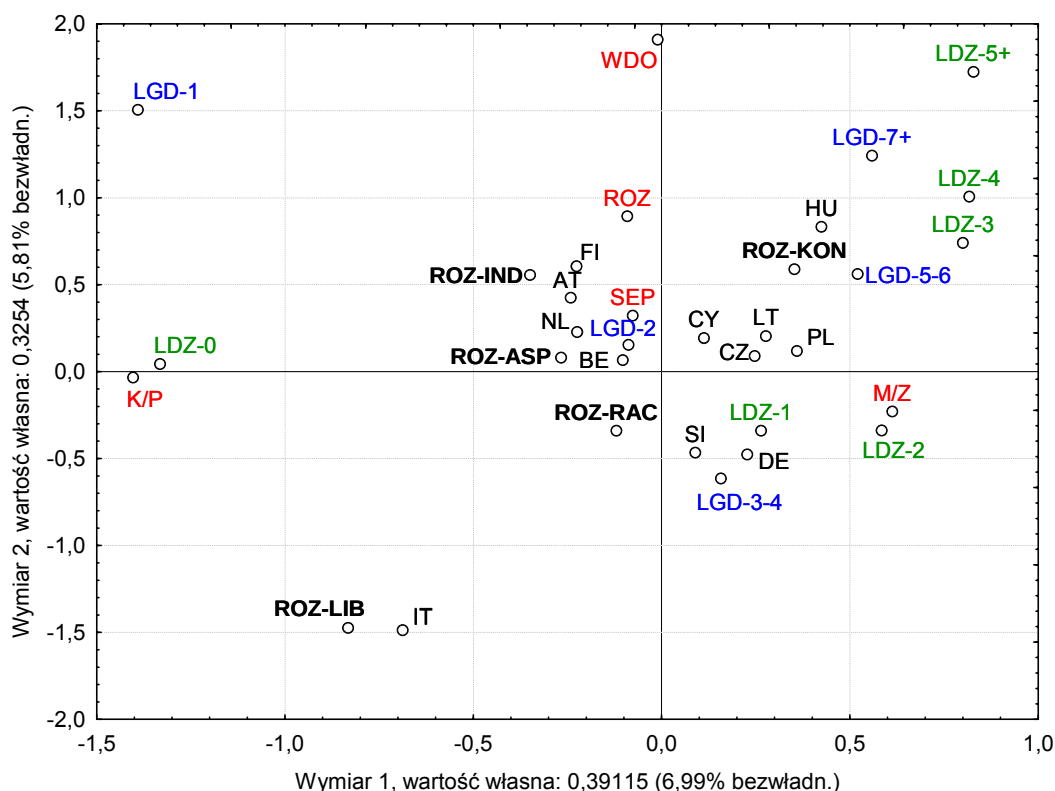
Źródło: Jak przy rys. 6.7 (brak danych dla Austrii, Estonii i Włoch).

Identyfikacji powiązań między deklarowanymi przez respondentów postawami a ich cechami społeczno-demograficznymi dokonano przy wykorzystaniu metod MCA (*Multiple Correspondence Analysis*), tj. wielowymiarowej analizy korespondencji. W celu ilustracji graficznej analizowanych powiązań zredukowano przestrzeń wielowymiarową do płaszczyzny za pomocą metody najmniejszych odległości *chi-kwadrat*. Natomiast dla zachowania czytelnej ilustracji graficznej rezultaty analizy MCA przedstawiono na kilku wykresach dwuwymiarowych (rys. 6.9-6.12).

W pierwszym kroku podjęto próbę identyfikacji powiązań zachodzących pomiędzy opinią respondentów o rozwodach a takimi cechami, jak: kraj, płeć, wiek, miejsce zamieszkania i region Europy (rys. 6.9). W efekcie przeprowadzonej analizy rozpoznano, iż z uwagi na stosunkowo bardzo duży udział odpowiedzi wskazujących na liberalne lub skrajnie liberalne postawy wobec instytucji rozwodu wśród respondentów z Estonii, punkty reprezentujące postawy liberalistów (*ROZ-LIB*) oraz indywidualistów (*ROZ-IND*) na wykresie MCA były silnie skupione wokół punktu reprezentującego Estonię (*EE*), zaburzając tym samym powiązania i odległości między kategoriami *ROZ-LIB* i *ROZ-IND* w przypadku pozostałych krajów UE uwzględnionych w badaniu. Z tej przyczyny podjęto decyzję o wyłączeniu Estonii

(jako przypadku odstającego) z dalszych analiz prowadzonych z wykorzystaniem metod MCA. Dodatkowo także wykluczono zmienne, które powielały informacje (jak region Europy oraz miejsce zamieszkania w przekroju miasto-wieś). Tak zredukowany zbiór czynników demo-społecznych poddano ponownej analizie.

Prezentacja graficzna efektów analizy korespondencji dla zmiennych kraj, płeć, wiek i miejsce zamieszkania (rys. 6.10) nasuwa wniosek, iż na tle pozostałych kategorii respondentów wyraźnie wyróżniali się konserwatyści (por. wymiar 2). Orędownikami konserwatywnych poglądów w kwestii rozwodu relatywnie częściej byli respondenci najstarsi (w wieku 55 lat i więcej) i mieszkańcy wsi (ewentualnie małych miasteczek). Taka charakterystyka najczęściej dotyczyła obywateli Węgier. Wymiar 2 nieznacznie różnicował postawy kobiet i mężczyzn – ich profile niewiele różniły się od odpowiadającego im profilu średniego (punkty *M* i *K* na wykresie są skupione wokół centrum rzutowania). Jednakże należy zauważyć, że kobiety stosunkowo częściej niż mężczyźni okazywały konserwatywny stosunek do kwestii rozwodów. Z kolei mieszkańcy dużych bądź średnich miast częściej wyrażali odmienny stosunek do instytucji rozwodu niż konserwatyści. Sytuacja taka była charakterystyczna szczególnie w Belgii, na Litwie, w Niemczech i w Polsce.

Rys. 6.11. Powiązanie kategorii zmiennych: *postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a kraj, stan cywilny, liczba osób w gospodarstwie domowym (LGD), liczba dzieci respondenta (LDZ)* – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.

Źródło: Jak przy rys. 6.8 (brak danych dla Estonii).

Względnie duża część konserwatystów z Cypru, Czech, Litwy i Polski posiadała liczne potomstwo (przynajmniej troje dzieci) i zajmowała duże pod względem liczebnym gospodarstwa domowe (rys. 6.11, wymiar 1). Również respondenci żyjący w związkach małżeńskich²¹, posiadający jedno lub dwoje dzieci częściej bardzo natywnie oceniali trend wzrastającej liczby rozwodów. Osoby bezdzietne, stanu wolnego, tworzące jednoosobowe gospodarstwa domowe relatywnie częściej deklarowały postawy liberalne (np. we Włoszech). Bardzo dużą aprobatę dla instytucji rozvodu wyrażali respondenci, którzy faktycznie się rozwiedli bądź żyli w separacji z byłym partnerem. Respondenci, których małżeństwo uległo dezintegracji, względnie często prezentowali postawy aspołeczne, wyrażając obojętny stosunek do badanego zagadnienia – dotyczyło to przede wszystkim osób ankietowanych z Austrii, Finlandii i Holandii.

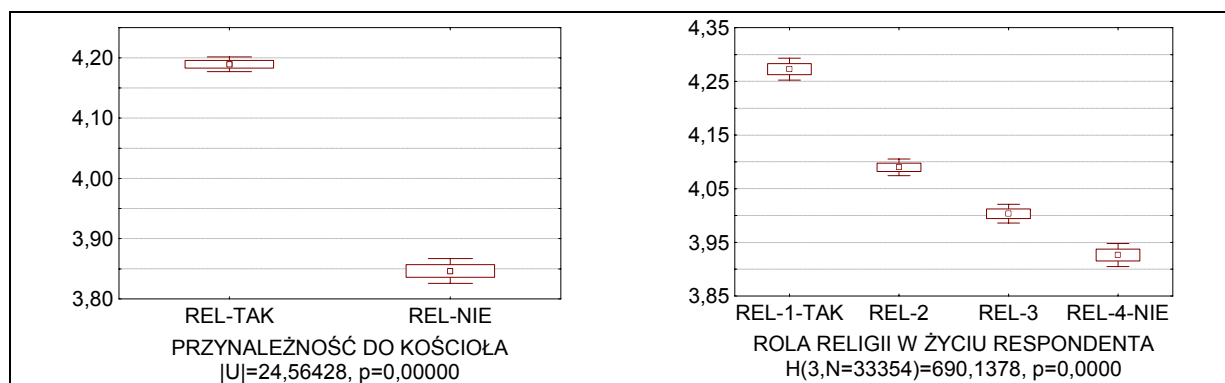
Rys. 6.12. Powiązanie kategorii zmiennych: *postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a kraj, typ gospodarstwa domowego, stosunki mieszkaniowe z partnerem (ZAM), czas trwania związku/małżeństwa (STAZ)* – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.

Osoby posiadające stałych partnerów życiowych (w tym małżeństwa) z bardzo dużym stażem wspólnego pożycia, ale również osoby żyjące w stałym związku stosunkowo krótko

(poniżej 5 lat), często bardzo negatywnie zapatrywały się na zjawisko wzrastającej liczby rozwodów (rys. 6.12). Sytuacja taka miała miejsce głównie w Finlandii i Holandii. Natomiast wśród osób samotnych lub samotnie wychowujących dzieci stosunkowo więcej było indywidualistów i liberalistów. Osoby żyjące w związkach typu LAT (*living apart together*) zdecydowanie częściej deklarowały aprobatę w stosunku do rozwodów.

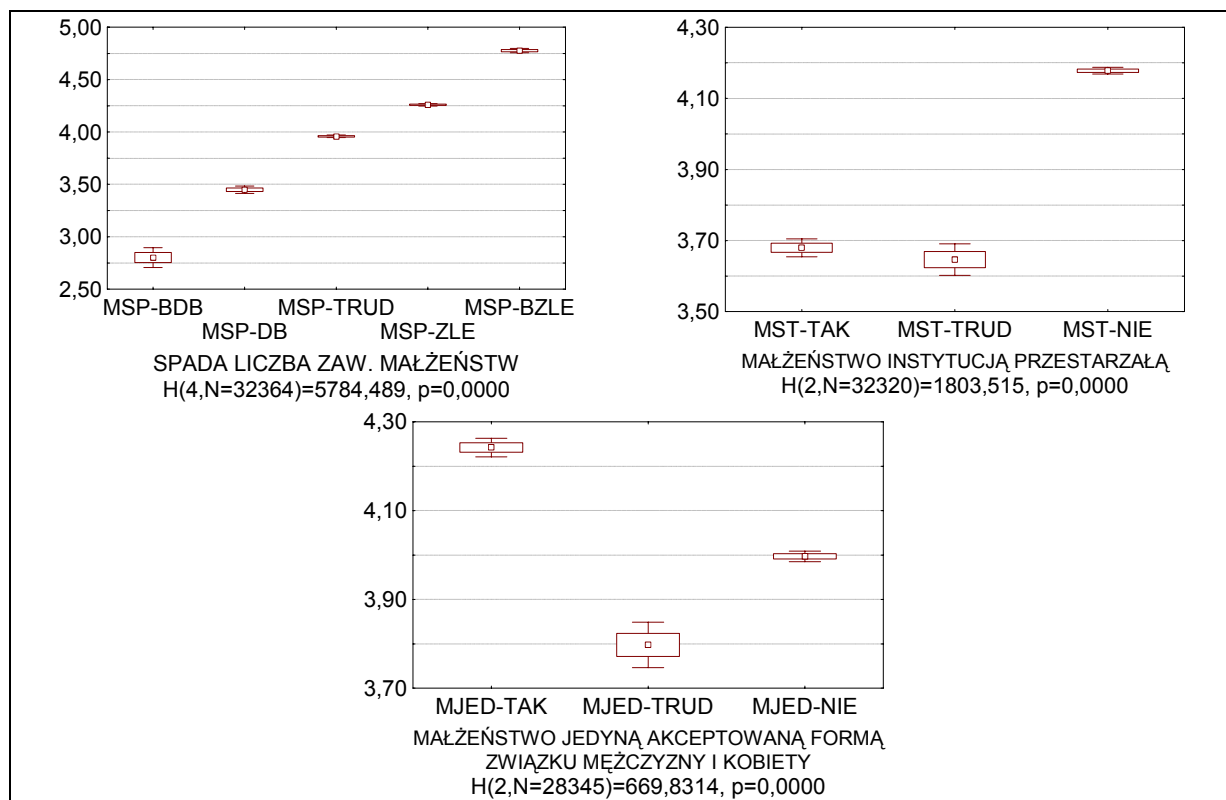
W grupie czynników o charakterze **aksjologicznym**, których wpływ na zróżnicowanie opinii o rozwodach poddano statystycznej weryfikacji, znalazły się takie charakterystyki respondentów, jak: przynależność do kościoła, religijność, światopogląd wyrażony m.in. opinią na temat instytucji małżeństwa, rodzin niepełnych, kohabitacji, ról społecznych mężczyzn i kobiet oraz cenionych w życiu wartości (rys. 6.13-6.17).

Zastosowane testy sumy rang (Manna-Whitneya i Kruskala-Wallisa) wykazały, iż badane predyktory o charakterze ideologicznym istotnie wpływały na zróżnicowanie średnich ocen respondentów dotyczących rozwodów. We wszystkich bowiem przypadkach prawdopodobieństwo p (poziom krytyczny testu) otrzymania zaobserwowanej wartości statystyki testowej było mniejsze od założonego poziomu istotności $\alpha=0,05$ ($p=0,00$), co skutkowało odrzuceniem hipotezy zerowej H_0 na korzyść hipotezy alternatywnej H_1 . Można zatem wnioskować, że różnica w zakresie opinii o rozwodach w badanych krajach UE była wysoce istotna wśród respondentów wyrażających odmienny system wartości (tj. odmienne poglądy na temat religii, modelu rodziny itp.).

Rys. 6.13. Średnie oceny respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów dla kategorii zmiennych: *przynależność do kościoła lub ruchu religijnego, rola religii w życiu respondenta* – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie międzynarodowej bazy danych PPA2 za pomocą pakietu *Statistica 8.0*; przekodowane zmienne CQ10 (brak danych dla Cypru, Finlandii i Włoch), CQ11.

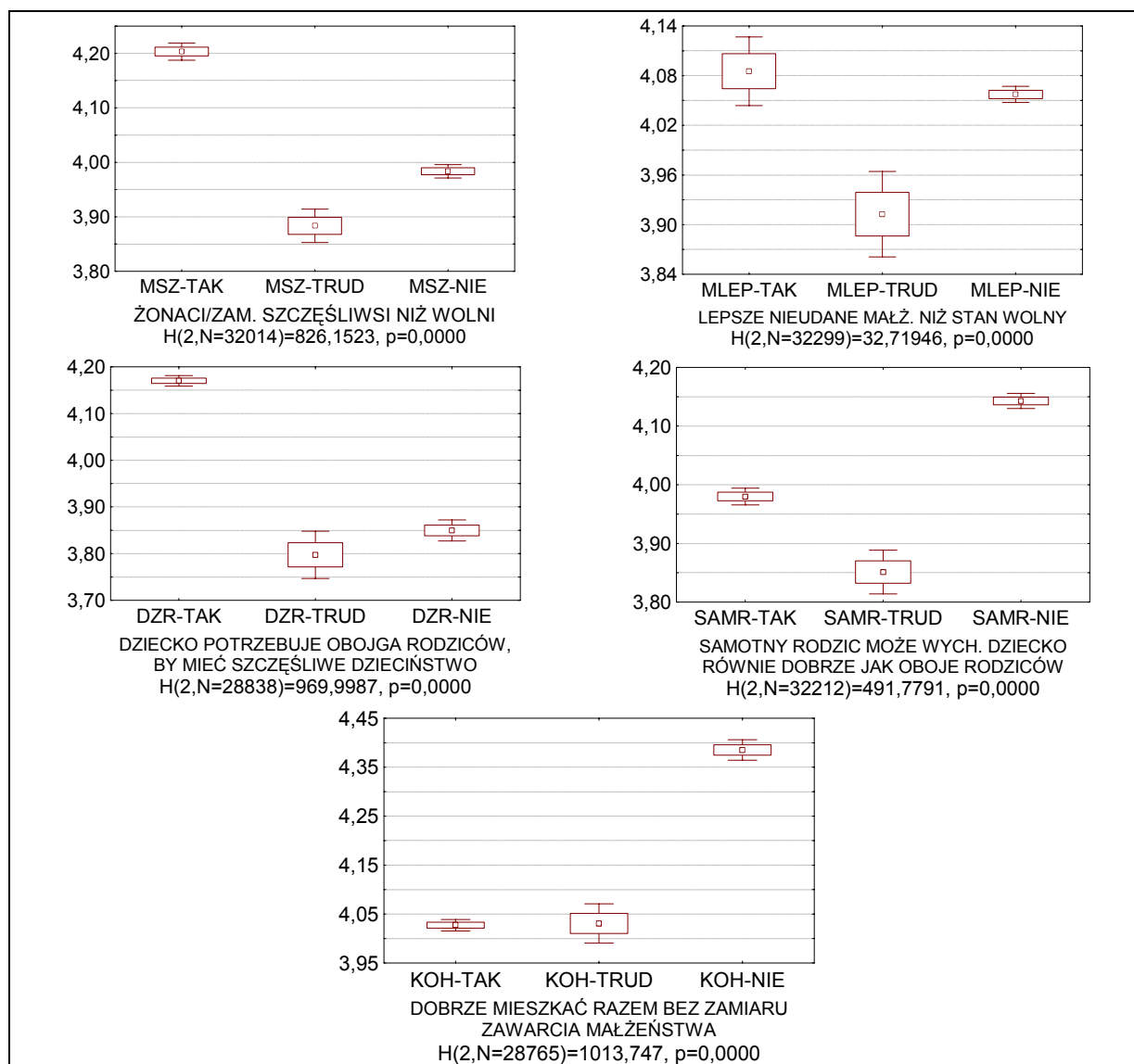

Rys. 6.14. Średnie oceny respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów dla kategorii zmiennych: *opinia nt. spadającej liczby zawieranych małżeństw, stosunek wobec stwierdzeń: „Małżeństwo jest przestarzałą instytucją”, „Małżeństwo jest jedyną dopuszczalną formą wspólnego życia mężczyzny i kobiety”* – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie międzynarodowej bazy danych PPA2 za pomocą pakietu *Statistica 8.0*; przekodowane zmienne CL1C (brak danych dla Cypru), RCCL4A (brak danych dla Cypru), RCCL4J (brak danych dla Cypru i Belgii).

Głębokie niezadowolenie z faktu rosnącej liczby rozwodów (tj. w przypadku średniej ocen powyżej 4,00 na wykresach „ramka-wąsy”) najczęściej deklarowały osoby, które jednocześnie potwierdziły przynależność do kościoła lub ruchu religijnego, dla których religia odgrywała w życiu bardzo ważną rolę (rys. 6.13). Konserwatywne poglądy wobec rozwodów deklarowali respondenci o równie konserwatywnym podejściu do instytucji małżeństwa, którzy twierdzili, że „*Małżeństwo jest jedyną dopuszczalną formą wspólnego życia mężczyzny i kobiety*” lub negatywnie ocenili trend spadającej liczby małżeństw (rys. 6.14). Również bardziej negatywny stosunek do rozwodów mieli respondenci, zdaniem których „*Osoby żyjące w związku małżeńskim są szczęśliwsze niż osoby stanu wolnego*” lub „*Dziecko potrzebuje obojga rodziców, aby mieć szczęśliwe dzieciństwo*”. Jednocześnie typowe dla tej kategorii ankietowanych było twierdzenie, iż samotny rodzic nie jest w stanie wychować dziecka tak samo dobrze jak oboje rodziców, że nie należy mieszkać razem bez zamiaru zawarcia małżeństwa (rys. 6.15), że mężczyzna powinien zarabiać, a kobieta zajmować się

domem, lub że praca matki szkodzi dziecku (rys. 6.16). Bardzo małe wartości błędu standardowego i mała rozpiętość przedziałów ufności dla ww. kategorii zmiennych światopoglądowych wskazują na dużą dokładność estymacji parametru średniego.

Rys. 6.15. Średnie oceny respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów dla kategorii zmiennych: *stosunek wobec stwierdzeń:*

„Osoby żyjące w związku małżeńskim są szczęśliwsze niż osoby stanu wolnego”,

„Lepsze nieudane małżeństwo niż stan wolny”,

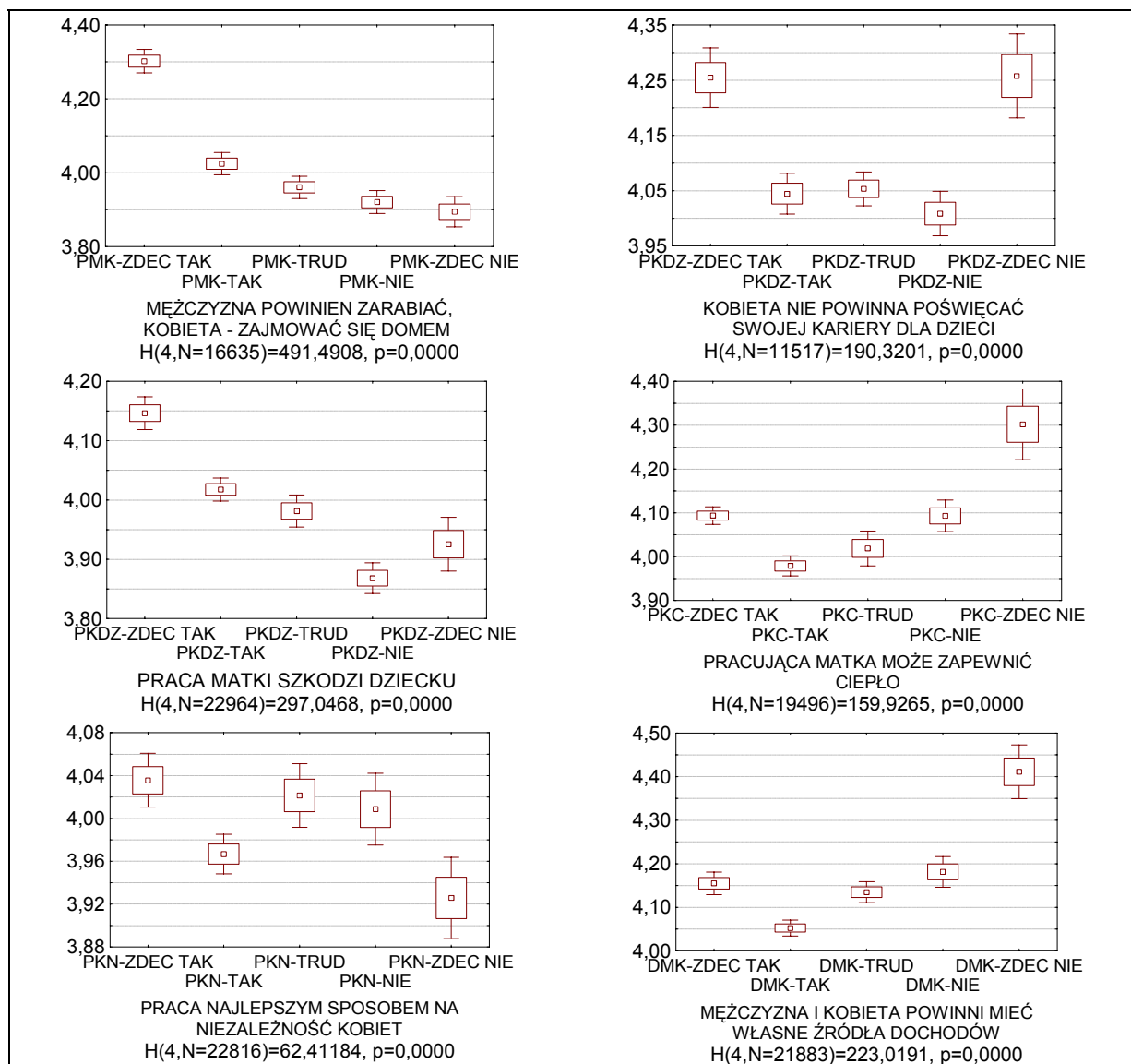
„Dziecko potrzebuje obojga rodziców, aby mieć szczęśliwe dzieciństwo”,

„Samotny rodzic może tak samo dobrze wychować dziecko jak oboje rodziców”,

„Dobrze mieszkać razem bez zamiaru zawarcia małżeństwa”

– wybrane kraje UE, 2000-2003 r.

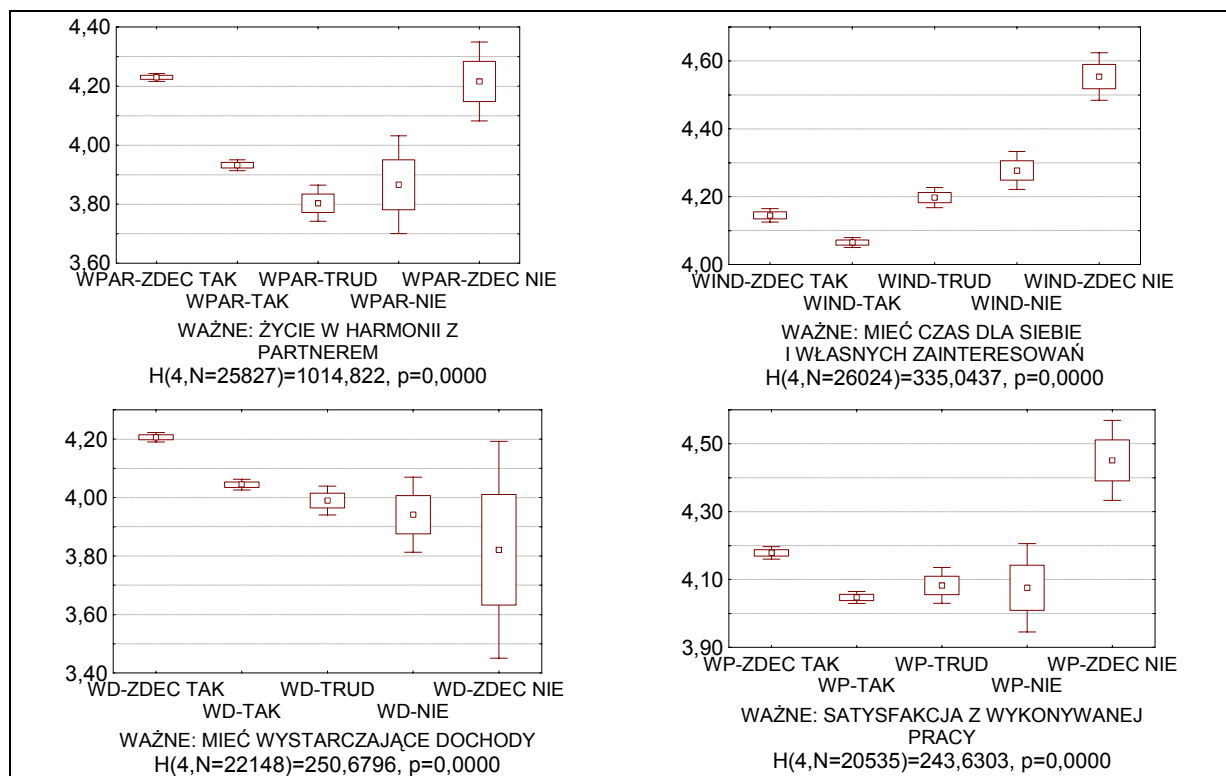
Źródło: Opracowanie własne na podstawie międzynarodowej bazy danych PPA2 za pomocą pakietu *Statistica 8.0*; przekodowane zmienne RCCL4E (brak danych dla Cypru), RCCL4I (brak danych dla Cypru), RCCL4D (brak danych dla Cypru i Włoch), RCCL4G (brak danych dla Cypru), RCCL4H (brak danych dla Cypru i Włoch).

Rys. 6.16. Średnie oceny respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów dla kategorii zmiennych: *stosunek wobec stwierdzeń:*

„Mężczyzna powinien zarabiać, kobieta – zajmować się domem”,
 „Kobieta nie powinna poświęcać swojej kariery zawodowej dla dobra swoich dzieci”,
 „Praca matki szkodzi dziecku”, „Pracująca matka może zapewnić ciepło rodzinne”,
 „Praca jest najlepszym sposobem na niezależność kobiet”,
 „Małżonkowie powinni mieć własne odrębne źródła dochodów”
 – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie międzynarodowej bazy danych PPA2 za pomocą pakietu *Statistica 8.0*; przekodowane zmienne G2B (brak danych dla BE, CY, CZ, FI, IT, NL, SI), G6A (brak danych dla AT, BE, CZ, FI, NL, DE, IT, SI), G1B (brak danych dla BE, CZ, FI, SI), G1A (brak danych dla BE, CZ, FI, IT, SI), G1F (brak danych dla BE, CZ, FI, SI), V1J (brak danych dla AT, BE, IT, NL).

Rys. 6.17. Średnie oceny respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów dla kategorii zmiennych: *stosunek wobec stwierdzeń:*

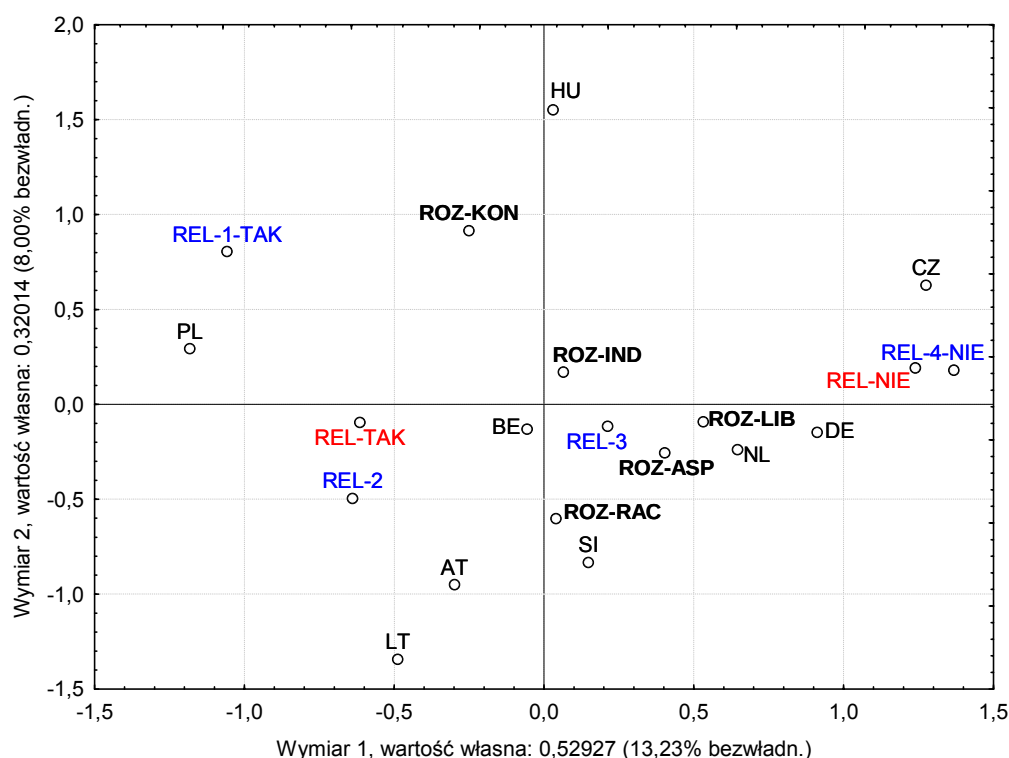
„Ważne jest życie w harmonii z partnerem/współmałżonkiem”,
 „Ważne jest posiadanie wolnego czasu dla siebie i na realizację własnych zainteresowań”,
 „Ważne jest posiadanie wystarczających dochodów”,
 „Ważna jest satysfakcja z wykonywanej pracy” – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie międzynarodowej bazy danych PPA2 za pomocą pakietu *Statistica 8.0*; przekodowane zmienne V1B (brak danych dla AT, IT, NL), V1A (brak danych dla AT, IT, NL), V1F (brak danych dla AT, BE, IT, NL), V1K (brak danych dla AT, BE, IT, NL, SI).

Graficzna prezentacja wyników analizy MCA w postaci tzw. map punktów pozwoliła na identyfikację występujących skupień kategorii zmiennych światopoglądowych oraz intuicyjne wnioskowanie o powiązaniach zachodzących pomiędzy nimi (rys. 6.18-6.22). Rezultaty analizy korespondencji potwierdziły zależności wynikające z analizy średnich ocen respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów dla poszczególnych kategorii badanych zmiennych (por. wykresy „skrzynek z wąsami”).

Konserwatywne postawy wobec rozwodów relatywnie częściej deklarowały osoby religijne, wśród których szczególnie wyróżniali się Polacy (rys. 6.18, wymiar 1 i 2). Względnie mniejszą siłą przekonań religijnych charakteryzowali się respondenci z Austrii i Litwy. Po przeciwnej stronie wymiaru 1 (w największym oddaleniu od punktu *PL*) znalazły się punkty reprezentujące osoby, w życiu których religia nie odgrywała żadnej roli, wyrażających liberalne poglądy na temat rozwodów. Takie postawy charakterystyczne były głównie dla respondentów z Czech, Holandii i Niemiec. Brak jednoznacznej opinii na temat

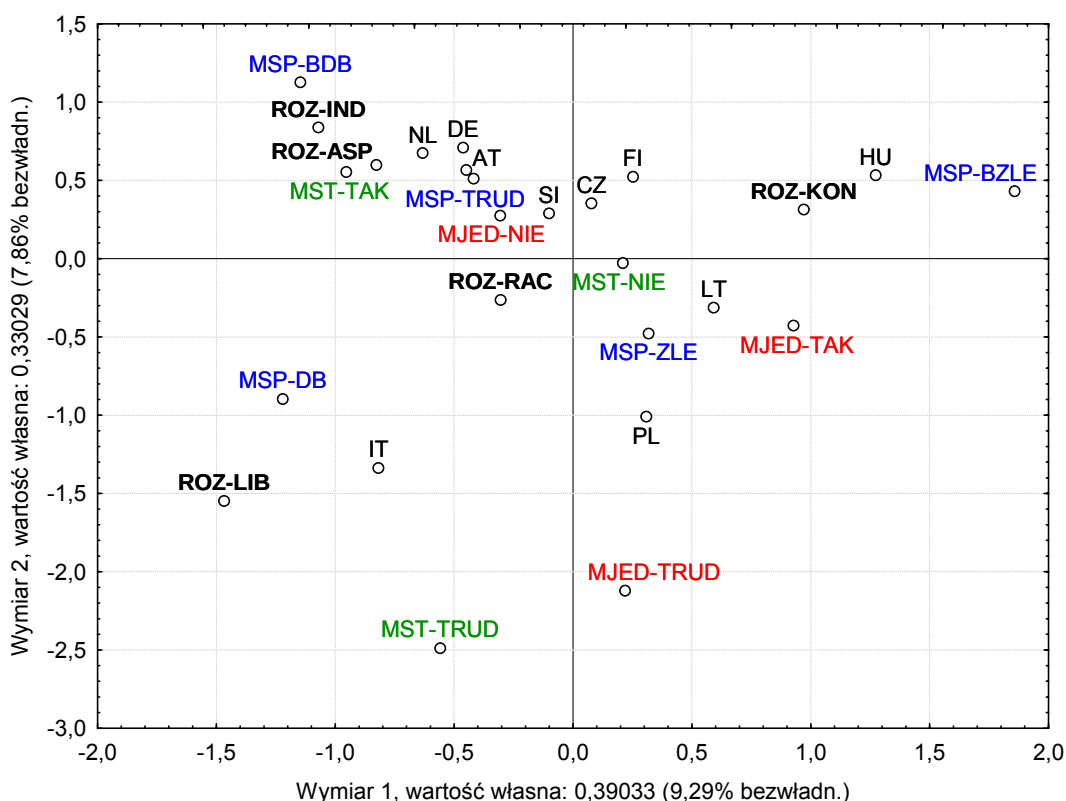
trendu rosnącej liczby rozwodów stosunkowo częściej prezentowali respondenci twierdzący jednocześnie, że religia nie ma istotnego wpływu na ich życie (pomimo ich przynależności do kościoła lub ruchu religijnego).

Rys. 6.18. Powiązanie kategorii zmiennych: *postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a kraj, przynależność do kościoła lub ruchu religijnego, rola religii w życiu respondenta* – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.

Źródło: Jak przy rys. 6.13 (brak danych dla Cypru, Estonii, Finlandii i Włoch).

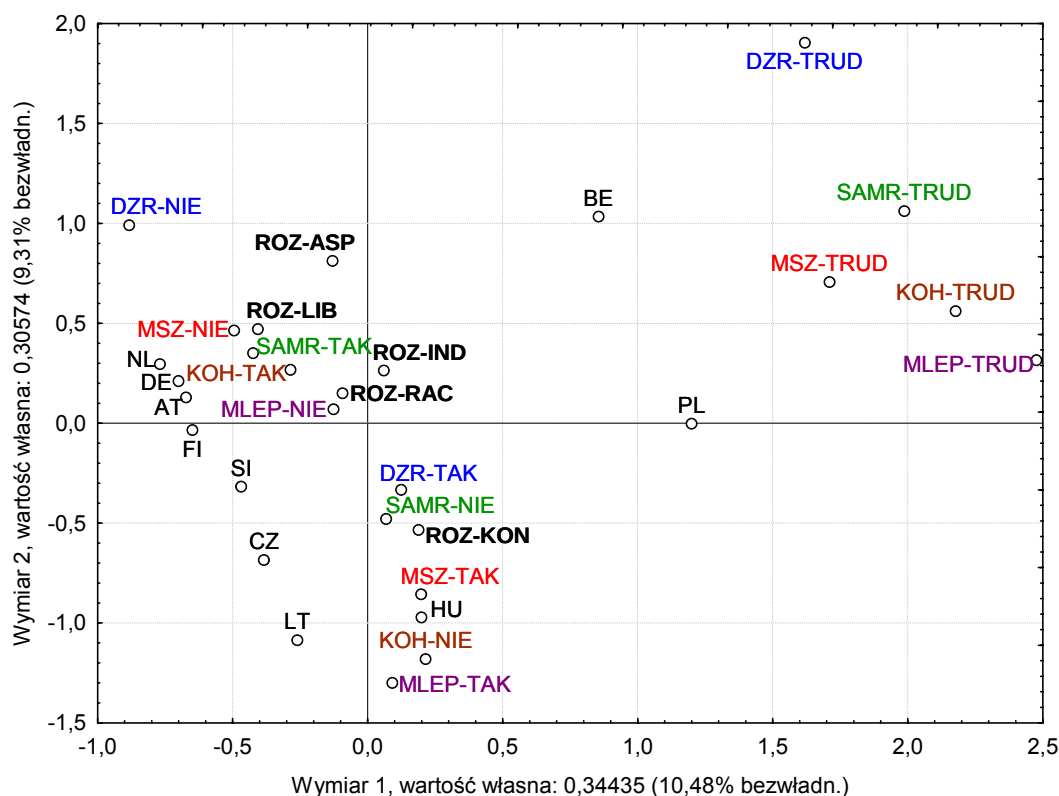
Indywidualiści oraz respondenci aspołeczni dość często bardzo pozytywnie oceniali trend spadającej liczby związków małżeńskich (rys. 6.19, wymiary 1 i 2). Nierzadko twierdzili oni również, iż małżeństwo jest instytucją przestarzałą, uznając za dopuszczalne inne formy wspólnego życia mężczyzny i kobiety. Postawy takie najczęściej deklarowali ankietowani z Austrii, Holandii i Niemiec. Trend spadającej liczby małżeństw został pozytywnie oceniony przez relatywnie dużą część liberałów z Włoch. Natomiast w Polsce tendencja ta częściej była oceniana negatywnie. Ponadto, zdaniem dużej części społeczeństwa polskiego, „*Małżeństwo jest jedyną dopuszczalną formą wspólnego życia mężczyzny i kobiety*”. Bardzo krytyczna w stosunku do tendencji spadającej liczby małżeństw oraz rosnącej liczby rozwodów była opinia społeczna na Węgrzech.

Rys. 6.19. Powiązanie kategorii zmiennych: *postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a kraj, opinia nt. spadającej liczby zawieranych małżeństw (MSP), stosunek wobec stwierdzeń: „Małżeństwo jest przestarzałą instytucją” (MST), „Małżeństwo jest jedyną dopuszczalną formą wspólnego życia mężczyzny i kobiety” (MJED)* – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.

Źródło: Jak przy rys. 6.14 (brak danych dla Belgii, Cypru i Estonii).

Konserwatywne postawy wobec rozwodów najczęściej były powiązane z opiniami, że „Osoby żyjące w związku małżeńskim są szczęśliwsze niż osoby stanu wolnego”, „Lepsze nieudane małżeństwo niż stan wolny”, „Dziecko potrzebuje obojga rodziców, aby mieć szczęśliwe dzieciństwo” (rys. 6.20, wymiar 1 i 2). Jednocześnie osoby te wypowiadały się z dużą dezaprobatą o kohabitacji i nie dopuszczały możliwości wspólnego zamieszkania partnerów bez zamiaru zawarcia przez nich małżeństwa. Poglądy takie reprezentowali najczęściej Węgrzy, a także Litwini, Czesi i Słowacy. Polacy oraz mieszkańcy flamandzkiej części Belgii (tzw. Flandrii) stosunkowo częściej wskazywali na brak jednoznacznych opinii wobec powyższych zagadnień. Stwierdzono natomiast, iż respondenci popierający rozwody (np. liberałowie z Austrii, Holandii i Niemiec) często wyrażali akceptację dla wolnych (nieformalnych) związków i samotnego rodzicielstwa, uzasadniając, że osoby pozostające w stanie wolnym mogą być bardziej szczęśliwe od osób żyjących w związku małżeńskim.

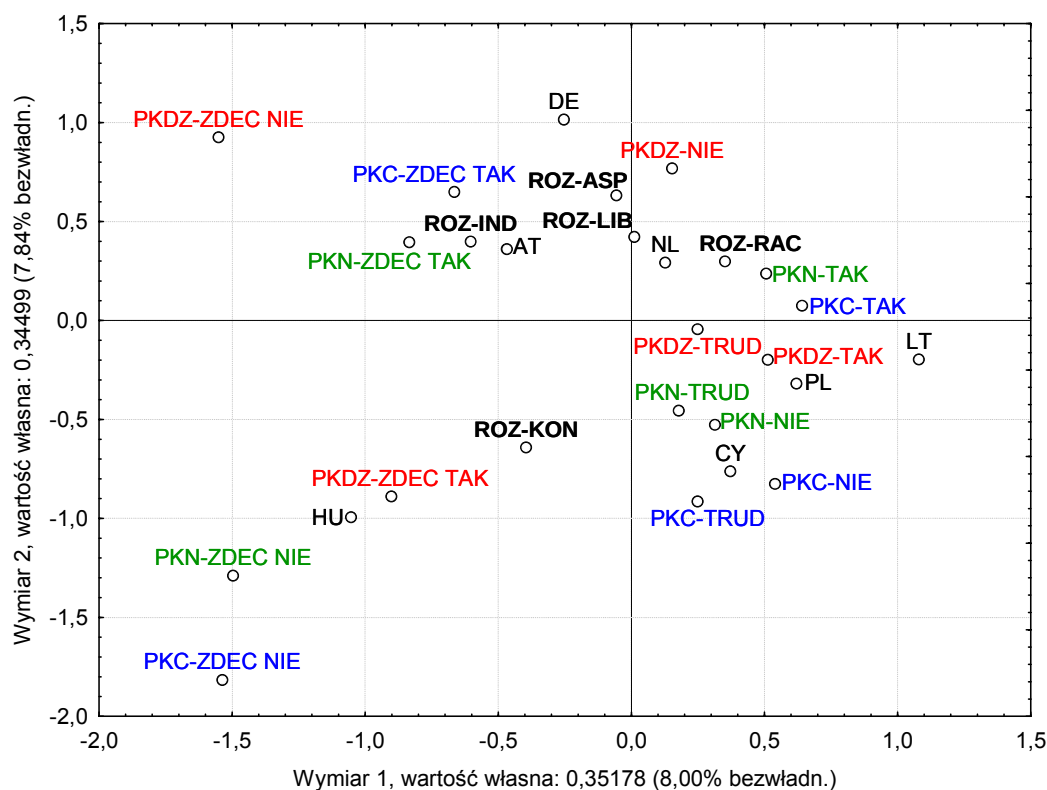

Rys. 6.20. Powiązanie kategorii zmiennych: *postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a kraj, stosunek wobec stwierdzeń:*

- „Osoby żyjące w związku małżeńskim są szczęśliwsze niż osoby stanu wolnego” (MSZ),
 - „Lepsze nieudane małżeństwo niż stan wolny” (MLEP),
 - „Dziecko potrzebuje obojga rodziców, aby mieć szczęśliwe dzieciństwo” (DZR),
 - „Samotny rodzic może tak samo dobrze wychować dziecko jak oboje rodziców” (SAMR),
 - „Dobrze mieszkać razem bez zamiaru zawarcia małżeństwa” (KOH)
- wybrane kraje UE, 2000-2003 r.

Źródło: Jak przy Rys. 6.15 (brak danych dla Cypru, Estonii i Włoch).

Stwierdzono, iż pozytywne opinie na temat pracy zarobkowej kobiet wyrażała znaczna część indywidualistów, uznając pracę za podstawą niezależności ekonomicznej i broniąc poglądu, że „Pracująca matka może zapewnić ciepło rodzinne” (rys. 6.21, wymiar 2). Podobny stosunek do pracy kobiet mieli respondenci, którzy wobec rozwodów wyrażali poglądy liberalne lub neutralne. Stosunkowo najwięcej orędowników aktywizacji zawodowej kobiet było w Austrii, Holandii i Niemczech. Natomiast na Węgrzech dużo było głosów przeciwnych łączeniu macierzyństwa z karierą zawodową. Popularny wśród węgierskich konserwatystów był pogląd, że praca matki zdecydowanie szkodzi dziecku. Charakterystyczne, iż respondenci z Cypru, Litwy i Polski deklarowali relatywnie mniej radykalne poglądy w stosunku do pracy zawodowej kobiet, a także często udzielali odpowiedzi „trudno powiedzieć”.

Uwaga: Ze względu na dużą liczbę braków danych z analizy korespondencji wyłączono zmienne aksjologiczne wyrażające stosunek respondentów wobec stwierdzeń: „Mężczyzna powinien zarabiać, kobieta – zajmować się domem” (dane tylko dla siedmiu krajów, w tym dla Rumunii), „Kobieta nie powinna poświęcać swojej kariery zawodowej dla dobra swoich dzieci” (dane tylko dla pięciu krajów).

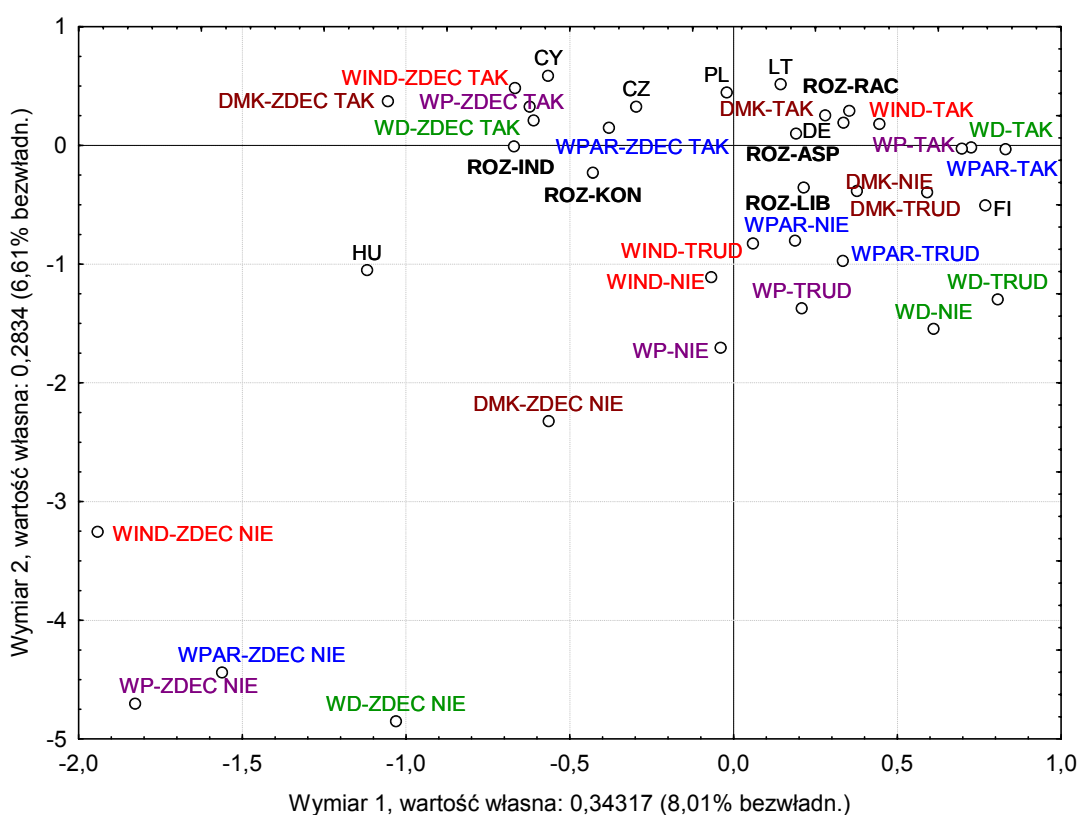
Rys. 6.21. Powiązanie kategorii zmiennych: *postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a kraj, stosunek wobec stwierdzeń:*
„Praca matki szkodzi dziecku” (PKDZ),
„Pracująca matka może zapewnić ciepło rodzinne” (PKC),
„Praca jest najlepszym sposobem na niezależność kobiet” (PKN)
 – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.

Źródło: Jak przy rys. 6.16 (brak danych dla Belgii, Czech, Estonii, Finlandii, Włoch i Słowenii).

Ponieważ racjonalne postawy wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów deklarowała stosunkowo największa część ankietowanych w większości krajów, które wzięły udział w badaniu PPA2 (za wyjątkiem Cypru, Estonii i Węgier), punkt reprezentujący tę kategorię (ROZ-RAC) na wszystkich wykresach MCA był zlokalizowany blisko profilu przeciętnego (rys. 6.18-6.22). Skupienie wielu kategorii innych zmiennych wokół centrum rzutowania upoważnia do wysunięcia kilku wniosków. Przeciętny racjonalista nie wyróżniał się dużą religijnością. Choć zaprzeczał twierdzeniu, że „Lepsze nieudane małżeństwo niż stan wolny”, to jednak uważał, iż małżeństwo nie jest instytucją przestarzałą. Racjonalne podejście do kwestii rozwodów było u niego dość silnie powiązane z racjonalnym stosunkiem do pracy kobiet i poparciem dla twierdzeń, że „Praca jest najlepszym sposobem na niezależność kobiet” oraz, że „Małżonkowie powinni mieć własne odrębne źródła dochodów”. Natomiast

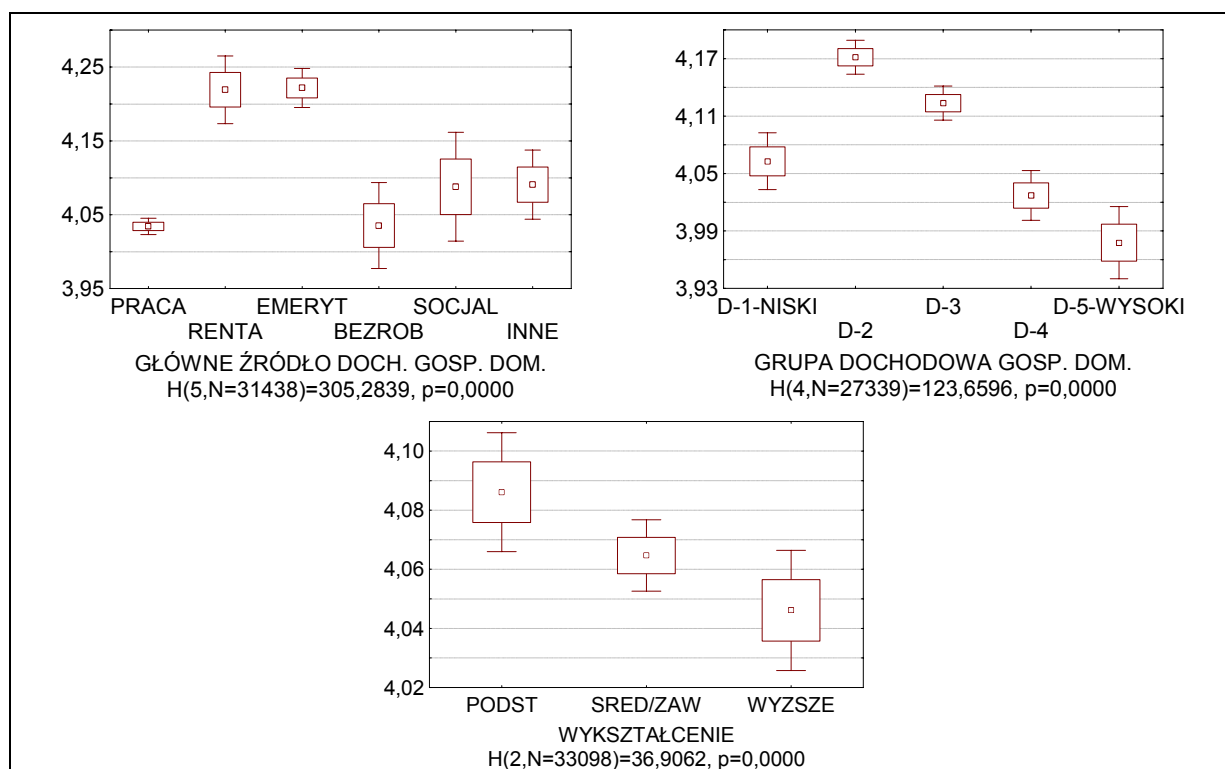
ważną w jego ocenie wartością było posiadanie wolnego czasu dla siebie i na realizację własnych zainteresowań.

Bardzo zróżnicowane były postawy respondentów wobec takich wartości, celów i dążeń życiowych, jak: życie w harmonii z partnerem, samorealizacja, wystarczające dochody i satysfakcja z wykonywanej pracy (rys. 6.22, wymiar 1). Zarówno indywidualiści jak i konserwatyści podzielali zdanie, iż „Ważne jest życie w harmonii z partnerem lub współmałżonkiem” (Cypr i Czechy). Jednocześnie indywidualiści przywiązywali większą wagę do kwestii materialnych, podkreślając, iż bardzo ważne w życiu jest posiadanie satysfakcjonującej pracy, możliwości samorealizacji oraz wystarczających dochodów (przy czym każdy z małżonków powinien dysponować własnym źródłem finansowym).

Rys. 6.22. Powiązanie kategorii zmiennych: *postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a kraj, stosunek wobec stwierdzeń:*
 „Małżonkowie powinni mieć własne odrębne źródła dochodów” (DMK),
 „Ważne jest życie w harmonii z partnerem/współmałżonkiem” (WPAR),
 „Ważne jest posiadanie wolnego czasu dla siebie i na realizację własnych zainteresowań” (WIND), „Ważne jest posiadanie wystarczających dochodów” (WD),
 „Ważna jest satysfakcja z wykonywanej pracy” (WP) – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.
 Źródło: Jak przy rys. 6.16 i 6.17 (brak danych dla Austrii, Belgii, Estonii, Holandii, Słowenii i Włoch).

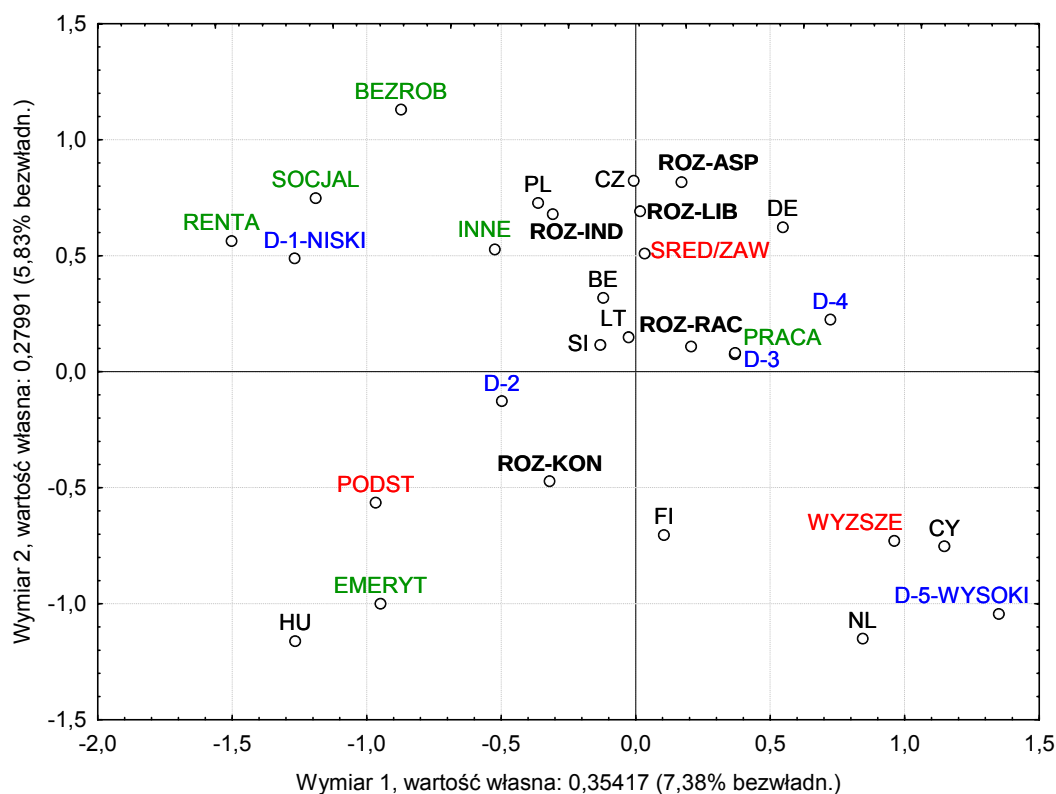
W ostatnim etapie postępowania badawczego skupiono uwagę na próbie weryfikacji hipotezy o istotności różnic między postawami respondentów znajdujących się w różnej sytuacji materialnej oraz na identyfikacji zachodzących powiązań. Zbadano oddziaływanie trzech czynników *ekonomicznych*: głównego źródła utrzymania, poziomu dochodów gospodarstwa domowego oraz poziomu wykształcenia respondenta (rys. 6.23). Otrzymane wartości statystyki testowej H oraz prawdopodobieństwa krytycznego ($p=0,00$) pozwoliły wnioskować, iż wszystkie badane zmienne ekonomiczne miały istotne znaczenie dla zróżnicowania opinii respondentów wobec rozwodów w analizowanej grupie krajów UE.

Uwaga: Do kategorii PRACA włączono także dochody z rolnictwa, samozatrudnienia oraz z kapitału (te ostatnie nie występowały w Polsce); do kategorii EMERYT włączono także rentę dożywotnią z funduszy prywatnych (nie dotyczy Polski i Finlandii); do kategorii INNE włączono m.in. alimenty, stypendia, granty naukowe, dochody otrzymywane od rodziców, opiekunów. Por. International Population Policy Acceptance Survey (IPPAS) Codebook (corrected), wyd. cyt., s. 33.

Rys. 6.23. Średnie oceny respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów dla kategorii zmiennych: *główne źródło dochodów w gospodarstwie domowym, grupa dochodowa gospodarstwa domowego, poziom wykształcenia respondenta* – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie międzynarodowej bazy danych PPA2 za pomocą pakietu *Statistica 8.0*; przekodowane zmienne CQ12 (brak danych dla Austrii i Belgii), BV_5111- BV_51111 (w Belgii odrębna klasyfikacja), RCCQ13B (brak danych dla Włoch), RCCQ21A2.

Rys. 6.24. Powiązanie kategorii zmiennych: *postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a kraj, główne źródło dochodów w gospodarstwie domowym, grupa dochodowa gospodarstwa domowego, poziom wykształcenia respondenta* – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.

Źródło: Jak przy rys. 6.23 (brak danych dla Austrii, Estonii i Włoch).

Charakterystyczne, iż osoby utrzymujące swoje gospodarstwa domowe głównie z najmniej dochodowych źródeł, takich jak renta, zasiłek dla bezrobotnych, zasiłek socjalny i in., często wyrażały bardzo pozytywne opinie na temat rosnącej liczby rozwodów (rys. 6.24). Sytuacja taka dotyczyła przede wszystkim respondentów z Polski. Osobom o niskich dochodach, posiadającym niższe wykształcenie (niepełne podstawowe, podstawowe, gimnazjalne), a także osobom utrzymującym swoje gospodarstwa domowe z emerytury bliższe były podglądy konserwatywne (np. Węgry). Natomiast osoby posiadające średnie wykształcenie, a także osiągające wyższe dochody (głównie z pracy zarobkowej) relatywnie częściej deklarowały racjonalne, liberalne lub obojętne podejście do kwestii rozwodów. Wyższym wykształceniem najczęściej legitymowali się respondenci z Cypru i Holandii.

Uzyskane efekty porównania skali i zmian częstości rozwodów w różnych krajach Europy pozwalają stwierdzić, iż zakres przeobrażeń w Polsce różni się od obserwowanego w krajach Europy o zaawansowanym drugim przejściu demograficznym, ale podlega powolnym zmianom w tym kierunku. Tempo zmian w Polsce jest także mniejsze niż w innych krajach byłego bloku socjalistycznego, w których stopień modernizacji w sferze

społecznej oraz nasilenie procesów dezintegracji rodzin są bardzo wysokie. Polacy na tle respondentów z innych krajów UE wyróżniali się stosunkowo dużym udziałem postaw racjonalnych i konserwatywnych powiązanych często z deklarowaną głęboką religijnością ankietowanych.

Efekty przeprowadzonego postępowania badawczego pozwalają na stwierdzenie, że w Polsce zachodzą istotne zmiany w tradycyjnym modelu małżeństwa i rodziny uwarunkowane istotnym wpływem czynników ekonomicznych i społecznych, niemniej jednak stosunkowo silne oddziaływanie korelat o charakterze aksjologicznym sytuuje polskie społeczeństwo jako stosunkowo tradycyjne na tle społeczeństw innych krajów Unii Europejskiej.

Wyniki badań wydają się uzasadniać hipotezę, iż przyczyn wzrostu nasilenia zjawisk dezintegracji rodzin należy upatrywać w szeroko zdefiniowanych uwarunkowaniach społeczno-ekonomicznych, a intensywność rozpadu małżeństw zależna jest od stopnia modernizacji socjo-ekonomicznej regionu (kraju).

Zakończenie

Ostatnie dwudziestolecie to okres dynamicznych zmian ekonomicznych, społecznych i demograficznych w Polsce, a jednym z ich symptomów jest rosnąca liczba rozwodów. Efekty analizy czynników determinujących natężenie rozwodów w Polsce pozwalają stwierdzić, że decydujące znaczenie mają przemiany systemu norm, wartości i postaw związane z rozwojem cywilizacyjnym społeczeństwa, wyrażające się tolerancją wobec rozwodów. Z pewnością znaczący udział odegrały w tym procesie zmiany ustrojowe w Polsce. Rozwój gospodarczy, industrializacja i urbanizacja będące nośnikami nowoczesności i postępu, w sposób pośredni wpływają destabilizująco na współczesne rodziny poprzez zmianę stylu życia, radykalne przewartościowanie postaw społecznych i liberalizację poglądów. Tendencja wzrastającej liczby rozwodów nie pozwala lekceważyć tego zjawiska.

Próbę poszerzenia wiedzy na temat dezintegracji małżeństw stanowi również niniejsze badanie, którego przedmiotem były *procesy rozpadu małżeństw w zakresie rozwodów i ich społeczna percepcja w Polsce*. Obszar badawczy rozprawy związany był z realizacją dwóch celów: o charakterze metodologicznym i diagnostycznym. Zamierzenia metodologiczne dotyczyły konieczności wypracowania właściwych narzędzi badawczych, które umożliwiłyby rozpoznanie procesu rozwodu oraz opinii społecznej o rozwodach. Cel diagnostyczny wiązał się z kolei z próbą identyfikacji przedmiotu badania oraz podstawowych prawidłowości statystycznych w zakresie uwarunkowań rozwodów i ich społecznej percepcji czynnikami środowiskowymi, demograficzno-społecznymi i ekonomicznymi.

Uzyskane rezultaty identyfikacji uwarunkowania procesów dezintegracji rodziny czynnikiem środowiskowym ukazują, iż rozwody są przede wszystkim fenomenem miejskim. Środowisko wielkomiejskie sprzyja dezintegracji pożycia małżeńskiego przez swoją anonimowość, brak społecznej kontroli i liberalne poglądy. Z drugiej jednak strony wzmożona ruchliwość społeczna i przestrzenna ludności powoduje szybkie przenikanie wzorców kulturowych i obyczajowych cechujących społeczność miejskie na obszary nieurbanizowane. Choć skala procesów dezintegracji małżeństw na wsi jest nadal mniejsza, to jednak przebiegają one z większą dynamiką aniżeli w miastach. Zasięg oddziaływania nowoczesnej kultury miejskiej obejmuje coraz większe rzesze społeczeństwa, a szczególnie ludzi młodych.

Praktyczne zastosowanie metod taksonomicznych pozwoliło na potwierdzenie słuszności hipotezy mówiącej, iż *intensywność rozpadu małżeństw zależy od stopnia modernizacji socjo-ekonomicznej*. Terytorialne zróżnicowanie stopy rozwodów wskazało na różnorodne uwarunkowania procesu rozpadu małżeństw i rodzin, tkwiące w zachodzących przeobrażeniach społeczno-gospodarczych i ich konsekwencjach. Występują wyraźne dysproporcje pomiędzy województwami północno-zachodniej i południowo-wschodniej części kraju, które także w dużej mierze wynikają ze stopnia zurbanizowania tych regionów. Nie bez znaczenia w tym względzie pozostają także czynniki historyczno-kulturowe. Szczególna podatność ludności zamieszkującej północno-zachodni region kraju na procesy dezintegracji małżeństw, jest bowiem wywołana imigracyjną genezą populacji, która osiedliła się na Ziemiach Odzyskanych po zakończeniu drugiej wojny światowej, przemieszaniem kultur, obyczajów oraz zanikiem rodzimych tradycji¹. Ponadto przemiany kulturowe w Polsce wzmagał dodatkowo proces „westernizacji”, polegający na dyfuzji wartości pluralistycznych i liberalnych rozpowszechnianych w kulturze masowej krajów o rozwiniętej demokracji².

Niemniej jednak, przeprowadzone studia ukazały dominujące znaczenie czynników reprezentujących kontekst społeczno-ekonomiczny. W warunkach polskiej transformacji szczególnie istotny wpływ na przeobrażenia w procesach rozrodczości i małżeńskości miały zmiany na rynku pracy i zwiększony popyt na wysoko wykwalifikowaną i elastyczną siłę roboczą. Ich konsekwencją jest wzrost aspiracji zawodowych jednostek (szczególnie kobiet), które preferują rozwój osobisty, podporządkowując mu decyzje dotyczące rodziny. W okresie przemian społeczno-gospodarczych w Polsce zwiększyło się znaczenie czynnika ekonomicznego w wyborach życiowych ludności, skutkujących często rozpadem rodzin. Aktywność w sferze ekonomicznej stała się konkurencyjna wobec aktywności na polu rodzinnym. Znacząca część dorastającego społeczeństwa, koncentrując się na nieustannym zdobywaniu środków materialnych, dostrzega w rodzinie i dziecku zagrożenie dla osobistego rozwoju oraz osiągania życiowego sukcesu, coraz częściej wyrażającego się w postawie „mieć” a nie „być”. Dotyczy to zwłaszcza kobiet, dla których koszty alternatywne małżeństwa i macierzyństwa wyraźnie wzrosły.

Ocena efektów porównania skali rozwodów w Polsce na tle pozostałych krajów Unii Europejskiej skłania jednak do bardziej optymistycznych wniosków. Choć kierunek przemian w Polsce jest zbieżny z tendencją obserwowaną w krajach Europy Zachodniej i Północnej o zaawansowanym przejściu demograficznym (np. Belgia, Finlandia), to intensywność

¹ E. Rosset, Demografia Polski. Reprodukcyjność ludności, op. cit., s. 142, 144.

² I.E. Kotowska, Drugie przejście demograficzne i jego uwarunkowania, op. cit., s. 31.

procesów dezintegracji rodzin jest w Polsce nadal zdecydowanie mniejsza. Charakterystyczne też, iż zmiany demograficzne w Polsce nie przebiegają tak gwałtownie jak w innych krajach Europy Centralnej i Wschodniej, które doświadczyły równie głębokich reform na skutek transformacji gospodarczo-ustrojowej (m.in. Estonia, Litwa, Łotwa). W procesie badania wykazano, iż mimo zwiększenia się znaczenia ekonomicznych determinant w wyborach dokonywanych przez jednostki, istotną rolę w życiu społeczeństwa polskiego odgrywają również przesłanki pozaekonomiczne. Uzyskane rezultaty badania społecznej percepcji rozwodów ukazały, iż na tle społeczeństw innych krajów Unii Europejskiej Polacy wyróżniali się silnym powiązaniem racjonalnych i konserwatywnych postaw wobec rozwodów z deklarowaną głęboką religijnością. Relatywnie silna pozycja tradycyjnego modelu rodziny opartego na formalnym związku małżeńskim wynika zapewne z dużej roli Kościoła i katolicyzmu w Polsce kultywującego zasadę nierozzerwalności małżeństwa.

Porównanie wyników kilku badań zrealizowanych na próbach ogólnopolskich dotyczących postaw religijnych wykazuje daleko idącą stabilność wiary religijnej³, co wydaje się zjawiskiem zaskakującym w obliczu zaprogramowanej laicyzacji społeczeństwa w dobie PRL oraz gwałtownych procesów industrializacji i urbanizacji w dobie przemian społeczno-gospodarczych. Słuszny wydaje się pogląd, iż typ osobistej religijności Polaków ukształtowanej pod wpływem czynników historycznych, uczuciowych i tradycji kulturowej nie zmienia się zbyt łatwo i równoległe z dokonującymi się przemianami w makrostrukturach⁴. Powtarzające się cyklicznie wstrząsy społeczno-polityczne w kraju – niezależnie od ich tragicznego aspektu – pozytywnie wpływają na ożywienie religijne i przywiązanie społeczeństwa do Kościoła.

Niemniej jednak w interpretacji najnowszych badań socjologicznych wskazuje się na zmniejszający się związek między postawą wobec religii a postawą moralną. Zasady moralne katolicyzmu znajdują się w polu akceptacji Polaków, ale jest to aprobata krytyczna i tylko częściowa. Nastąpił daleko idący rozdzwiek pomiędzy postawami i zachowaniami ludzi wierzących a oficjalnym stanowiskiem Kościoła w takich kwestiach, jak nierozzerwalność małżeństwa, przedmałżeńskie życie seksualne czy regulacja poczęć⁵. Zgodnie z ogólną tendencją panującą w krajach zachodnich postawy zasadnicze ustępują na rzecz postaw

³ M.in.: A. Podgórecki, J. Kurczewski, J. Kwaśniewski, M. Łoś, *Poglądy społeczeństwa polskiego na moralność i prawo*, Książka i Wiedza, Warszawa 1971, s. 274.

⁴ F. Adamski, *Katolicyzm polski i jego uwarunkowania*, „Comunnio” 1983, nr 6(18), *Międzynarodowy Przegląd Teologiczny*, Wyd. „Pallottinum”, s. 135-136.

⁵ J. Mariański, *Religia i moralność w społeczeństwie polskim: współzależność czy autonomia?*, w: *Kondycja moralna społeczeństwa polskiego*, red. J. Mariański, op. cit., s. 490-492, 498.

celowościowych (pragmatycznych). Życie społeczne w coraz większym zakresie jest kierowane i koordynowane różnorodnymi zasadami pragmatycznymi, nie związanymi z religią i moralnością. Następuje przejście od społeczeństwa losu do społeczeństwa wyboru⁶.

Tendencje te pozwalają wyjaśnić znaczne rozbieżności, jakie wykazano w procesie badania pomiędzy deklaratywną a faktyczną stroną zagadnienia⁷. Wśród ogromnej większości respondentów prawie wszystkich krajów zjawisko wzrastającej liczby rozwodów spotkało się z ocenami negatywnymi bądź bardzo negatywnymi. Rzeczywistość społeczna ujawnia jednak bardziej pejoratywne oblicze. Prorodzinnym deklaracjom towarzyszy bowiem spadek intensywności zawierania małżeństw i wzrost liczby rozwodów.

Uzyskane wyniki badań prowadzą do niejednoznacznych wniosków. Z jednej strony bowiem wykazano – zwłaszcza wśród osób młodych – narastające symptomy zmian postaw życiowych, charakterystyczne dla drugiego przejścia demograficznego. Z zaś drugiej strony społeczeństwo polskie w swej zdecydowanej większości – włącznie z ludźmi młodymi – wciąż zasadniczą wagę przywiązuje do instytucji małżeństwa⁸. Rezultaty przeprowadzonego postępowania badawczego umożliwiły zatem tylko częściowo potwierdzić hipotezę *o pogłębiającej się unifikacji postaw społecznych wobec rozwodów w skali krajowej i międzynarodowej*.

Nie istnieje jedna uniwersalna teoria objaśniająca w sposób przyczynowo-skutkowy mechanizmy determinujące rozpad małżeństw. Rzeczywistość demograficzna jest zbyt skomplikowana, aby w sposób zadawalająco precyzyjny mogła być objaśniona przy użyciu jednej tylko teorii. Uzyskane rezultaty badania pozwalają sądzić, iż zasadne są próby wyjaśniania wzrostu częstości rozwodów w ramach teorii drugiego przejścia demograficznego, chociaż procesy małżeńskości nie znajdowały się w centrum uwagi jej twórców. Szczególnie ważna w odniesieniu do rozwodów wydaje się warstwa wyjaśniająca tej teorii, eksponująca znaczenie określonych czynników społeczno-ekonomicznych oraz ich wpływ na transformację demograficzną w Europie. Teoria przejścia, choć jest niespójna i mało precyzyjna (nie zawiera bowiem usystematyzowanego opisu mechanizmów i praw rozwoju demograficznego), to w kontekście rezultatów przeprowadzonego badania wydaje się,

⁶ M. Ziółkowski, Społeczno-kulturowy kontekst kondycji moralnej społeczeństwa polskiego, w: Kondycja moralna społeczeństwa polskiego, red. J. Mariański, op. cit., s. 26.

⁷ Zjawisko to potwierdzają również wyniki badań, np.: F. Adamski, Kondycja społeczno-moralna rodziny, w: Kondycja moralna społeczeństwa polskiego, red. J. Mariański, op. cit., s. 409.

⁸ Por. m.in.: W. Ignaczyk, System wartości rodzinnych młodzieży polskiej końca XX wieku, op. cit., s. 312-313; W. Ignaczyk, Postawy młodzieży akademickiej miasta Poznania wobec instytucji małżeństwa, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2005, z. 4, s. 284; T. Strózik, Uwarunkowania jakości życia młodzieży akademickiej, Maszynopis rozprawy doktorskiej, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Poznań 2009, s. 126-134.

iż w sposób prawidłowy objaśnia przeobrażenia zachodzące w makrootoczeniu oraz ich oddziaływanie na postawy i zachowania sprzyjające dezintegracji małżeństw.

Spśród teorii wyjaśniających mechanizm rozwodów w skali mikrospołecznej w kontekście otrzymanych rezultatów badania najbardziej trafna wydaje się teoria wymiany społecznej G. Levingera, która stanowi obszerne studium nad czynnikami mającymi wpływ na relację pomiędzy jakością (atrakcyjnością) a stabilnością małżeństwa. Szczególnie silne w okresie przemian społeczno-gospodarczych w Polsce jest oddziaływanie czynników określanych przez G. Levingera jako alternatywy wobec aktualnego małżeństwa. Do takich alternatywnych atrakcji można zaliczyć dążenie do osiągnięcia niezależności społecznej i ekonomicznej (dotyczy to głównie kobiet), w tym swobody w zakresie podejmowania decyzji oraz lepszych warunków dla samorealizacji. W dobie zachodzących przemian formalne małżeństwo traci bowiem na znaczeniu, a o jego losach coraz częściej przesądza prosta kalkulacja zysków i strat płynących ze wzajemnej wymiany dóbr (materialnych i niematerialnych). Z kolei przekonania religijne, których oddziaływanie na zachowania Polaków jest nadal względnie silne, w świetle teorii wymiany społecznej funkcjonują jako bariery przed rozwodem.

W konkluzji można stwierdzić, iż uzyskane efekty poznawcze badania pozwoliły na weryfikację sformułowanych hipotez badawczych oraz na realizację celu głównego pracy, którym było *rozpoznanie uwarunkowań procesu rozwodu oraz uwarunkowań jego społecznej percepcji*. W pełni uprawniona jest hipoteza główna, iż *rozwoły i ich społeczna percepcja w różnym stopniu uwarunkowane są czynnikami środowiskowymi, demograficzno-społecznymi i ekonomicznymi*. Wybór metod i narzędzi analizy statystycznej do rozwiązania problemu badawczego okazał się prawidłowy. Wykorzystane techniki analityczne umożliwiły rozpoznanie procesu rozwodu i postaw społecznych wobec rozwodów oraz identyfikację czynników determinujących te procesy i wpływających na ich zróżnicowanie.

Ukazane w badaniu szerokie spektrum uwarunkowań procesów dezintegracji małżeństw potwierdziły ponadto zasadność wieloaspektowego i interdyscyplinarnego ujmowania tych zjawisk. Obszar badawczy związany z problematyką rozpadu małżeństw i ich społecznej percepcji jest z pewnością jeszcze szerszy aniżeli zaprezentowano to w pracy. W rozprawie zwrócono uwagę jedynie na najważniejsze kwestie związane z podjętą problematyką.

Można przypuszczać, że faktyczne rozmiary zjawisk dezintegracji rodziny są większe, niż wynika to z przeprowadzonej analizy, gdyż przypadki rozpadu pożycia małżeńskiego nie usankcjonowane prawem nie są rejestrowane. Problematyka uwarunkowań procesów rozpadu małżeństw, aczkolwiek dzięki podjętemu badaniu została rozpoznana w większym zakresie, wymagać będzie dalszych studiów i uzupełnień. Celowe jest prowadzenie ciągłych

cyklicznych badań specjalnych dotyczących rozwodów i ich społecznej percepcji, które – jak do tej pory – w Polsce były realizowane niezwykle rzadko, a które pozwoliłyby na uzyskanie pełniejszego obrazu postępujących przeobrażeń w zakresie życia rodzinnego i małżeńskiego.

Problematyka dezintegracji małżeństw oraz indywidualnych i społecznych postaw wobec kwestii rozwodów jest zagadnieniem istotnym zarówno z mikro- i makrospołecznego punktu widzenia, jak również w kontekście gospodarczym i demograficznym. Zagadnienie te mają szczególnie doniosłe znaczenie w świetle postępujących procesów ograniczenia reprodukcji, spadku przyrostu naturalnego⁹, pojawienia się nowych form życia rodzinnego, w tym rodzin nuklearnych i niepełnych. Notowane trendy będą skutkować w niekorzystnych zmianach struktury ludności według wieku, stanu cywilnego i stanu rodzinnego.

Tendencje te stanowią ogromne wyzwanie dla polityki ludnościowej państwa, która nieustannie powinna poszukiwać nowych bodźców i wdrażać odpowiednie działania mające na celu minimalizowanie negatywnych skutków obecnych przemian demograficznych w kolejnych dziesięcioleciach. Działania te powinny zmierzać w kierunku stworzenia warunków do zagwarantowania prostej zastępowalności pokoleń, podnoszenia poziomu bytowego ludności, stymulowania ruchów migracyjnych ludności w taki sposób, by nie dopuścić do terytorialnych zniekształceń struktury według płci i wieku.

Odpowiednia polityka państwa wobec rodziny mogłaby ograniczyć liczbę przypadków dezintegracji małżeństw lub uczynić je bardziej humanitarnymi. W nowoczesnym społeczeństwie rodzinie trudniej realizować swoje cele. Stąd konieczny jest wysiłek szerokich kręgów ludzi na rzecz rodziny w celu tworzenia środowiska sprzyjającego jej rozwojowi, do czego nawoływał również papież Jan Paweł II¹⁰. Istnieje potrzeba skoordynowanych działań polityki gospodarczej i społecznej, uwzględniających aspekty demograficzne. W szczególności powinno się to przejawiać w przygotowaniu programów gospodarczych, których realizacja będzie mogła zapewnić zadowalające tempo wzrostu gospodarczego, dające szansę na pracę, godziwe zarobki i mieszkania dla młodego pokolenia. Spektrum dostępnych rozwiązań jest przy tym rozległe.

Polityka ludnościowa powinna podejmować odpowiednie działania profilaktyczne na rzecz utrwalenia tradycyjnych wzorców i świadomego planowania rodziny. Wymaga to

⁹ Wyniki innych badań dowodzą, iż wzrost niepewności co do trwałości zawieranych związków małżeńskich wpływa ograniczająco na płodność w Polsce po 1989 r. Por.: W. Florczak, Makroekonomiczne uwarunkowania płodności w Polsce. Próba kwantyfikacji, „Studia Demograficzne” 2008, nr 1-2(153-154), Komitet Nauk Demograficznych PAN, s. 90.

¹⁰ Za: W. Majkowski, Czynniki dezintegracji współczesnej rodziny polskiej. Studium socjologiczne, op. cit., s. 208.

promowania – przez odpowiedni system edukacji i wychowania – uniwersalnych wartości, do których w polskiej tradycji i kulturze niewątpliwie należy rodzina z obojgiem rodziców i dziećmi¹¹. Wyniki badań ankietowych wskazują na wysoką pozycję małżeństwa i rodziny w hierarchii wartości społeczeństwa polskiego. Jak się zatem wydaje, podjęcie aktywnych działań polityki gospodarczej i społecznej powinno przynieść zamierzony efekt.

Pomimo trudności społecznych, ekonomicznych i demograficznych, jakie dały znać o sobie na przestrzeni ostatnich dziesiątków lat, *„rodzina przedstawia niezwykle wartościowy potencjał zdolny przeciwdziałać dramatycznym skutkom problemów, jakie przeżywa, słabościom, uzależnieniom i marginalizacji. (...) Rodzina jako jednostka prawna, społeczna i ekonomiczna może bardzo wiele, będąc przede wszystkim wspólnotą miłości i solidarności”*¹².

¹¹ E. Rosset, Demografia Polski. Reprodukacja ludności, op. cit., s. 119; I. Kowalska, Zmiany procesu tworzenia małżeństw, op. cit., s. 123-124; W. Majkowski, Czynniki dezintegracji współczesnej rodziny polskiej. Studium socjologiczne, op. cit., s. 183-184; Z. Strzelecki, Demograficzne czynniki zmian w modelu rodziny w Polsce, op. cit., s. 32-33.

¹² L. Velarde, z wprowadzenia do: Report on the evolution of the family in Europe 2007, op. cit., s. 3.

Bibliografia

Publikacje zwarte

1. Abt S., Metody analizy statystycznej, Materiały Dydaktyczne nr 41, Wyd. Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 1999.
2. Aczel A.D., Statystyka w zarządzaniu, PWN, Warszawa 2005.
3. Adamski F., Kondycja społeczno-moralna rodziny, w: Kondycja moralna społeczeństwa polskiego, red. J. Mariański, Komitet Socjologii PAN, Wyd. WAM, Kraków 2002.
4. Adamski F., Socjologia małżeństwa i rodziny, PWN, Warszawa 1984.
5. Anderson D.R., Sweeney D.J., Williams T.A., Statistics for Business and Economics, 7th ed., South-Western College Publishing, Cincinnati 1999.
6. Balcerzak-Paradowska B., Rodzina i polityka rodzinna na przełomie wieków, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 2004.
7. Balicki J., Frątczak E., Nam Ch.B., Przemiany ludnościowe. Fakty – interpretacje – opinie, Wyd. Uniwersytetu im. Kard. S. Wyszyńskiego w Warszawie, Warszawa 2007.
8. Becker G.S., A treatise on the family, Harvard University Press, Cambridge 1981.
9. Blau P.M., Wymiana nagród społecznych, w: Współczesne teorie wymiany społecznej. Zbiór tekstów, red. M. Kempny, J. Szmata, PWN, Warszawa 1992.
10. Bohannon P., The six stations of divorce, w: Divorce and after, red. P. Bohannon, Doubleday, Garden City, New York 1970.
11. Campbell A., Converse P.E., Rodgers W.L., The quality of American life: Perceptions, evaluations, and satisfactions, Russell Sage Foundation, New York 1976.
12. Chester R., Divorce and the family life cycle in Great Britain, w: The family life cycle in European societies, red. J. Cuisenier, Haga - Paryż 1977.
13. Chromińska M., Ignatczyk W., Statystyka. Teoria i zastosowanie, Wyd. WSB, Poznań 2004.
14. Cohen J., Robson R., Bates A., Parental authority, New Brunswick, New Jersey 1958.
15. Durkheim É., Zasady metody socjologicznej, PWN, Warszawa 1968.
16. Frankfort-Nachmias Ch., Nachmias D., Metody badawcze w naukach społecznych, Zysk i S-ka, Poznań 2001.
17. Gottman J.M., Murray J.D., Swanson C., Tyson R., Swanson K.R., The mathematics of marriage: dynamic nonlinear models, MIT Press, Massachusetts 2005.

18. Góralski W., Wykluczenie nierozzerwalności małżeństwa, w: *Ius Matrimoniale. Ze studiów nad kościelnym prawem małżeńskim*, t. 2, Lublin 1991.
19. Górecki J., Rozwód. Studium socjologiczno-prawne, PWN, Warszawa 1965.
20. Grabiński T., Wydmus S., Zeliaś A., Metody taksonomii numerycznej w modelowaniu zjawisk społeczno-gospodarczych, PWN, Warszawa 1989.
21. Greenacre M., Theory and applications of correspondence analysis, Academic Press, London 1984.
22. Greń J., Statystyka matematyczna. Modele i zadania, wydanie 4 uzupełnione, PWN, Warszawa 1974.
23. Hair J.F. jr., Anderson R.E., Tatham R.L., Black W.C., Multivariate Data Analysis, 5th ed., Upper Saddle River, Prentice-Hall International, New Jersey 1998.
24. Hajnal J., European marriage patterns in perspective, w: Population in history: Essays in historical demography, red. D.V. Glass, D.E. Eversley, Aldine Publishing Company, Chicago, Illinois 1965.
25. Hellwig Z., Wielowymiarowa analiza porównawcza i jej zastosowanie w badaniach wielocechowych obiektów gospodarczych, w: Metody i modele ekonomiczno-matematyczne w doskonaleniu zarządzania gospodarką socjalistyczną, red. W. Welfe, PWE, Warszawa, 1981.
26. Holzer J.Z., Demografia, PWE, Warszawa 1989.
27. Ignatczyk W., Postawy małżeńskie i prokreacyjne młodzieży stanu wolnego – studium statystyczno-demograficzne, „Monografie i Opracowania”, nr 305, Instytut Statystyki i Demografii, SGPiS, Warszawa 1990.
28. Ignatczyk W., System wartości rodzinnych młodzieży polskiej końca XX wieku, Centrum Badań nad Rodziną, Wyd. Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 2002.
29. Jajuga K., Statystyczna analiza wielowymiarowa, PWN, Warszawa 1993.
30. Jarosz M., Badania patologii rodziny i ich praktyczne zastosowanie, w: Badania nad rodziną a praktyka społeczna, red. Z. Tyska, Wyd. „Pomorze”, Bydgoszcz 1988.
31. Jarosz M., Dezorganizacja w rodzinie i społeczeństwie, PWE, Warszawa 1987.
32. Jarosz M., Dysfunkcje procesu prywatyzacji w wymiarze instytucjonalnym i społecznym, w: Kondycja moralna społeczeństwa polskiego, red. J. Mariański, Komitet Socjologii PAN, Wyd. WAM, Kraków 2002.
33. Jarosz M., Problemy dezorganizacji rodziny: determinanty i społeczne skutki, PWN, Warszawa 1979.
34. Johann M., Polska – UE: porównanie poziomu życia ludności, „Difin”, Warszawa 2005.

35. Kędelski M., Paradysz J., Demografia, Wyd. Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 2006.
36. Kędelski M., Roeske-Słomka I., Statystyka, Wyd. Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 1998.
37. Kłoska G., Pojęcie, teorie i badania wartości w naukach społecznych, PWN, Warszawa 1982.
38. Kluzowa K., Sytuacja demograficzna rodziny polskiej lat 90-tych i jej konsekwencje społeczne, w: Rodzina współczesna, red. M. Ziemska, Wyd. UW, Warszawa 2001.
39. Kłoskowska A., Społeczne ramy kultury, PWN, Warszawa 1972.
40. Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1983 r., t. 1, cz. 1, Historia źródeł i nauki prawa kanonicznego, red. P. Hemperek, W. Góralski, Wyd. KUL, Lublin 1995.
41. Kotowska I.E., Drugie przejście demograficzne i jego uwarunkowania, w: Przemiany demograficzne w Polsce w latach 90-tych w świetle koncepcji drugiego przejścia demograficznego, red. I.E. Kotowska, „Monografie i Opracowania”, nr 461, SGH, Warszawa 1999.
42. Kotowska I.E., Matysiak A., Domaradzka A., Podstawowe informacje o zmianach reprodukcji, polityce ludnościowej w Polsce oraz poglądach Polaków dotyczących tych kwestii, w: Scenariusze polityki ludnościowej dla Polski. Badanie eksperckie Delphi, red. I.E. Kotowska, SGH, Warszawa 2005.
43. Kotowska I.E., Opis koncepcji badania, w: Polityka ludnościowa – cele, rozwiązania, opinie, Raport z badania finansowanego przez KBN, grant 5H02B 020 20, red. I.E. Kotowska, Instytut Statystyki i Demografii, SGH, Warszawa 2003.
44. Kotowska I.E., U. Sztanderska, Zmiany demograficzne a zmiany na rynku pracy w Polsce, w: Aktywność zawodowa i edukacyjna a obowiązki rodzinne w Polsce w świetle badań empirycznych, red. I.E. Kotowska, U. Sztanderska, I. Wóycicka, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa 2007.
45. Kowalska I., Zmiany procesu tworzenia małżeństw, w: Przemiany demograficzne w Polsce w latach 90-tych w świetle koncepcji drugiego przejścia demograficznego, red. I.E. Kotowska, „Monografie i Opracowania”, nr 461, SGH, Warszawa 1999.
46. Kressel K., The processes of divorce. How professionals and couples negotiate settlements, Basic Books, New York 1985.
47. Kromolicka B., Rodziny zrekonstruowane, Wyd. Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 1997.
48. Kryczka P., Rozwód w opinii społecznej – kierunki zmian, w: Rodzina współczesna, red. M. Ziemska, Wyd. UW, Warszawa 2001.

49. Krzemiński Z., Separacja. Praktyczny komentarz. Orzecznictwo. Piśmiennictwo. Wzory pism, Wyd. Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2006.
50. Kuciarska-Ciesielska M., Marciniak G., Paradysz J., Rozpad małżeństw w Polsce – przyczyny i skutki, „Studia i Analizy Statystyczne”, GUS, Warszawa 1993.
51. Kunzel R., The connections between the family life cycle and divorce rates. An analysis based on European data, w: The family life cycle in European societies, red. J.Cuisenier, Haga - Paryż 1977.
52. Kurkiewicz J., Pociecha J., Zając K., Metody wielowymiarowej analizy porównawczej w badaniach rozwoju demograficznego, Instytut Statystyki i Demografii, SGH, Warszawa 1991.
53. Kwak A., Rodzina i jej przemiany, ISNS, Wyd. UW, Warszawa 1994.
54. Kwak A., Rodzina w dobie przemian. Małżeństwo i kohabitacja, Wyd. Akademickie „Żak”, Warszawa 2005.
55. Kwak A., Rozwód a separacja w opinii kobiet i mężczyzn, w: Rodzina współczesna, red. M. Ziemska, Wyd. UW, Warszawa 2001.
56. Landry A., La révolution démographique: Études et essais sur les problèmes de la population, Sirey, Paris 1934.
57. Latuch M., Demografia społeczno-ekonomiczna, PWE, Warszawa 1980.
58. Lewis R.A., Spanier G.B., Theorizing about the quality and stability of marriage, w: Contemporary theories about the family , vol. 1, red. W.R. Burr, R. Hill, F.I. Nye, I.L. Reiss, Free Press, New York - London 1979.
59. Likert R., A technique for the measurement of attitudes, Columbia University Press, New York 1932.
60. Łobodzińska B., Rodzina w Polsce, Warszawa 1974.
61. Majkowski W., Czynniki dezintegracji współczesnej rodziny polskiej. Studium socjologiczne, Wyd. Księży Sercanów, Kraków 1997.
62. Makać W., Urbanek-Krzysztofiak D., Metody opisu statystycznego, Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2008.
63. Mańk Z., Rozwód, Książka i Wiedza, Warszawa 1978.
64. Mariański J., Religia i moralność w społeczeństwie polskim: współzależność czy autonomia?, w: Kondycja moralna społeczeństwa polskiego, red. J. Mariański, Komitet Socjologii PAN, Wyd. WAM, Kraków 2002.
65. Mariański J., Religijność w procesie przemian. Szkice socjologiczne, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1991.

66. Matuszewicz Cz., Psychologia wartości, PWN, Warszawa - Poznań 1975.
67. Mądrzycki T., Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw, PZWS, Warszawa 1970.
68. Mika S., Psychologia społeczna, PWN, Warszawa 1981.
69. Murray J.D., Mathematical biology: I. An introduction, 3rd ed., Springer-Verlag, New York - Berlin - Heidelberg 2002.
70. Noelle-Neumann E., Öffentliche Meinung. Die Entdeckung der Schweigespirale, Frankfurt a/Main, Ullstein 1996.
71. Nowak E., Metody taksonomiczne w klasyfikacji obiektów społeczno-gospodarczych, PAN, Warszawa 1990.
72. Nowak S., Pojęcie postawy w teoriach i stosowanych badaniach społecznych, w: Teorie postaw, red. S. Nowak, PWN, Warszawa 1973.
73. Okólski M., Teoria przejścia demograficznego, PWE, Warszawa 1990.
74. Olechnicki K., Załęcki P., Słownik socjologiczny, Graffiti BC, Toruń 1999.
75. Ostasiewicz S., Rusnak Z., Siedlecka U., Statystyka. Elementy teorii i zadania, Wyd. Akademii Ekonomicznej im. O. Langego we Wrocławiu, Wrocław 2003.
76. Panowicz-Lipska J., Skutki prawne separacji faktycznej, Wyd. Naukowe UAM, Poznań 1991.
77. Paradysz J., Statystyka, Wyd. Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 2005.
78. Piasecki E., Integracja ludności m. Wrocławia w świetle statystyki małżeństw i rozwodów, „Materiały i Prace Antropologiczne”, nr 66, Zakład Antropologii PAN, Wrocław 1963.
79. Płocki T., Z kościelnej praktyki sądowej Trybunału Warmińskiego, Warmińskie Wydawnictwo Diecezjalne, Olsztyn 1995.
80. Podgórecki A., Kurczewski J., Kwaśniewski J., Łoś M., Poglądy społeczeństwa polskiego na moralność i prawo, Książka i Wiedza, Warszawa 1971.
81. Podgórecki A., Zjawiska prawne w opinii publicznej: rozwody, władza rodzicielska, procesy o zniesławienie wytaczane dziennikarzom, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1964.
82. Population, family, and welfare: a comparative study of European attitudes, red. H. Moors, R. Palomba, vol. 1, Clarendon Press, Oxford 1995.
83. Population, family, and welfare: a comparative study of European attitudes, red. H. Moors, R. Palomba, vol. 2, Clarendon Press, Oxford 1998.

84. Potoczna M., Uwarunkowania decyzji matrymonialnych, w: Rodzina w zmieniającym się społeczeństwie polskim, red. W. Warzywoda-Kruszyńska, P. Szukalski, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2004.
85. Price S.J., McKenry P.C., Divorce, Newbury Park - Beverly Hills - London - New Delhi 1988.
86. Psycho-demographic determinants of family dissolution in Poland and their consequences. Sample survey report, Project Implemented with UNFPA Assistance, Central Statistical Office, Warsaw 1993.
87. Raschke H., Divorce, w: Handbook of marriage and the family, red. M.B. Sussman, S.K. Steinmetz, New York - London 1987.
88. Roeske-Słomka I., Analiza współzależności zjawisk, w: M. Chromińska, I. Roeske-Słomka, A. Szuman, Metody statystyki opisowej, Pomocnicze Materiały Dydaktyczne, z. 1, Wyd. Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 2004.
89. Rogucka E., Uwarunkowania społeczne nadumieralności mężczyzn w Polsce, Monografie Zakładu Antropologii Polskiej Akademii Nauk, nr 13, Wrocław 1995.
90. Rosset E., Bilans reprodukcji ludności na Ziemiach Zachodnich i Północnych, „Studia nad zagadnieniami gospodarczymi i społecznymi Ziem Zachodnich”, nr 6, Instytut Zachodni, Poznań 1970.
91. Rosset E., Demografia Polski. Reprodukacja ludności, PWN, Warszawa 1975.
92. Roussel L., Types of marriage and frequency of divorce, w: Later phases of the family cycle, ed. by E. Grebenik, Ch. Hahn, R. Mackensen, Clarendon Press, Oxford 1989.
93. Rusnak Z., Problemy badań ankietowych, w: Metody ilościowe w ekonomii, red. W. Ostasiewicz, Wyd. Akademii Ekonomicznej im. O. Langego we Wrocławiu, Wrocław 1999.
94. Slany K., Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie, Zakład Wydawniczy „Nomos”, Kraków 2002.
95. Słownik psychologii, red. A. S. Reber, Wydawnictwo Scholar, Warszawa 2000.
96. Sobczyk M., Statystyka, PWN, Warszawa 1991.
97. Stan i przeobrażenia współczesnych rodzin polskich, red. Z. Tyszka, Centralny Program Badań Podstawowych CPBP 09.02, Poznań 1991.
98. Stanimir A., Analiza korespondencji jako narzędzie do badania zjawisk ekonomicznych, Wyd. Akademii Ekonomicznej im. O. Lanego we Wrocławiu, Wrocław 2005.
99. Stanisław A., Przystępny kurs statystyki z zastosowaniem *STATISTICA PL* na przykładach z medycyny. Statystyki podstawowe, t. 1, StatSoft Polska, Kraków 2006.

100. Stanisław A., Przystępny kurs statystyki z zastosowaniem *STATISTICA PL* na przykładach z medycyny. Modele liniowe i nieliniowe, t. 2, StatSoft Polska, Kraków 2007.
101. Stanisław A., Przystępny kurs statystyki z zastosowaniem *STATISTICA PL* na przykładach z medycyny. Analizy wielowymiarowe, t. 3, StatSoft Polska, Kraków 2007.
102. Steczkowski J., Zeliaś A., Statystyczne metody analizy cech jakościowych, PWE, Warszawa 1981.
103. Stojanowska W., Problematyka rozwodów w świetle badań, „Studia z Dziedziny Prawa Cywilnego”, Instytut Badania Prawa Sądowego, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1977.
104. Strózik T., Uwarunkowania jakości życia młodzieży akademickiej, Maszynopis rozprawy doktorskiej, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Poznań 2009.
105. Strzembosz A., Niektóre zjawiska patologiczne we współczesnej rodzinie, w: *Przemiany rodziny polskiej*, red. J. Komorowska, IW CRZZ, Warszawa 1975.
106. Suchocki B., Walkowiak J., Statystyczne opracowanie i interpretacja wyników badań socjologicznych, Wyd. Naukowe UAM, Poznań 1978.
107. Szczepański J., Elementarne pojęcia socjologii, PWN, Warszawa 1972.
108. Szukalski P., Rodziny i gospodarstwa domowe w Polsce i krajach UE, w: *Rodzina w zmieniającym się społeczeństwie polskim*, red. W. Warzywoda-Kruszyńska, P. Szukalski, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2004.
109. Szukalski P., Separacje w Polsce, w: *Rodzina w zmieniającym się społeczeństwie polskim*, red. W. Warzywoda-Kruszyńska, P. Szukalski, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2004.
110. Thibout J.W., Kelley H.H., *The psychology of groups*, New York - London 1959.
111. Thomas W.I., Znaniecki F., *Chłop polski w Europie i Ameryce*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1976.
112. Tyszką Z., Rodzina polska w okresie transformacji społeczno-ustrojowej, w: *Rodzina w zmieniającym się społeczeństwie*, red. P. Kryczka, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1997.
113. Tyszką Z., Rodzina we współczesnym świecie, „Seria Socjologia”, nr 31, Instytut Socjologii, Wyd. Naukowe UAM, Poznań 2003.
114. Tyszką Z., System metodologiczny poznańskiej szkoły socjologicznych badań nad rodziną. Stan aktualny, Instytut Socjologii, Wyd. Naukowe UAM, Poznań 1997.
115. Tyszką Z., *Z metodologii badań socjologicznych nad rodziną*, Ministerstwo Edukacji Narodowej, Poznań 1991.

116. van de Kaa D. J. , Demographies in transition: an essay on continuity and discontinuity in value change, w: Praca zbiorowa pod red. J. Józwiak, I.E. Kotowska, Population of Central and Eastern Europe: Challenges and Opportunities, ZWS, Warszawa 2003.
117. van de Kaa D.J., The second demographic transition revisited: Theories and expectations, w: Population and family in the low countries 1993: Late fertility and other current issues, red. G.C.N. Beets, R.L. Ciquet, G. Dooghe, J. de Jong Gierveld, NIDI-CBGS Publications, nr 30, Swets & Zeitlinger B.V., Amsterdam - Lisse 1994.
118. Warman H., Prawo o rozwodzie i separacji: przepisy kodeksów obowiązujących i ustaw związkowych, orzecznictwo sądowe austriackie, rosyjskie i polskie, Księgarnia Prawnicza, Warszawa 1939.
119. Wieczorek M., Demograficzne, społeczne i ekonomiczne uwarunkowania rozwodów w Polsce, „Monografie i Opracowania”, nr 325, Instytut Statystyki i Demografii, SGPiS, Warszawa 1990.
120. Wieczorek M., Zmiany procesu rozpadu małżeństw, w: Przemiany demograficzne w Polsce w latach 90-tych w świetle koncepcji drugiego przejścia demograficznego, red. I.E. Kotowska, „Monografie i Opracowania”, nr 461, SGH, Warszawa 1999.
121. Wierchosławski S., Praktyczne znaczenie badań demograficznych w odniesieniu do rodziny, w: Badania nad rodziną a praktyka społeczna, red. Z. Tyszka, Wyd. „Pomorze”, Bydgoszcz 1988.
122. Wojciszke B., Psychologia miłości. Intymność. Namiętność. Zaangażowanie, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 1998.
123. Wróblewska W., Styl życia i wartości, w: Polityka ludnościowa – cele, rozwiązania, opinie, Raport z badania finansowanego przez KBN, grant 5H02B 020 20, red. I.E. Kotowska, Instytut Statystyki i Demografii, SGH, Warszawa 2003.
124. Wstęp do demografii, red. G. Acsádi, tłum. E. Juhasz-Dąbrowska, PWE, Warszawa 1967.
125. Wybrane zagadnienia patologii rodziny, red. M. Jarosz, „Statystyka Polski”, nr 72, GUS, Warszawa 1976.
126. Zawadzki B., Z współczesnej psychologii amerykańskiej, Polskie Archiwum Psychologii, t. 7, 1934/35.
127. Zdrojewski E.Z., Cychowska A., Procesy demograficzne w Polsce na przełomie XX i XXI wieku, w: Systemy wartości a procesy demograficzne, red. K. Slany, A. Małek, I. Szczepaniak-Wiecha, t. 15, Rządowa Rada Ludnościowa, Instytut Socjologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2003.
128. Zeliaś A., Taksonomiczna analiza przestrzennego zróżnicowania życia w Polsce w ujęciu dynamicznym, Wyd. Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Kraków 2000.

129. Ziółkowski M., Społeczno-kulturowy kontekst kondycji moralnej społeczeństwa polskiego, w: Kondycja moralna społeczeństwa polskiego, red. J. Mariański, Komitet Socjologii PAN, Wyd. WAM, Kraków 2002.

Artykuły

1. Adamski F., Katolicyzm polski i jego uwarunkowania, „Comunnio” 1983, nr 6(18), Międzynarodowy Przegląd Teologiczny, Wyd. „Pallottinum”.
2. Avramov D., Cliquet R., The International Population Policy Acceptance Survey database (IPPAS): opportunities for data analysis, „Studia Demograficzne” 2005, nr 2(148), Komitet Nauk Demograficznych PAN.
3. Becker G.S., Landes E.M., Michael R.T., An economic analysis of marital instability, „Journal of Political Economy” 1977, nr 6, vol. 85, University of Chicago.
4. Bloom B.L., Asher S.J., White S.W., Marital disruption as a stressor: A review and analysis, „Psychological Bulletin” 1978, nr 85.
5. Bogacka H., Przyczyny rozwodów – wyniki ankiety, „Wiadomości Statystyczne” 1968, nr 12 (91), GUS.
6. Bogacka H., Przyczyny rozwodów. Wyniki badania ankietowego przyczyn rozkładu małżeństw przeprowadzonego w listopadzie 1967 r., „Studia i Prace Statystyczne” 1968, nr 14, GUS.
7. Bogacka H., Rozwody w latach 1949-1966, „Studia i Prace Statystyczne” 1968, nr 11, GUS.
8. Bogacka H., Rozwody w Polsce, w: Ludność, GUS, Warszawa 1972.
9. Bogacka H., Sobieszak A., Przyczyny rozwodów w świetle badania ankietowego, „Wiadomości Statystyczne” 1975, nr 5 (168), GUS.
10. Bogacka H., Sobieszak A., Rozwody w Polsce w latach 1950-1974 w świetle badań statystycznych, w: Wybrane zagadnienia patologii rodziny, red. M. Jarosz, „Statystyka Polski”, nr 72, GUS, Warszawa 1976.
11. Bora K.M., Rozwody w Europie w latach 1950-1980, „Wiadomości Statystyczne” 1984, nr 3, GUS.
12. Budny W., Prawne aspekty rozvodu, 2007 [on line], <http://www.wstroneojca.pl/> [dostęp 30.06.2008].
13. Cherlin A., The effect of children on marital dissolution, „Demography” 1977, nr 3.
14. Chester R., Divorce and consequences for society, XIXth CFR International Seminar on Divorce and Remarriage, Leuven, Belgium, August - September, 1981.

15. Clark S.J., Law, property and marital dissolution, "Economic Journal" 1999, nr 109 (March).
16. Cooper H.M., Scientific guidelines for conducting integrative research reviews, "Review of Educational Research" 1982, vol. 52, nr 2.
17. Coser L., Społeczne funkcje konfliktu, w: Lektury studenckie, Zeszyt 4-5-6, In Plus, Warszawa 1989.
18. Dąbrowska Z., Małżeństwo jako wartość. Studium Empiryczne, „Małżeństwo i Rodzina” 2003, nr 1 [on line], <http://www.malzenstwoirodzina.republika.pl/> [dostęp 30.06.2008].
19. Dronkers J., Härkönen J., Stability and change in the educational gradient of divorce. A comparison of seventeen countries, "European Sociological Review" 2006, vol. 22, nr 5 [on-line], s. 501-517, <http://www.eui.eu/Personal/Dronkers> [dostęp 31.12.2009].
20. Edwards J.N., Saunders J.M., Coming apart: A model of the marital dissolution decision, "Journal of Marriage and the Family" 1981, May.
21. Egger M., Smith G.D., Phillips A.N., Meta-analysis: principles and procedures, "British Medical Journal" 1997, nr 7121, vol. 315.
22. Fella G., Manzini P., Mariotti M., Does divorce law matter?, "Journal of the European Economic Association" 2004, nr 2 (4).
23. Fiejdasz K., Romanowska K., Rozwiedli się i zawarli nowe małżeństwa. Teraz wspólnie z tłumem dzieci tworzą związki, których nie potrafimy nawet nazwać, "Newsweek - Polska", 25 listopada 2001.
24. Florczak W., Makroekonomiczne uwarunkowania płodności w Polsce. Próba kwantyfikacji, „Studia Demograficzne” 2008, nr 1-2(153-154), Komitet Nauk Demograficznych PAN.
25. Frątczak E., Family and fertility in Poland – Changes during the transition period, Paper presented at the PIE International Workshop on "Demographic Changes and Labor Markets in Transition Economies", Tokyo, 20-21 February 2004, <http://www.ier.hit-u.ac.jp/pie/Japanese/seminar/workshop040220/Fraticzak.pdf> [dostęp 01.09.2008].
26. Frątczak E., Sienkiewicz K., Ptak-Chmielewska A., Fertility, family formation and dissolution: Comparing Poland and Estonia 1989-2005, "Studia Demograficzne” 2007, nr 1(151), Komitet Nauk Demograficznych PAN.
27. Frątczak E., Union disruption in Poland, Paper presented at: "The Second Conference of the European Research Network on Divorce", Tilburg University, 13-14 November 2003; <http://www.eui.eu/Personal/Dronkers/Divorceconference2003.htm> [dostęp 06.07.2009].

28. Galant B., Wartości jako obiekty szczególnego rodzaju postaw, „Studia Socjologiczne” 1979, nr 3.
29. Gerstel N., Divorce an stigma, „Social Problems” 1987, vol. 34, nr 2.
30. Glass G.V., Meta-analysis at 25, Paper presented to: Office of Special Education Programs Research Project Directors' Conference, U.S. Department of Education, Washington D.C., 15 July 1999, <http://glass.ed.asu.edu/gene/papers/meta25.html> [dostęp 15.01.2010].
31. Glass G.V., Primary, secondary, and meta-analysis of research, “Educational Researcher” 1976, vol. 5, nr 10.
32. González L., Viitanen T.K., The effect of divorce laws on divorce rates in Europe, “Sheffield Economic Research Paper Series” 2006, nr 2006003 (March).
33. Grabiński T., Metody określania charakteru zmiennych w wielowymiarowej analizie porównawczej, Zeszyt Naukowy nr 213, Wyd. Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Kraków 1985.
34. Harańczyk G., Analiza skupień na przykładzie segmentacji nowotworów [on line], StatSoft Inc., Kraków 2005, <http://www.statsoft.pl/czytelnia/medyczne/wprowmedyczne.html> [dostęp 01.09.2008].
35. Hellwig Z., Zastosowanie metody taksonomicznej do typologicznego podziału krajów ze względu na poziom ich rozwoju oraz zasoby i strukturę wykwalifikowanych kadr, „Przegląd Statystyczny” 1968, z. 4.
36. Hill G.W., Tarver J.D., Marriage and divorce trends in Wisconsin 1915-1945, “The Milbank Memorial Fund Quarterly” 1952, nr 1.
37. Höhn Ch., Aim and structure of the DIALOG Project, “Studia Demograficzne” 2005, nr 2(148), Komitet Nauk Demograficznych PAN.
38. Höhn Ch., Overview, The changing relationship between socio-economic characteristics and demographic behaviour, JUSSP International Population Conference, Florence 1985, t. 4, Liege 1985.
39. Ignatczyk W., Postawy młodzieży akademickiej miasta Poznania wobec instytucji małżeństwa, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2005, z. 4.
40. Jabkowski P., Testowanie hipotez – testy nieparametryczne dla dwóch grup porównawczych [on line], http://www.socjologia.amu.edu.pl/pliki/pracownicy/65/10_Testy%20nieparametryczne%20-%20dla%20dwóch%20grup%20porównawczych.pdf [dostęp 31.03.2009].
41. Jałowiecki S., O pojęciu wartości i strukturze systemu wartości, „Prakseologia” 1974, nr 3.

42. Karney B.R., Bradbury T.N., The longitudinal course of marital quality and stability: A review of theory, method, and research, "Psychological Bulletin" 1995, nr 118.
43. Kawula S., Szkic do portretu rodziny diasporowej, „Małżeństwo i Rodzina” 2003, nr 2 [on line], <http://www.malzenstwoirodzina.republika.pl/> [dostęp 30.06.2008].
44. Kitson G.C., Babri K.B., Roach M.J., Who divorces and why: a review, "Journal of Family Issues" 1985, vol. 6, nr 3.
45. Koo H.P., Janovitz B.K., Interrelationships between fertility and marital dissolution: Results of a simultaneous logit model, "Demography" 1983, nr 2.
46. Kopczyńska D., Zastosowanie wielowymiarowej analizy porównawczej w badaniu postaw społeczeństwa polskiego wobec rozwodów, w: Wpływ procesów demograficznych na kształtowanie stanu i struktury zasobów ludzkich – stan aktualny i perspektywy. Konferencja Naukowa Sekcji Analiz Demograficznych, 26-28 września 2007 r. w Niedzicy, Referaty cz. I, Zeszyt Sekcji Analiz Demograficznych nr 18/2008, [on-line] <http://www.ae.krakow.pl/~demograf/Publikacje/SAD18.pdf> [dostęp 30.06.2009].
47. Kotowska I.E., Zmiany modelu rodziny. Polska – kraje europejskie, „Polityka Społeczna” 2002, nr 4.
48. Kowalska I., Wróblewska W., Intergenerational changes in the value system in Europe, w: Ch. Höhn, D. Avramov, I.E. Kotowska (red.), Pople, population change and policies: lessons from the Population Policy Acceptance Study, vol. 1., "European Studies of Population", nr 16, Springer Science - Business Media B.V. 2008.
49. Krokoff L.J., Gottman J.M., Haas S.D., Validation of a global rapid couples interaction scoring system, "Behavioral Assessment" 1989, nr 11.
50. Kryczka P., Rozwód w opinii społecznej, „Studia Socjologiczne” 1999, nr 1.
51. Kryczka P., Rozwód: wyzwanie wobec norm społecznych, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1985, z. 3.
52. Kuciarska-Ciesielska M., Motywy zawarcia małżeństwa a rozwodu, „Wiadomości Statystyczne” 1992, nr 12 (379), GUS.
53. Kuciarska-Ciesielska M., Przyczyny rozwodów, „Wiadomości Statystyczne” 1993, nr 1(380), GUS.
54. Kuciarska-Ciesielska M., Rozwody i separacje, „Wiadomości Statystyczne” 2003, nr 10, GUS.
55. Latuch K., Ankiety badawcze demograficzne w systemie statystyki publicznej w Polsce w latach 1963-1995, „Biuletyn Informacyjny Polskiego Towarzystwa Demograficznego” 1999, nr 18/B.

56. Levinger G., A social psychological perspective on marital dissolution, "Journal of Social Issues" 1976, nr 32.
57. Levinger G., Marital cohesiveness and dissolution: An integrative review, "Journal of Marriage and the Family" 1965, nr 27, February.
58. Lloyd S., Cate R., Attributions associated with significant turning points in premarital relationships development and dissolution, "Journal of Personal and Social Relationships" 1985, vol. 2, nr 4.
59. Malicki A., Noculak J., Rozwód – refleksje prawno-społeczne, „Palestra” 2003, nr 9-10.
60. Markowska D., Rodzina jako wartość u młodzieży w wieku prematrymonialnym, Raport z tematu 11.5.4.02., Archiwum badań PW 11.5.04, Instytut Statystyki i Demografii, SGPiS, Warszawa - Poznań 1983, nr 165a.
61. Mazurkiewicz J., Separacja bez uprzedzeń. Idea i rzeczywiste potrzeby, „Rzeczpospolita”, 24 października 1993, nr 250.
62. Moore K.A., Waite L.J., Marital dissolution, early motherhood and early marriage, "Social Forces" 1981, nr 60.
63. Notestein F.W., Some implications of population change for Post-War Europe, Proceedings of the American Philosophical Society, vol. 87, nr 2, Symposium on Post-War Problems, Aug. 16, 1943.
64. Nowakowska I., W sprawie definicji pojęcia postawy, „Studia Socjologiczne”, 1975, nr 2.
65. O'Rourke K., An historical perspective on meta-analysis: dealing quantitatively with varying study results, "Journal of the Royal Society of Medicine" 2007, vol. 100, nr 12.
66. Okólski M., Refleksje nad mechanizmem przejścia demograficznego, "Studia Demograficzne" 1987, nr 2.
67. Peters H.E., Marriage and divorce: Informational constraints and private contracting, "American Economic Review" 1986, nr 3, vol. 76.
68. Peters H.E., Marriage and divorce: Reply, "American Economic Review" 1992, nr 3, vol. 82.
69. Philipov D., Low fertility in Central and Eastern Europe: Culture or economy?, Paper presented at the IUSSP Seminar on "International Perspectives on Low Fertility: trends, theories and policies", Tokyo, 21-23 March 2001.
70. Podogrodzka M., Bezrobocie a proces zawierania małżeństw w ujęciu przestrzennym w Polsce w latach 1990-1998, „Studia Demograficzne” 2003, nr 2(144), Komitet Nauk Demograficznych PAN.

71. Pszczółkowska D., Europa się rozwodzi, „Gazeta Wyborcza”, 8.10.2007, nr 235.5543.
72. Reher D.S., Family ties in Western Europe: persistent contrasts, “Population and Development Review” 1998, nr 24.
73. Rosset E., Dezintegracja małżeństw a rozwody, „Kultura i społeczeństwo” 1964, nr 3.
74. Rosset E., Rozwody, „Więź” 1973, nr 1.
75. Rosset E., Rozwody, PWE, Warszawa 1986.
76. Rosset E., Społeczne aspekty problemu rozwodów, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1981, z. 4.
77. Roussel L., Sociographie du divorce et divortialité, „Population” 1993, nr 4.
78. Rutkowski J., Wykształcenie a perspektywy rynku pracy, „Nauka i Szkolnictwo Wyższe” 1996, nr 7.
79. Rydzewski P., Demograficzne korelaty rozwodów, „Studia Demograficzne” 1992, nr 1.
80. Rydzewski P., Metody doboru próby w badaniach nad rozwodami, „Studia Demograficzne” 2004, nr 1.
81. Rydzewski P., Modele i typologie procesu rozwodowego, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1991, nr 1.
82. Rydzewski P., Przyczyny rozwodów, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1991, nr 4.
83. Rydzewski P., Rozwód – zjawisko wielowymiarowe, „Studia Demograficzne” 1994, nr 3.
84. Rydzewski P., Rozwód w cyklu życia rodziny, „Studia Demograficzne” 1992, nr 3.
85. Rydzewski P., Rozwód w opinii społecznej w latach 1990, „Studia Demograficzne” 1999, nr 1.
86. Rydzewski P., Rozwód w perspektywie teorii wymiany społecznej, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1990, nr 2.
87. Rydzewski P., Ryzyko rozpadu małżeństw w Polsce. Empiryczne implikacje teorii Levingera, „Studia Demograficzne” 2002, nr 1.
88. Rydzewski P., Typ procesu rozwodowego a przystosowanie porozwodowe kobiet ze środowisk wielkomiejskich na przykładzie Lublina, „Studia Demograficzne” 1998, nr 3.
89. Rydzewski P., Zdrowotne i psychologiczne konsekwencje rozwodów, „Studia Demograficzne” 1997, nr 1.

90. Ryguła P., Historyczny kontekst debaty na temat projektu nowego prawa małżeńskiego w Polsce międzywojennej, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 2001, nr 34.
91. Strzelecki Z., Demograficzne czynniki zmian w modelu rodziny w Polsce, w: Polska a Europa. Procesy demograficzne u progu XXI wieku, red. A. Organiściak-Krzykowska, t. X, I Kongres Demograficzny w Polsce, Rządowa Rada Ludnościowa, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Olsztyn 2003.
92. Strzembosz A., O zrównaniu w prawie rodzinnym wierzących z niewierzącymi, „Rzeczpospolita”, 5 stycznia 1992, nr 12.
93. Suwart J., Konflikty małżeńskie w świetle badań socjologicznych, „Problemy Rodziny” 1967, nr 2/34.
94. Thompson W.S., Population, “The American Journal of Sociology” 1929, vol. 34, nr 6, May.
95. Thornton A., Children and marital stability, “Journal of Marriage and the Family” 1977, vol. 39.
96. Tyszka Z., Socjologiczne badania nad rodziną z uwzględnieniem dyscyplinarnej współpracy, „Kultura i Społeczeństwo” 1980, nr 1-2.
97. Uunk W., Kalmijn M., 2002, Welfare state regimes and the economic consequences of separation: Evidence from the European Household Panel Survey, 1994-1998, referat wygłoszony na konferencji „Divorce in Cross-National Perspective: A European Research Network”, European University Institute, Florencja 14-15, November 2002.
98. van de Kaa D.J., Europe’s second demographic transition, “Population Bulletin” 1987, vol. 42, nr 1, Population Reference Bureau, Inc., Washington DC.
99. Wagner M., Weiss B., A meta-analysis of German research on divorce risks, Paper presented at the conference: „Divorce in Cross-National Perspective: A European Research Network”, European University Institute, Florence, 14-15 November 2002.
100. Wagner M., Weiss B., Divorce risks in Europe: An overview, Paper presented at: “The Second Conference of the European Research Network on Divorce”, Tilburg University, 13-14 November 2003.
101. Wagner M., Weiss B., Frequency of conflict, conflict behaviour and relationship stability [draft], Paper presented at: “Fifth Meeting of the European Network for the Sociological and Demographic Study of Divorce”, London School of Economics, 17-18 September 2007, <http://www.eui.eu/Personal/Dronkers/Divorce/Divorceconference2007/Wagner.pdf> [dostęp 15.01.2010].
102. Wagner M., Weiss B., On the variation of divorce risks in Europe: a meta-analysis, Paper presented at: “The Third Conference of the European Research Network on Divorce”, University of Cologne, 2-4 December 2004.

103. Wieczorek M., Czynniki determinujące rozwody w Polsce – analiza ekonometryczna, „Studia Demograficzne” 1990, nr 3.
104. Wierchosławski S., Badania nad rodziną w poznańskim środowisku naukowym, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1985, z. 3.
105. Wierchosławski S., Przeobrażenia demograficzne współczesnej Europy i perspektywy jej rozwoju, w: Studia Europejskie, red. R. Domański, Zeszyt Naukowy nr 211, Wyd. Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 1993.
106. Wierchosławski S., Wielodyscyplinarność i interdyscyplinarność badań zjawisk demograficznych, „Studia Demograficzne” 1988, nr 4.
107. Zarzycki Z., Zarys instytucji separacji małżeńskiej na ziemiach polskich od 1918 do 2000 r., w: Przez tysiąclecia: państwo – prawo – jednostka. Materiały ogólnopolskiej konferencji historyków prawa, Ustroń 17-20 września 2000 r., red. A. Lityński, M. Mikołajczyk, t. II, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2001.
108. Żółkowski J., Kryzys wartości, „Comunnio” 1983, nr 6(18), Międzynarodowy Przegląd Teologiczny, Wyd. „Pallottinum”.
109. Żuradzki T., Miłość, małżeństwo i matematyka [on line], <http://wyborcza.pl/1,75248,1913212.html> [dostęp 13.02.2006].

Internet

1. Elektroniczny Podręcznik *STATISTICA PL* [on line], StatSoft Inc., Kraków 2006, <http://www.statsoft.pl/textbook/stathome.html> [dostęp 01.09.2008].
2. European Community Household Panel, <http://circa.europa.eu/irc/dsis/echpanel/info/data/information.html>, [dostęp 06.07.2009].
3. European University Institute, Florence, <http://www.eui.eu/Personal/Dronkers/DivorceandInequality.htm> [dostęp 06.07.2009].
4. Hague Conference on Private International Law (HCCH), http://www.hcch.net/index_en.php?act=conventions.status&cid=80#mem [dostęp 15.02.2010].
5. Internetowa Encyklopedia, [http://pl.wikipedia.org/wiki/Polska_reforma_administracyjna_\(1999\)](http://pl.wikipedia.org/wiki/Polska_reforma_administracyjna_(1999)) [dostęp 10.11.2008].
6. Internetowa Encyklopedia, http://pl.wikipedia.org/wiki/Unia_Europejska [dostęp 31.12.2009].
7. Internetowy System Aktów Prawnych, <http://isap.sejm.gov.pl/index.jsp> [dostęp 01.03.2010].

8. Powstanie międzynarodowe prawo rozwodowe? [on line], http://www.wiadomosci24.pl/artykul/powstanie_miedzynarodowe_prawo_rozwodowe_78982.html [dostęp 18.10.2008].
9. Practical problems resulting from the non-harmonization of choice of law rules in divorce matters – Final Report, T.M.C. Asser Instituut, Hague, December 2002, http://ec.europa.eu/civiljustice/publications/docs/divorce_matters_en.pdf [dostęp 30.06.2008].
10. Rozwód – Prawo międzynarodowe [on line], Europejska Sieć Sądownicza ds. cywilnych i handlowych, http://ec.europa.eu/civiljustice/divorce/divorce_int_pl.htm [dostęp 10.12.2007].
11. Rozwód – Prawo wspólnotowe [on line], Europejska Sieć Sądownicza ds. cywilnych i handlowych, http://ec.europa.eu/civiljustice/divorce/divorce_ec_pl.htm [dostęp 11.07.2007].
12. Serwis internetowy Europejskiej Sieci Sądowniczej ds. cywilnych i handlowych, <http://ec.europa.eu/civiljustice/divorce/> [dostęp 30.06.2008].
13. Serwis internetowy instytutu Bundesinstitut für Bevölkerungsforschung, <http://www.bib-demographie.de/ppa/IndexDialogStart.htm> [dostęp 31.01.2009].
14. Study to inform a subsequent Impact Assessment on the Commission proposal on jurisdiction and applicable law in divorce matters – Draft Final Report to the European Commission, European Policy Evaluation Consortium (EPEC), Brussels, April 2006, http://ec.europa.eu/justice_home/news/consulting_public/divorce_matters/study.pdf [dostęp 30.06.2008].
15. Zharmonizowane prawo w sprawach międzynarodowych małżeństw, Komunikat Prasowy Parlamentu Europejskiego [on line] <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?language=PL&type=IM-PRESS&reference=20081020IPR40047> [dostęp 21.10.2008].

Akty prawne

1. Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch (ABGB) z 1811 r.
2. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB) z 1896 r., t. 4, Familienrecht.
3. Dekret z dnia 25 września 1945 r. Prawo małżeńskie, Dz. U. 1945, nr 48, poz. 270.
4. Kodeks Prawa Kanonicznego promulgowany dnia 25 stycznia 1983 r. przez Jana Pawła II konstytucją apostolską *Sacre disciplinae leges*.
5. Kodeks Prawa Kanonicznego promulgowany dnia 27 maja 1917 r. przez Benedykta XV bullą *Providentissima Mater Ecclesia*.

6. Konwencja o uznawaniu rozwodów i separacji sporządzona w Hadze dnia 1 czerwca 1970 r., Dz. U. 2001, nr 53, poz. 561.
7. Oświadczenie rządowe z dnia 14 września 1929 r. w sprawie przystąpienia Rzeczypospolitej Polskiej do konwencji dotyczącej uregulowania kolizyj ustawodawstw i jurysdykcji w zakresie rozvodu i rozłączenia co do stołu i łoża, podpisanej w Hadze dnia 12 czerwca 1902 r., Dz. U. 1929, nr 80, poz. 595.
8. Prawo o małżeństwie z dnia 24 czerwca 1836 r., Dziennik Praw Królestwa Polskiego, Dz. P. t. 18.
9. Projekt Prawa Małżeńskiego uchwalony przez Komisję Kodyfikacyjną w dniu 28 maja 1929 r., t. 1, z. 1, Wyd. Komisji Kodyfikacyjnej RP, Podsekcja Prawa Cywilnego, Warszawa 1931.
10. Rozporządzenie Rady (WE) nr 1347/2000 z dnia 29 maja 2000 r. w sprawie jurysdykcji, uznawania i wykonywania orzeczeń w sprawach małżeńskich i w sprawach dotyczących odpowiedzialności rodzicielskiej za dzieci obojga małżonków.
11. Rozporządzenie Rady (WE) nr 2116/2004 z dnia 2 grudnia 2004 r. zmieniające rozporządzenie Rady (WE) nr 2201/2003 dotyczące jurysdykcji oraz uznawania i wykonywania orzeczeń w sprawach małżeńskich oraz w sprawach dotyczących odpowiedzialności rodzicielskiej, uchylające rozporządzenie (WE) nr 1347/2000, w zakresie umów ze Stolicą Apostolską.
12. Rozporządzenie Rady (WE) nr 2201/2003 z dnia 27 listopada 2003 r. dotyczące jurysdykcji oraz uznawania i wykonywania orzeczeń w sprawach małżeńskich oraz w sprawach dotyczących odpowiedzialności rodzicielskiej, uchylające rozporządzenie (WE) nr 1347/2000.
13. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 14 września 1922 r. w przedmiocie organizacji sądownictwa na Spiszu i Orawie i rozciągnięcia na ten obszar mocy obowiązującej niektórych ustaw i rozporządzeń, Dz. U. 1922, nr 90, poz. 833.
14. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 31 maja 2001 r. w sprawie utworzenia, ustalenia granic i zmiany nazw powiatów oraz zmiany siedziby władz powiatu, Dz. U. 2001, nr 62, poz. 631.
15. Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. Kodeks postępowania cywilnego, Dz. U. 1964, nr 43, poz. 296.
16. Ustawa z dnia 19 grudnia 1975 r. o zmianie ustawy Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Dz. U. 1975, nr 45, poz. 234.
17. Ustawa z dnia 21 maja 1999 r. o zmianie ustawy Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Kodeks cywilny, Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. 1999, nr 52, poz. 532.

18. Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Dz. U. 1964, nr 9, poz. 59 z późn. zm.
19. Ustawa z dnia 27 czerwca 1950 r. Kodeks rodzinny, Dz. U. 1950, nr 34, poz. 308.
20. Ustawa z dnia 28 listopada 2003 r. o świadczeniach rodzinnych, Dz. U. 2003, nr 228, poz. 2255, art. 11 a.
21. Wniosek Komisji dotyczący rozporządzenia Rady zmieniającego rozporządzenie (WE) nr 2201/2003 w odniesieniu do jurysdykcji i wprowadzającego zasady dotyczące prawa właściwego w sprawach małżeńskich, COM/2006/0399 (wersja ostateczna) z dnia 17 lipca 2006 r.
22. Wytyczne Sądu Najwyższego z dnia 28 maja 1955 r., I CO 5/55, OSN 1955, poz. 46.
23. Zielona Księga dotycząca prawa właściwego i właściwości sądów w sprawach rozwodowych, COM/2005/0082 (wersja ostateczna) z dnia 14 marca 2005 r.
24. Zwód Praw Cesarstwa Rosyjskiego z 1832 r., t. 10, część 1.

Źródła danych

1. Aktywność ekonomiczna ludności Polski, IV kwartał 2001, Informacje i opracowania statystyczne, GUS, Warszawa 2002.
2. Biuletyn nr 49, Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa 2005.
3. Cichomski B., Jerzyński T., Zieliński M., Polski Generalny Sondaż Społeczny: struktura skumulowanych wyników badań 1992-2005, Instytut Studiów Społecznych, UW, Warszawa 2006.
4. Cichomski B., Jerzyński T., Zieliński M., Polskie Generalne Sondaże Społeczne: skumulowany komputerowy zbiór danych 1992-2008, Instytut Studiów Społecznych, UW, Warszawa 2009.
5. Cichomski B., Jerzyński T., Zieliński M., Polskie Generalne Sondaże Społeczne: struktura skumulowanych wyników badań 1992-2008, Instytut Studiów Społecznych, UW, Warszawa 2009.
6. Demografia 1971, GUS, Warszawa 1971.
7. Demografia 1991, GUS, Warszawa 1991.
8. Demographic statistics: Definitions and methods of collection in 31 European countries, Population and Social Conditions, Working Papers and Studies 3/2003/E/no25, European Commission, Luxembourg 2003.
9. Gospodarstwa domowe i rodziny, Narodowy Spis Powszechny 2002, GUS, Warszawa 2003.

10. Internetowa baza Archiwum Danych Społecznych, <http://www.ads.org.pl/pobieranie-zbioru-danych.php?id=53> [dostęp 01.07.2009].
11. Internetowa baza Bank Danych Regionalnych GUS, http://www.stat.gov.pl/bdr_n/app/strona.indeks2 [dostęp 01.10.2008].
12. Internetowa baza danych Czech Statistical Office (CSO): <http://www.czso.cz/csu/2009edicniplan.nsf/engp/4019-09> [dostęp 01.10.2009].
13. Internetowa baza danych demograficznych GUS, <http://www.stat.gov.pl/demografia/index.html> [dostęp 31.01.2009].
14. Internetowa baza europejskich danych statystycznych Eurostat, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu> [dostęp 01.10.2008].
15. International Population Policy Acceptance Survey (IPPAS), Codebook (corrected), DIALOG, Workpackage 2, Deliverable 6, Brussel, May 2005.
16. International Population Policy Acceptance Survey (IPPAS), Database (corrected), DIALOG, Workpackage 2, Deliverable 9, Brussel, May 2005.
17. Ludność. Stan i struktura demograficzno-społeczna, Narodowy Spis Powszechny 2002, GUS, Warszawa 2003.
18. Narodowy Spis Powszechny, Gospodarstwa domowe i rodziny, Polska, Materiały i opracowania statystyczne NSP 1988, GUS, Warszawa 1990.
19. Narodowy Spis Powszechny, Struktura demograficzna i społeczno-zawodowa ludności, Polska, Materiały i opracowania statystyczne NSP 1988, GUS, Warszawa 1990.
20. Polityka ludnościowa – cele, rozwiązania, opinie, Raport z badania finansowanego przez KBN, grant 5H02B 020 20, red. I.E. Kotowska, Instytut Statystyki i Demografii, SGH, Warszawa 2003.
21. Podstawowe informacje o rozwoju demograficznym Polski w latach 2000-2009, Notatka informacyjna, Departament Badań Demograficznych GUS, Warszawa 2010.
22. Population Statistics. Edition 2006, Eurostat, Office for Official Publications of the European Communities, Luxemburg 2006.
23. Powiaty w Polsce, GUS, Warszawa 2007.
24. Produkt krajowy brutto i dochody ludności według województw w 1992 r., cz. 1, Metodologia i wyniki badania, red. L. Zienkowski, Zakład Badań Statystyczno-Demograficznych GUS i PAN, Warszawa 1994.
25. Przyczyny rozwodów – wyniki badania 1974, „Tablice Wynikowe”, GUS, Warszawa 1975.

26. Raport o sytuacji polskich rodzin, Pełnomocnik Rządu ds. Rodziny i Kobiety, Warszawa 1995.
27. Recent demographic developments in Europe 2004, Council of Europe Publishing, Strasbourg Cedex 2005.
28. Report on the evolution of the family in Europe 2007 [on line], Institute for Family Policies IPF, Madrid 2007, www.ipfe.org [dostęp 31.12.2007].
29. Report on the evolution of the family in Europe 2009 [on line], Institute for Family Policies IPF, Madrid 2009, www.ipfe.org [dostęp 31.12.2009].
30. Rocznik Demograficzny 1995, GUS, Warszawa 1995.
31. Rocznik Demograficzny 2002, GUS, Warszawa 2002.
32. Rocznik Demograficzny 2007, GUS, Warszawa 2007.
33. Rocznik Demograficzny 2009, GUS, Warszawa 2009.
34. Rocznik Statystyczny Województw 1991, GUS, Warszawa 1991.
35. Rocznik Statystyczny Województw 2007, GUS, Warszawa 2007.
36. Rodzina w Polsce w okresie transformacji społeczno-gospodarczej, GUS, Warszawa 1994.
37. Sytuacja demograficzna Polski. Raport 2003, Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa 2004.
38. Sytuacja demograficzna Polski. Raport 2004, Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa 2006.
39. Sytuacja demograficzna Polski. Synteza raportu 2005-2006, Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa 2007.
40. Uwarunkowania zachowań prokreacyjnych rodzin polskich, GUS, Warszawa 1997.
41. Zdaniewicz W., Kościół katolicki w Polsce 1987, Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC, Poznań-Warszawa 1989.
42. Zdaniewicz W., Praktyki niedzielne [on-line], <http://www.iskk.ecclesia.org.pl/praktyki-niedzielne.htm> [dostęp 31.10.2008].

Spis tabel

1.1.	Warunki orzeczenia rozwodu w krajach UE-27	33
1.2.	Typy procesów rozwodowych	48
1.3.	Koncepcja wyjaśniania przemian drugiego przejścia demograficznego	59
2.1.	Struktura według wieku, płci i miejsca zamieszkania w populacji generalnej (w %, stan na 31.12.2001) oraz w próbie PPA2 z 2001 r.	93
2.2.	Ocena zgodności wskaźników struktury według wieku, płci i miejsca zamieszkania w populacji generalnej (stan na 31.12.2001) oraz w próbie PPA2 z 2001 r.	93
2.3.	Ocena zgodności rozkładów według wieku, płci i miejsca zamieszkania w populacji generalnej (stan na 31.12.2001) oraz w próbie PPA2 z 2001 r.	94
2.4.	Struktura według wieku, płci i miejsca zamieszkania w populacji generalnej (w %, stan na 31.12.1994) oraz w próbie PGSS z 1994 r.	95
2.5.	Ocena zgodności wskaźników struktury według wieku, płci i miejsca zamieszkania w populacji generalnej (stan na 31.12.1994) oraz w próbie PGSS z 1994 r.	95
2.6.	Ocena zgodności rozkładów według wieku, płci i miejsca zamieszkania w populacji generalnej (stan na 31.12.1994) oraz w próbie PGSS z 1994 r.	96
2.7.	Struktura według wieku, płci i miejsca zamieszkania w populacji generalnej (w %, stan na 31.12.2002) oraz w próbie PGSS z 2002 r.	97
2.8.	Ocena zgodności wskaźników struktury według wieku, płci i miejsca zamieszkania w populacji generalnej (stan na 31.12.2002) oraz w próbie PGSS z 2002 r.	97
2.9.	Ocena zgodności rozkładów według wieku, płci i miejsca zamieszkania w populacji generalnej (stan na 31.12.2002) oraz w próbie PGSS z 2002 r.	98
3.1.	Rozwody w Polsce w latach 1946-2008	128
3.2.	Wybrane współczynniki natężenia rozwodów w Polsce w latach 1946-2008.....	133
3.3.	Małżeństwa zawarte i rozwiązane w Polsce w latach 1946-2008.....	134-135
3.4.	Wybrane charakterystyki separacji w Polsce w latach 2000-2008	142
3.5.	Rozwody według wieku małżonków w momencie zawarcia małżeństwa w Polsce w latach 1960-2008	145
3.6.	Rozwody według wieku małżonków w momencie wniesienia powództwa w Polsce w latach 1960-2008	147
3.7.	Rozwody według okresu trwania małżeństwa w Polsce w latach 1960-2008	148

3.8. Rozwody według okresu trwania małżeństwa oraz wieku małżonków w momencie zawierania małżeństwa w Polsce w 1990 r.	150
3.9. Rozwody według okresu trwania małżeństwa oraz wieku małżonków w momencie zawierania małżeństwa w Polsce w 2006 r.	151
3.10. Rozwody według poziomu wykształcenia małżonków w Polsce w latach 1975-2008	154
3.11. Ludność w wieku 15 lat i więcej według poziomu wykształcenia w Polsce w 1988 i 2002 r.	154
3.12. Rozwody według poziomu wykształcenia małżonków w Polsce w 1990 r.	156
3.13. Rozwody według poziomu wykształcenia małżonków w Polsce w 2006 r.	156
3.14. Ludność według głównego źródła utrzymania w Polsce w 1988 i 2002 r.	158
3.15. Rozwody według głównego źródła utrzymania małżonków w Polsce w 1995 r.	158
3.16. Rozwody według głównego źródła utrzymania małżonków w Polsce w 2006 r.	159
3.17. Rozwody według przyczyn rozkładu pożycia małżeńskiego w orzecznictwie sądowym w Polsce w latach 1980-2008	162
3.18. Rozwody według przyczyn rozkładu pożycia małżeńskiego oraz winy stron w Polsce w 1990 r.	163
3.19. Rozwody według przyczyn rozkładu pożycia małżeńskiego oraz winy stron w Polsce w 2006 r.	164
3.20. Rozwody według przyczyn rozkładu pożycia małżeńskiego oraz różnicy wieku między małżonkami w Polsce w 1990 r.	165
3.21. Rozwody według przyczyn rozkładu pożycia małżeńskiego oraz różnicy wieku między małżonkami w Polsce w 2006 r.	165
4.1. Rozwody na 1000 ludności według województw w Polsce w 1990 i 1995 r. (stary podział terytorialny)	171
4.2. Podstawowe miary statystyczne dotyczące przeciętnego poziomu, rozproszenia i asymetrii współczynników natężenia rozwodów dla województw w Polsce w 1990 i 1995 r. (stary podział terytorialny)	171
4.3. Klasyfikacja województw według współczynnika natężenia rozwodów w Polsce w 1990 r. (stary podział terytorialny)	172
4.4. Klasyfikacja województw według współczynnika natężenia rozwodów w Polsce w 1995 r. (stary podział terytorialny)	173

4.5. Rozwody na 1000 ludności według województw w Polsce w latach 1990-2008.....	176
4.6. Podstawowe miary statystyczne dotyczące przeciętnego poziomu, rozproszenia i asymetrii współczynników natężenia rozwodów dla województw w Polsce w 2000 i 2006 r.	176
4.7. Klasyfikacja województw według współczynnika natężenia rozwodów w Polsce w 2000 r.	177
4.8. Klasyfikacja województw według współczynnika natężenia rozwodów w Polsce w 2006 r.	177
4.9. Separacje na 100 tys. ludności według województw w Polsce w latach 2000-2008....	186
4.10. Podstawowe miary statystyczne dotyczące przeciętnego poziomu, rozproszenia i asymetrii współczynników natężenia separacji dla województw w Polsce w 2000 i 2006 r.	186
4.11. Klasyfikacja województw według współczynnika natężenia separacji w Polsce w 2000 r.	187
4.12. Klasyfikacja województw według współczynnika natężenia separacji w Polsce w 2006 r.	187
4.13. Zbiór potencjalnych zmiennych diagnostycznych – Polska, przełom lat 80-tych i 90-tych	196
4.14. Zbiór potencjalnych zmiennych diagnostycznych – Polska, 2002-2006 r.....	197
4.15. Wskaźniki zmienności przestrzennej (NTS2) potencjalnych zmiennych diagnostycznych – Polska, przełom lat 80-tych i 90-tych.....	201
4.16. Macierz korelacji zmiennych diagnostycznych – Polska, przełom lat 80-tych i 90-tych	202
4.17. Wartości mierników syntetycznych według województw (stary podział terytorialny) – Polska, przełom lat 80-tych i 90-tych	203
4.18. Klasyfikacja województw według syntetycznego miernika uwarunkowań rozwodów (stary podział terytorialny) – Polska, przełom lat 80-tych i 90-tych.....	204
4.19. Wskaźniki zmienności przestrzennej (NTS2) potencjalnych zmiennych diagnostycznych – Polska, 2002-2006 r.	210
4.20. Macierz korelacji zmiennych diagnostycznych – Polska, 2002-2006 r.....	211
4.21. Wartości mierników syntetycznych według województw – Polska, 2002-2006 r.....	212
4.22. Klasyfikacja województw według syntetycznego miernika uwarunkowań rozwodów – Polska, 2002-2006 r.	213

4.23. Podstawowe charakterystyki opisowe syntetycznych mierników natężenia czynników rozwodów dla województw w Polsce w początkowym i końcowym okresie badania.....	214
5.1. Respondenci według stanu cywilnego a płeć, wiek i miejsce zamieszkania – Polska, 2001 r.	220
5.2. Respondenci według formy zamieszkania z partnerem a płeć, wiek i miejsce zamieszkania – Polska, 2001 r.	221
5.3. Respondenci według typu gospodarstwa domowego a płeć, wiek i miejsce zamieszkania – Polska, 2001 r.	222
5.4. Respondenci według typu gospodarstwa domowego (klasyfikacja PPA2) a płeć, wiek i miejsce zamieszkania – Polska, 2001 r.	223
5.5. Respondenci według poziomu wykształcenia a płeć, wiek i miejsce zamieszkania – Polska, 2001 r.	223
5.6. Respondenci według stanu cywilnego a płeć, wiek i miejsce zamieszkania – Polska, 1994 r.	225
5.7. Respondenci według poziomu wykształcenia a płeć, wiek i miejsce zamieszkania – Polska, 1994 r.	225
5.8. Respondenci według stanu cywilnego a płeć, wiek i miejsce zamieszkania – Polska, 2002 r.	227
5.9. Respondenci według poziomu wykształcenia a płeć, wiek i miejsce zamieszkania – Polska, 2002 r.	228
5.10. Postawy respondentów wobec wybranych trendów w stylu życia – Polska, 2001 r.	230
5.11. Postawy respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a płeć, wiek i miejsca zamieszkania – Polska, 2001 r.	231
5.12. Postawy respondentów wobec prawa rozwodowego – Polska, 1992-2008 r.	253
5.13. Postawy respondentów wobec rozwodów a płeć, wiek i miejsce zamieszkania – Polska, 1994 r.	254
5.14. Postawy respondentów wobec rozwodów a płeć, wiek i miejsce zamieszkania – Polska, 2002 r.	273
6.1. Rozwody w krajach UE w latach 1965-2005	295
6.2. Rozwody na 1000 ludności w krajach UE w latach 1965-2007	297
6.3. Rozwody na 10 zawartych małżeństw w krajach UE w latach 1965-2007	298

6.4. Postawy respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.....	305
6.5. Postawy respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a płeć – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.....	307
6.6. Postawy respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a wiek – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.....	308
6.7. Postawy respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a miejsce zamieszkania – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.	309

Spis rysunków

1.1. Syntetyczny model rozpadu związku małżeńskiego.....	43
1.2. Model „ <i>vulnerability - stress - adaptation</i> ”	45
1.3. Linia Hajnala.....	54
1.4. Mechanizm oddziaływania środowiska społeczno-ekonomicznego na dezintegrację małżeństw w Polsce.....	62
3.1. Małżeństwa w Polsce w latach 1946-2008 (liczby skumulowane).....	129
3.2. Rozwody w Polsce w latach 1946-2008 (liczby skumulowane).....	129
3.3. Rozwody w Polsce w latach 1946-2008 (indeksy dynamiki o podstawie stałej 1946=100).....	130
3.4. Małżeństwa w Polsce w latach 1946-2008 (współczynniki natężenia)	131
3.5. Rozwody w Polsce w latach 1946-2008 (współczynniki natężenia)	131
3.6. Małżeństwa rozwiązane w Polsce w latach 1970-2008 (ogółem)	138
3.7. Małżeństwa rozwiązane w Polsce w latach 1970-2008 (miasto, wieś)	139
3.8. Separacje w Polsce w latach 2000-2008 (liczby skumulowane)	141
3.9. Separacje w Polsce w latach 2000-2008 (indeksy dynamiki o podstawie stałej 2000=100).....	141
3.10. Rozwody według okresu trwania małżeństwa oraz wieku małżonków w momencie zawierania małżeństwa w Polsce w 2006 r.	152
4.1. Rozwody na 1000 ludności według województw w Polsce w 1990 i 1995 r. (stary podział terytorialny).....	175
4.2. Rozwody na 1000 ludności według województw w Polsce w 2000 i 2006 r.	179
4.3. Rozwody na 1000 ludności według powiatów w Polsce w 2000 i 2006 r.	181
4.4. Separacje na 100 tys. ludności według województw w Polsce w 2000 i 2006 r.	188
4.5. Wyniki analizy skupień metodą Warda dla kwadratowej odległości euklidesowej – Polska, przełom lat 80-tych i 90-tych	205
4.6. Wyniki analizy skupień metodą <i>k</i> -średnich – średnie wartości znormalizowanych zmiennych – Polska, przełom lat 80-tych i 90-tych.....	207

4.7. Wyniki klasyfikacji województw według natężenia rozwodów i uwarunkowań rozwodów według trzech wariantów (stary podział terytorialny) – Polska, przełom lat 80-tych i 90-tych	209
4.8. Wyniki analizy skupień metodą Warda dla kwadratowej odległości euklidesowej – Polska, 2002-2006 r.	214
4.9. Wyniki analizy skupień metodą <i>k</i> -średnich – średnie wartości znormalizowanych zmiennych – Polska, 2002-2006 r.	215
4.10. Wyniki klasyfikacji województw według natężenia rozwodów i uwarunkowań rozwodów według trzech wariantów – Polska, 2002-2006 r.	217
5.1. Postawy respondentów wobec wybranych trendów w stylu życia – Polska, 2001 r.	230
5.2. Średnie oceny respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>pleć, wiek, miejsce zamieszkania</i> – Polska, 2001 r.	234
5.3. Średnie oceny respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>stan cywilny, liczba osób w gospodarstwie domowym, liczba dzieci respondenta, typ gospodarstwa domowego, stosunki mieszkaniowe z partnerem, czas trwania związku/małżeństwa</i> – Polska, 2001 r.	235
5.4. Powiązanie kategorii zmiennych: <i>postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a pleć, wiek, miejsce zamieszkania</i> – Polska, 2001 r.	236
5.5. Powiązanie kategorii zmiennych: <i>postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a stan cywilny, liczba osób w gospodarstwie domowym, liczba dzieci respondenta</i> – Polska, 2001 r.	237
5.6. Powiązanie kategorii zmiennych: <i>postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a typ gospodarstwa domowego, stosunki mieszkaniowe z partnerem, czas trwania związku/małżeństwa</i> – Polska, 2001 r.	238
5.7. Średnie oceny respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>przynależność do kościoła lub ruchu religijnego, rola religii w życiu respondenta</i> – Polska, 2001 r.	239
5.8. Średnie oceny respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>opinia nt. spadającej liczby zawieranych małżeństw, stosunek wobec stwierdzeń: „Małżeństwo jest przestarzałą instytucją”, „Małżeństwo jest jedyną dopuszczalną formą wspólnego życia mężczyzny i kobiety”</i> – Polska, 2001 r. ..	240
5.9. Średnie oceny respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>stosunek wobec stwierdzeń: „Osoby żyjące w związku małżeńskim są szczęśliwsze niż osoby stanu wolnego”, „Lepsze nieudane małżeństwo niż stan wolny”, „Dziecko potrzebuje obojga rodziców, aby mieć szczęśliwe dzieciństwo”, „Samotny rodzic może tak samo dobrze wychować dziecko</i>	

<i>jak oboje rodziców</i> ”, „ <i>Dobrze mieszkać razem bez zamiaru zawarcia małżeństwa</i> ” – Polska, 2001 r.	241
5.10. Średnie oceny respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>stosunek wobec stwierdzeń: „Mężczyzna powinien zarabiać, kobieta – zajmować się domem”, „Kobieta nie powinna poświęcać swojej kariery zawodowej dla dobra swoich dzieci”, „Praca jest najlepszym sposobem na niezależność kobiet”, „Małżonkowie powinni mieć własne odrębne źródła dochodów”</i> – Polska, 2001 r.	242
5.11. Średnie oceny respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>stosunek wobec stwierdzeń: „Ważne jest życie w harmonii z partnerem/współmałżonkiem”, „Ważne jest posiadanie wolnego czasu dla siebie i na realizację własnych zainteresowań”, „Ważne jest posiadanie wystarczających dochodów”, „Ważna jest satysfakcja z wykonywanej pracy”</i> – Polska, 2001 r.	243
5.12. Powiązanie kategorii zmiennych: <i>postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a przynależność do kościoła lub ruchu religijnego, rola religii w życiu respondenta</i> – Polska, 2001 r.	244
5.13. Powiązanie kategorii zmiennych: <i>postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a opinia nt. spadającej liczby zawieranych małżeństw, stosunek wobec stwierdzeń: „Małżeństwo jest przestarzałą instytucją”, „Małżeństwo jest jedyną dopuszczalną formą wspólnego życia mężczyzny i kobiety”</i> – Polska, 2001 r.	245
5.14. Powiązanie kategorii zmiennych: <i>postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a stosunek wobec stwierdzeń: „Osoby żyjące w związku małżeńskim są szczęśliwsze niż osoby stanu wolnego”, „Lepsze nieudane małżeństwo niż stan wolny”, „Dziecko potrzebuje obojga rodziców, aby mieć szczęśliwe dzieciństwo”, „Samotny rodzic może tak samo dobrze wychować dziecko jak oboje rodziców”, „Dobrze mieszkać razem bez zamiaru zawarcia małżeństwa”</i> – Polska, 2001 r.	246
5.15. Powiązanie kategorii zmiennych: <i>postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a stosunek wobec stwierdzeń: „Mężczyzna powinien zarabiać, kobieta – zajmować się domem”, „Kobieta nie powinna poświęcać swojej kariery zawodowej dla dobra swoich dzieci”, „Praca jest najlepszym sposobem na niezależność kobiet”</i> – Polska, 2001 r.	247
5.16. Powiązanie kategorii zmiennych: <i>postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a stosunek wobec stwierdzeń: „Ważne jest życie w harmonii z partnerem/współmałżonkiem”, „Ważne jest posiadanie wolnego czasu dla siebie i na realizację własnych zainteresowań”, „Ważne jest posiadanie wystarczających dochodów”, „Ważna jest satysfakcja z wykonywanej pracy”</i> – Polska, 2001 r.	248
5.17. Średnie oceny respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>główne źródło dochodów w gospodarstwie domowym, grupa</i>	

<i>dochodowa gospodarstwa domowego, poziom wykształcenia respondenta – Polska, 2001 r.</i>	249
5.18. Powiązanie kategorii zmiennych: <i>postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a główne źródło dochodów w gospodarstwie domowym, grupa dochodowa gospodarstwa domowego – Polska, 2001 r.</i>	250
5.19. Postawy respondentów wobec prawa rozwodowego – Polska, 1992-2008 r.	253
5.20. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>pleć, wiek, miejsce zamieszkania, region zamieszkania – Polska, 1994 r.</i>	256
5.21. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>stan cywilny, kiedykolwiek rozwiedziony, liczba osób w gospodarstwie domowym, liczba dzieci respondenta, picie napojów alkoholowych – Polska, 1994 r.</i>	257
5.22. Powiązanie kategorii zmiennych: <i>postawa wobec rozwodów a wiek, miejsce zamieszkania, region zamieszkania – Polska, 1994 r.</i>	258
5.23. Powiązanie kategorii zmiennych: <i>postawa wobec rozwodów a stan cywilny, kiedykolwiek rozwiedziony, liczba osób w gospodarstwie domowym, liczba dzieci respondenta – Polska, 1994 r.</i>	259
5.24. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>przynależność do kościoła lub ruchu religijnego, siła wiary religijnej, poglądy polityczne – Polska, 1994 r.</i>	260
5.25. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>zadowolenie z życia rodzinnego, poczucie szczęścia małżeńskiego, poczucie szczęścia z obecnego życia, skala chęci do życia – Polska, 1994 r.</i>	261
5.26. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>postawa wobec prawa rozwodowego, stosunek wobec stwierdzeń: „Osoby żyjące w związku małżeńskim są szczęśliwsze niż osoby stanu wolnego”, „Lepsze nieudane małżeństwo niż stan wolny” – Polska, 1994 r.</i>	262
5.27. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>stosunek wobec stwierdzeń: „Dzieci tylko jeśli jest małżeństwo”, „Samotny rodzic może dobrze wychować dziecko”, „Dobrze mieszkać razem bez zamiaru zawarcia małżeństwa”, „Dobrze najpierw mieszkać razem, potem zawrzeć małżeństwo” – Polska, 1994 r.</i>	263
5.28. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>postawa wobec kwestii: stosunki seksualne przed ślubem, seks z innym partnerem niż współmałżonek, stosunki homoseksualne, prawo kobiet do aborcji – Polska, 1994 r.</i> ..	264
5.29. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>stosunek wobec stwierdzeń: „Mężczyzna powinien zarabiać, kobieta – zajmować się</i>	

<i>domem</i> ", „Pracująca matka może zapewnić ciepło rodzinne", „Praca jest najlepszym sposobem na niezależność kobiet", „Mężczyzna i kobieta powinni zarabiać" – Polska, 1994 r.....	265
5.30. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>stosunek wobec stwierdzeń: „Praca matki szkodzi dziecku", „Praca matki szkodzi życiu rodzinnemu", „Dzieci są największym szczęściem w życiu", „Praca czy szczęście motorem sukcesu?"</i> – Polska, 1994 r.....	266
5.31. Powiązanie kategorii zmiennych: <i>postawa wobec rozwodów a przynależność do kościoła lub ruchu religijnego, siła wiary religijnej</i> – Polska, 1994 r.....	267
5.32. Powiązanie kategorii zmiennych: <i>postawa wobec rozwodów a postawa wobec prawa rozwodowego, stosunek wobec stwierdzeń: „Lepsze nieudane małżeństwo niż stan wolny", „Samotny rodzic może dobrze wychować dziecko", „Dobrze mieszkać razem bez zamiaru zawarcia małżeństwa", „Dobrze najpierw mieszkać razem, potem zawrzeć małżeństwo"</i> – Polska, 1994 r.	268
5.33. Powiązanie kategorii zmiennych: <i>postawa wobec rozwodów a postawa wobec kwestii: stosunki seksualne przed ślubem, seks z innym partnerem niż współmałżonek, stosunki homoseksualne, prawo kobiet do aborcji</i> – Polska, 1994 r. ..	269
5.34. Powiązanie kategorii zmiennych: <i>postawa wobec rozwodów a stosunek wobec stwierdzeń: „Mężczyzna powinien zarabiać, kobieta – zajmować się domem", „Pracująca matka może zapewnić ciepło rodzinne", „Praca jest najlepszym sposobem na niezależność kobiet", „Mężczyzna i kobieta powinni zarabiać"</i> – Polska, 1994 r.....	270
5.35. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>sytuacja respondenta na rynku pracy, grupa dochodowa gospodarstwa domowego, poziom wykształcenia respondenta</i> – Polska, 1994 r.	271
5.36. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>zadowolenie z wykonywanej pracy, zadowolenie z własnej sytuacji finansowej, sytuacja mieszkaniowa, decydowanie o podziale dochodów małżonków</i> – Polska, 1994 r.....	272
5.37. Powiązanie kategorii zmiennych: <i>postawa wobec rozwodów a poziom wykształcenia respondenta, sytuacja mieszkaniowa, decydowanie o podziale dochodów małżonków</i> – Polska, 1994 r.....	273
5.38. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>pleć, wiek, miejsce zamieszkania, region zamieszkania</i> – Polska, 2002 r.	275
5.39. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>stan cywilny, liczba osób w gospodarstwie domowym, liczba dzieci respondenta, picie napojów alkoholowych</i> – Polska, 2002 r.	276

5.40. Powiązanie kategorii zmiennych: <i>postawa wobec rozwodów a wiek, stan cywilny, liczba osób w gospodarstwie domowym, liczba dzieci respondenta</i> – Polska, 2002 r.....	277
5.41. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>przynależność do kościoła lub ruchu religijnego, siła wiary religijnej, poglądy polityczne</i> – Polska, 2002 r.	278
5.42. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>zadowolenie z życia rodzinnego, poczucie szczęścia małżeńskiego, poczucie szczęścia z obecnego życia, skala chęci do życia</i> – Polska, 2002 r.	279
5.43. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>postawa wobec prawa rozwodowego, stosunek wobec stwierdzeń: „Osoby żyjące w związku małżeńskim są szczęśliwsze niż osoby stanu wolnego”, „Lepsze nieudane małżeństwo niż stan wolny”</i> – Polska, 2002 r.	280
5.44. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>stosunek wobec stwierdzeń: „Dzieci tylko jeśli jest małżeństwo”, „Samotny rodzic może dobrze wychować dziecko”, „Dobrze mieszkać razem bez zamiaru zawarcia małżeństwa”, „Dobrze najpierw mieszkać razem, potem zawrzeć małżeństwo”</i> – Polska, 2002 r.	281
5.45. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>postawa wobec kwestii: stosunki seksualne przed ślubem, seks z innym partnerem niż współmałżonek, stosunki homoseksualne, prawo kobiet do aborcji</i> – Polska, 2002 r. ..	282
5.46. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>stosunek wobec stwierdzeń: „Mężczyzna powinien zarabiać, kobieta – zajmować się domem”, „Pracująca matka może zapewnić ciepło rodzinne”, „Praca jest najlepszym sposobem na niezależność kobiet”, „Mężczyzna i kobieta powinni zarabiać”</i> – Polska, 2002 r.	283
5.47. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>stosunek wobec stwierdzeń: „Praca matki szkodzi dziecku”, „Praca matki szkodzi życiu rodzinnemu”, „Dzieci są największym szczęściem w życiu”, „Praca czy szczęście motorem sukcesu?”</i> – Polska, 2002 r.	284
5.48. Powiązanie kategorii zmiennych: <i>postawa wobec rozwodów a przynależność do kościoła lub ruchu religijnego, siła wiary religijnej, poglądy polityczne</i> – Polska, 2002 r.	285
5.49. Powiązanie kategorii zmiennych: <i>postawa wobec rozwodów a postawa wobec prawa rozwodowego, stosunek wobec stwierdzeń: „Lepsze nieudane małżeństwo niż stan wolny”, „Dzieci tylko jeśli jest małżeństwo”, „Samotny rodzic może dobrze wychować dziecko”, „Dobrze mieszkać razem bez zamiaru zawarcia małżeństwa”, „Dobrze najpierw mieszkać razem, potem zawrzeć małżeństwo”</i> – Polska, 2002 r.	286

5.50. Powiązanie kategorii zmiennych: <i>postawa wobec rozwodów a postawa wobec kwestii: stosunki seksualne przed ślubem, seks z innym partnerem niż współmałżonek, stosunki homoseksualne, prawo kobiet do aborcji</i> – Polska, 2002 r. ...	287
5.51. Powiązanie kategorii zmiennych: <i>postawa wobec rozwodów a stosunek wobec stwierdzeń: „Mężczyzna powinien zarabiać, kobieta – zajmować się domem”, „Praca jest najlepszym sposobem na niezależność kobiet”, „Mężczyzna i kobieta powinni zarabiać”, „Praca matki szkodzi życiu rodzinnemu” (PKR)</i> – Polska, 2002 r.	287
5.52. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>sytuacja respondenta na rynku pracy, grupa dochodowa gospodarstwa domowego, poziom wykształcenia respondenta</i> – Polska, 2002 r.	288
5.53. Średnie oceny respondentów wobec rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>zadowolenie z wykonywanej pracy, zadowolenie z własnej sytuacji finansowej, sytuacja mieszkaniowa, decydowanie o podziale dochodów małżonków</i> – Polska, 2002 r.	289
5.54. Powiązanie kategorii zmiennych: <i>postawa wobec rozwodów a decydowanie o podziale dochodów małżonków</i> – Polska, 2002 r.	289
5.55. Postawy respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów – Polska, 2001 r.	291
5.56. Postawy respondentów wobec rozwodów – Polska, 1994, 2002 r.	291
6.1. Rozwody w krajach UE w latach 1965-2005 (indeksy dynamiki o podstawie stałej 1965=100)	296
6.2. Rozwody na 1000 ludności w krajach UE w 1990, 2000 i 2005 r.	300
6.3. Rozwody na 10 zawartych małżeństw w krajach UE w 1990, 2000 i 2005 r.	300
6.4. Rozwody według długości trwania małżeństwa w krajach UE w 2005 r.	302
6.5. Rozwody według długości trwania małżeństwa w krajach UE w 1995 r.	303
6.6. Postawy respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.	306
6.7. Średnie oceny respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>pleć, wiek, miejsce zamieszkania, region Europy, kraj</i> – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.	311
6.8. Średnie oceny respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>stan cywilny, liczba osób w gospodarstwie domowym, liczba dzieci respondenta, typ gospodarstwa domowego, stosunki mieszkaniowe z partnerem, czas trwania związku/malżeństwa</i> – wybrane kraje UE, 2000-2003 r. ...	312

6.9. Powiązanie kategorii zmiennych: <i>postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a kraj, płeć, wiek, miejsce zamieszkania, region Europy</i> – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.....	313
6.10. Powiązanie kategorii zmiennych: <i>postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a kraj, płeć, wiek, miejsce zamieszkania</i> – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.....	314
6.11. Powiązanie kategorii zmiennych: <i>postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a kraj, stan cywilny, liczba osób w gospodarstwie domowym, liczba dzieci respondenta</i> – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.....	315
6.12. Powiązanie kategorii zmiennych: <i>postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a kraj, typ gospodarstwa domowego, stosunki mieszkaniowe z partnerem, czas trwania związku/małżeństwa</i> – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.....	316
6.13. Średnie oceny respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>przynależność do kościoła lub ruchu religijnego, rola religii w życiu respondenta</i> – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.....	317
6.14. Średnie oceny respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>opinia nt. spadającej liczby zawieranych małżeństw, stosunek wobec stwierdzeń: „Małżeństwo jest przestarzałą instytucją”, „Małżeństwo jest jedyną dopuszczalną formą wspólnego życia mężczyzny i kobiety”</i> – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.....	318
6.15. Średnie oceny respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>stosunek wobec stwierdzeń: „Osoby żyjące w związku małżeńskim są szczęśliwsze niż osoby stanu wolnego”, „Lepsze nieudane małżeństwo niż stan wolny”, „Dziecko potrzebuje obojga rodziców, aby mieć szczęśliwe dzieciństwo”, „Samotny rodzic może tak samo dobrze wychować dziecko jak oboje rodziców”, „Dobrze mieszkać razem bez zamiaru zawarcia małżeństwa”</i> – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.....	319
6.16. Średnie oceny respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>stosunek wobec stwierdzeń: „Mężczyzna powinien zarabiać, kobieta – zajmować się domem”, „Kobieta nie powinna poświęcać swojej kariery zawodowej dla dobra swoich dzieci”, „Praca matki szkodzi dziecku”, „Pracująca matka może zapewnić ciepło rodzinne”, „Praca jest najlepszym sposobem na niezależność kobiet”, „Małżonkowie powinni mieć własne odrębne źródła dochodów”</i> – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.....	320
6.17. Średnie oceny respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>stosunek wobec stwierdzeń: „Ważne jest życie w harmonii z partnerem/współmałżonkiem”, „Ważne jest posiadanie wolnego czasu dla siebie i na realizację własnych zainteresowań”, „Ważne jest posiadanie wystarczających</i>	

<i>dochodów</i> ”, „ <i>Ważna jest satysfakcja z wykonywanej pracy</i> ” – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.	321
6.18. Powiązanie kategorii zmiennych: <i>postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a kraj, przynależność do kościoła lub ruchu religijnego, rola religii w życiu respondenta</i> – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.	322
6.19. Powiązanie kategorii zmiennych: <i>postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a kraj, opinia nt. spadającej liczby zawieranych małżeństw, stosunek wobec stwierdzeń: „Małżeństwo jest przestarzałą instytucją”, „Małżeństwo jest jedyną dopuszczalną formą wspólnego życia mężczyzny i kobiety”</i> – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.	323
6.20. Powiązanie kategorii zmiennych: <i>postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a kraj, stosunek wobec stwierdzeń: „Osoby żyjące w związku małżeńskim są szczęśliwsze niż osoby stanu wolnego”, „Lepsze nieudane małżeństwo niż stan wolny”, „Dziecko potrzebuje obojga rodziców, aby mieć szczęśliwe dzieciństwo”, „Samotny rodzic może tak samo dobrze wychować dziecko jak oboje rodziców”, „Dobrze mieszkać razem bez zamiaru zawarcia małżeństwa”</i> – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.	324
6.21. Powiązanie kategorii zmiennych: <i>postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a kraj, stosunek wobec stwierdzeń: „Praca matki szkodzi dziecku”, „Pracująca matka może zapewnić ciepło rodzinne”, „Praca jest najlepszym sposobem na niezależność kobiet”</i> – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.	325
6.22. Powiązanie kategorii zmiennych: <i>postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a kraj, stosunek wobec stwierdzeń: „Małżonkowie powinni mieć własne odrębne źródła dochodów”, „Ważne jest życie w harmonii z partnerem/współmałżonkiem”, „Ważne jest posiadanie wolnego czasu dla siebie i na realizację własnych zainteresowań”, „Ważne jest posiadanie wystarczających dochodów”, „Ważna jest satysfakcja z wykonywanej pracy”</i> – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.	326
6.23. Średnie oceny respondentów wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów dla kategorii zmiennych: <i>główne źródło dochodów w gospodarstwie domowym, grupa dochodowa gospodarstwa domowego, poziom wykształcenia respondenta</i> – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.	327
6.24. Powiązanie kategorii zmiennych: <i>postawa wobec trendu wzrastającej liczby rozwodów a kraj, główne źródło dochodów w gospodarstwie domowym, grupa dochodowa gospodarstwa domowego, poziom wykształcenia respondenta</i> – wybrane kraje UE, 2000-2003 r.	328